

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Історія української ГЕОГРАФІЇ

ВИПУСКИ **29, 30** 2014

ТЕРНОПІЛЬ

ББК 26.890 (4 Укр) Г
І-90

Редакційна колегія:

Шеф-редактор: Шаблій О. І. – д. з. н., проф. (Львів)

Редактор: Заставецька О. В. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Відповідальний секретар: Дітчук І. Л. (Тернопіль)

Члени редакційної колегії:

Заставецький Т. Б. – к. з. н., доц. (Тернопіль)

Ковальчук І. П. – д. з. н., проф. (Київ)

Нагірна В. П. – д. з. н., пр. н. сп. (Київ)

Немець Л. М. – д. з. н., проф. (Харків)

Олійник Я. Б. – д. з. н., проф. (Київ)

Пістун М. Д. – д. з. н., проф. (Київ)

Позняк С. П. – д. з. н., проф. (Львів)

Руденко В. П. – д. з. н., проф. (Чернівці)

Сивий М. Я. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Стебельський І. Б. – проф. (Вінсор, Канада)

Топчієв О. Г. – д. з. н., проф. (Одеса)

Царик Л. П. – д. з. н., проф. (Тернопіль)

Шищенко П. Г. – д. з. н., проф. (Київ)

*Друкується за рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
Вченої ради Українського географічного товариства
та Географічної комісії Наукового товариства імені Шевченка в Україні*

Постановою президії ВАК України № 1-05/7 від 10 листопада 2010 р. часопис “Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі “географічні науки” (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2010. – № 12. – С. 5-9).

І-90 **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. — Тернопіль, 2014. — Випуски 29, 30. — 216 с.

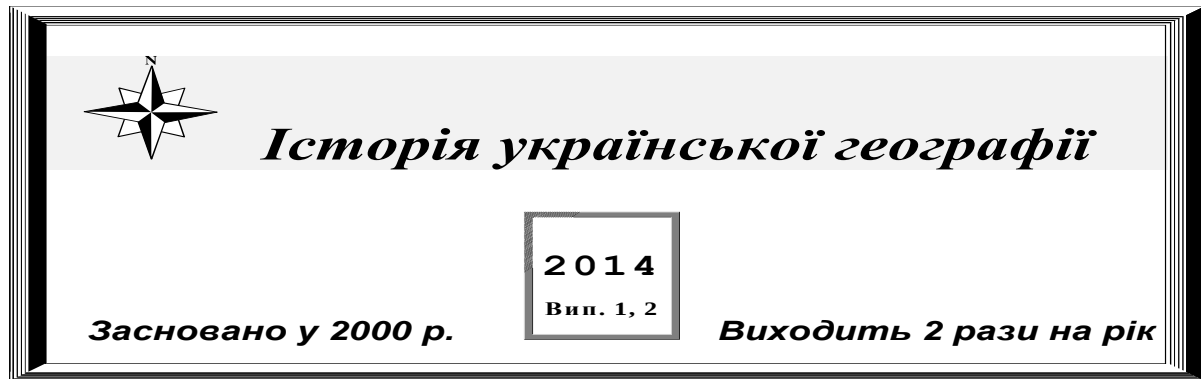
ББК 26.890 (4 Укр) Г

Погляд редколегії часопису не завжди збігається з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей.



**Ці числа часопису редколегія присвячує
200-річчю з дня народження
поета, письменника, художника**

**ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
(1814 – 1861)**



Зміст

Віхи

<i>Олег Шаблій. Геопоетика Тараса Шевченка</i>	8
<i>Юрій Кисельов. Геопоетика – межова наукова дисципліна на географічно-філологічному пограниччі</i>	18

Постаті

<i>Ольга Заставецька, Ігор Дітчук. Картографічна інтерпретація біографії Шевченка (до виходу у світ атласу “Шляхами Великого Кобзаря”)</i>	23
<i>Анатолій Гудзевич. Регіональні маркери етнокультурної ідентифікації в контексті розвитку меморіального простору Тараса Шевченка</i>	29
<i>Лілія Юрків. Роль творчої спадщини Є. М. Лавренка в пізнанні природних закономірностей</i>	34

Наукові школи та центри

<i>Олександр Гладкий. Зародження і становлення Київського університету та географічних досліджень у ньому</i>	42
---	----

Крає- і країнознавство

<i>Михайло Рутинський. До витоків подільського краєзнавства: перший краєзнавчий путівник Медоборами</i>	53
<i>Володимир Воловик. Етапи формування сільських етнокультурних ландшафтів Поділля</i>	60
<i>Володимир Подобівський. Щоденник (діарій) Ульріха Вердума з 1670 – 1672 рр. як джерело інформації про поселення Гологоро-Кременецького кряжу</i>	67
<i>Катерина Дударчук, Леся Заставецька. Оцінка сакрально-туристичної привабливості міста Тернопіль як важливий етап у формуванні туристичного продукту</i>	71
<i>Ярослава Атаманюк. Передумови розвитку спелеотуризму в Івано-Франківській області</i>	77

Натургеографічні та геоекологічні студії

<i>Степан Позняк, Владислав Гарбар. Історія досліджень рендзин Подільських Товтр</i>	82
<i>Андрій Лісовський. Історія дослідження чорноземів типових Придністерського Поділля</i>	87
<i>Степан Позняк, Андрій Баранник. Історія дослідження гірсько-лучно-буроземних ґрунтів Українських Карпат</i>	91

<i>Роман Гнатюк. Вивченість плейстоценових терас Середнього Придністер'я</i>	97
<i>Мирослав Сивий. Географія ресурсної бази облицювального каміння України</i>	108
<i>Мирослава Питуляк, Микола Питуляк. Еколого-географічні особливості лісоко- ристування в Тернопільській області</i>	115
<i>Наталія Цуркан. Особливо цінні ґрунти природно-сільськогосподарських районів Одеської області</i>	120
<i>Павло Штойко. Еколого-ландшафтознавчий аналіз стану та оцінка змін руслових природних комплексів Західного Поділля</i>	125

Антропогеографічні дослідження

<i>Мирослава Влах. Поняття “географічний образ” у гуманістичній географії</i>	132
<i>Андрій Майстер. Історико-географічні особливості господарського освоєння території Волинської області</i>	139
<i>Олеся Бегень. Історико-географічні аспекти заселення гірських районів Львівської області</i>	147
<i>В'ячеслав Тодоров. Загальні суспільно-географічні чинники формування болгарського етносу</i>	152
<i>Наталія Смочко. Специфіка управління територіями особливого типу: європейський досвід</i>	157
<i>Тарас Заставецький. Геоурбаністика як напрям суспільної географії</i>	160
<i>Ірина Ілляш. Міські поселення та їх нові функції в аграрних регіонах</i>	165
<i>Олександр Колотуха. Макроекономічний та геопросторовий аналіз розвитку спортивного туризму</i>	171
<i>Ілона Дем'янчук. Особливості і тенденції сучасних процесів відтворення населення в Тернопільській області</i>	177
<i>Антоніна Невснченко. Дослідження інфраструктурного і технічного забезпечення в організації та плануванні сільського зеленого туризму в Карпатах</i>	191

Картографічні сюжети

<i>Тетяна Дудун. Теоретико-методологічні та методичні основи геоінформаційного картографування розвитку освітнього комплексу України</i>	195
--	-----

Відгуки та повідомлення

<i>Олександр Гладкий. Сучасні дослідження з історії української суспільної географії в праці Олексія Федюка</i>	204
---	-----

Хроніка. Факти. Проекти

<i>Василь Джаман. Міжнародна конференція “Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика” (Чернівці, 9-11 жовтня 2014 року)</i>	206
---	-----

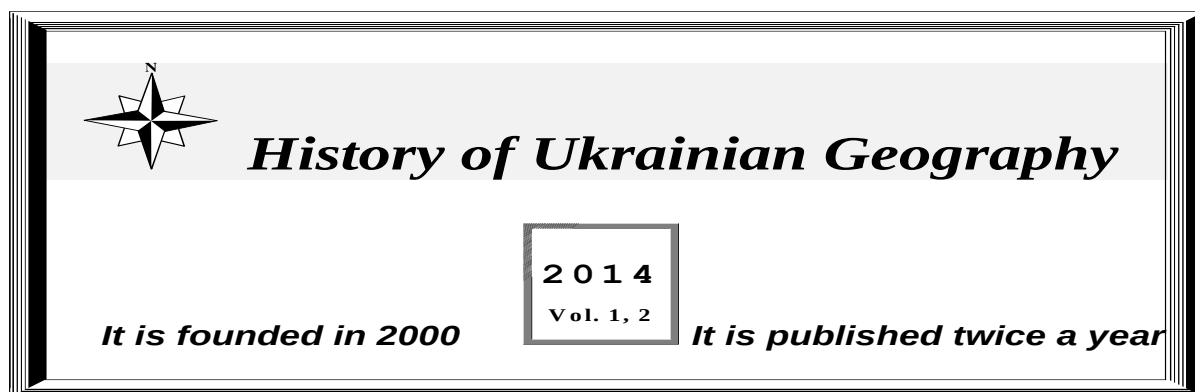
Ювілеї та номінації

<i>Професор Іван Ровенчак – дійсний член НТШ</i>	209
--	-----

Втрати

<i>Пам'яті Івана Миколайовича Пушкаря</i>	211
<i>Пам'яті Миколи Юхимовича Костиці</i>	212

<i>Наші автори</i>	213
--------------------------	-----



Contents

Landmarks

<i>Oleh Shablii</i> . Geopoetics of Taras Shevchenko.....	8
<i>Yuriy Kyselyov</i> . Geopoetry as a boundary scientific discipline on the border of geography and philology.....	18

Personalities

<i>Olha Zastavets'ka, Ihor Ditchuk</i> . Cartographic interpretation of Shevchenko's biography (upon the publication of the atlas "Along the trails of the Great Kobzar").....	23
<i>Anatoliy Hudzevych</i> . Regional markers of ethno-cultural identification in the context of memorial space honouring Taras Shevchenko.....	29
<i>Liliya Yurkiv</i> . The role of Ye. M. Lavrenko's creative legacy in the recognition of natural regularities.....	34

Academic Schools and Centres

<i>Oleksandr Hladkyi</i> . The origin and establishment of Kyiv University and its geographical studies.....	42
--	----

Regional Ethnography and Country Studies

<i>Mykhaylo Rutyns'kyi</i> . On sources for the study of the local lore of Podillya: the first regional guide to Medobory.....	53
<i>Volodymyr Volovyk</i> . Stages of formation of rural ethno-cultural landscapes of Podillya.....	60
<i>Volodymyr Podobivs'kyi</i> . Ulrikh Verdum's diary (1670-1672) as a source of information about the settlement of the Holohory-Kremenets' ridge.....	67
<i>Kateryna Dudarchuk, Lesya Zastavets'ka</i> . An evaluation of sacral tourism in Ternopil' as an important stage in the formation of a tourism product.....	71
<i>Yaroslava Atamanyuk</i> . Preconditions for the development of speleotourism in Ivano-Frankivs'k Oblast.....	77

Natural-Geographical and Geoecological Studies

<i>Stepan Poznyak, Vladyslav Harbar</i> . A history of research on rendzinas in the Podillya Tovtry.....	82
<i>Andriy Lisovs'kyi</i> . A history of research on typical chernozems of the Dniester Podillya.....	87
<i>Stepan Poznyak, Andriy Barannyk</i> . A history of research on the mountain meadow brown soils of the Ukrainian Carpathians.....	91

<i>Roman Hnatyuk</i> . Pleistocene terraces of the Middle Dniester: State of research.....	97
<i>Myroslav Syvyi</i> . Geography of the resource base of the facing stone of Ukraine.....	108
<i>Myroslava Pytulyak, Mykola Pytulyak</i> . Eco-geographical peculiarities of forest use in Ternopil' Oblast.....	115
<i>Nataliya Tsurkan</i> . Especially valuable soils of natural-agricultural regions of Odesa Oblast.....	120
<i>Pavlo Shtoyko</i> . An ecological-landscape analysis of the state and assessment of changes in river bed natural complexes of Western Podillya.....	125

Anthropogeographical Researches

<i>Myroslava Vlach</i> . The notion of “geographic image” in humanistic geography.....	132
<i>Andriy Mayster</i> . The historical-geographical features of economic development on the territory of Volyn' Oblast.....	139
<i>Olesya Behen'</i> . The historic-geographical aspects of settlement in the mountainous regions of L'viv Oblast.....	147
<i>Vyacheslav Todorov</i> . General socio-geographical factors in the formation of the Bulgarian ethnos.....	152
<i>Nataliya Smochko</i> . The specificity of administering territories of a special type: The European experience.....	157
<i>Taras Zastavets'kyi</i> . Urban Geography as a direction in social geography.....	160
<i>Iryna Illyash</i> . Urban settlements and their new functions in agricultural regions.....	165
<i>Oleksandr Kolotukha</i> . Macroeconomic and geospatial analysis of the development of sports tourism.....	171
<i>Ilona Dem'yanchuk</i> . Features and trends in contemporary processes of population reproduction in Ternopil' Oblast.....	177
<i>Antonina Nevenchenko</i> . A study of infrastructural and technical provisioning in the organization and planning of rural green tourism in the Carpathians.....	191

Cartographic Subjects

<i>Tetyana Dudun</i> . Some theoretical-methodological and methodical bases for geo- informational mapping of the development of the educational complex of Ukraine.....	195
---	-----

Reviews and Announcements

<i>Oleksandr Hladkyi</i> . Current studies in the history of Ukrainian social geography in the work of Oleksiy Fedyuk.....	204
---	-----

Chronicle. Facts. Projects

<i>Vasyl' Dzhaman</i> . International conference “Geography, cartography, geographical education: history, methodology, practice” (Chernivtsi, 9 – 11 October 2014).....	206
---	-----

Jubilees and nominations

Professor Ivan Rovenchak – Full Member of the Shevchenko Scientific Society.....	209
--	-----

Losses

In commemoration of Ivan Mykolayovych Pushkar.....	211
In commemoration of Mykola Yukhymovych Kostrytsya.....	212

Our Contributors	213
-------------------------------	-----

***Віхи***

УДК [911.3:1]:929 Шевченко

Олег Шаблій

ГЕОПОЕТИКА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На межі географічної, лінгвістичної і психологічної наук останніми десятиріччями формується геопоетика. У статті йдеться про об'єкт і предмет її дослідження. На основі вивчення поетичної спадщини Тараса Шевченка запропоновано декілька вихідних понять геопоетики: геопоетичний простір, поле, вектор, довкілля, симплекс. Обґрунтовано три класи топосів у творах Т. Шевченка, здійснено їх систематизацію. Здійснено геопоетичний аналіз трьох віршів Т. Шевченка: "Рече та стогне Дніпр широкий", "Садок вишневий коло хати", "За байраком байрак".

Ключові слова: геопоетика, геопоетичний простір, геопоетичні місце, поле, довкілля, топос, хронотопос.

Oleh Shablii. Geopoetics of Taras Shevchenko. This article examines, for the first time, the theoretical and methodological bases of a new scientific discipline – geo-poetics. The latter represents a border discipline similar to those developed in the past, such as geopolitics, geo-strategy, geo-economy, geo-sociology, geo-psychology and others. Geo-poetics is formed at the junction and the intersection of geography, literary studies and psychology of artistic creativity. The geosophic aspects of geo-poetics were explored in Ukraine by O. I. Shablii and Y. O. Kyselyov as well as I. E. Tereshchenko and V. Romanyshyn. The last considers geo-poetics as an artistic topography and a theoretical reflection on literary time-space. In this article the place of geo-poetics is defined within the system of sciences. The concept of common scientific objects of geo-poetics – real, theoretical and virtual, is revealed as the subject of geo-poetics. We define about ten concepts of geo-poetics: geo-surface (topos), geo-poetic image, geo-poetic place (locus), geo-poetic field, geo-poetic vector, geo-poetic environment, geo-poetic simplex (triad), geo-poetic system and others. In the poetic heritage of the Ukrainian Bard, Taras Shevchenko, some geographic fields and vectors, vegetation zones and regions, waterways and loci are presented as artistic images. That's why "the house" (a country cottage) is not simply a geographical object but an artistic image symbolic of a loving Ukrainian family, inserted as a focus of Shevchenko's poetic reflection in his masterpiece "The cherry garden around the house". In T. Shevchenko's poetry, three classes of geo-surfaces can be identified: geo-cosmic (the World, the Sun, the Moon, the Comets and the Stars), terrestrial (global, dry land) and aquatic (rivers, lakes, seas). The most frequent presentations of Ukrainian topos are those of dry land and water and, through mythology, of geo-cosmos. Image of the "World" are encountered 300 times, the geo-topos "Ukraine" – 188 times, the "Earth" – 146 times, and the "Burial Mound" – 110 times. But an even more frequently used geo-topos, except for the "World," is the "House" (276 times). Considered in detail is the geo-cosmic topos, the "World." It is used in seven different senses, of which only three are in the geo-topos sense. The "Sun" occurs 121 times (the "Moon," only 21 times). The poet uses the image of the "World" in the sense of "Ukraine." In his last poem, written three weeks before his death, Shevchenko "organized" around the "House" 13 other geo-topos. Temporal images of the "Night" (presented in different variations 143 times), the "Day" (62 times),

"Summer", "Winter" and others are briefly highlighted. Cosmic and geo-topos systems are examined using the examples of the poems "The wide Dnipro roars and moans...", "The cherry garden round the house" and "Ravine after ravine." The image of "runes" as the "language of God" in the poetry of T. Shevchenko is analysed for the first time. A flow chart illustrating the system of geo-topos in the poetry of Taras Shevchenko is presented. A poster of these findings was prepared to mark the 100th anniversary of the Bard's death.

Key words: geo-poetics, geo-poetic space, geo-poetic domain, geo-poetic field, geo-poetic environment, geo-poetic topos, geo-poetic chronotopos.

Нащадок козацької старшини

З того часу, як народився Тарас Шевченко, Земля окреслила у Сонячній системі немало-небагато – лише 200 колоподібних орбіт, а людство, що вгніздилося на ній кілька мільйонів років тому, розширило межі ноосфери – сфери розуму – углиб космічних просторів на мільярди кілометрів. У цьому просторово-часовому континіумі зорею першої величини горить і віддає у навколишнє середовище неугасиму мистецьку – поетичну і образотворчу енергію духовна спадщина Тараса Шевченка. Нащадок козацької старшини, син кріпаків – Григорія Івановича Грушівського з Наддніпрянщини і Катерини Яківни Бойко, що мала галицьке походження, – він об'єднав Україну не тільки своєю біогенезою, але й передовсім ментальністю, створив своїм духовним натхненням нову модерну європейську українську націю.

Водночас Тарас Григорович піднявся до вселюдських висот, передовсім до християнських цінностей і моральних чеснот. Цим самим він окропив свій народ "світлом науки і знання" (О. Кониський) і заклав у ньому фундаментальні підвалини життєдіяльності у системі європейської цивілізації. Тарас Шевченко деконструював духовно-генетичний код українства, внісши в нього новітні, модерні риси і змісти. Він став національним символом та моральним авторитетом народу, якого сам сформував як духовно-культурну цілісність на тлі загальноєвропейського і світового часо-простору. Передовсім сформував національну ідею: *"і на оновленій землі врага не буде супостата, а буде син і буде мати і будуть люди на землі"*. Підніс цю ідею до морально-етичного і голістичного імперативу.

Творчий доробок Тараса Шевченка ось уже майже два століття, починаючи від першого видання "Кобзаря" (1840 р.) і до нашого доленосного, "майданного" часу, формує не лише етнічну, але й політичну, державницьку українську націю. Броньбійна сила живого слова Тараса багатократно зростає у сьогоденні. Тепер, коли на порядок денний поставлене питання не лише існування української держави, але й нашого народу, нації, на укріплення яких поклав свій талант і життя Тарас Григорович Шевченко, духовний потенціал творчості Кобзаря надпотужно працює для України (згадаймо декламування вірша вірменином Сергієм Нігояном на київському майдані: "Борітеся – поборите, вам Бог помагає!").

Становлення геопоетики

Загальнолюдська і національна роль Тараса Шевченка відома і глибоко розкрита у працях не лише українських учених, особливо літературознавців. Водночас думки, висловлювання і критичні зауваження у поетичних та прозових творах, фіксація акварельної прозорості українських (Подніпров'я, Поділля, Сіверщина, Волинь) і казахських краєвидів вражають своєю естетичною і географічною завершеністю. Образна система світобачення характеризується напрочуд точною і пізнаваною візуальністю та аудіальністю.

Творчість Т. Шевченка глибоко географічна як за своєю суттю, так і за поетичною образністю. Останнім часом вона піддається вивченню не лише літературознавством, але й новою дисципліною *геопоетикою*.

Ще до Першої світової війни виникли декілька наукових напрямів, у назві яких був терміноелемент "гео", тобто "географічний". Серед них "геополітика", "геософія" і "геопоетика". Тепер їх значно більше: є "геометод", "геоекономіка", "геосоціологія", "геостратегія", "геопсихологія" та ін. Сьогодні найбільший розвиток отримали "геополітика" і "геоекономіка". Лише у ХХІ ст. починає інтенсивно розвиватися "геософія" (праці вихованця кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету ім. І. Франка Юрія Кисельова). Поки що в тіні залишається "геопоетика" як міждисциплінарний напрям. Точніше – як дисципліна, що мала б формуватися на межі географічної, літературознавчої та психологічної наук. Французький учений *Кеннот Байм (Kennoth White)* розглядає геопоетику як написання текстів про подорожі, особливо в екстремальних географічних умовах. А український культуролог *Ігор Сидоренко (Сід)* вважає, що геопоетика – це наукова дисципліна, яка досліджує культурне тяжіння і структурування людського простору. Тобто на противагу геополітиці вона ближча до теософії і культурології у розумінні польського вченого *А. Піскозуба*.

У літературознавстві ідею необхідності вивчення у художніх творах категорій часу і простору запропонували російські вчені *О. О. Ухтомський* і *М. М. Бахтін*. *Часо-простір* або *хронотоп* (хронос – гр. час, тоπος – гр. простір) дифініюється як взаємозв'язок часових і просторових відносин у художньому творі. Однак на початкових етапах ці вчені більше схилилися до філософського (рідше –

фізичного) розуміння часо-простору і відповідних відносин. Перевагу надавали часу перед простором. М. Бахтін виділив хронотопи у художній літературі: дороги, пороги, замки, вітальні, салони, провінційні міста. Тільки три з них можемо вважати геохронотопами – дороги, замки і міста (необов'язково провінційні). Звичайно, це вузький підхід, який не охоплює велику географічну розмаїтість хронотопів.

В аналізі геопоетики для нас важливо декілька аспектів:

1) і простір і час у поезії є не стільки реальностями, скільки образами (моделями, знаками), які організовують явища, їхні властивості і процеси;

2) цінною рисою є поява в системі часо-простору категорії *руху*. Тут дуже важливим є те, що рух – не просто зміна предметів (явищ, процесів) у часо-просторі, а й образ цієї зміни;

3) у суспільній географії існують теорії, в яких поєднуються простір і час при дослідженні *геопросторової поведінки* людини (групи людей). У теорії *бігейвіоризму* (англ. – поведінки) час є *ресурсом* просторових переміщень.

На наш погляд, геопоетику можна розглядати з двох позицій: як область (сферу) міждисциплінарних досліджень; як окремий літературознавчий чи ширше – культурологічний напрям (дисципліну), що формується інтенсивно останнім десятиріччям, але набирає хибної (мандрівницько-туристичної) орієнтації. Тобто є “точкою зростання” чи аспектом теософії, а то й туризмології (!). Все

залежить від того, чи має геопоетика свій об’єкт і предмет та сферу дослідження.

У першому випадку на початкових стадіях зародження і становлення геопоетики виступає як межевий напрям наукових студій зі своєю специфікою в контексті декількох розвинених наук. Такими науками ми вважаємо передовсім географію, особливо природничу, літературознавство і психологію. Кожна з них по-своєму, у своїх термінах (поняттях) деконструє поетичні візії мистця, його окремих творів (віршів), проєктуючи висновки на ідеальні об’єкти, визначені іншими дисциплінами.

Отже, геопоетика як напрям міждисциплінарних досліджень знаходиться на перетині предметних областей географічних, літературознавчих та психологічних наук (рис. 1). Назвемо ці дисципліни науками першого концентру взаємодії. Крім них, методологічну, теоретичну і методичну роль у розвитку і функціонуванні геопоетики відіграють також культурологія, етнологія, історія, філософія, особливо такий її аспект, як геософія.

Літературознавство, зокрема, оперує поняттями *текст, контекст, ідея, образ, смисл, зміст, асоціативність, інваріант, хронотоп, концепт, наратив* та ін. Психологія, своєю чергою, використовує терміни і поняття *архетип, менталітет, ментальна карта, креатив, поведінка, протагоніст*. Натомість, такі поняття, як *геопростір, геомісце, довкілля, ландшафт, властивості і функції місця, локус, геопросторова позиційність, геопроекти* тощо належать до предметної сфери географії.



Рис. 1. Місце геопоетики (1) у системі наук

Коли ж розглядати геопоетику як новий науковий напрям, який має свій власний об’єкт, предмет та методи дослідження, то виникає ряд метатеоретичних проблем. Ці проблеми стосуються положення геопоетики у системі дисциплін, що мають у своїй назві терміноелемент “*geo*”, дефініції реальних, концептуальних та віртуальних об’єктів

дослідження, визначення предмету геопоетичних студій і конкретних об’єктів їх досліджень, структури геопоетики, її пізнавальних і прикладних функцій та ін.

Висловимо деякі думки з цього приводу щодо об’єкта і предмету дослідження. Вважаємо, що *реальним об’єктом* є сукупність поетичних творів,

точніше, їх текстів в семіотичному представленні. Концептуальним або гносеологічним об'єктом є конструкт поетичного твору разом із законами, закономірностями і способами його вираження (образами, художніми засобами). Щодо віртуального об'єкта, то в умовах інформатизації наукового пізнання про нього можна говорити поки що гіпотетично.

Звичайно, із загальних позицій можна відзначати такі поняття, як *знак, знакова система, симулякр, віртуал* та ін. Тут головне у виокремленні т. зв. геопоетичних симплексів (див. далі), де замість науковця геоінформаційної системи виступає певна комп'ютерна програма, що аналізує поетичний твір на його змістовність, образність, внутрішню єдність тощо.

Важливою на сучасному етапі є проблема *предмета* геопоетики. Ним є певна сторона (аспект, зріз) об'єкта. На нашу думку, предметом дослідження реальних об'єктів є системно-змістова і системно-структурна організація поетичних творів, а конкретними об'єктами є елементи цієї структури і зв'язки (формальні та змістовні) між ними. Цими елементами (і компонентами) можуть бути конкретні геотопоси. Наприклад, у вірші "*Садок вишневий коло хати*" – це "*хата*" і "*садок*", а зв'язки між ними – це геопросторові зв'язки, виражені словом "*біля*" ("*біля хати*"), що повторюється тричі. Але ці "конкретні об'єкти" розглядаються не самі по собі (це може бути і в науковому дослідженні просторової організації селянського двору), а як елементи "геопоетичного симплекса" (тут обов'язкова присутність автора вірша з його мистецькими засобами – образами, алюзіями, метафорами, міфологемами та ін., а також ученого з апаратом його студій – засобів пояснення образів і символів, їх інтерпретації чи деконструкції.)

Виділяємо декілька понять, якими слід користуватися при геопоетичному аналізі доробку Тараса Шевченка. Це, зокрема:

1) *геопоетика* – науковий напрям, що формується на межі географії, літературознавства і психології, завданням якого є розкриття особливостей і закономірностей зв'язків геотопосів (хронотопосів) з художніми рисами поетичного твору;

2) *геотопоси* – географічні місця, відштовхуючись від яких, автор поетичного твору створює часо-просторову багатовимірну матрицю, що є засобом організації просторової структури, точніше її образу;

3) *геопоетичний образ* – знак (знакова система, модель, симулякр та ін.), який заміщає реальне геомісце у поетичному творі, зосереджуючи увагу на його певній, вибраній особливості (рисі, асоціації, функції) з метою створення художньої цілісності цього твору;

4) *геопоетичний простір* – земний і (або) космічний простір, що став об'єктом-суб'єктом (суб'єктивізованим об'єктом) поетичної візії мистця. Це ті самі геопоетичні місця на земній поверхні (у

Шевченка – *байраки, Дніпро, могили, село* та ін.) і геокосмічні предмети, на яких зосереджена зорова чи слухова уява поета (*Місяць, Сонце, зорі* і навіть *хмари, дощі, громи-блискавиці* тощо), які у творах стають художніми образами;

5) *геопоетичне місце (локус)* – частина простору, окресленого природними чи суспільними межами (їх пунктиром чи уявною лінією), на якому або на властивостях чи функціях якого зосереджена візія поета чи дослідника його творчості. Наприклад, *край, Україна, степ, море* у поезіях Т. Шевченка;

6) *геопоетичне поле* – реальний геопростір, що зафіксований поетом як структуроване тло, на яке автор "навішує" певні властивості, функції чи потенціальні можливості природного або антропогенного характеру. В окремих випадках це тло грає роль образу (символу, алегорії, моделі, знаку). Наприклад, рядок "і неситий не виоре на дні моря поле" з "Кавказу". Ця алюзія, висловлена через заперечення ("не виоре на дні моря поле"), означає ствердження стійкості, непереможності народів Кавказу;

7) *геопоетичний вектор* – уявна лінія, образ спрямованої лінії, напряду від місця, фіксованого у просторі перебування (осідку) автора (суб'єкта) поетичної візії, до суб'єктивізованого об'єкта внутрішнього (авторського) споглядання. Такими "суб'єктивізованими об'єктами" можуть бути "Кавказ", "Зоря вечірня" (у "Княжній"), "Кос-Арал" ("Прощай убогий Кос-Арале") та ін.;

8) *геопоетичне довкілля* – природне і суспільне (соціальне, людське, духовне) середовище, яке не тільки безпосередньо споглядає мистець, але й вступає з ним в образно-знакові стосунки за допомогою передовсім мовних засобів, змістів (семантика яких проявляється лише через текст і контекст художнього твору). Наприклад, це "*царський двір*" із "Сну" чи вірш "Сонце заходить, гори чорніють" або "*Та недовго сонце гріло // Недовго молилось // Запекло, почервоніло // І рай запалило ...*" і т. д. із вірша "Мені тринадцятий минало";

9) *геопоетичний симплекс* – пізнавальний трикутник, кутами якого є: а) самий поетичний твір, точніше – текст твору; б) автор поетичного твору (у нашому випадку Т. Г. Шевченко); в) науковець, що аналізує (синтезує) текст твору і робить геопоетичні висновки.

У поетичному творі об'єднані два перших пункти ("кути") симплексу – а і б. Головним тут є *текст*, в якому представлене місце дії, конкретніше – образ місця з його ліричним контекстом, у який часто входить і "герой" твору. Що ж стосується *автора* твору, то за ним стоїть творча інтуїція чи свідомий вибір поетичних засобів. Одним словом, – свідомий чи підсвідомий вибір геопоетичного довкілля, що являє собою образно-знакову систему слів, словосполучень, висловлювань, їх порядку і зв'язку, точних чи розмитих знань і т. д. і т. п.

Нарешті, третій "кут" симплексу у геопоетичному дослідженні – *науковець*. Він користується

тезаурусом “розшифрування” змістових (семантичних) засобів, які використані автором мистецького твору. Завдання науковця – розкрити художню сторону суб’єктивізації автором об’єкта твору, на який спрямована його творча рефлексія.

Геотопоси у поетичній спадщині Шевченка

Теоретичні і методологічні підстави геопоетики наразі не створені. Тому аналізувати геопоетичні візії можна лише на основі вивчення поезій великих поетів минувшини і сучасності. Для нас, українців, таким поетом, що є моральним авторитетом українства і несе в собі найпотужний код нації, став Тарас Шевченко. Мало не кожний його поетичний твір, крім народнопісенної мелодики і національного змісту, характеризується хроно-топосами – просторово-часовими вимірами (координатами), на які “нанизано” семантичні, метафоричні, міфологічні та ціннісні смисли.

Серед географічних аспектів поетичної творчості Т. Г. Шевченка виділимо такі:

а) *географічні поля і географічні вектори*. Земне геополе, окреслене у Шевченка по контуру: Америка (Вашингтон) – Швеція – Санкт-Петербург – Москва – Волга – Урал – Сибір – Єнісей – Китай – Індія – країни Близького і Середнього Сходу – Єгипет – Греція – Італія – Іспанія – Британія. У центрі цього поля знаходиться Україна. У цьому найповніше проявляється Шевченків *україноцентризм*. Це особливо яскраво видно із спрямування векторів поетової думки й образної системи: Петербург → Україна (вірш “Садок вишневий...”, який написаний під час ув’язнення поета в Петропавловській цитаделі), Казахстан → Україна (“Зоре моя вечірняя”), Україна → Кавказ (“Кавказ”), Україна → Америка (“Юродивий”) тощо;

б) *географічні і рослинні зони та регіони*: Український степ, Казахська (Киргизька) пустеля, гірські масиви (Кавказу, Уралу);

в) *великі і малі водні артерії* (Дніпро, Дністер, Дон, Дунай, Оріль, Трубіж, Альта та ін.);

г) *окремі локуси* в самій Україні, особливо Наддніпрянській (Умань, Суботів, Чигирин, Запоріжжя та багато-багато інших), які пов’язані насамперед із Запоріжжям, Гетьманщиною, визвольною боротьбою.

Часто ці географічні даності поєднуються і комбінуються в одному творі.

У поетичних творах Тараса Шевченка ми розрізняємо три класи топосів: а) геокосмічні (Сонце, Місяць, комети, зорі); б) земні (загально-світові, суходільні); в) водні (річкові, озерні, морські). Своєю чергою, земні топоси поділяємо на: українські (свої, рідні місця) і чужинські. За даними чотиритомника “А Concordance” (“Конкордансу”, 2000 р.) ми побудували схему геотопосів і їх просторової субординації (підпорядкування) одних стосовно інших (рис. 2).

Зрозуміло, що у поетичній творчості Тараса Шевченка і його життєвому досвіді найчастіше трапляються рідні українські топоси – суходільні та

водні і через міфологію – геокосмічні. Так, “світ” зустрічається приблизно 300 разів, геотопос “Україна” трапляється 188 разів, “земля” – 146 разів, “могила” – 110 разів. Але найчастішим є геотопос *хати*! На нього натрапляємо 276 разів!

Додамо, що топос *моря* (мається на увазі переважно Чорне море) трапляється 148 разів. По-суті, він порівнявся кількісно з геотопосом “земля”. Якщо сюди додати ще топос “вода” (112 разів), то разом буде 260 (а “вода” із “землею” складають 258! Це випадково, чи дія закону великих чисел?).

Серед “чужинських” геотопосів на першому місці за частотою вживання знаходяться топоси “Московія” (38 разів) і “Польща” (11 разів). Якщо додати їх етнічні замінники, то отримаємо: “ляхи (+поляки)” – 120, “москалі” – 106. Зауважимо, що Шевченко жодного разу не вживає етноназву “українець” і лише один раз “хохол”.

Наведемо ще для цікавості частоту образу *часу* у поезіях Т. Шевченка, згрупувавши його позначення за періодом доби (день, ніч) і за порами року. Так, для “дня” існує всього 35 позначень (частина з них – для позначення доби загалом), для “ранку” – 27. Для позначення нічного періоду доби поет, крім “ночі” (98 разів), використовує “північ” і “опівночі” (13), “вечір” (42). Сюди умовно можна зарахувати також: “Місяць” (29), “зорі” (55), “третьі півні” (8). Образ “літа” часто вживаний (86 разів) і асоціюється з теплим днем чи роком. Усі ці майже усі позначення хроносу орієнтовані на українські реалії і власні рефлексії поета (наприклад, “Минули літа молодії, // Холодним вітром од надії // Уже повіяло ...”).

Отже, маємо приблизно 350 власне часових знаків. Порівнявши їх кількість із кількістю геотопосів (~1400), бачимо, що останніх, з власне географічними смислами, більш як у чотири рази більше. Це зрозуміло і закономірно.

“Реве та стогне Дніпр...”

Спробуємо здійснити геопоетичний аналіз трьох творів Т. Шевченка, написаних, по-суті, в один і той самий час, але в різних умовах. Це малі форми, але вони є шедеврами поетичної творчості мистця. Йдеться про вірші “Причинна” (перших три строфи), “Садок вишневий коло хати”, “За байраком байрак”.

“Причинна” починається знаменитими словами “Реве та стогне Дніпр широкий”, а вірші “Садок вишневий коло хати” чи “За байраком байрак” вже з перших рядків орієнтують читача на відповідні топообрази. Так само поезії “Чигрині, Чигрині” і “Зоре моя вечірняя // Зійди над горою” чи “Сова” (“Породила мати сина // В зеленій діброві”). Чи “Сон” із його заспівом: “Гори мої високі, // Не так і високі, // Як хороші, хороші, // Блакитні далеко. // З Переяслава старого, // З Виблої могили, // Ще старішої, // Мов ті хмари, // Що за Дніпром сіли”). Прикладів безліч. Розглянемо сказане на прикладі вступних строф до поеми “Причинна”.

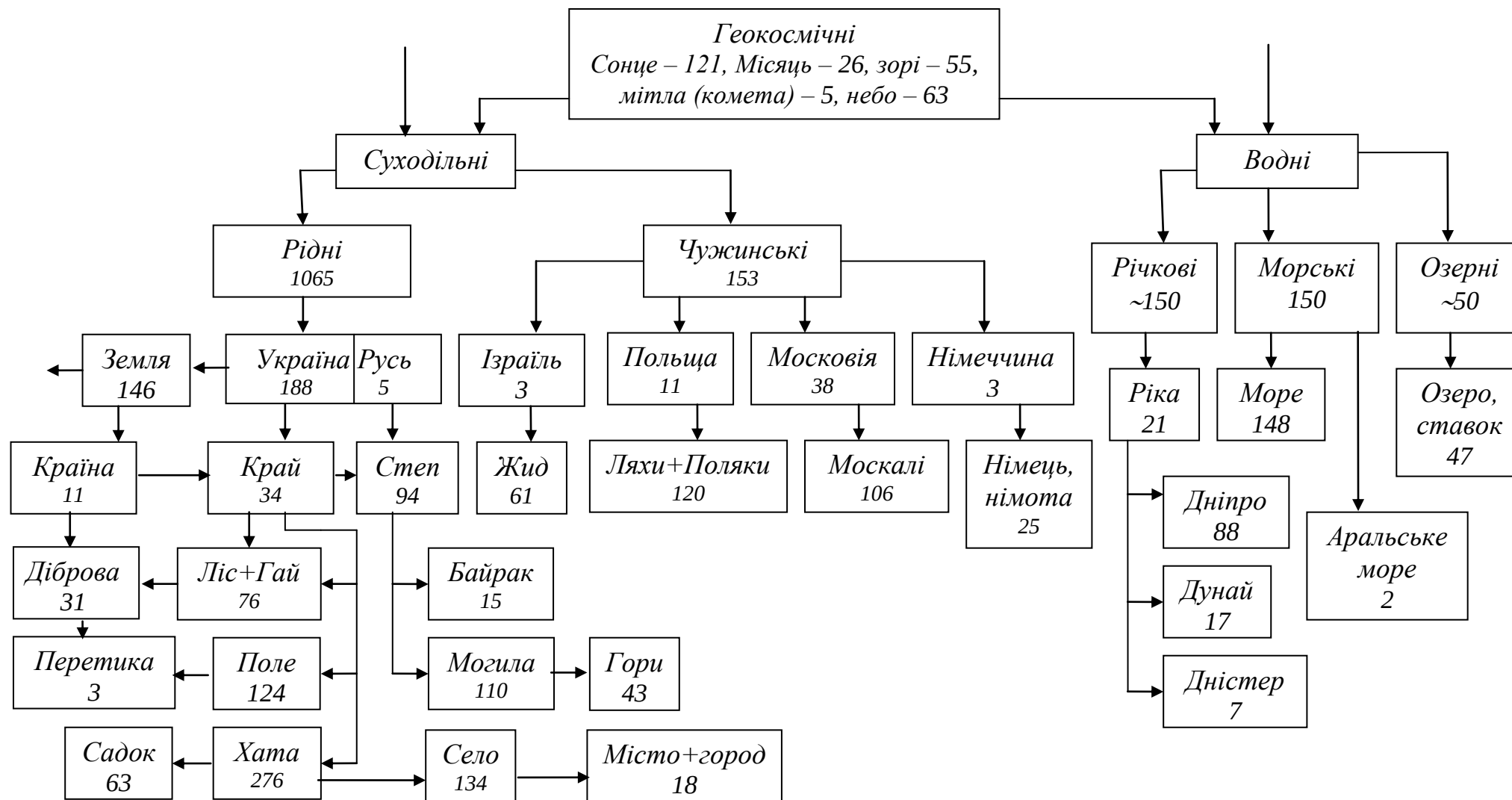


Рис. 2. Субординація і координація топонімів та їх кількість (позначено числами) в поетичних творах Т. Шевченка

Ця поема написана у 1838 р. Починається вона широковідомими словами:

*Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідий місяць на ту пору
З-за хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались
Та ясен раз у раз скрипів.*

Отже, геопоетика в таких словах, які творять відеоряди, в їхніх символах і смислах: *Дніпро* – *широкий* – *додолу* – *високі* – *горами* – *хвилю* – *синім морі* – *ніде* – *в гаю*. Вони творять топографічний, отже географічний (просторовий) ряд.

Дніпро – це не просто конкретна ріка в Україні, але й символ самої України. І її недоля в тому, що вона (Україна) “*рев*” і “*стогне*”. Цим образом бурхливої (гайдамацької, революційної) України пронизана вся поезія Шевченка, починаючи від поеми “*Причинна*” і до вірша “*Чи не покинуть нам небого...*” (1861 р.).

Далі вривається стихія вітру, який і сердитий і завиває, тому “*Додолу верби гне високі*” і “*Горами хвилю підійма*”. Тобто Дніпро, Україна, ландшафтними реперами якої є “*ряди верб*” (уздовж доріг, рік, ставків), а далі “*тополі поволі стоять собі мов сторожа*”, гаї, діброви і байраки (згадаймо: “*За байраком байрак, а там степ і могила...*”), впізнавана вже з перших рядків поезії.

Друга топосфера – небесна (атмосферно-космічна), у якій “*блідий Місяць*” і “*бурхливі хмари*” (бурхливі тому, що місяць в них “*де-де виглядав*” і “*то виринав, то потопав*”). Тут, до речі, і “*синє море*” і “*місяць*” символізують також мусульманський світ (Крим, Туреччина) – споконвічного цивілізаційного недруга українства.

Отже, метафорично, через образи і символи Дніпра, а також Місяця з “*синім морем* і *човном на ньому*” Т. Шевченко вводить читача у складний душевний світ героїв “*Причинної*” (дівчини і козака).

Цей світ ще більше посилюється *аудіорядом* і пов’язаною з ним символікою. Аудіоряд має такий вигляд: *рев*, *стогне*, *завива* [сердитий вітер], не *співали*, не *гомонів* [ніхто ніде], *перекликались* [сичі], *скрипів* [ясен]. Всього сім слів-образів із ступеневим зменшенням динаміки звучання: від найбільш гримучих “*акордів*” реву і стогону Дніпра до тихих і ритмічних поскрипувань самотнього ясеня.

Власне тут аудіосимволіка разом з відео-образами є головною. Дія відбувається вночі. У третій строфі це найкраще проявляється через *тишу* як відсутність звуків: “*Ще треті півні не співали //*

Ніхто ніде не гомонів”. Засобами заперечення явищ мистцю (поету чи композитору через паузи в музичному творі) вдається фіксувати їх наявність у дійсності, яка проявляється і “*працює*”.

А далі – лише “*сичі в гаю перекликались та ясен раз-у-раз скрипів*”, порушуючи встановлену тишу ще перед співом третіх півнів. І там само – відсутність топосів (“*ніде*”) і відсутність “*акторів*”, які “*грають роль*” до “*третіх півнів*” і зникають, коли ці півні заспівають.

За народними повір’ями, від опівночі до третьої-четвертої години перед світанком – це період ночі, коли здавалось би в абсолютній тиші справляє бал нечиста сила, усе потойбічне, злочинне, несправедливе. Це шабаш відьом, вовкулаків, усілякої іншої чортівні, русалок і ... нехрещених дітей. Згадаймо Шевченкове “*Зоре моя вечірняя...*” з “*Княжни*”, де “*на вітах гойдаються нехрещені діти*”. Та навіть у тексті “*Причинної*” є такі слова русалок: “*Місяченьку! // Наш голубоньку! [...] Світи довше в чистім полі, // Щоб нагулялись доволі! // Поки відьми ще літають, // Поки півні не співають*”.

Треті півні своїм співом розділяють ніч на дві нерівноцінні частини. Перша – до третіх півнів – продовжує зло попередньої доби; друга – до ранку, коли, за Шевченком, “*світає, край неба палає*”, і сонячне світло віщує денне добро.

Хата – архетип геомісця

Інший український архетип геомісця розгортає Т. Шевченко у вірші “*Садок вишневий коло хати*” (1847 р.). У ньому теж три пісенних строфи:

*Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають, ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.
Сім’я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає,
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.
Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все ... Тільки дівчата
Та соловейко не затих.*

Виникає питання: в якому соціально-психологічному контексті писав Шевченко про цю селянську ідилію? Виявляється, що цей лірико-поетичний шедевр був створений у перервах між допитами на слідстві у Петропавлівському казематі в Санкт-Петербурзі. “Сиск” був політичним: судили кирило-мефодіївських братчиків, що замахнулися на основи самої імперії, а Т. Шевченка – ще й за “знеславлення” царя і цариці (які нібито “визволили

Шевченка з кріпачтва!)". І ось у таких умовах (казематах, допитах, очікування вироку!) мистець знаходить у собі мужність (!) огранити цей елегантний поетичний алмаз, сповнений пафосом романтизму, українськими смислами, гармонією динамічних відеокартинки і аудіозображень¹.

Тут відображено декілька топосів: *"садок вишневий"*, *хата* і ряд інших. Слово-знак *"хата"* *"працює"* в усіх трьох строфах у родовому відмінку: *"садок коло хати"*, *"сім'я коло хати"*, *"поклала мати коло хати..."*. Тобто дія тричі проектується на простір *"коло хати"*, а не у хаті. І кожен раз місце коло хати інше. Хата в усіх випадках є родинним оберегом, який *"обріс"* господарськими топосами (*садок вишневий*), місцем зустрічі родини за вечерею і розподілом праці під час вечері та після неї (*"дочка вечерять подає"*, *"а мати хоче научати"*). Нарешті, окремим топосом-місцем відпочинку родини (*"поклала мати коло хати маленьких діточок своїх, сама заснула коло їх"*).

Іще один поетичний топос представлений у вірші *"Садок вишневий..."*. Але на нього прямо не вказується. Він присутній уже в першій строфі. Цей топос – це *поле*, з якого *"пługатарі з пługами йдуть"* та *"співають, идучи дівчата"*. Поле як місце денної праці хлібороба – і старого (поважного пługатаря) і молодого (дівчини). З контексту не видно, що ця праця втомлива (радіше – навпаки: чого б то співати дівчатам). Згадаймо вірш *"На паницині пшеницю жала"*, де вже з другого рядка видно, що молода жінка *"втомилася"* від, очевидно, нелегкої праці та ще й на чужому полі.

З цього можемо зробити висновок, що в *геопоетиці* автор може представити певний топос, не безпосередньо, а й опосередковано, тобто через введення персонажів, що діють у даному топосі, його аналогів, алюзій, моделей, метафор тощо.

Поруч із *"чистими"* топосами у вірші явно зафіксовані хронотопи, тобто не лише місця дії, але й часові її координати. Геопросторові виміри структуризовані за часом і навпаки.

Зокрема, те, що *"пługатарі з пługами йдуть"* і *"хрущі над вишнями гудуть"*, опосередковано свідчить, що надворі весна, теплінь навіть у вечірню пору. Тут індикатором весняної пори є також і *"соловейко"*. Одним словом, вся атмосфера відеозображень та звуків створює образ конкретного весняного надвечір'я і вечора (ще й до того *"вечірня зіронька встає"*). Але це лише початок темної ночі, коли все живе, яке є уособленням добра і зажитку умиряється, стихає... А через деякий час, як вже зазначалося, по опівночі і до третіх півнів – це розгул нечистої сили. Тут Шевченко оминає таку ситуацію, лише закінчує дійство співом дівчат і соловейка.

До речі, ці звукові сигнали – це позивні живої природи на тлі вечірньої тиші (*"затихло все"*) до

¹ Кажуть, що якби Т. Шевченко не сотворив нічого іншого, крім цього вірша, він зайняв би гідне місце посеред великих поетів світу.

кохання і продовження роду. Звернімо увагу, що жіноче начало тут представлене дівчатами, а чоловіче – соловейком. Українські пісні багаті на цих персонажів (*"Ой у вишневому садочку, там соловейко щебетав"*, *"Ой під вишнею, під черешнею"*, *"Ой зійди, зійди ясен місяцю"*) та ін.²

Як виглядають хронотопи, яка їхня естетична і конструктивна функція у відносно замкнутому просторі *"біля хати"*?

Звернімо увагу, що при образотворчому відтворенні цього *"замкнутого простору"*, художники зображають картину під кутом з висоти пташиного польоту, де центральні фігури – якраз не хата, а *"пługатарі"*, *"дівчата"*, *"сім'я"*. І, напевне, це правильно. Бо Шевченкова топомагія є лише засобом структуризації простору сільського соціального і селянсько-родинного життя, схопленого у надвечірній і вечірній час. Хоч сам цей простір, ядром якого є хата, не є пасивним, а активно функціональним, конкретним у контексті соціальних і загальнолюдських (особливо поколіннієвих) відносин і в часових змінах.

Зокрема, у трьох строфах вірша виразно проступає соціальний і родинний поділ праці. Тут пługатарі і *"співаючі дівчата"* є уособленням діяльнісного начала – хліборобських занять, що становлять сутність селянської виробничої життєдіяльності. А матері, що *"вечерять ждуть"*, очевидно, готували цю вечерю для своїх чоловіків (*"пługатарів"*) і дочок. Так само мати, крім вечері, має ще заняття (*"научання"*) з дітками. Отак гасне *"трудоий"* (як колись говорили) день і поступово зникає хронотопна розмаїтість. Усе поглинає сон, настає сприйняття ентропія.

"І земля не приймає"

Оригінальною, але вже із соціально-політичним змістом є поезія Т. Г. Шевченка *"За байраком байрак"* (1847 р., Санкт-Петербург, цитадель).

*За байраком байрак,
А там степ та могила.
Із могили козак
Встає сивий, похилий.
Встає сам уночі,
Іде в степ, а йдучи
Співа, сумно співає:
– Наносили землі
Та й додому пішли,
І ніхто не згадає.
Нас тут триста, як скло!
Товариства лягло!
І земля не приймає.
Як запродав гетьман*

² Нагадаймо, що *"вишневі сади"* і *"вишнева культура"* (у господарстві, побуті), відображена у фольклорі – це продукт другої половини XVIII ст., хоч про вишні черешні на теренах України писав ще Геродот у своїй *"Скіфії"* (V ст. до Р. Х.) чи Г. Л. Боплан в *"Описі України"* (XVII ст.).

Уярмо християн,
Нас послав поганяти.
По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата.
Крови брата впились
І отут полягли
У могилі заклятій.
Та й замовк, зажурився
І на спис похилився.
Став на самій могилі,
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав, ридав,
Сині хвилі голосили.
З-за Дніпра із села
Руна³ гаєм гула,
Треті півні співали.
Провалився козак,
Стрепенувся байрак,
А могила застогнала.

З урахуванням повторюваності деяких топонімів маємо їх аж 20 (якщо не враховувати цього факту, то їх всього дев'ять). Отже, топи повторюються: байрак (3 рази), могила (5), земля (3), Дніпро (2).

Таким чином, найповторюванішим є топонім *“могила”*. У народних повір'ях, та й у самого Шевченка, могила візуально пов'язана на фоні рівнинного степу з *горою* (а могили – з горами). Це форма рельєфу, що несе різноманітну інформацію. Вона має декілька змістів: а) як рукотворний зі скіфських часів насип, під яким була похована знаменита особа – цар, воєначальник, вождь. На вершині могили пізніше були поставлені кам'яні фігури *“скіфських дідів”* і (або) *“половецьких баб”*. Такі могили стали об'єктами грабежів (*“пошуки скіфського золота”*); б) наново висипані могили (*“наносили землі”*) у новий і новітній періоди, у козацькі часи (XVI – XVIII ст.). Тоді після воєнних сутичок за аналогією з давніми (скіфськими) звичаями, убитих клали на горизонтальну поверхню землі і над ними сипали конусоподібний курган, який здалека інформував, що місце (топос!) *святе* (часом їх клали під поверхню насипу); в) як яма з індивідуальним тілопокладанням християнина, з надгробком у вигляді горбика землі з хрестом чи кам'яною фігурою.

А в нашому випадку – місце могили не святе, а *закляте*. Це двічі повторює поет, вкладаючи страшну інформацію в уста *старого* козака. І пояснює: тут пролита кров (*“свою кров пролили”*, *“зарізали брата”*, *“крови брата впились”*). Через це їх (*“триста, як скло, товариства...”*) земля *не приймає*. По-суті, поховання не відбулося, місце не освячене.

Тому-то кожну ніч могила виштовхує одного з трьохсот козаків (вже старого, як усі інші, неприйнят землею). Він співає пісню-каяття, тяжко

плаче-ридає, позираючи на Дніпро – символ України, перед якою завинили його товариші-побратими, і чекає прощення від неї. Але прощення за братовбивство немає. Отже, усі триста мертвих-живих козаків *належать до темних сил*, які зникають над ранок, коли заспівають треті півні.

Недарма, коли *“треті півні співали”*, першим *“провалився козак”*, а вже потому *“стрепенувся байрак”*, *“а могила застогнала”*. Вона вся тут як живий символ потойбіччя.

Ще одним глибоко змістовим образом вірша *“За байраком байрак”* є образ *“руни”*. У деяких виданнях замість нього подається образ *“луни”* (*“відлуння”*, *“гомону”*)⁴. А тимчасом Т. Шевченко вживає цей образ також у поезії *“На вічну пам'ять Котляревському”* аж три рази, де він пише: *“руна гуляє – Божа мова”*.

Образ *“руни”* має глибший зміст, ніж просто *“луна”*, до якого ми звикли як *“відлуння”* (рос. *“эхо”*). Колись *“рунами”* називали германослов'янські письмена, які були *нарізані* на матеріалі *резами, борознами* (звідси і наше слово *“рана”*). Та головне – не технологія створення рунічних письмових пам'яток, а їхній таємничий, потойбічний світ. Це архетипи реальності. Недарма Т. Шевченко називає *“руну”* (хай це буде у значенні *“луна”*) **Божою мовою**.

Отже, у цій мові – руни чи луни запрограмовані вічні істини, архетипи української реальності, в яких закодовано настання після заклатої ночі нового світлого дня історії. Тобто після руни, яка гула з-за Дніпра із села, зразу треті півні співали вже зрозумілою **“Селянською мовою”** і сповіщали, що зникає усе історичне зло (*“провалився козак”*) у заклату могили, яка, прийнявши його, *“застогнала”*.

Нарешті, останнє. Саме останнє в останній поезії Тараса Шевченка *“А поки те, та се, та оне”*, написаний 15 лютого 1861 р. (за старим стилем), за тиждень до смерті. Тут головні геотопоси Шевченка зібрані воєдино у декількох рядках:

Неначе над Дніпром широким,
В гаю, в предвічньому гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатинки наса(д)жу.
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралу, поса(д)жу.
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах –
І веселенько заспіваєм [3].

У десяти рядках тринадцять геотопосів! І всі вони та дії, пов'язані з ними, – у майбутньому. Найцікавіше, що українська ментальність поета не лише у цих хронотопосах, а в останньому слові **“ЗАСПІВАЄМ”**.

³ Руна – луна.

⁴ Згадаймо народну пісню *“Гомін, гомін по діброві // Мати сина проганяє”*.



Р. С. Із моїх шевченкознавчих споминів. У 1961 р., коли в усьому світі відзначали соту річницю від смерті Т. Шевченка, я – тоді старший лаборант кафедри економічної і соціальної географії Львівського державного університету ім. Івана Франка, максималіст за поглядами, – намалював великий

плакат – розміром в один ватманський аркуш. Мальовидло вийшло багатоколірне, хоч переважали кольори чорні (символ ночі і царської та большевицької деспотії) і червоні (символ незгасного вогню в душах українців, їхньої помсти за потоптану честь України).

Плакат зображував гнівного Т. Шевченка, Катерину з дитям і козарлюгу-гайдамаку зі смолоскипом в одній (лівій!) і сокирою – в іншій (правій) руці. Смолоскип біля голови Шевченка символізував світло, яке народ передає своєму духовному провіднику. А він – провідник – звертає грізний погляд вперед і трохи вниз, де палає на темному фоні неба панський будинок. Так тоді зазвичай зображали поета. (Це вже пізніше, у 1964 році, на монументі, створеному у Вашингтоні Леонідом Молодожанином (Лео Молом), Шевченко відображений молодим та інтелігентним.) На плакаті зліва внизу були вставлені чотири рядки дещо декларативного і трохи наївного вірша:

*“Він кликав люд палити і рубати
Панів неситих, лютих і пихатих
За честь дочки народу Катерини.
Він вірив: царство пільми згине.”*

Плакат був надрукований у багатьох пресових виданнях, у т. ч. в університетській багатотиражці “За радянську науку”. Схвальним листом відгукнувся про нього письменник Борис Антоненко-Давидович, який недавно перед тим полишив ГУЛАГ.

З того часу минуло 50 років!

Література і джерела

1. Електронні ресурси Вікіпедії.
2. Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка / За ред. О. Ільницького і О. Гавриша // Наукове Товариство імені Шевченка, США. – Едмонтон, Торонто, 2001. – 4 томи.
3. Романишин В. Геопоетика як художня топографія та теоретична рефлексія над літературним часопростором / Віра Романишин // Проблеми гуманітарних наук. – Вип. 28. – Філологія. – К., 2011. – С. 242-253.
4. Шаблій О. І., Кисельов Ю. О. Геософічна інтерпретація геопросторових образів у поезії Тараса Шевченка // Історія української географії. – 2010. – Вип. 21. – С. 111-113.
5. Шевченко Т. Г. Кобзар / За ред. Я. Рудницького. – Вінніпег, 1960. – 430 с. + XV.
6. Шевченко Т. Г. Кобзар / Повна ілюстрована збірка. – Харків: Вид-во “Клуб сімейного дозвілля”, 2009. – 719 с.

Львів, 15 лютого 2014 р.
(у 143 річницю від написання
останніх рядків Т. Шевченка)

Стаття надійшла 20.02.2014 р.

ГЕОПОЕТИКА – МЕЖОВА НАУКОВА ДИСЦИПЛІНА НА ГЕОГРАФІЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОМУ ПОГРАНИЧЧІ

Наведені існуючі та запропоноване авторське визначення геопоетики як наукової дисципліни. Окреслено місце геопоетики в ряді суміжних щодо географії галузей знання і думки. Здійснено огляд концепцій геопоетики, розроблених українськими та зарубіжними авторами. Проаналізовано геопоетичні мотиви у творчості класиків української літератури – Тараса Шевченка й Ліни Костенко – та сучасних авторів. Відзначено національну сутність феномену геопоетики.

Ключові слова: геопоетика, геопростір, геопоетичні мотиви, образ, етноландшафт.

Yuriy Kyselyov. Geopoetry as a boundary scientific discipline on the border of geography and philology. The definitions of geopoetry as a scientific discipline formulated by its founder Kenneth White and also by Ihor Sid, Vira Romanyshyn and Dmitriy Zamyatin are adduced. It is noted that almost all pre-contemporary investigations in the field of geopoetry were provided by philologists and writers, which conditioned a somewhat one-sided interpretation. We emphasize the importance of geographical content in understanding geopoetry as defined by its author. In our opinion, geopoetry is a boundary scientific discipline taking shape between geography and philology which investigates artistic expression of geospatial objects and phenomena. The place of geopoetry in relation to a number of disciplines neighbouring to geography is outlined. Contributions to the shaping of geopoetry fundamentals by some contemporary Ukrainian writers such as Yuriy Andrukhovych, Serhiy Zhadan, and Ihor Bondar-Tereshchenko are characterized. The works by Yuriy Andrukhovych are used to exemplify space images that convey geopoetical content. Various conceptions of geopoetry are noted, some with cosmopolitan content, and others that are grounded on national fundamentals. Geopoetical content is inherent not only to the contemporary literature but also to the works of past centuries. A brilliant example of geopoetical motives are found in the classical poetry of Taras Shevchenko. Geopoetical images in Shevchenko's "Kobzar" may be grouped into proper and general nouns, Ukrainian and foreign (especially Russian and other foreign). Some examples of each group of images are adduced and their geopoetical essence is substantiated. Geopoetical themes are found in the works of Lina Kostenko, especially her early verses and the poem "Berestechko." The national essence of geopoetry is stressed. The role of geopoetical investigations for improving the fundamentals of the Ukrainian national idea is stressed.

Key words: geopoetry, Earth space, geopoetical tunes, image, ethnical landscape.

Актуальність проблеми. Геополітичні зміни останніх десятиріч, наслідком яких стало утворення нових національних держав у Європі, в тому числі незалежної України, зумовлюють потребу переосмислення деяких звичних для сприйняття геопросторових образів. Ще донедавна українська дійсність нерідко розглядалася (а іноді й досі розглядається) в контекстах "однієї шостої земного суходолу" – таких, як "південь Росії", "Київ – мати городов русских", "Севастополь – город русской славы" тощо. Практика національно-державного будівництва закономірно зумовлює формування (на основі тисячолітніх традицій етногенези) новітньої української етнополітичної нації. Складовою частиною процесу її самоусвідомлення є засвоєння просторових образів, пов'язаних із займаною нею етнічною та державною територією. Ці образи впродовж сторіч творилися (і сьогодні формуються) багатьма українськими письменниками. Досліджує літературне геопросторове образотворення досить нова наукова дисципліна, що постає на межі географії та філології, – *геопоетика*.

Огляд попередніх публікацій. Відносно

молодість цієї дисципліни ми вважаємо закономірною причиною невеликої кількості публікацій на відповідну тему й відсутності єдино прийнятого визначення геопоетики. Чи не кожен науковець – а це сьогодні переважно філологи – трактує її по-своєму. Зокрема, автор терміна "геопоетика", французький учений і письменник шотландського походження Кеннет Вайт пише про неї як про "нову духовну картографію, нове сприйняття життя, що звільнилося, нарешті, від ідеологій, релігій, соціальних міфів тощо й, відповідно, пошук мови, здатної виразити це нове буття у світі..." (переклад наш. – Ю. К.) [5]. Українсько-російський літератор і науковець Ігор Сід (Сидоренко) дав таке образне визначення геопоетики: "Це продовження геополітики, але лагідними методами" (переклад наш. – Ю. К.) [11]. Український філолог Віра Романишин розуміє геопоетику як "художню топографію" та "теоретичну рефлексію над людським часопростором" [10, с. 242]. Із науковців-географів проблеми геопоетики перебувають у полі уваги російського вченого Дмитрія Замятіна, який убачає в ній гуманітарну географію простору [7].

Метою статті є висвітлення сутності геопоетики як наукової дисципліни, що досліджує художні образи геопростору. **Завданнями** статті є: формулювання власного варіанту визначення геопоетики; окреслення місця геопоетики в ряді суміжних щодо географії дисциплін; огляд існуючих концепцій української та зарубіжної геопоетики; аналіз геопоетичних образів у творах класиків української літератури, зокрема Тараса Шевченка й Ліни Костенко; обґрунтування національної сутності феномену геопоетики.

Виклад основного матеріалу. Погоджуючись із думками вище зазначених авторів про те, що геопоетика досліджує художньо-образне сприйняття світу, ми все ж вважаємо за потрібне дати своє визначення, сформульоване з географічного погляду. На нашу думку, *геопоетика – це межова наукова дисципліна, що формується на межі географії і філології та досліджує художньо-образне сприйняття геопросторових об'єктів і явищ.*

Сучасна географія, крім фундаментальних наукових галузей (на кшталт загального землезнавства, ландшафтознавства, теорії суспільної географії тощо), має достатньо розвинений блок суміжних дисциплін. Як зазначає професор Олег Шаблій, до кола суміжних щодо суспільної географії дисциплін належать, зокрема, історична суспільна географія, історія суспільної географії, геополітика, регіональна економіка, геоecологія, геософія тощо [13, с. 27]. До цього ж ряду, який значною мірою стосується географії в цілому, доречно віднести й геопоетику. Ми вважаємо, що між геопоетикою та іншими згаданими вище дисциплінами існують зв'язки, що базуються на спільному вивченні об'єктів (за типологією міждисциплінарних зв'язків О. Шаблія) [13, с. 30]. Зокрема, таким об'єктом є геопростір, що з погляду держави вивчається геополітикою, в духовному аспекті – геософією, а в художньо-образному вимірі – геопоетикою.

На нашу думку, формування геопоетики як наукової дисципліни на сьогодні ще не завершене. Зокрема, не визначено її об'єктно-предметну сферу, методологічний апарат, дискусійним залишається питання щодо її змісту. Такий стан речей ми пов'язуємо з надто маловагомим внеском власне науковців, особливо географів (а не літераторів) у розвиток цієї дисципліни. Пріоритет письменників у царині геопоетики зумовив певне нехтування її прибічниками використанням наукового апарату.

Більшість сучасних концепцій геопоетики сформувалася на основі мистецької доктрини постмодерну, якому властиві ігнорування форми, заперечення здобутків минулого, розпливчастість ідеології (або декларування її відсутності), певний нігілізм у ставленні до традиційних цінностей та інші тенденції, що, на наш погляд, штучно віддаляють сьогодення від класики. Зокрема, характерними рисами геопоетики К. Вайта є космополітизм і релігійний скептицизм. Так, К. Вайт стверджував, що його власним ментальним

континентом є “Євразія”, а саму геопоетику бачив “звільненою від релігій” [5].

Іншою є позиція українських авторів, які вдаються до геопоетичного виміру в текстах. Помітним є україноцентризм у творчості Юрія Андруховича, який, по-перше, виявляє особливе ставлення до геооб'єктів, розташованих саме в Україні [2] та, по-друге, аналізує деякі геопоетичні аспекти світогляду й творчості Тараса Шевченка [1]. Зокрема, на думку Ю. Андруховича, вагомою віхою на шляху становлення особистості Т. Шевченка було переживання ним у дитинстві феномену “кінця світу”, відкритого обрію в умовах рівнинно-степового ландшафту. Ми вважаємо, що в цій наївній спробі осмислення геопростору почалося формування його майбутніх зрілих ландшафтних образів.

Геопоетичне значення мають певні нюанси вживання Ю. Андруховичем географічних назв. Зокрема, вони стосуються згадок питомих українських та іншомовних топонімів (вулиця Романовського/Romanowskigasse; майдан Шептицького в Івано-Франківську, що колись був Фердинандпляц, а потім став площею чомусь Урицького), сучасних та історичних назв (Івано-Франківськ/Станіславів). У кожному випадку відчуваються тонкі смислові відтінки, пов'язані з органічно сприйманою поліетнічністю галицьких міст у минулому, підкресленням їхньої природної європейськості (так, „Фердинандпляц” сприймається як щось своє, тоді як “площа Урицького” – як таке, що з'явилося “чомусь”) та, нарешті, штучністю, на думку письменника, теперішньої назви обласного центру (адже топонім “Станіславів” указував, передовсім, на його європейськість, оскільки наданий був свого часу містові на честь графа Станіслава Потоцького – учасника Віденської битви, що значною мірою була долесною для всієї християнської Європи в її протистоянні з мусульманським Сходом). Ю. Андрухович наголошує, що зміна назви геооб'єкта є типовим заходом загарбника в його намаганнях присвоїти його собі [12].

Українське національне обличчя має й геопоетика Сергія Жадана. Досить чітко вона проявляється в його романі “Ворошиловград” [6]. Попри певну абстрагованість від реальних геооб'єктів, усе ж виразно простежується простір Сходу України – Слобожанщини й Приднінчів'я (Донбасу), позначений деякими властивими йому рисами суспільства – орієнтованістю старшого покоління на советське минуле, особливостями молодіжної лексики тощо.

Інший, на нашу думку, характер мають геопоетичні праці Ігоря Бондаря-Терещенка [3; 4]. У геопоетиці він убачає альтернативу класиці, в тому числі чи не всій літературі, створеній до 90-х рр. XX ст. Подібно до згаданих К. Вайта й І. Сіда цей автор прагне відійти від традиційних дискурсів у літературі, під якими він розуміє як “соцреалізм”, так і сучасні йому художні твори націоналістичного

ідейного змісту. На наш погляд, зазначена авторська позиція позбавляє літературу сьогодення коріння, яке сягає історичного минулого українського народу, тісно пов'язаного, зокрема, із властивими ландшафтами нашої Батьківщини. Аналогічні приклади заперечення цінності доробку класиків ми знаходимо й на початку ХХ ст. (творчість футуристів). Водночас ми відзначаємо їхній відносно незначний – порівняно із символістами та неокласиками – вплив на літературний процес і формування суспільної свідомості наступних епох. Тому ми вважаємо, що говорити про футуризм як “майбутність” (дослівний переклад із латини) тут не доводиться.

Аналіз наведених концепцій геопоетики свідчить, що більшість із них є постмодерністськими. На нашу ж думку, ідеї геопоетики є цілком притаманними класиці – як літературі минулого, так і сьогодення (неокласиці). Яскравим прикладом геопоетичних мотивів у художній творчості є “Кобзар” Тараса Шевченка.

На наш погляд, глибина художніх образів Т. Шевченка, пов'язаних з інтерпретацією геопростору, є непересічною. Ця глибина виразно проявляється, зокрема, у вірші “За байраком байрак...” [15, с. 356-357]. Автор представив типову картину українського етноландшафту з його *байраком, степом* та *могилою* (пагорбом) і поетично осмислив її, включивши для повноти сприйняття краєвиду людину – “козак... сивий, похилий”. Про інтегральну всеукраїнськість описаного Т. Шевченком у згаданому вірші ландшафту свідчить, з одного боку, натяк на Берестецьку битву, в якій цей козак, імовірно, загинув (“Нас тут триста, як скло, товариства лягло”), та, з іншого боку, присутність у цій поезії *Дніпра* (“...з-за Дніпра із села руна гаєм гула...”).

Чимало згадуваних Т. Шевченком топонімів мають образне навантаження. Ми вже зазначали раніше, що їх можна згрупувати, виокремивши, зокрема, власні й загальні назви, топоніми, пов'язані з Україною, та іноземні тощо [14]. Крім цього, ми відзначаємо символічну роль уживаних ним геопросторових образів як загального змісту (*степ, могила, байрак* тощо), так і власних назв (*Україна, Дніпро, Китай* та ін.).

Більшість уживаних Т. Шевченком власних назв так чи інакше пов'язана з Україною – зокрема, це оспівані поетом місця його дитинства та подій Коліївщини, відомих йому з розповідей рідного діда – Івана Грушівського (*Кирилівка, Канів, Мотрошівка, Сміла, Умань* тощо). З подіями Гайдамаччини органічно перегукуються географічні назви, що нагадують про давню козацьку славу України та пізніший занепад гетьманської держави (*Трахтемирів, Чигирин, Суботів, Батурин, Глухів* та ін.). На нашу думку, варто відзначити достатньо суттєву контекстуальну відмінність у вживанні Т. Шевченком назв, відомих із дитинства – *Кирилівка, Городище, Монастирище* тощо, та засвоєних пізніше

– *Чигирин, Трахтемирів*; згадки про “малу” батьківщину та Коліївщину мають ліричний, а про знакові місця козацьких часів – епічний характер. Серед них варто окремо виділити *Чигирин* і *Батурин* – гетьманські столиці, міста-символи української козацької державності ХVII – початку ХVIII ст.

Не просто згадані, а й опоетизовані Т. Шевченком є і деякі іноземні топоніми, в тому числі приурочені до колишньої Російської імперії та власне закордонні.

Варто наголосити, що досі ми брали до уваги прояви “позитивної” геопоетики з творів Т. Шевченка (під такою розуміємо вживання в позитивному, тобто співзвучному душі автора контексті географічних назв). Водночас у Шевченкових поезіях значне поширення одержала й “негативна” (термін також наш) геопоетика, пов'язана зі згадками геооб'єктів, що, з позицій автора, несуть негативне змістове навантаження. Виразними прикладами можуть бути власні назви, які позначають російські та закордонні топоніми. Це, зокрема, *Нева* (згадувана Т. Шевченком як символ столиці імперії та уособлення чужини), *Москва* (найчастіше – у значенні “Росія”, “Російська імперія”, “Московщина” взагалі), *Петрополь* (огречена назва Санкт-Петербурга – “Кума моя і я в петропольському лабіринті...”) тощо. Такого ж роду зразки негативної геопоетики подаються творцем “Кобзаря” і при вживанні власне закордонних назв, зокрема *Вавилон, Версаль, Китай*, адже за іноземними іменами поет часто приховував (з огляду на цензуру або прагнучи надати речам символічно-образного звучання) українські реалії, оскільки Вавилон – згідно з біблійними сюжетами – уособлює неволю, полон, Версаль – твердиня французького абсолютизму в ХVII–ХVIII ст. – є так само джерелом неволі, Китай у Т. Шевченка – “непробудимий” [15, с. 631]. Подібних прикладів можна наводити чимало.

На наш погляд, особливе місце серед геопоетичних образів у творчості Т. Шевченка посідає “чужина”, що наскрізно проходить практично через весь “Кобзар”. Поет дуже гостро переживав своє майже постійне перебування поза Україною впродовж свого дорослого життя. Це видно як із ранніх Шевченкових поезій петербурзького періоду (“Н. Маркевичу” – “Я й тут чужий, одинокий, // І на Україні // Я сирота, мій голубе, // Як і на чужині”), так і з віршів, написаних під час перебування у петербурзькому казематі в 1847 р. (“... чи хто згадає, чи забуде мене в снігу на чужині...”), та подальших творів (“Мов за подушне, оступили // оце мене на чужині // нудьга і осінь” [15, с. 428], “Деся його убито, сердешного, чи на чужині...” – вірш “Якби з ким сісти хліба з'їсти...” [15, с. 636-637]) та ін. У поезіях, написаних після заслання, абстрактному образу чужини найвиразніше, на нашу думку, суголосить конкретний образ *Неви* – річки в холодній північній російській столиці, що є для поета символом тієї чужини

(“Вночі і ожеледь, і мряка, // І сніг, і холод. І Нева...” – з вірша “О люди! люди небораки!..”) [15, с. 635-636].

Наведені приклади з поезій Т. Шевченка свідчать про геопоетичний зміст багатьох уживаних ним просторових образів. Вважаємо за доречне відзначити, що геопоетичність є однією з виразних рис усієї творчості одного з фундаторів нової української літератури.

Геопоетичні мотиви вельми притаманні й поезії Ліни Костенко. Уживані в різних контекстах, топоніми органічно вписуються в канву її творчості, виразно опоетизовуючи простір (переважно український, але не тільки). На наш погляд, показовими є вже ранні вірші сучасної української поетки, зокрема “І засміялась провесінь: – Пора!”, в якому вона рефреном повторює рядок “...за Чорним Шляхом, за Великим Лугом...” [9, с. 24]. У цих образах ми вбачаємо суто українську етно-ландшафтну символіку відстані – в цьому разі не просторової, а часової; відстані, яка ніби віддаляє авторку від її предків, які “...ідуть за часом, як за плугом”.

В іншій поезії Ліни Костенко – “Я хочу на озеро Світязь...” – геопоетика виявляється через протиставлення романтичного образу Світязя трагічному – Батурину. Своєрідним сумним фіналом цього вірша є метафоричне “обміління” глибокого Світязя до річки Альти (з якою пов’язані криваві події в Батурині у 1708 р.), що “тонесенько плаче...” [9, с. 25].

Елементи геопоетики присутні й в одному з найвідоміших творів Ліни Костенко – поемі “Берестечко”. Йдеться, зокрема, про епізод, у якому гетьман Богдан Хмельницький, повертаючись із татарського полону, згадує назви численних українських поселень, які своїм звучанням віддзеркалюють розмаїття української землі та ніби відображають її долю:

*“Он Димер – все димарики й домарики.
Сховалися, либонь, під хвартухи
Мар’янівкам, Мотронівкам, Варварівкам
Іваньки, Андруші і Явтухи.
Велика Глуша. Жаботин і Гадяч.
Тишки. Почали. Вовкові. Стрий.*

*Куди не глянеш – Гайворон і Галич.
Чорнобиль, Чорнобай і Чорторий.
А оніно –
Халча, Шандра, Кандиби.
Келеберда, Калга, Темрюк, Ташилик.
Оце ваш слід, прибуду і задиби,
отой татарський клекіт – Кагарлик!
Бербері. Печеніги. Карачаївці.
Підляшки. Годі-Турка. Москалі.
Відчалась. Втомилась. Призвичаїлась.
Чунгул, Пекельне – на своїй землі!” [8].*

Висновки та перспективи подальших досліджень. Праці українських авторів, зокрема Юрія Андруховича, Ігоря Бондаря-Терещенка, присвячені проблемам геопоетики, засвідчують виразно науковий характер пошуків у цій сфері. Ми вважаємо важливим акцентування на просторових аспектах досліджуваного об’єкта поряд із його образною інтерпретацією, тому вбачаємо в геопоетиці дисципліну, суміжну щодо географії. Водночас наведені нами приклади геопоетичних мотивів у творах класичної та сучасної української літератури наводять нас на думку про виразно національну сутність феномену геопоетики. Через це ми вважаємо суб’єктивними погляди Кеннета Вайта на цю дисципліну як позаідеологічну. Залишаючи осторонь суто політичні ідеології (консервативну, ліберальну тощо), геопоетика досить твердо стоїть на ґрунті національної ідеї, що споріднює її з геософією – ще однією суміжною щодо географії науковою галуззю, яка виникла й розвивається на її пограниччї з філософією. Водночас, на наш погляд, геопоетику з геософією зближує й належність обох дисциплін до сфери вільної думки (що зумовлено їхнім виходом за межі “лише-науки” (переклад наш – Ю. К.) [16, с. 67].

Ми переконані, що пошуки в царині геопоетики в Україні лише розпочинаються, адже досі до таких досліджень прилучена лише незначна частина авторів, які активно використовують географічні образи, й такими дослідженнями охоплено небагато їхніх творів. Вважаємо, що геопоетика дозволить чіткіше окреслити місце й призначення України у світовому просторі та виразніше сформулювати засади української національної ідеї.

Література і джерела

1. Андрухович Ю. І. Диявол ховається в сирі. Вибрані спроби 1999 – 2005 років / Юрій Андрухович. – К. : Критика, 2006. – 320 с.
2. Андрухович Ю. І. Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики / Юрій Андрухович. – Кам’янець-Подільський : Meridian Czernowitz, ТОВ “Друкарня “Рута”, 2012. – 424 с.
3. Бондар-Терещенко І. Є. Структурні особливості літературного дискурсу в 1990-х рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук / Ігор Євгенович Бондар-Терещенко. – К., 2006. – 20 с.
4. Бондар-Терещенко І. Остмодерн: геопоетика, психологія, влада : Монографія / Ігор Бондар-Терещенко. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005. – 144 с.
5. Геопоетика Кеннета Уайта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.liter.net/geopoetics/golov.html
6. Жадан С. Ворошиловград : Роман / Сергій Жадан. – Х. : Фоліо, 2010.

7. *Замятин Д. Н.* Гуманитарная география пространства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.chaos.in.ua/story/gumanitarnaya-geografiya-prostranstva
8. *Костенко Ліна.* Берестечко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: poetry.uazone.net/default/pages.phtml?place=kostenko&page=berestechko.
9. Ліна Костенко: навчальний посібник-хрестоматія / Ідея, упорядкування, інтерпретація творів Григорія Ключека. – Кіровоград : Степова Еллада, 1999. – 320 с.
10. *Романишин В.* Геопоетика як художня топографія та теоретична рефлексія над літературним часопростором / Віра Романишин // Проблеми гуманітарних наук. – Вип. 28. Філологія. – К., 2011. – С. 242-253.
11. *Сід І.* Конкуренція в справі любові / Ігор Сід // Укр. літ. газета. – 2010. – № 26. – С. 8.
12. *Трифонов Р.* Лінгвокультурний зміст топонімів у метамовному аспекті (за есеїстикою Юрія Андруховича) / Роман Трифонов // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. – 2009. – Вип. 46. – Ч. 1. – С. 146-157.
13. *Шаблій О. І.* Основи загальної суспільної географії / Олег Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 444 с.
14. *Шаблій О. І.* Геософічна інтерпретація просторових образів у поезії Тараса Шевченка / Олег Шаблій, Юрій Кисельов // Історія української географії. Всеукр. науково-теоретичний часопис. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2010. – Вип. 21. – С. 111-113.
15. *Шевченко Т. Г.* Кобзар. Вперше зі щоденником автора / Тарас Григорович Шевченко; упоряд. та комент. С. А. Гальченка; передм. І. М. Дзюби. – Х. : Книжковий клуб “Клуб сімейного дозвілля”, 2012. – 960 с.
16. *Banse E.* Die Seele der Geographie. Geschichte einer Entwicklung / Ewald Banse. – Braunschweig : Georg Westermann, 1924. – 96 S.

Стаття надійшла 17.03.2014 р.



Постаті

УДК 311.3

Ольга Заставецька, Ігор Дітчук

КАРТОГРАФІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ БІОГРАФІЇ ШЕВЧЕНКА (До виходу у світ атласу “Шляхами Великого Кобзаря”)

**Olha Zastavets'ka, Ihor Ditchuk. Cartographic interpretation of Shevchenko's biography
(upon the publication of the atlas “Along the trails of the Great Kobzar”)**

Створення картографічних творів, присвячених життю і діяльності Тараса Шевченка, є однією з форм вшанування його імені, водночас воно має науково-пізнавальний інтерес. Адже геопростір життєдіяльності видатного українського поета й художника сягає в широтному й меридіональному напрямках сотень кілометрів українськими теренами (від волинських міст Ковеля, Берестечка і Луцька – на заході до Сум і Полтави – на сході і від чернігівських Городні та Есмані – на півночі до Покровського і Нікополя, що в пониззі Дніпра, – на півдні) і тисяч кілометрів – євразійськими (від того ж Ковеля і Вільно до Орська та Раїмського укріплення на Аралі, і від Санкт-Петербурга до Новопетровського укріплення на півострові Мангішлак). Цей геопростір, який був у минулому суто “російськодержавним”, нині проєктується на території чотирьох незалежних держав (України, Литви, Росії, Казахстану), а в межах України – на 7 колишніх губерній і 12 сучасних областей. Його українську частину творять понад 125 сіл, містечок і міст, що лежать на тлі мальовничих краєвидів, змальованих Шевченком під час їх відвідин.

Картографуванню геопростору Шевченкової життєдіяльності присвячений новий оригінальний атлас “Шляхами Великого Кобзаря”, яким нещодавно порадувало нас Державне науково-виробниче підприємство “Картографія” (Київ, 2014. – 88 с.). Цей твір вийшов з нагоди 200-літнього ювілею Тараса Шевченка і розкриває особливості його поетичної і мистецької натури, яка формувалася під впливом рідних українських

крайобразів, безкраїх казахських степів, мальовничих петербурзьких і вільнюських куточків.

Атлас складається з 6 розділів, кожен з яких в хронологічному порядку висвітлює певний період життя Кобзаря: 1. “Дитинство та юнацькі роки (1814 – 1831)”;

2. “Перші роки в Санкт-Петербурзі (1831 – 1842)”;

3. “Подорожі Україною (1843 – 1844), (1845 – 1847)”;

4. “Заслання (1847 – 1857)”;

5. “Повернення із заслання (1857 – 1861)”;

6. “Вшанування пам’яті Тараса Шевченка”.

Дитинство та юнацькі роки Тараса представлені картами “Місця, пов’язані з дитячими роками Тараса Шевченка”, “Село Шевченкове. Звенигородський район”. Як відомо, села де провів дитинство Т. Шевченко об’єднані у заповідник “Батьківщина Тараса Шевченка”. Об’єкти заповідника – дідовська, батьківська, чумацька хати, пам’ятні знаки, могили рідних, музей – все це у фотографіях, як доповнення до карт, дає можливість мандрувати разом з малим Тарасом рідною землею, зрозуміти як формувалась непересічна постать сміливої, вільнодумної людини.

Розділ “Перші роки у Санкт-Петербурзі (1831 – 1842)” розкриває місця перебування Шевченка у місті, пам’ятні знаки на його честь. Він насичений картинками Т. Шевченка, виконаними в цей період, та детальним описом життя і діяльності поета і художника у Санкт-Петербурзі.

Шевченко та увічнив їх пензлем і словом. Особливо насичена такими місцями Полтавщина, Чернігівщина і Київщина, побував поет і на Волині, Поділлі, Катеринославщині. Краєвиди України, портрети відомих людей, історичні полотна, старовинні церкви, що стали об'єктами зображення художника, знайшли своє місце на сторінках атласа.

Шлях Тараса Шевченка як учасника Кирило-Мефодіївського братства від каземату Санкт-Петербурга на заслання відображає четвертий розділ атласа. В ньому є карта шляху з Санкт-Петербурга до Оренбурга і Орська, куди Шевченко був направлений у 1847 р., та карта маршруту Аральської описової експедиції 1848 р., членом якої він був. У розділі багато картин фортів, укріплень, пристаней, островів, берегів моря, пейзажів, портретів, картин із життя і побуту казахів. Зібрані в одному розділі, вони дозволяють зрозуміти творчість художника у період заслання, її мистецьке і пізнавальне значення. Крім цього, у тексті до розділу детально представлена поетична творчість Шевченка у засланні, його прозові твори.

Повернення Тараса Шевченка із заслання до Санкт-Петербурга відображає наступний розділ атласа. В ньому розміщена карта шляху з півострова Мангішлак до Санкт-Петербурга з описом зупинок та згадкою людей, які супроводжували Тараса. Окрема карта – “Шевченківська Москва” із зазначенням місць перебування та діяльності поета і художника у цьому місті. На іншій карті – “Місця перебування Т. Г. Шевченка в Україні у 1859 р.” – найбільше поселень позначено в Придніпров’ї,

особливо на його рідній Черкащині, де поет задумав поселитися.

Останній шлях Кобзаря в Україну (перевезення його праху) показаний на окремій карті, подано опис шляху із Петербурга до Москви – залізницею, від Москви до Києва (через Серпухов, Тулу, Орел) – битими шляхами, від Києва до Канева – Дніпром.

Окремий розділ атласа об'єднує карти на вшанування Шевченка в Україні і світі – “Шевченківський Київ”, “Музеї Т. Г. Шевченка в Україні”, “Музеї Т. Г. Шевченка в світі”, “Ім'я Т. Г. Шевченка на карті України”, “Пам'ятники Т. Г. Шевченку в Україні”, “Пам'ятники Т. Г. Шевченку в Європі”, “Пам'ятники Т. Г. Шевченку у світі”. Вони ілюструють вияв глибокої поваги до художника і поета серед українців та представників інших народів у різних куточках світу та на рідній землі.

Атлас “Шляхами Великого Кобзаря” є оригінальним картографічним твором, в якому висвітлено життя і творчість однієї людини – від дитинства аж до смерті, а також її пошанування після неї. Це данина вдячності і широкого визнання геніального поета і художника, громадянина.

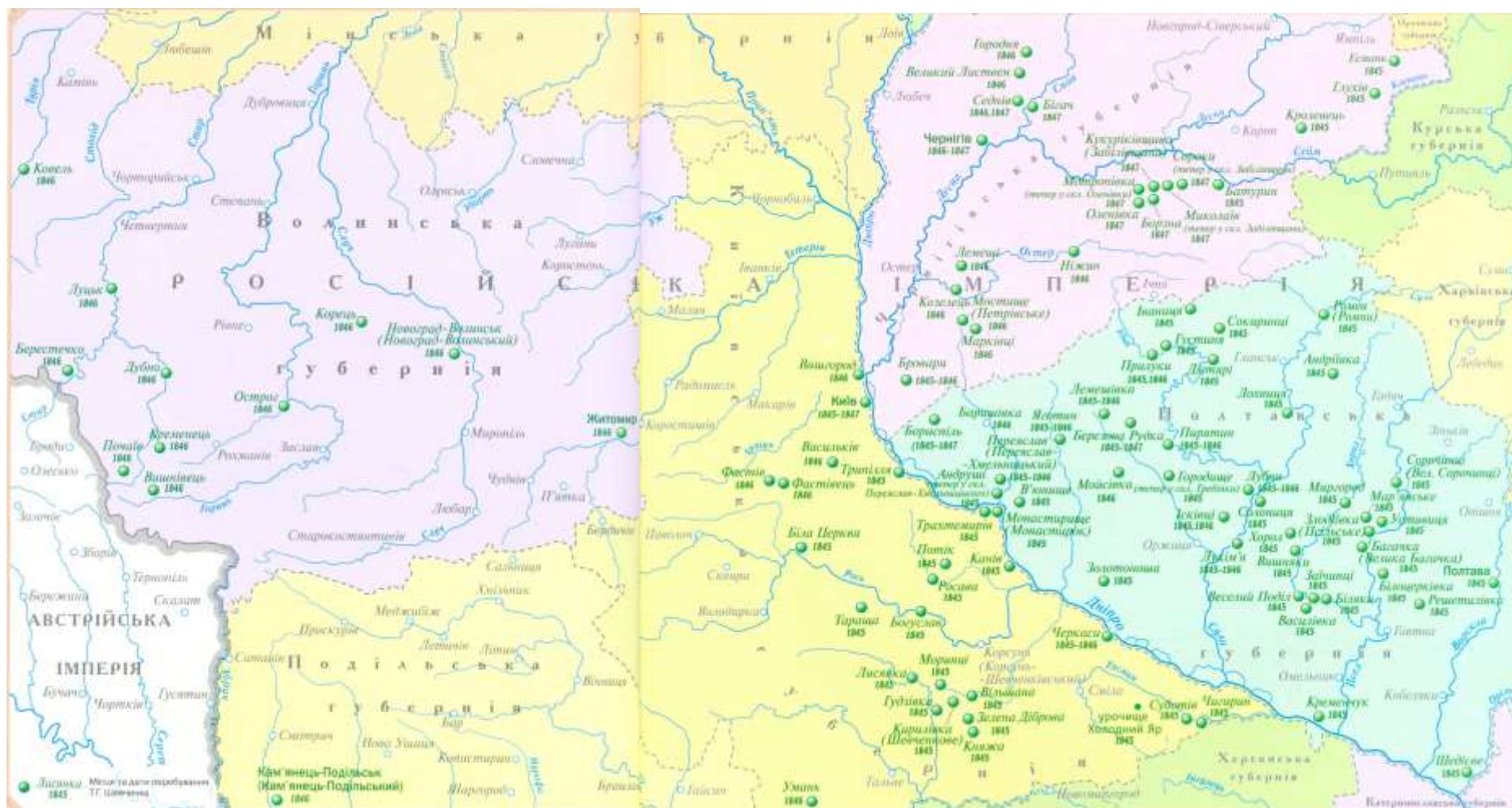
Атлас – ще один листочок у вінку всенародної любові до поета, ще одна нагода помандрувати разом з ним околицями рідного села, чудовими куточками своєї Батьківщини, неозорими степами Приуралля, доторкнутися глибин мистецької та поетичної творчості Великого Кобзаря. Він стане у пригоді вчителям, науковцям, всім, хто любить поезію Шевченка, його художні та прозові твори.



Місця, пов'язані з дитячими роками Тараса Шевченка



Місця перебування Тараса Шевченка в Україні під час його першої подорожі (1843 – 1844)



Місця перебування Тараса Шевченка в Україні під час його другої подорожі (1845 – 1847)



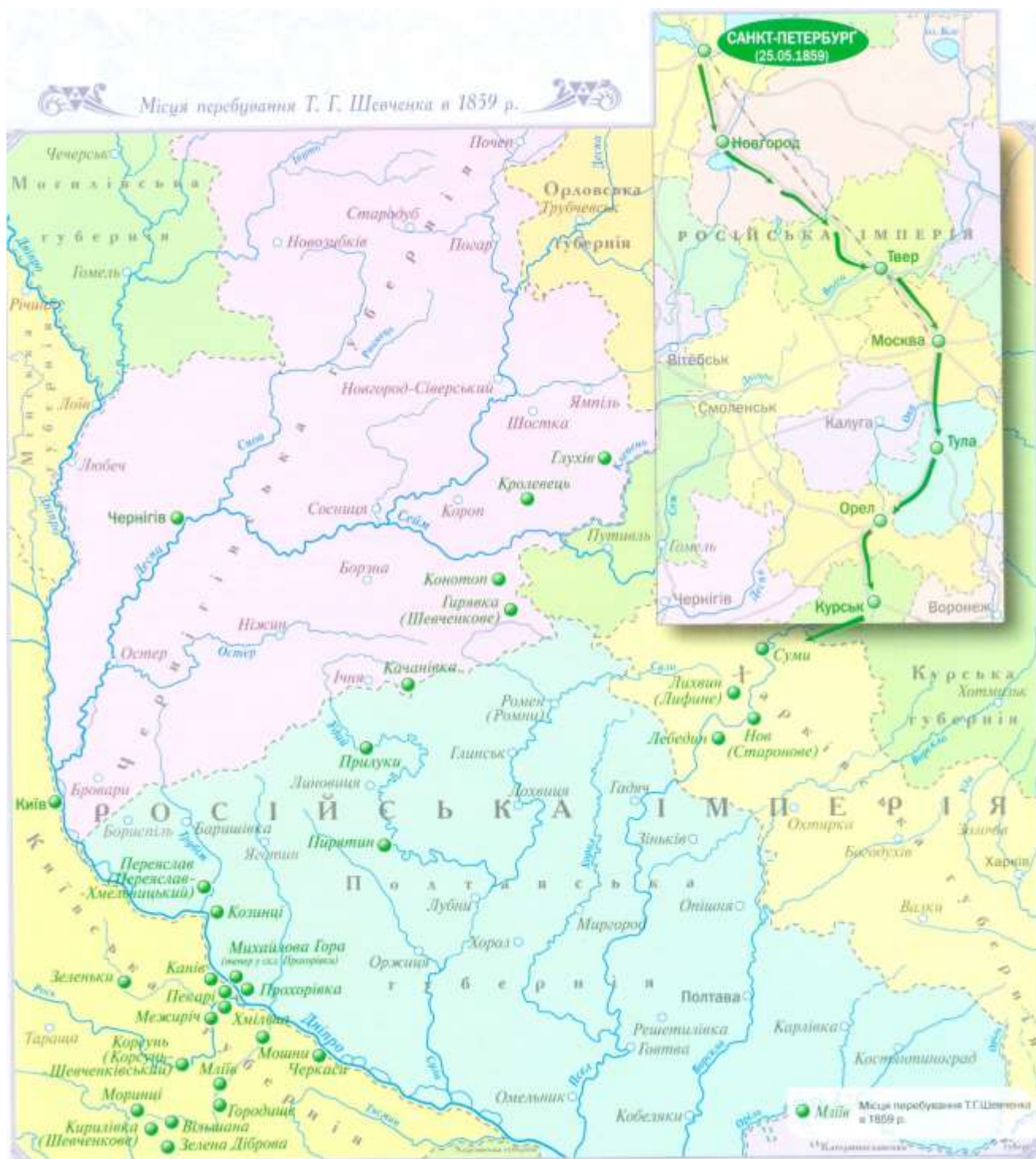
Шлях Тараса Шевченка на заслання (31 травня – 22 червня 1847 р.)



Маршрут Аральської описової експедиції
(липень – вересень 1848 р.)



Маршрут Аральської описової експедиції
(травень – вересень 1849 р.)



Місця перебування Тараса Шевченка в Україні під час третьої подорожі в 1859 р.

УДК 528.94 : 528.952

Анатолій Гудзевич

РЕГІОНАЛЬНІ МАРКЕРИ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ МЕМОРІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Розглянуто процес вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка на Вінниччині на тлі світового й загальнодержавного досвіду. Розроблено періодизацію формування регіонального меморіального простору Т. Шевченка. Встановлено перспективи та вказано на проблеми активізації національно-культурної пам'яті Т. Шевченка в області.

Ключові слова: культурна пам'ять, Великий Кобзар, меморіальний простір, пам'ятники, етнокультурна ідентифікація.

Anatoliy Hudzevych. Regional markers of ethno-cultural identification in the context of memorial space honouring Taras Shevchenko. This paper offers an analysis of the homage paid to the memory of Taras Shevchenko in Ukraine and the world. Judging by the number of monuments to him, the Ukrainian Bard T. Shevchenko belongs to the top ten world-famous people. Monuments and other forms of cultural memory of the Bard are considered through the prism of ethnic and cultural identity as one of the depositories of collective social memory of the Ukrainian people. The gradual evolutionary expansion of memorial space to Shevchenko and its acceleration in conjunction with his anniversaries and the independence of Ukraine are noted. Attention is paid to the relevance of defining the means for activating national and cultural memory of Shevchenko, given the social and cultural changes in the modern Ukrainian society. Specific focus is provided in identifying and understanding the positive features in the specific cultural memory of the Bard in the Vinnytsya region. The material expression of Ukrainian people's respect for the Bard dates back to the beginning of the 20th century. The first monuments to Taras Shevchenko, however, were built in central Ukraine only in the middle of the 20th century. The number of the monuments varies from one part of Vinnytsya oblast to another. Most of the monuments to the poet are situated in the central part of Vinnytsya region, especially in the Tul'chyn district. In preparation for the 200th anniversary of Shevchenko's birth (March 9, 2014) celebrations were organized and monuments were built in his honour in Vinnytsya and other large towns and settlements of Vinnytsya oblast. Practical implementation of the projects aiming at immortalization of Shevchenko's talent, however, is hindered by a number of unsolved problems which are yet to be resolved.

Key words: cultural memory, Bard of Ukraine, memorial space, monuments, ethno-cultural identity.

Постановка проблеми. Політичні та суспільні події, які відбулися в Україні з 21 листопада 2013 року до лютого 2014 року, вже отримали назву “Революція гідності” (а також “Європейська революція” чи “Єврореволюція”). Вони продемонстрували усьому світу гостре посилення у суспільстві України відчуття національної свідомості, ідентичності й гордості за свою приналежність до громадянства українського народу, прагнення громадськості до нового осмислення свого коріння і збереження незалежності держави. Відчуття причетності до своєї історії стало головним чинником у цілеспрямованому зацікавленні історичними культурними цінностями. Загальновизнано, що об'єкти культурної спадщини є невід'ємною частиною культурного надбання народу або країни. Виникнувши в ході реальних історичних подій, вони виступають свідомством епох і цивілізацій, справжніми джерелами інформації про зародження і розвиток культури. При цьому особливий інтерес представляють пам'ятники та інші форми вшанування яскравих особистостей, які зробили вагомий внесок, що

призвів до значних зрушень у житті суспільства.

В історії українського народу є імена, які становлять його славу, велич і національну гордість. Саме таким є для України ім'я безсмертного Кобзаря – Тараса Шевченка. За масштабністю монументального увіковічення Шевченко входить у чільну десятку постатей людства, поряд з Олександром Пушкіним, Іваном Павлом II, Христофором Колумбом, Жанною д'Арк і Симоном Боліваром [11].

З метою гідного відзначення 200-річного ювілею Кобзаря, підтримки заходів із вивчення і популяризації його спадщини в Україні та за її межами 2014-й рік оголошений в Україні роком Тараса Шевченка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однією з найбільш популярних та особливих форм вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка є спорудження пам'ятників та встановлення пам'ятних знаків. Історії їх спорудження в Україні та світі, особливостям встановлення та відкриття присвячені праці багатьох авторів [5; 6; 8-10]. Аналіз цих публікацій дозволяє стверджувати про неослабний

інтерес до цієї теми, що триває понад 150 років. Пояснення цьому варто шукати в особистості Кобзаря та його творчому доробку. Як вдало і влучно підмітив академік В. Качкан у вступному слові до одного з ювілейних видань, “Українська земля Божою вулканічною силою вивергла з нашої історичної долі-минушини отой націотворчий Везувій, який, увібравши народний біль, понуре рабство століть, достарчив у кожную українську світлицю лампаду націоїдеї, хрестоматійну потребу побудови держави, історичної необоротної пам’яті і правди” [3, с. 3].

Але більшість цих досліджень стосується тих пам’ятників Тарасові Шевченку, які здебільшого добре відомі широкому загалу через їх первісну популярність або завдяки презентабельному вигляду. Поза увагою залишаються монументальні витвори митцю з різним рівнем професійності та технічної майстерності виконання, які представлені в українській глибинці. Не менш важливим є й те, що пам’ятник у життєвому просторі людини на сьогодні є не лише об’єктом естетики, а стає вагомою частиною семантичного тексту міста, набуваючи властивостей потужного інструменту суспільного діалогу. Історично значима постать Кобзаря притягувала завжди, зокрема й під час революції гідності, й нині продовжує концентрувати навколо себе національно свідому громадськість населених місць під час проведення громадських мітингів та інших заходів.

Така специфіка об’єкта дослідження спонукає до основного *завдання* цієї публікації – осмислити й проаналізувати процес і форми вшанування та увічнення пам’яті Т. Г. Шевченка на Вінниччині на тлі світового й українського досвіду.

Виклад основного матеріалу. Передусім зазначимо, що прогресивне людство й український народ захоплювалися громадянською принциповістю і відданістю правді й свободі українського Пророка – Тараса Шевченка, а тому після його смерті всілякими способами старалися вшанувати його пам’ять. Такі вшанування, як правило, були приурочені до дат його народження, смерті, перепоховання.

Що ж до започаткування матеріального вияву народної пам’яті до Великого Кобзаря, то ним, на думку мистецтвознавця Ярослава Кравченка, можна вважати невелике мармурове погруддя Шевченка, встановлене 1881 року на округлій колоні-п’єдесталі в колишньому Новопетровському укріпленні (нині Форт-Шевченко) на півострові Мангишлак [5]. Це був перший відомий пам’ятник поетові й художнику, який проіснував до 1920 року і був зруйнований у вирі революційних перипетій.

В Україні першим символом Великому Кобзарю став монумент у вигляді білої колони, яку вирубали каменярі-гуцули на Сокільській скелі над Черемошем поблизу села Тюдова наприкінці 80-х років XIX століття [5]. Приблизно в цей самий час, у 1889 р., у Харкові, з ініціативи Христини Алчев-

ської, опікуна жіночої гімназії, з’являється мармурове погруддя роботи скульптора В. Беклемішева, професора Петербурзької академії мистецтв. Тепер цей бюст зберігається в Державному музеї Т. Г. Шевченка у Києві. Відомі нині монументи у Харкові та Києві, з’являються лише у 1935 та 1939 роках відповідно. Варто відзначити, що пам’ятник Т. Г. Шевченку у Харкові й досі вважається найкрасивішим і виразнішим серед інших [8].

У 1939 році у горах Центрального Кавказу безіменна до цього вершина з ініціативи її підкорювача О. Зюзіна набуває ім’я Шевченка. Через чверть століття її прикрасив алюмінієвий бюст великого поета, виготовлений на ракетно-космічному “Південмаші”.

Перший пам’ятник-погруддя на могилі Т. Г. Шевченка встановлено лише 1 липня 1923 року (тепер він у музеї). Автором його, як і деяких інших пам’ятників (у Шполі, 1924, Моринцях, 1927, Кирилівці, 1930), був український скульптор Каленик Мефодійович Терещенко. До того часу, у 1918 році, був відкритий пам’ятник у Санкт-Петербурзі [8].

Упродовж XX – XXI ст. в Україні та світі Тарасу Шевченку було встановлено понад 1100 пам’ятників, що є найбільшою кількістю серед монументів, встановлених одній особі. Однак точної інформації про кількість пам’ятників Т. Шевченку, на жаль, не існує через відсутність єдиного реєстру монументів і неврахування зруйнованих, а тому цифри називають різні – від 1300 до 2 тисяч [11].

Побачити ці та інші (вулиці й населені пункти, музеї, театри тощо) пам’ятні місця за допомогою сервісу огляду місцевості дозволяє інтерактивна карта реалізованого у березні 2014 року телеканалом “Інтер” проекту “Світ Шевченка” [8].

Серед форм вшанування Кобзаря помітне місце посідала практика закладання садів. Перший такий садок ошатно оформлений у с. Миловання Товмаського повіту на Покутті сто років тому, себто у 1914 році.

На Вінниччині, станом на 01.04.2014 р. споруджено близько 30 пам’ятників (див. таб. 1). На жаль, на теренах області у багатьох випадках факт відкриття пам’ятника часто-густо ніким не фіксувався, а тому робота із виявлення пам’ятників Т. Шевченку, їх характеристик та сучасного стану ще не завершена.

Загалом у Вінницькій області пам’ятники Т. Г. Шевченку представлені лише у 15-ти (включно із Вінницею як районним центром) з 27-ми адміністративних районів. Лідером є Тульчинський район, де разом із райцентром відкрито 7 пам’ятників Великому Кобзарю. При цьому виділяється смт Кирнасівка, яка має два таких символи, один з яких на теренах області є найдавнішим, оскільки встановлений ще у 1958 році. До речі, на території Тульчинського району в с. Тиманівка функціонує єдиний в області народний музей імені Т. Г. Шевченка, який, до того ж, має експозиційний розділ про перебування поета на території Вінницької області.

У цьому, ювілейному, році планується відкриття музею Т. Г. Шевченка у Вінниці.

Заради справедливості зазначимо, що першим носієм народної шани до відомого Українця на Вінничині стало село Нагоряни, яке розкинулося на високій горі лівого берега Дністра на межі двох держав – України та Молдови. В цьому селі у прямовисній скелі розташовані 7 печер, які в давні часи були житлом первісних людей [4]. Мальовничі скельні виходи вапняків крейдового віку з карстовими печерами в два яруси знаходяться під охороною держави (пам'ятка природи місцевого значення “Печери” площею 1,0 га). Печери ускладнені антропогенними чашкоподібними заглибленнями, примітивними малюнками. Знайдені там крем'яні знаряддя праці у вигляді ножів, скребел, молотків свідчать про давнє освоєння печер населенням Придністер'я [2]. Зверху над печерами велично здіймається архітектурна пам'ятка кінця XIX ст. – нагорянська церква Іоанна Богослова. Тут же на одній із скель скульптором Сергієм Сліпучою висічено барельєф Т. Г. Шевченка, який датується 12-тим червня 1920 року. Під час тимчасової німецької окупації барельєф було пошкоджено.

Віднедавна у цьому мальовничому селі проводиться мистецька толока під назвою “Сонячне село”. Її метою є розпис осель в традиціях українського сільського прикладного мистецтва та за мотивами творчості народної художниці Марії Приймаченко.

Вінничина, її природа, населення, історія та культура залишили глибокий слід у творчості Т. Шевченка. Це стосується, насамперед, поем “Гайдамаки” (1841) і “Варнак” (1849), вірша “Марку Вовчку” (1859), повісті “Прогулка с удовольствием и не без морали” (1857) [7]. Але попри це та зусилля громадськості до 2014 року Вінниця була єдиним обласним центром України, який не мав пам'ятника Великому Кобзареві. Скромний і простий (залізо-бетонний) бюст Тараса Шевченка було встановлено біля школи № 30 у 1963 р., де щороку відбувалося вшановування громадськістю міста й області пам'яті Генія і Просвітителя українського народу. З того часу школа носить ім'я Т. Шевченка, а у місті з'явилося ще одне пам'ятне місце, назване на його честь.

У ювілейному 2014 році Вінниця після майже 100-річного (з 1921 р.) часового відтинку від першого оголошення і десятирічних зволікань (Вінницька міська рада ще у 2004 році ухвалила рішення про встановлення пам'ятника Шевченку на центральній площі міста) здобула відразу 2 пам'ятники Тарасу Шевченку: напівлегально і всупереч рішенням тодішньої влади 15 лютого на площі Театральній і 9 березня на колишній площі Музейній. Перед цим, 27 грудня 2013 р., депутати міськради прийняли рішення про перейменування Музейної площі на площу імені Тараса Шевченка. Рішення прийнято у зв'язку із встановленням пам'ятника Кобзарю до

200-ї річниці з дня його народження.

Проте остаточно крапка щодо увічнення Кобзаря у Вінниці ще не поставлена. На думку прихильників розміщення пам'ятки меморіального мистецтва на “Парижі” (народна назва площі Театральної), пам'ятник там є тимчасовим, і згодом його можуть передати в якийсь район області. Архітектурна невваженість місця встановлення, порушення пропорцій та використаний матеріал (погруддя виготовлене з текстоліту, пофарбоване під бронзу; в основі постаменту – металевий каркас з прикріпленою фанерою й наклеєною плиткою під граніт) вказують на це. Рекомендації Асоціації архітекторів України обласному управлінню культури при виборі місця під пам'ятник не включають вибір громадськості міста, а виходять з варіантів: “Райдуга” (Центральний парк) і “Книжка” (13-поверхова адміністративна будівля на Хмельницькому шосе). При цьому кіноконцертний зал “Райдуга”, у випадку розміщення біля нього пам'ятника Шевченку, міг би називатися кіноконцертним залом ім. Т. Шевченка.

Таким чином, процес вшанування пам'яті Кобзаря на теренах Вінницької області був і є тісно пов'язаний з історичними, зокрема, політичними подіями.

Вивчення досліджуваного феномена дозволило розробити відповідну періодизацію формування меморіального простору Т. Шевченка на Вінничині та визначити щонайменше три періоди.

Перший період (з кінця 50-х років XX ст. і до другої половини 80-х років XX ст.) пов'язаний із періодом “відлиги”, який розпочався після смерті Й. Сталіна, та підготовкою до роковин смерті Т. Шевченка.

Другий період (з кінця 80-х рр. XX ст. і до кінця 2013 р.) визначається отриманням Україною суверенітету, набуттям державності української нації. За цей короткий період часу на теренах Вінниччини споруджено майже половину всіх пам'ятників Т. Шевченку. В багатьох випадках урочисте відкриття пам'ятників геніальному сину українського народу відбувалося або у свято Преображення Господнього (19 серпня), коли села відзначали свої святкові дні, або 24 серпня – у дні річниці незалежності України.

Третій період, по-суті, розпочався 2014 роком і характеризується соціальними змінами в українському суспільстві, коли головною проблемою є практичне відстоювання незалежності України та відбувається поєднання понять “патріотизм” і “націоналізм”. Кобзар за цих умов стає символом боротьби за незалежність. Вже цього року на межі літа й осені це продемонструвало місто Ладижин, де споруджено пам'ятний знак (автор А. Чепірдак), який складається з погруддя поета та тризуба – Державного герба України. Наразі Вінничина за встановлення найбільшого – 3-метрового – кованого тризуба ввійшла до Книги рекордів України.

Таблиця 1

**Пам'ятники Тарасові Шевченку на Вінниччині
(за даними облдержадміністрації з доповненнями автора)**

№ з/п	Адреса	Дата відкриття	Автори	Матеріал	Основні розміри	Рішення про взяття під охорону
1.	смт Кирнасівка, вул. Леніна, Тульчинський р-н	1958	Київський художній фонд	залізобетон, цегла	бюст 1,1 м, пост. 2,1x1,1x1,1 м	
2.	смт Брацлав, на тер. сільськогосп. технікуму	1961	Вінницький художній фонд	азбестоцемент, цегла	бюст 0,8 м, пост. 0,3x1,2x1,2 м	№ 291 від 09.06.1977 р.
3.	с. Журавлівка, вул. Шевченка, Тульчинський р-н	1963	Київський художній фонд	залізобетон, бронза	бюст 0,8 м, пост. 2,8x1x1 м	№ 313 від 10.06.1971 р.
4.	м. Вінниця, вул. Червоноармійська, біля гімназії № 30	1963	місцеві майстри	залізобетон		
5.	с. Сказинці, вул. Шевченка, Могилів-Подільський р-н	1965	Київський художній фонд	залізобетон, камінь	ск. 1 м, пост. 3x1,5x1 м	№ 313 від 10.06.1971 р.
6.	с. Северинівка, біля контори КСП, Жмеринський р-н	1969	Одеський художній фонд	гіпс	ск. 1,4 м, пост. 1,8x1x1 м	№ 313 від 10.06.1971 р.
7.	м. Іллінці, вул. Леніна	1970	Львівська кераміко-скульптурна фаб-ка	залізобетон	ск. 2,8 м, пост. 0,7x2,5x2,5 м	№ 291 від 09.06.1977 р.
8.	с. Борисівка, Іллінецький р-н	1970	Львівська кераміко-скульптурна фаб-ка	залізобетон		
9.	с. Ілляшівка, біля школи, Тростянецький р-н	1972	Київський художній фонд	залізобетон, цегла	ск. 2 м,	№ 291 від 09.06.1977 р.
10.	с. Печера, Тульчинський р-н	1988	Київський художній фонд	залізобетон, цегла	бюст	
11.	с. Торків, вул. Лісова, Тульчинський р-н	1989	ск. В. Ковтун	залізобетон		№ 148 від 16.07.1992 р.
12.	с. Олександрівка, біля парку, Жмеринський р-н	1989	Вінницький художній фонд	граніт, мідь	ск. 2,5 м	№ 148 від 16.07.1992 р.
13.	с. Суворівка, вул. Жовтнева, Тульчинський р-н	1990				
14.	м. Тульчин, вул. Леніна	1991	авт. В. Руденко, М. Константинова	бронза, граніт	вис. 2 м	№ 443 від 22.12.1997 р.
15.	м. Хмільник, вул. Леніна	1991	місцеві майстри	кована мідь, граніт	ск. 3 м, пост. 2,7 м	№ 148 від 16.07.1992 р.
16.	с. Очеретня, вул. Центральна; Погребищенський р-н	1992	місцеві майстри	кована мідь	бюст 0,7 м	№ 470 від 29.12.2002 р.
17.	м. Могилів-Подільський, пл. Т. Шевченка	1995	ск. М. Крижанівський	граніт, бетон	ск. 3,2 м, пост. 1,2 м	№ 443 від 22.12.1997 р.
18.	смт Крижопіль, вул. К. Маркса	1997	ск. І. Д. Ілляшук	залізобетон	бюст 1,5 м, пост. 4,5 м	№ 183 від 24.05.2000 р.
19.	с. Ставки, біля сільської ради, Піщанський р-н	1997	місцеві майстри	залізобетон	бюст 2,5 м	№ 470 від 29.12.2002 р.
20.	м. Гайсин, вул. 1 Травня, 52	2005	ск. П. Лантух, О. Скобліков	кована мідь	бюст	
21.	смт Кирнасівка, перед буд. культури, Тульчинський р-н	2008	місцеві майстри		композиція жанрового плану	
22.	м. Жмеринка, площа Миру	2008	ск. М. Крижанівський			
23.	м. Бар, вул. Соборна	2010	ск. М. Крижанівський	камінь		
24.	с. Кордишівка, Козятинський р-н		місцеві майстри	залізобетон		
25.	с. Буша, біля сільради, Ямпільський р-н		місцеві майстри	залізобетон		
26.	с. Зятківці, Гайсинський район	2013	місцеві майстри	залізобетон, бронза	бюст	
27.	м. Ладизин	2014		бронза	композиція: бюст і тризуб	
28.	м. Вінниця, пл. Тараса Шевченка (Музейна)	2014	авт. А. Гайдамака, ск. В. Цісарик (Львів)	бронза	композиція жанрового плану; вис. 3 м	
29.	м. Вінниця, вул. і площа Театральна	2014	місцеві майстри	текстоліт, пофарбований під бронзу	бюст	

Ім'я поета носять тепер 17 сіл, школи, бібліотеки, кінотеатри, вулиці у різних поселеннях Вінничини. Вулиця Шевченка об'єднує старовинні п'ятсотлітні села Сказинці і Воєводчинці Могилів-Подільського району, формуючи спільну територіальну громаду. У самій Вінниці таке ім'я присвоєно одній вулиці, двом провулкам і ... тупику (?). Усі вони розташовані в мікрорайоні "Слов'янка", розбудованому в першій половині і середині ХХ ст. за 2 км від центру міста. З іменем Кобзаря пов'язана і назва мікрорайону "Хутір Шевченка", яка стихійно з'явилася століття тому у східній частині міста. Основою мікрорайону стало робітниче поселення, що виникло поблизу побудованого у 1912 р. суперфосфатного заводу. Малолюдне і відірване від міста поселення небезпідставно отримало назву Хутір, до якого згодом долучилося прізвище поета як уособлення сили й енергії українського народу [1].

Наразі пильної уваги щодо вшанування чи якоїсь іншої форми пам'яткоформування потребують місця, які безпосередньо пов'язані із перебуванням на їх території Тараса Шевченка під час здійснення ним офіційної археологічної експедиції у 1846 році. Вона відбувалася за маршрутом: Київ – Віта – Васильків – Біла Церква – Сквиря – Морозівка – Плисків – Липовець – Брацлав – Шпиків – Джурич – Серби – Могилів-Подільський – Яришів – Муровані Курилівці – Нова Ушиця – Дунаївці – Кам'янець-Подільський – Меджибіж – Хмільник – Уланів – Київ. Для вшанування Кобзаря на цьому шляху з'явилися пам'ятні місця: криниці його імені (с. Морозівка Погребищенського району, с. Жорнище Іллінецького району, с. Джурич Шаргородського району), барельєф (с. Плисків Погребищенського району, тепер знятий) тощо. Однак на перешкоді втілення цього та інших задумів є ланцюг невіршених проблем, пов'язаних з тим, що:

- в області досі не сформований повноцінний перелік об'єктів культурної спадщини, які пов'язані з життям та творчим шляхом Тараса Шевченка. Такий перелік мав би контролюватися науково-дослідницьким відділом охорони пам'яток історії та культури і постійно оновлюватися;

- дорога, якою проїжджав Т. Г. Шевченко знаходиться в незадовільному експлуатаційному стані. Більша її частина – пошкодowane шосе з цілковитою відсутністю відповідних дорожніх вказівників;

- відсутні моніторинг місць, пов'язаних із перебуванням Т. Шевченка у Вінницькій області, та програми їх оптимізації, що є головною перешкодою для перетворення їх в об'єкти туристичної атракції.

Висновки. Практика меморіального вшанування Великого Кобзаря у світі й Україні є тривалою і плідною. Скульптурні зображення на честь Т. Г. Шевченка почали створюватися на Вінниччині з середини ХХ ст. На території Вінниччини розташовано 29 пам'ятників, а також багато пам'ятних знаків, присвячених Тарасу Шевченку. Найбільшу кількість їх встановлено на території Тульчинського району. На сьогодні, відсутні пам'ятники та пам'ятні знаки у 12-ти з 27-ми адміністративних районів області. Завданням сьогодення є наповнення шевченківським духом громадянської принциповості населених місць області, які досі не вшановані іменем Кобзаря.

Потрібні подальші краєзнавчі дослідження, на підставі яких можна було б творчо осмислити і повернути в науковий обіг задля загальнодержавного блага великої наукової спадщини, яку залишив після себе Великий Кобзар. Перспективним вбачається подальша матеріалізація можливостей використання виявлених шляхів переміщення і місць перебування Т. Шевченка на теренах області як потенційних об'єктів туризму. Йдеться про підготовку наукових, довідникових та картографічних матеріалів, встановлення пам'ятних знаків, розроблення туристичних маршрутів національного значення, пізнавальних екскурсій тощо. Це сприятиме утвердженню гуманізму, поверненню українському народу загалом і мешканцям Вінниччини зокрема відчуття й усвідомлення гордості за приналежність до нації, видатним сином якої був Т. Г. Шевченко. Реалізація таких заходів також уможливить надання роботи фахівцям різних професій.

Література і джерела

1. Гудзевич А. В. Вулиці Вінниці. Довідник / А. В. Гудзевич; вид. 2-е, доп. і перер. – Вінниця: ДП "Держ. карт. фабрика", 2007. – 80 с.: план міста.
2. Гудзевич А. В. Природно-заповідна Вінниччина / А. В. Гудзевич. – Вінниця: ТОВ "Консоль", 2002. – 128 с.
3. Івано-Франківщина вшановує Шевченка : (до 200-річчя від дня народж. Т. Г. Шевченка) / Івано-Франків. ОУНБ. ім. І. Франка, Наук.-метод. від. ; [наук. ред. Л. В. Бабій] – Івано-Франківськ, 2014. – 87 с.
4. Корецька В. Барельєф Т. Шевченка на скелі біля сіл Нагоряни та Лядова Могилів-Подільського р-ну / В. Корецька // Літературна Україна. – 1985. – 3 січня. – С. 6.
5. Кравченко Я. Історія монументів Кобзареві / Я. Кравченко [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://m.day.kiev.ua/uk/article/cushilstvo/istoriya-monumntiv-kobzarevi>
6. Кучерук О. Пам'ятники Шевченка на земній кулі... Від Мангшлаку до Вашингтона / О. Кучерук // Черкаський край – земля Богдана і Тараса. Культурологічний збірник. – К. : Українські Пропілеї, 2002. – С. 67-80.
7. Остапчук Г. Подорож Т. Г. Шевченка на Поділля / Г. Остапчук [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.litjarmarok.in.ua/index.php?option>
8. Пам'ятники Тарасові Шевченку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki>

9. *Портянко В.* Пам'ятники Кобзареві : скільки ж пам'ятників Тарасові Шевченку споруджено у світі? / В. Портянко // Українська культура. – 2003. – № 3-4. – С. 32.
10. *Семенюк М.* Скульптурна шевченкіана: пам'ятники Т. Г. Шевченку, встановлені за кордоном. Кн. 1 / М. Семенюк. – К. : Темпора, 2007. – 68 с.
11. *Терещук Г.* Найбільша кількість пам'ятників у світі Тарасові Шевченку / Г. Терещук [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2049329.html>

Стаття надійшла 10.10.2014 р.

УДК 911.2: 574.9

Лілія Юрків

РОЛЬ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ Є. М. ЛАВРЕНКА В ПІЗНАННІ ПРИРОДНИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ

Проаналізовано науковий шлях українського геоботаніка, академіка АН СРСР, 73-го президента Всесоюзного ботанічного товариства (1963 – 1973 рр.), професора Харківського сільськогосподарського інституту, Харківського державного університету та Санкт-Петербурзького державного університету Євгена Михайловича Лавренка як, насамперед, ботаніко-географа, систематика живої природи, відчайдушного захисника природи та ініціатора створення низки заповідників. Висвітлено його внесок у розвиток ботанічної науки і становлення геоботаніки. Розкрито його теоретичні підходи до розуміння виду та міграції видів, виокремлення рослинних рефугіумів, ботаніко-географічного районування та понять “екобіоморфа” і “фітогеосфера”.

Ключові слова: політипічна концепція виду, ботаніко-географічне районування, рефугіуми, широколистяні ліси.

Liliya Yurkiv. The role of Ye. M. Lavrenko's creative legacy in the recognition of natural regularities. Yevhen Mykhaylovych Lavrenko, a noted geobotanist and member of the Academy of Science of the USSR, was born in Kharkiv region and graduated from Kharkiv University. His teachers included the professors of Botany, V. Taliyev and V. Arnoldi. Lavrenko's talent became apparent quite early. As a first year student, he published his first scientific work on the flora of Kharkiv district and took an active part in editing the fundamental reference “Flora of the USSR”. He participated in many expeditions to research soils and flora of the Donbas, the Oleshky sands and the Dnipro flood meadows, and the Starobil's'k steppe. He explored the mountains of Central Asia, Mongolia and China. He developed the first classification of Ukrainian steppes and plant-geography regionalization of the steppes of Eurasia, and of the deserts of Eurasia and North Africa. Lavrenko maintained contacts with many botanists. He was interested in various themes, used different methods of research. He elaborated on V. Vernadskyi's biosphere concept and V. Sukachev's concept of geocenosis (biogeocenosis). He introduced the concept of “phytogeosphere” – the part of the biosphere most densely populated with organisms. In his own work, Lavrenko always provided vivid examples to illustrate his scientific theories. Between the Carpathians and the Altay mountains, Lavrenko identified 6 “relict” centers, where Pliocene forest refuges were preserved in status quo, all of which were connected with post-glacial rebound. Not all postglacial species expanded onto wide areas; some did not expand or even reduced their range. Lavrenko directed the production of the vegetation maps of the USSR. Along with other scientists, Lavrenko developed the network of conservation areas of the Soviet Union.

Key words: concept of species, plant geography regionalization, refuge, deciduous forests.

Постановка проблеми. Будь-яка наука немислима без усвідомлення її історії, яка складається з творчих здобутків вчених, їхніх досягнень і відкриттів. Вивчення спадщини персоналій є одним із сучасних напрямів у розвитку історії науки. Висвітлення основних віх життя і діяльності видатного академіка Євгена Михайловича Лавренка

дозволить нам повною мірою використовувати надбання вченого та продовжувати, поглиблювати і збагачувати його дослідження. Занурення у сферу наукових пошуків науковця також надасть нам змогу отримати опосередковані знання про тенденції в науці певного періоду.

Мета статті – висвітлити наукові ідеї та

сучасне значення найвизначніших праць Є. М. Лавренка, показати роль ученого як організатора наукових конференцій, численних польових експедицій, розробника нових навчальних дисциплін, автора посібників для проведення польових робіт, підготовки молодих кадрів, розкрити внесок ученого у розробку теорії та методології геоботаніки, дослідження історії цієї науки в Україні, а також охорону природи.

Виклад основного матеріалу. Лавренка Євгена Михайловича аж ніяк не можна назвати кабінетним вченим, його наукові теорії та концепції обов'язково ґрунтувалися на натурних спостереженнях. Спостереження в природі давали йому натхнення. Він був науковцем зі світовим ім'ям, ідеї якого й досі є актуальними, хоча за його життя не всі підтримувалися вченою спільнотою того часу.

Здобувши освіту на фізико-математичному факультеті Харківського університету Є. М. Лавренко продовжив свою подальшу наукову діяльність як природоохоронець (ще навчаючись в університеті працював консерватором гербарію) і ботанік. Але Євгеній Михайлович не був суто ботаніком. Як ботаніко-географ, він виразив себе доволі широко: застосовував у своїх публікаціях географічну інтерпретацію результатів досліджень; завжди велику увагу приділяв географії та екології рослин, місцевому досвіду їх використання тощо. Таким чином, Є. М. Лавренко мав потужний науковий потенціал, який втілював у розв'язання існуючих проблем як в галузі ботаніки, так і всіх суміжних наук.

Першим наставником Євгена Михайловича був його батько, який навчив його любити природу та відчувати красу і гармонію, яка панує в ній. Цю батьківську любов та турботу можна відчутися в ряді листівок, які він адресував сину в 1916 р. У листах відчувається трепетна наполегливість, з якою батько наставляв сина на навчання, глибокий інтелектуальний зв'язок між ними: “Я тебе ответил в прошлой открытке, но не на все вопросы: озер здесь нет, есть ручейки, местность болотистая, почва глинистая” (листівка № 12 від 13.01.1916); “Желал бы еще, чтобы ты лучше использовал бы золотое время и наперед на два-три дня делал распределение труда и занятый по часам – тогда бы у тебя лучше использовалось бы время и хватало на самообразование, и на сад, и на огород, и на помощь мамочке во всем, и на каллиграфию, а то у тебя почерк плохой – хотя вообще у ученых такой плохой вообще почерк” (листівка № 97 від 11.04.1916); “Я тебе второй *Licorod* послал, как разновидность, а больше не встречал. Проверь свои редкие экземпляры растений, о которых ты писал, у проф. Талиева” (листівка № 197 від 15.09.1916) [24]. Батько покладав великі надії на сина і всіляко заохочував його до навчання, давав слушні поради.

Під час навчання в університеті Є. М. Лавренко вступає у Харківську спілку любителів природи, де “головним природоохоронцем” був

Валерій Іванович Талієв. Це відіграло велику роль у становленні поглядів молодого науковця, оскільки, безсумнівно, великі вчителі дарують натхнення своїм учням до праці, якою самі горять. В. І. Талієв сприяв публікації першої статті 17-річного Євгена Михайловича (1918 р.), давав із своєї бібліотеки книги, провів з ним кілька екскурсій на крейдяні відслонення, привернув увагу юного дослідника до визначення гербарних зборів. Згодом у своїх статтях Є. М. Лавренко не раз згадуватиме ім'я цього вченого.

Вже в 30-х роках ХХ ст. Євгеній Михайлович був одним з авторитетних учених-ботаніків України, чудовим знавцем її флори та рослинності [22]. Він підтримував принцип В. І. Вернадського щодо спеціалізації “не за науками, а за проблемами”, який передбачає синтез знань та методологічних підходів різних наукових дисциплін. Оскільки традиційні методи дослідження тієї чи іншої науки недостатньо відображають регіональну специфіку певних проблем, є необхідність використання нових міждисциплінарних методів і підходів.

Бібліографія наукових праць Євгена Михайловича (з 1918 до 1973 року) налічує всього 609 позицій [23]. Науковець займався вивченням флори і рослинності аридних і субаридних країн, теоретичними питаннями ботаніко-географічного районування, картографуванням рослинності та її класифікації, цікавився історією флори та рослинності, вивчав і описував структуру рослинного покриву, розробляв вчення про біосферу і фітосферу, а також примножував знання ряду інших розділів ботанічних наук [3, с. 9]. Є. М. Лавренко висував багато оригінальних та принципово нових ідей, що є актуальними і сьогодні. Деякі з них спробуємо детальніше розглянути.

Особливості поширення та структура рослинного покриву, поняття “виду”. Загальні особливості поширення рослинності добре вивчені на сьогодні, а основні роботи з даної проблематики видатних вчених – В. М. Сукачова, А. М. Криштофовича, Є. М. Лавренка, Ю. Д. Клеопова та ін. – є загальновідомими у наукових колах і не тільки. Одним з основних методів ботаніко-географічних досліджень Євгена Михайловича було вивчення сучасного географічного поширення рослин і встановлення каузальних зв'язків із генезисом флор і ландшафтів з метою обґрунтування геоботанічного районування [3, с. 15].

Вивчення загальної (біологічної) продуктивності наземного рослинного покриву має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Не можна розробляти раціональну систему використання рослинного покриву, не знаючи загальних закономірностей накопичення, динаміки, хімічного складу, просторового поширення рослинної маси в наземному рослинному покриві [13, с. 345]. За Є. М. Лавренком, рослинний покрив – це деяке складне ціле і його синонімами є фітострома Г. М. Висоцького (1925) і фітосфера В. Б. Сочави (1944).

Основні події у науковій біографії Є. М. Лавренка

Дата	Подія
11 (23) лютого 1900 р.	народився в м. Чугуєві Харківської губернії
1918 р.	вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету
з 1921 р.	консерватор гербарію Харківського університету
1921–1928 рр.	працював у Харківському ботанічному саду
1922 р.	вступив у аспірантуру на кафедру ботаніки Харківського інституту народної освіти
1926 – 1929 рр.	очолював Харківську інспектуру з охорони природи
з 1930 р.	заступник центрального інспектора Українського комітету охорони пам'яток природи
1930 – 1931 рр.	працював у Відділі геоботаніки Українського науково-дослідного інституту прикладної ботаніки (Харків)
1930 – 1932 рр.	робота в Секції геоботаніки Українського науково-дослідного інституту агро-грунтознавства Наркомзема УРСР (Харків – Київ)
1932 – 1934 рр.	старший спеціаліст Всесоюзного науково-дослідного інституту лісового господарства й агролісомеліорації (Харків)
1929 – 1934 рр.	працював у Харківському сільськогосподарському інституті (професор з 1931 р.)
1933 – 1934 рр.	професор у Харківському державному університеті
з 1934 р.	працював у Ботанічному інституті ім. В. Л. Комарова Академії наук СРСР: старший спеціаліст Відділу ботаніки (1934 – 1938), завідувач Відділу геоботаніки (1938 – 1962), завідувач Лабораторії загальної та експериментальної геоботаніки (1963 – 1968), завідувач Лабораторії біогеоценології (1967), завідувач Лабораторії географії і картографії рослинності (з 1968)
1935 р.	Президія АН СРСР присуджує йому вчений ступінь доктора біологічних наук без захисту дисертації
з 1935 р.	професор Ленінградського (нині Санкт-Петербурзького) державного університету
з 4 грудня 1946 р.	член-кореспондент Академії наук СРСР
1963–1973 рр.	президент Всесоюзного ботанічного товариства
з 26 листопада 1968 р.	академік Академії наук СРСР
з 1973 р.	почесний президент Всесоюзного ботанічного товариства
18 липня 1987 р.	у віці 87 років помер у Ленінграді (нині Санкт-Петербург)

Є. М. Лавренко – автор низки робіт із систематики рослин. Він описував нові таксони (є автором найменувань ряду ботанічних таксонів, які в ботанічній (бінарній) номенклатурі доповнюються скороченням “Lavrenko”), виявив систематичне походження видів, займався уточненням ареалів, питаннями класифікації рослинності, вивченням структури рослинного покриву, досліджував особливості видів-ефікаторів, їх взаємодію з іншими компонентами фітоценозу, що дозволяють їм бути домінантами. Євген Михайлович брав участь у створенні 12-томної “Флори України” (1936 – 1965), а потім і “Флори СРСР”.

Особливої уваги заслуговують його теоретичні погляди, які базувалися на тому, що вид – не монотип і не “гербарний тип”, а складна система гомогенних і гетерогенних популяцій [20, с. 371]. Саме ця гетерогенність, в одному випадку, виражає можливість зміни виду, перетворення в інший, а з іншого боку, – адаптацію, яка зберігає вид у визначених і часто різноманітних умовах існування. Його точка зору, яку науковець відстоював у ряді своїх праць, базувалася не на вивченні музейних експонатів та матеріалів, а на спостереженнях у природі.

Є. М. Лавренко був прихильником політи-

чної концепції виду, за якою вид далі розпадається на аллопатричні одиниці – географічні та локальні екологічні раси (підвиди та екотони) [20, с. 382]. Однак він не відкидав і не оспарював думки інших науковців щодо “гербарного типу” виду (або внутрішньовидової одиниці). Натомість вважав, що це основний інструмент, з допомогою якого можна розібратися в синонімії і, взагалі, в номенклатурних питаннях.

Науковець наголошував на тому, що якщо вид зустрічається в різних асоціаціях, то структура місць ценопопуляцій у них буде неоднакова. Можливість фітоценозу впливати на своє середовище існування складає основу для встановлення зворотних зв'язків у системі фітоценоз – середовище, зв'язків, які діють з виходу на вхід системи [1]. Сусідні фітоценози здійснюють середовищезформувальний вплив один на одного. Процеси мікро- і макроміграції видів рослин часто захоплюють великі території, хоча цей процес відбувається в більшості випадків поступово. Внаслідок цих міграцій, які також є наслідком “тиску життя розмноженням”, з часом виникають на великих територіях у межах тих чи інших ботаніко-географічних областей “наскрізні” синузії, які розвиваються в різноманітних формаціях (наприклад, мохові, лишайникові і чагарникові синузії

близького видового складу в різних формаціях тайгових лісів, ефемерні синузії близького видового складу в різних формаціях південних пустель Турану тощо) [14, с. 43]. Всі схожі явища парагенезу рослинного покриву потребують особливого вивчення їх сучасної статистики і динаміки історичного розвитку.

Численні польові дослідження та спостереження за рослинністю аридних районів дали змогу написати серію статей, які присвячені вивченню явищ комплексності та мозаїчності в рослинному покриві [11, 17, 18]. За Є. М. Лавренком, мозаїчність – це структура рослинного покриву, коли спостерігається постійна взаємодія (особливо у підземній частині) між рослинами, які складають різні сусідні мікрофітоценози (елементи мозаїки). Для комплексності характерний контакт між рослинами різних фітоценозів чи їх фрагментів тільки в межових ділянках, а більша частина компонентів сусідніх фітоценозів не стикаються та існують у межах різних місць існування.

Питання районування. Пам'ятаючи про рослинний покрив як про деяке складне ціле, необхідно розробляти і його синтетичне ботаніко-географічне районування. Є. М. Лавренко наголошував на усебічному аналізі (географічному, екологічному, історичному і т. д.) флори, який не було зроблено в публікаціях 30-титомної “Флори СРСР” [14, с. 44].

Ботаніко-географічне районування (синонім геоботанічного, оскільки геоботаніка – наука про рослинний світ) має бути синтетичним, тобто ґрунтуватися як на відомостях про флору, так і на рослинності. Теорія ботаніко-географічного районування розвивалася Євгеном Михайловичем протягом 30–40-х рр. і була повністю втілена в “Геоботанічному районуванні СРСР” (1947) [4].

Є. М. Лавренко у своїх наукових роботах давав не тільки визначення прийнятих одиниць ботаніко-географічного районування, а використовував нові підходи, мав інші погляди на загальні закономірності, наприклад, об'єднував суміжні лісостепові та степові провінції в регіональні блоки [15]. Він помічав тонкі екологічні закономірності – такі, наприклад, як: “екотон між Лісостепом і Степом є екологічним бар'єром, головні риси якого – наявність особливостей клімату та показників едафічних чинників, що є перехідними та створюють поступову зміну двох екологічно різних природних зон” [11].

Стаття Є. М. Лавренка та Г. Д. Ріхтера “Лісостеп” [9] була однією з перших офіційних спроб виокремити північну частину лісостепової смуги як підзону широколистяних лісів лісової зони; такі самі погляди мав і М. А. Солнцев. Спроби докорінно змінити сучасні межі лісостепової смуги України були зроблені ще не раз наприкінці ХХ ст., такі думки існують і сьогодні.

Питання палеоландшафтів, історія флори і рослинності. У ряді статей [5, 7, 8] Є. М. Лавренко

наводить не тільки свої припущення про існування третинних реліктів, а й демонструє карти ареалів і приходить до висновків, які формують більш-менш чітку картину рефугіумів лісових реліктів. Також у нього є серія робіт, присвячена генезису сфагнових боліт у межах степу, в них доводиться, що бореальна флора боліт – утворення не реліктове, а одне з молодих.

Реконструкція палеоландшафтів, яка ґрунтувалася на матеріалах палеофауни, була основою для висновків Євгена Михайловича. Нерідко думки академіка йшли в розріз з пануючими уявленнями (С. І. Коржинський, М. Г. Попов) про те, що степова область Євразії належить до групи “північних чи арктобореальних флор”. Є. М. Лавренко вважав і довів (оскільки основні едифікатори степу Євразії належать до середземноморських елементів), що ця область має бути віднесена до флори південного типу. Ґрунтуючись на флористичному складі, можна припустити, що на широких просторах перигляціальних степів Євразії з багаторічною мерзлотою, як і в сучасних степах, переважали дернові злаки і частково осоки [19, с. 867]. Під час плейстоценових зледенінь, особливо в пізньому плейстоцені, високогірна рослинність спускалася в нижні пояси гір і на прилеглі підгірні рівнини та контактувала з перигляціальною тундровою і степовою рослинністю, що відобразилося на формуванні високогірної рослинності, в т. ч. входження ряду степових рослин в останню [16, с. 27].

Геоботанічне картографування. Починаючи з 30-х років учений займався складанням карт рослинності, і його внесок у цю галузь значний (описував методику складання, писав пояснювальні тексти). Перший опис рослинності України він зробив у 1927 році, де навів таблицю із зональним розподілом рослинності, а вже в 1930 р. опублікував схему геоботанічного (ботаніко-географічного) районування країни. В 30-х роках над створенням геоботанічної карти разом з Є. М. Лавренком працювали Ю. Д. Клеопов, П. С. Погребняк і Ф. Я. Левіна, але тоді цю карту вони не змогли опублікувати. Також Євген Михайлович був одним з авторів карти рослинності України (1938), а в 1936 р. вийшла колективна ґрунтова карта УРСР за його авторства. Є. М. Лавренко та В. Б. Сочава видали геоботанічну карту СРСР (1954), яка була складена за принципом зв'язку ґрунтів і природних географічних умов.

Вчення про фітогеосферу та поняття “екобіоморфа”. Є. М. Лавренко вирізняє 6 рівнів вивчення органічного, в тому числі й рослинного світу: молекулярний, клітинний, рівень організмів, видовий (популяційно-видовий), біоценотичний (мультипопуляційний), рівень всього “шару живої речовини” Землі. “Шар живої речовини”, або біострома в цілому, і його основна в енергетичному плані частина – рослинний покрив (фітострома) представляють собою найскладніший рівень організації живого (питання аналізу флори, ботаніко-

географічного районування розглядаються на цьому рівні) [14]. Він зазначає, що про останні три рівні (видовий, біоценотичний та рівень “шару живої речовини”) дуже часто забувають, тому необхідно все-сторонньо розглядати всі рівні вивчення органічного світу та вирішувати проблем для кожного з них.

Фітогеосфера – особливий тип геосфери, в якій концентрується життя (“область концентрації життя”, за В. І. Вернадським). Під цим поняттям Євген Михайлович розумів не тільки сукупність живих організмів (рослин і тварин), але й середовище, яке насичене цим життям. Фітогеосфера поверхні суші ділиться на біогеоценози (поняття В. М. Сукачова), але Є. М. Лавренко трохи по-іншому розуміє визначення біоценозу – це біокосна система, яка за допомогою своїх живих компонентів здійснює запас і трансформує енергію; система, яка має в межах площі, яку вона займає більш чи менш гомогенну, або гомогенно-мозаїчну структуру як в неживій, так і живій (біоцентричній) частині.

Поняття “екобіоморфи” є центральними поняттям всієї концепції Є. М. Лавренка (ґрунтується на фізіономічно-екологічному принципі). Для цілей пізнання рослинних угруповань велике значення має вивчення екобіоморф, тобто типів рослин, виділених не тільки на основі врахування їх структурних особливостей, а також їх еколого-фізіологічних якостей, які показують їх відношення до головних факторів середовища (1968). Найбільш цілісно Є. М. Лавренко розробив систему екобіоморф для степу.

Охорона природи була важливим напрямом наукової роботи вченого вже із самого її початку. Євген Михайлович чітко аналізує заповідну мережу того часу, виділяє проблемні питання та пропонує створення нових об’єктів природно-заповідного фонду. Він був ініціатором створення не одного десятка заповідників і наголошував на збереженні не тільки цінних природних ландшафтів і рослинних угруповань, а й загалом флори країни, збереження генного фонду.

Науковець був переконаний, що створення державних та місцевих заповідників остаточно не вирішує справи охорони незайманих ділянок як відповідних еталонів природи. Треба, щоб у кожному лісництві існували заповідні ділянки (хоча б окремі квартали), які репрезентували б найцікавіші з того чи іншого погляду та типові для кожного лісництва ділянки лісу [10, с. 28-29]. В 1957 р. Є. М. Лавренко брав участь у розробці плану географічної мережі заповідників СРСР.

Вивчення рослинного покриву аридних та субаридних територій. Найвідомішою працею академіка була монографія “Степи СРСР” (1940), яку можна назвати працею життя Євгена Михайловича. Ми в праві вважати його найкращим знавцем степу двадцятого століття. Він не розглядав степ відокремлено, а, навпаки, намагався дати найбільш повну характеристику через взаємодію з середовищем, з іншими угрупованнями. Ніколи не

дивився на проблему однобічно, завжди старався застосовувати методи та підходи інших наук.

Особливим зацікавленням науковця була степова область внутрішніх частин Євразії, яка простягається на більш, ніж 8 тисяч кілометрів із заходу на схід. У 1947 році ним була опублікована робота щодо поділу степової області Євразії в межах СРСР до рівня округів, а ще раніше (1942 р.) він здійснив поділ всієї території Євразійської степової області на провінції. Всі свої наукові праці Є. М. Лавренко писав, опираючись на багаторічні особисті спостереження, а також численні літературні джерела. Степову область Євразії класик дослідив у польових умовах від нижньої течії р. Південний Буг до середньої течії р. Сунгарі та околиць м. Ланьчжоу в Китаї [15, с. 609].

Шляхом порівняння та класифікації численних поглядів Є. М. Лавренко [12] виділив сім основних груп теорій і гіпотез стосовно походження лісостепу, взаємодії між лісом і степом та безлісся степів. І дійшов висновку, що основна причина безлісся степів, очевидно, полягає в кліматі (нестача опадів в умовах збільшеного випаровування) [16].

Хоча низка монографій вченого (“Основні риси ботанічної географії пустель Євразії та Північної Африки” (1962), “Степи СРСР” (1940) та ін.) присвячені вивченню аридних та субаридних просторів, однак його цікавили також інші ландшафти України – болота, лимани, плавні, долини рік, ліси тощо. Також Є. М. Лавренко мав багато спільних думок із видатними вченими – В. В. Альохіним, Г. Вальтером, Ф. М. Мільковим – щодо питання вторинного походження сучасних лук та причин підтримання їх існування. Ідеї цих науковців він розвинув з часом [2].

При вивченні питань, пов’язаних з історією заселення піщаних терас рік степової зони, Є. М. Лавренко використовував геоморфологічний метод для визначення віку псаммофітизму, оскільки долина річки – це динамічна система, і заселення піщаної тераси псаммофітами, які не витримують підвищеної вологості, можливе лише після дії вертикальної ерозії, коли русло ріки достатньо заглибилося, понизився рівень ґрунтових вод, а ділянка тераси обсохла. Існує ймовірність того, що в цей момент в межах піщаної тераси більш високі піщані горби почали перевіюватися. Хоча пізніше виникли несприятливі умови для псаммофітних міграцій у долинах рік, а саме – міграція з півночі кореальних видів (головним чином, соснових лісів), які потіснили псаммофітні угруповання. А вже в ксеротермічному періоді (бронзовий вік за О. Д. Гожевим, Л. А. Лепікашем) знову настали сприятливі умови для псаммофітної рослинності, внаслідок чого південні псаммофіти проникли далеко на північ [6, с. 41]. Теперішні кліматичні умови знову змінилися в сприятливий бік для існування бореальних елементів в межах других терас. Взагалі піскові надлучні тераси річок служать провідниками численних північних видів далеко на південь, в

лісостеп і степ [16, с. 35].

Дослідження лісових масивів. У працях 1930 – 1938 рр. Є. М. Лавренко наводить результати флорогенетичного та ценогенетичного аналізу видів широколистяних лісів Європи. Головним чином виходячи з поширення реліктів флори та мікропалеоботанічних даних, він вказує на існування декількох районів – таких, як балканський, кавказька група та південноукраїнський – в яких збереглася флора широколистяних лісів в епохи Ліхвінського та Дніпровського зледеніння [16, 10]. Південну та східну межі ареалу граба на території України Є. М. Лавренко наводить у статті “Рослинність України” [16], використовуючи матеріали комісії зі складання визначника флори України, без детального аналізу. Лише у примітці автор відзначив, що східна межа цього виду проходить через Полтаву, та граб ізольовано зростає в каньйоні р. Міусу на Донецькій височині. Також він описував і фіксував граничні місця зростання граба біля Тростянця (Сумська область), в Маяцькому лісі на Донеччині (пізніше І. Х. Удра (2010) довів, що ця ділянка має лісокультурне походження [21]), на Донецькому кряжі тощо. Ареал граба не раз уточнювало багато дослідників, але його відображають переважно за Є. М. Лавренком та П. С. Погребняком [10] з невеликими доповненнями С. О. Іллічевського, Д. Д. Лавриненка, М. С. Двораківського.

Є. М. Лавренко визначив такі центри “консервації” третинних (пліоценових) широколистяних лісів: Бессарабсько-Подільсько-Волинська височина, південна окраїна Середньо-Російської височини, Донецький кряж, Приволзька височина, Південний Урал, північне передгір’я Алтаю (район поширення липи) [8, с. 352]. Всі ці реліктові ділянки пов’язані з підвищенням рельєфу. Реліктову природу цих лісів Є. М. Лавренко доводив існуванням в їхньому складі цілої низки видів з розірваними ареалами [8, с. 356], а збереженню масивів широколистяних порід на таких ділянках сприяв сильно розчленований рельєф. На давність лісів Донецького кряжу вказують наявність численних південних та південно-середземноморських лісових видів (ізольовані ареали *Silertrilobum* Scop., *Petasitesofficinalis* Monch). Є. М. Лавренко (також Г. І. Танфільєв, І. К. Пачоський (1910), В. І. Талієв) вважали їх третинними (дольодовиковими) реліктами [7, с. 64-65]. Думку В. І. Талієва про те, що діброви на Донецькому кряжі в минулому поширювалися значно ширше, а потім їх ареал сильно зменшився у зв’язку з діяльністю людини, Є. М. Лавренко не підтверджує, навпаки, його дані щодо ґрунтового покриття чітко вказують на процеси зміни степової рослинності на лісову.

Академік Є. М. Лавренко був чітко впевнений, що навіть на місці величезних лісових масивів у лісостеповій смузі України на лесовому підґрунті раніше існували степи з відповідною рослинністю та чорноземними ґрунтами. Ці прастарі

степи простягалися, очевидно, до північної межі поширення лесу (Г. І. Танфільєв). З поселенням лісу на чорноземах зв’язана так звана деградація (опідзолювання) останніх; як наслідок цього виникають вторинні попільнякові ґрунти (перед заселенням їх лісом були вкриті переважно степовою рослинністю) – опідзолені чорноземні та лісові суглинки й супіски різних типів. Доведено, що в межах сучасного лісостепу України поховані в лесові ґрунти, синхронічні з міжльодовиковими періодами, мають характер не лише чорноземель, але часто-густо лісових попільнякових ґрунтів (О. Г. Набоких, Г. Г. Махів) [16, с. 34].

Євген Михайлович у своїх роботах наводить приклади, які прекрасно демонструють, що ми не завжди можемо передбачати результати тих чи інших рішень. Кардинальний вплив людини на природу демонструють дубові ліси піскуватих площ лівобережжя р. Буг у Вінницькому та сусідніх лісництвах Поділля. Дубові ліси там заступили місце колишніх деревостанів з сосною у верхньому ярусі та дуба – в нижньому (субори). Назви сіл – Бортківка, Приборівка, Сосни, Сосонка та інші – вказують на поширення соснових лісів (адже назви, особливо місцеві, інколи є стійкішими за природні лісові масиви). Тепер природної сосни в цих місцях немає, і навіть досвідчені лісники почали сумніватися в тому, що вона може тут рости. Це показує, як сильно людство винищує природу і яка реальна шкода настає від цього [10, с. 22-23]. Промахи лісорозведення в степу, академік пояснює тим, що своєчасно не була проведена необхідна робота щодо вивчення видової структури дуба (*Quercusrobur* L.) і не були вивчені кліматотипи останнього. Внаслідок цього в степах розводили дуб, отримуючи насіннєвий матеріал із різноманітних частин його ареалу, в тому числі і від екотипів, які погано росли в умовах степового клімату.

Наукова, експедиційна, викладацька і науково-організаційна діяльність вченого заслуговує на окрему увагу. Професору завжди вдавалося поєднувати активну наукову з не менш інтенсивною науково-організаційною роботою. Впродовж 14-ти років Євген Михайлович був головним редактором “Ботанічного журналу”, 10 років – президентом Ботанічного товариства СРСР. Одночасно він був науковцем Ботанічного інституту АН СРСР, членом Бюро Біологічного відділу АН СРСР, головою Наукової ради з проблем біогеоценологічного вивчення живої природи, а також виконував низку інших відповідальних наукових обов’язків. Був членом багатьох закордонних товариств та академій наук (Фінляндії, Болгарії, Швеції, Чехії, Монголії) [23]. Саме зібраність вченого та його відданість науці дозволили йому виконувати такий обсяг роботи.

Розв’язання важливих геоботанічних проблем, а також систематичний друк статей, виступи в наукових колах зробили Є. М. Лавренка впливовим ученим у вітчизняній геоботаніці та інших суміжних

науках. Він розумів геоботаніку доволі широко, оскільки вважав, що об'єктом її вивчення є рослинний покрив Землі у зв'язку з умовами середовища (із взаємозв'язками з іншими компонентами фізико-географічної оболонки Землі). Є. М. Лавренко не боявся визнавати свої помилкові судження, яких припустився в попередніх статтях, а навпаки, уточнював причину помилки і наводив нову інформацію.

Масштаб особистості Є. М. Лавренка, його надзвичайна ерудиція вражали всіх, хто мав щастя з ним спілкуватися. Він мав величезні знання не тільки у своїй професійній галузі, але з літератури, музики, мистецтва. В бібліографії його друкованих праць можна знайти такі статті, як "Ландшафт в пейзажному мистецтві найстаріших московських художників" (1944) або "Ландшафти СРСР в пейзажах П. М. Староносова" (1943) [22]. Понад півстоліття він колекціонував роботи російської пейзажної графіки та картини санкт-петербурзьких художників, які зображували тему Петербурга (понад 3 200 картин були передані в Омський музей художнього мистецтва ім. М. О. Врубеля і зараз зберігаються там).

Висновки. Отже, Є. М. Лавренко завжди виступав за прогрес, наголошував на необхідності змінювати підходи та методи дослідження. Він ніколи не розглядав рослинність відокремлено, а завжди у зв'язку з елементами ландшафту. Тому його постать займає вагоме місце не тільки серед відомих ботаніків, а й ботаніко-географів. Усі статті автора насичені фактичним матеріалом, який є актуальним і сьогодні. Більшість з його робіт стали класичними і постійно цитуються та використовуються ботаніками, а також спеціалістами суміжних наук. Його праці відкривають новий погляд на проблематику сучасної науки, цікаві не

тільки ботанікам і біогеографам, а й геоморфологам, палеогеографам, ландшафтознавцям тощо.

Дослідження Є. М. Лавренка сягали території практично всіх степових і лісостепових районів європейської частини СРСР, Кавказу, Казахстану, пустельних районів Середньої Азії, гірських систем середньоазіатських республік, Монголії, Китаю, він також здійснював поїздки в тропічну Західну Африку та східні Альпи, високогірні Татри та інші райони Польщі, Фінляндію. Адже вчений був переконаний, що тільки перебуваючи в природному середовищі, спостерігаючи за природою, можемо виявити певні її закономірності. Кожна, навіть невелика подорож була для нього своєрідним методом пізнання навколишнього середовища.

Хоча основні праці Є. М. Лавренка присвячені рослинності степів і пустель СРСР, його теоретичні роботи, що стосуються загальних питань біогеоценології та ботаніко-географічних закономірностей поширення видів, насамперед, широколистяних лісів, також заслуговують на особливу увагу сучасних дослідників. Без сумніву, його наукові ідеї є вагомим здобутком сучасної науки. Подальшого дослідження потребують проблеми поширення широколистяних лісів, уточнення палеогеографічних даних, аналіз чинників, які впливають на розвиток ландшафтів цього типу, а також використання їх на практиці. Думка Є. М. Лавренка щодо відновлення лісів, які найбільше відповідатимуть природним лісам з деревами різних порід і різного віку, має бути пріоритетом для забезпечення принципів сталого розвитку. У справі охорони лісів, як і загалом у справі охорони природи, головними завданнями (у XX і XXI ст.) є віднайдення нових пам'яток природи, вивчення вже відомого та нового, нагляд за охороною і т. ін.

Література і джерела

1. Геоботаника. Серия III. / [под ред. Е. М. Лавренко, А. А. Корчагина]. – М.-Л.: Изд. Акад. наук СССР, 1957. – С. 353-370.
2. Денисик Г. І. Лісополе України / Г. І. Денисик. – В.: ПП "Видавництво "Тезис", 2001. – 284 с.
3. Євгеній Михайлович Лавренко / [ред. А. Н. Несмеянов]. – М.: Наука, 1974. – 112 с.
4. Лавренко Е. М. Европейско-Сибирская лесостепная область / Е. М. Лавренко // Геоботаническое районирование СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – С. 87-95.
5. Лавренко Е. М. История изучения генезиса флоры и растительности СССР в связи с проблемой реликтов / Е. М. Лавренко // Сов. бот. – 1938 – № 2 – С. 29-30.
6. Лавренко Е. М. К вопросу о возрасте псаммоэндемизма на юге европейской части СССР / Е. М. Лавренко // Известия государственного географического общества. – 1936. – Том 68, вып. 1. – С. 35-44.
7. Лавренко Е. М. Леса Донецкого края / Е. М. Лавренко // Почвоведение. – 1926. – № 3-4. – С. 49-67.
8. Лавренко Е. М. Лесные реликтовые (третичные) центры между Карпатами и Алтаем / Е. М. Лавренко // Журнал Русского ботанического общества. – 1930. – № 4. Т. 15. – С. 351-363.
9. Лавренко Е. М. Лесостепь / Е. М. Лавренко, Г. Д. Рихтер // Большая советская энциклопедия. – 2-е изд. – М., 1954. – Т. 25. – С. 28-30.
10. Лавренко Є. М. Лісові пам'ятки природи на Україні та їх охорона / Є. М. Лавренко, П. С. Погребняк // Краєзнавство. – 1929. – № 1-2. – С. 3-23.
11. Лавренко Є. М. Матеріали до детальної геоботанічної районізації України / Є. М. Лавренко, П. С. Погребняк // Вісн. прикл. ботаніки. – 1930. – № 5-6. – С. 83-99.

12. Лавренко Є. М. Нариси рослинності України /Є. М. Лавренко // Ґрунти України. – Харків: Рад. селянин, 1930. – С. 58-112.
13. Лавренко Е. М. Об изучении продуктивности наземного растительного покрова / Е. М. Лавренко// Ботанический журнал. – М.-Л., 1955.– Том 40, № 3.– С. 339-346.
14. Лавренко Е. М. Об уровнях изучения органического мира в связи с познанием растительного покрова /Е. М. Лавренко// Известия Академии наук СССР. Серия биологическая. – М. :Изд. “Наука”, 1964. – № 1 – С. 32-46.
15. Лавренко Е. М. Провинциальное разделение Причерноморско-Казахстанской подобласти степной области Евразии/ Е. М. Лавренко// Ботанический журнал. – 1970. – № 5. – С. 609-619.
16. Лавренко Є. М. Рослинність України / Є. М. Лавренко // Вісник природознавства. – 1927. – № 1-2. – С. 3-41.
17. Лавренко Є. М. Рослинність цілини Михайлівського кінного заводу (кол. Капніста) Сумської округи / Є. М. Лавренко // Охорона пам'яток природи на Україні. – Харків, 1923. – 36. П. – С. 23-36.
18. Лавренко Е. М. Степи / Е. М. Лавренко // Растительность Европейской части СССР. – Л.: Наука, 1980. – С. 203-272.
19. Лавренко Е. М. Флористический состав перигляциальных степей позднего вюрма в СССР /Е. М. Лавренко// Известия АН СССР. Серия биологическая. – 1981. – № 6. – С. 863-871.
20. Проблемы современной ботаники. Т. II. / [ред. Е. М. Лавренко].– М.-Л.: Наука, 1965. – 382 с.
21. Удра І. Х. Причини скорочення ареалу граба звичайного (*CARPINUS BETULUS* L.) та його міграційні можливості відновлення втрачених територій / І. Х. Удра. – Вісник Національного науково-природного музею. – 2010. – № 8. – С. 11-128.
22. Карамышева З. В. Евгению Михайловичу Лавренко 100 лет /З. В. Карамышева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nsu.ru/community/nature/books/Step-6/19.HTM>
23. Лавренко Евгений Михайлович (1900–1987) – ботаник, ботанико-географ, академик АН [Електронний ресурс]: / Информационная система “Архивы Российской академии наук”.– Режим доступу: <http://isaran.ru/?q=ru/fund&guid=CA01F4BF-35D0-F660-9BEA-E6F21C0E3530&ida=2>
24. Обгорелые письма. Лавренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://trout.livejournal.com/141792.htm>

Стаття надійшла 2.06.2014 р.



Наукові школи та центри

Присвячується 180-літньому ювілею
нашої Alma Mater¹

УДК 911.3

Олександр Гладкий

ЗАРОДЖЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ТА ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НЬОМУ

Розкрито історичні передумови виникнення та становлення Київського університету. Показано місце географічних досліджень у перших наукових розробках викладачів і професорів університету. Висвітлено науковий доробок з географії провідних фахівців університету від часу його заснування до Першої світової війни. Проаналізовано науковий доробок в галузі географії перших ректорів університету (М. О. Максимовича, В. Ф. Федорова, Р. Е. Траутфеттера, К. М. Феофілактова, М. В. Бобрецького) та інших видатних науковців (М. П. Авенаріуса, Й. Й. Косоногова, М. Ф. Хандрикова, М. Х. Бунге, І. В. Вернадського).

Ключові слова: Київський університет, географічні дослідження, персоналії Університету, історія географії, київська наукова школа.

Oleksandr Hladkyi. The origin and establishment of Kyiv University and its geographical studies. In this article the historical background of the origin and establishment of Kyiv University is disclosed. The preconditions for the university's foundation and development are analyzed. The role of geographic investigations in scientific research of its first teachers and professors is explored. The first geographic investigations at Kyiv University were connected with physical sciences: chemistry, biology, botany, geology and gemology. Initially, complex geographic investigations at Kyiv University did not exist. Scientific contributions of leading experts in geography at Kyiv University since its foundation to the First World War were connected with the sub-disciplines of climatology, meteorology, biology, geology and mineralogy. However, several scientists (M. Bunge, I. Vernads'kyi etc.) already worked on specific economic-geographical problems such as regionalization, distribution of productive forces, and transport infrastructure development. The scientific works in geography of the first rectors of Kyiv University are explored. These include: M. Maksymovych, V. Fedorov, R. Trautvetter, K. Feofilaktov and M. Bobretskyi. Also analyzed are the scientific investigations of the leading Kyiv University's scientists: M. Avenarius, Yo. Kosonogov, M. Khandrikov, M. Bunge, and I. Vernads'kyi. These works form the foundations for further research in geography at Kyiv University. They continue to grow and transform into leading scientific fields of the current geographic faculty, now organized into several departments and scientific laboratories. These are the departments of Physical Geography and Geo-ecology, Earth Science and Geomorphology, Meteorology and Climatology, Hydrology and Hydro-Ecology, Geodesy and Cartography, as well as Economic and Social Geography, and Country Studies and Tourism.

Key words: Kyiv University, geographical investigations, personalities, history of Geography, Kyiv scientific school.

¹ Букв. "Мати-годувальниця, благодійна мати", старовинна неформальна назва університетських навчальних закладів (лат.)

Вступ. Постановка проблеми. Формування історичного погляду на становлення і розвиток наукових досліджень різних осередків освіти і науки завжди дає важливі ґносеологічні результати. Адже встановлення першоджерел, витоків наукових спостережень, аналітичної та прикладної роботи в науковому чи навчальному закладі завжди сприятиме усвідомленню місця певної наукової школи в системі дослідницької діяльності окремої країни чи регіону, сприятиме визначенню елементів своєрідного “наукового почерку”, послідовності і спадковості у формуванні наукового світогляду вчених. Саме тому дослідження особливостей зародження і становлення наукових досліджень в Київському університеті та місця в них географії характеризуються особливою актуальністю з огляду на широкомасштабну інтеграцію вітчизняних наукових розробок до європейського науково-освітнього простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історії Київського університету присвячено багато наукових досліджень. Слід звернути особливу увагу на розробки представників історичного факультету університету, зокрема на праці В. А. Короткого, В. І. Ульяновського, А. Г. Слюсаренко, В. І. Андрійцева та ін. Важливе історичне значення мають наукові праці власне професорів та викладачів університету, які працювали у ньому, починаючи від дня заснування. Серед них слід особливо виділити наукові роботи проф. В. І. Іконнікова: “Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834 – 1884)” та “Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834 – 1884)”. Однак вивчення наукового доробку географів Київського університету з днів його заснування тільки розпочинається. З цієї тематики, особливої уваги заслуговують праці Я. Б. Олійника, С. Ю. Бортника, М. Д. Гродзинського та В. О. Гуцала.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Саме тому метою даного дослідження є висвітлення особливостей зародження і становлення Київського університету та географічних досліджень у ньому. Основними завданнями дослідження є окреслення історичних передумов виникнення та становлення Київського університету, визначення місця географічних досліджень у перших наукових розробках викладачів і професорів Університету та аналіз наукового доробку з географії провідних фахівців Університету від часу його заснування до Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Київський університет імені Тараса Шевченка розпочав свою діяльність у 1834 році, коли на основі злиття декількох навчальних закладів було утворено Університет Св. Володимира. Саме тоді землі Київщини, Волині і Поділля підпали під могутній вплив Польщі, католицької церкви й уніатських настроїв. Для послаблення такого впливу, укріп-

лення православ'я і зменшення “різкого політичного розбрату за допомогою миротворчої сили науки” гр. С. С. Уваровим (міністром освіти при імператорі Миколі I) було задумано створити навчальних заклад з підготовки кваліфікованих кадрів для системи вищої і середньої освіти краю, розвитку науки і мистецтв [5].

Проте на початку 1832 – 1833 рр. уряд ще остаточно не визначився, яким має бути цей заклад. Пропонувалось перенести Волинський ліцей з Кременця до Житомира, а в Києві заснувати лише юридичний інститут імені Св. Володимира. Надалі, взамін закритого Віленського університету пропонувалось відкрити ліцей на північному заході – в Орші. І лише в кінці 1833 року прийшли до остаточного рішення: перевести Волинський ліцей до Києва, з'єднавши його із передбачуваним юридичним ліцеєм Св. Володимира, а кошти, відпущені на створення ліцею в Орші, спрямувати на розвиток нового університетського закладу в Києві [8].

8 (21²) листопада 1833 року було видано Наказ імператора Миколи I Сенату: “...звертаючи неперервну увагу Нашу на успіхи істинно народного виховання в державі, визнали Ми як благо, перевести Волинський ліцей з Кременця до Києва, перетворити його на вищий навчальний заклад з необхідним розповсюдженням і на твердих основах переважно для жителів Київської, Волинської і Подільської губерній, яких спадкова старанність на користь Просвіти закріпила і на майбутні часи благоустрій освітніх закладів цього краю вивела. Таким чином, обравши місто Київ, яке з давніх років для створення Університету було призначено, рівно дорогоцінне для усієї Росії, колыска Св. віри наших предків і разом перший свідок їх громадянської самобутності, Ми наказали заснувати в ньому Університет під особливим наглядом і в пам'ять великого просвітника Богом дорученої нам країни” [5].

Основні положення цього Наказу були покладені в Статут Університету Св. Володимира, що був затверджений 25 грудня того ж року. Згідно зі Статутом, Київський Університет був тісно пов'язаний із управлінськими структурами Києва та губернії, що значно сприяло активізації будівництва нового приміщення, розбудові різноманітних кабінетів (метеорологічного, мінералогічного, фізичного), бібліотеки, обсерваторії та ін. Якщо з дня свого заснування Університет знаходився в декількох приміщеннях (які орендував перший опікун С. Ф. фон-Брадке), розкиданих по Печерську і на Липках, то 31 липня 1837 р. розпочалося будівництво Червоного корпусу на вул. Володимирській (архітектор Вікентій Беретті) [7].

28 серпня 1834 року Київський університет прийняв перших 62-х студентів. Початково діяв лише один філософський факультет з двома відділеннями – історико-філологічним та фізико-математичним. 1835 року відкрився юридичний факультет, а 1847 року – медичний. Філософський

²за новим стилем

згодом розділився на два самостійні факультети. З такою структурою університет працював до 1917 року [1; 2].

Географічні дослідження в Київському університеті було започатковано переважно в рамках окремих природничих відділень філософського факультету (зокрема, з моменту заснування Університету в його межах діяла кафедра фізичної географії при фізико-математичному відділенні) та цілої низки кабінетів (мінералогічного, метеорологічного, зоологічного і ботанічного). Окремі дослідження економіко-географічного спрямування проводились і в рамках діяльності історико-статистичних підрозділів філософського факультету [3].

Із початку засування в Університеті викладалася низка дисциплін, які були тісно пов'язані з географічними дослідженнями. Переважно географічні знання поширювали такі відомі вчені: математик Д. О. Граве (найбільш цитована праця: "Про основні завдання математичної теорії побудови географічних карт", 1896 р.), фізики П. І. Броунов, Й. Й. Косогонов, М. П. Авенаріус, Е. А. Кнорр, астрономи В. Ф. Федоров, В. Фабриціус, Р. Фогель, М. Ф. Хендриков, зоологи М. В. Бобрецький, О. О. Коротнєв, ботанік Р. Е. Траутфеттер, історики і філософи М. О. Максимович (перший ректор), М. В. Довнар-Запольський, економісти С. Й. Богородський, М. Х. Бунге, І. В. Вернадський (батько першого президента АН України, академіка В. І. Вернадського), хімік М. А. Бунге, геологи К. М. Феофілактів, М. І. Андрусов. Частина з них були випускниками Університету.

Наукова і навчальна діяльність цих учених розвивалась переважно в царині тих наук, представниками яких вони були в Університеті. Світового значення набули історико-етнографічні твори М. Максимовича, унікальні дослідження з експериментальної фізики М. Авенаріуса, унікальні гербарії рослин та опудала тварин, зібраних під час тривалих мандрівок і подорожей біологів М. Бобрецького та О. Коротнєва, колекція мінералів і викопних залишків К. Феофілактова та ін. Однак в працях цих учених формувались й суто географічні знання про світ, його будову, способи відображення на картах, про флору і фауну різних куточків планети, формування погодних умов і клімату, дослідження економічного життя окремих регіонів і територій світу, етнічного складу та культурно-історичних особливостей розвитку різних народів.

У працях фізиків та астрономів Університету (П. І. Броунов, Й. Й. Косогонов, М. П. Авенаріус, Е. А. Кнорр, В. Ф. Федоров, В. Фабриціус, Р. Фогель, М. Ф. Хендриков) було закладено ґрунтовні уявлення про будову Всесвіту та Сонячної системи, визначення на їх основі географічних координат місцевості, про "фігуру Землі", положення планети в космічному просторі, причини виникнення і характер поширення різних метеорологічних та природно-кліматичних явищ, магнітне поле Землі, поширення сонячної радіації та ін. Роботи математиків (Д. О. Граве) були присвячені розробці

формалізованих даних про географічний світ, побудові картографічних проєкцій, формуванню максимально чітких та повноцінно правдоподібних даних геометричного опису земної кулі. В працях зоологів та ботаніків (М. В. Бобрецький, О. О. Коротнєв, Р. Е. Траутфеттер) розкривались особливості флори та фауни різних куточків нашої планети, надавались детальні шляхові нотатки та описи різних країв; ці вчені поповнювали колекції Зоологічного музею та Ботанічного саду Університету, численні гербарії та колекції викопних тварин. Окремі дослідження ботаніків Університету (Р. Е. Траутфеттер) мали суто прикладне значення і були присвячені підвищенню врожайності сільськогосподарських насаджень, розробці нових сортів зернових і технічних (зокрема, просапних) культур, дослідженню впливу рельєфу та ґрунтово-кліматичних умов на аграрний сектор господарства (в рамках агрономічного кабінету). Історики, філософи та економісти (М. О. Максимович, М. В. Довнар-Запольський, С. Й. Богородський, М. Х. Бунге, І. В. Вернадський) займались переважно дослідженнями етнографії та історіографії різних країв та народів Російської Імперії, питаннями систематизації наукових досліджень, пошуку теоретико-методологічних підвалин фізико-економіко-географічного знання, а також більш конкретним статистичним описом та аналізом різних країв і губерній Російської Імперії та зарубіжжя, впорядкуванням економічної системи регіонів Імперії на основі оптимізації грошового обігу та бюджету окремих країв і регіонів, займались реорганізацією системи торгівлі та формуванням концепції цілісного розвитку регіонів на основі пріоритетності промислового і транспортного освоєння земель. Дослідження представників геологічних наук (К. М. Феофілактів, М. І. Андрусов) сприяли формуванню більш детальних знань про світ мінералів (в рамках створеного в Університеті Мінералогічного кабінету), будову Землі, причини виникнення різних геофізичних явищ. Саме в Університеті з'явилися класичні праці із стратиграфії, палеонтології, палеографії, палеоекології, океанології, які стали основою для подальшого розвитку геології та фізичної географії [5].

Зупинимось детальніше на наукових доробках видатних професорів Університету в царині географії [3; 4; 6]. Вже в працях першого ректора університету **Михайла Олександровича Максимовича** (3 (15) вересня 1804 р. – 10 (22) листопада 1873 р.) ми бачимо закладені не лише основи сучасної історії, філології, етнографії, але й ботаніки, зоології, географії. Його наукові праці в царині природознавства, опубліковані у 1820-х – на початку 1830-х рр., не лише стояли на рівні тогочасної науки, але й прокладали для неї методологічні шляхи. Зокрема, це роботи "Главные основания зоологии", "Систематика растений", "Ботаника" (1830 – 1850 рр.), "Про системы растительного царства" (1827), "Основы ботаники", тт. 1-2 (1828 – 1831), "Размышления о природе"

(1831), які дають підстави вважати вченого одним з основоположників вітчизняної ботаніки та біогеографії. Михайло Максимович часто подорожував Російською Імперією, був у відрядженнях в Підмосков'ї та в інших частинах Європейської Росії. Під час своїх поїздок він виконував детальні описи природи і рослинного світу краю, збирав гербарії (частина з яких увійшла до колекцій Університету), подавав детальні характеристики ландшафтів.

Михайло Олександрович працював також у царині археології і етнографії. Ці дослідження дозволили йому, застосувавши історичний метод, підготувати праці, присвячені історико-географічним особливостям розвитку земель Південно-Західного краю Російської Імперії, а також аналізу через історіографію сучасних особливостей їх формування і розвитку та взаємодії з центральними частинами країни. Найвідомішою серед подібних робіт Максимовича є промова: “Об участии и значении Киева в общей жизни России” (1837), а також низка статей в журналі “Киевлянин”, які видавались в різні роки за його редакторством.

Наукова діяльність Михайла Максимовича була надзвичайно плідною. Завдяки своєму розуму і працелюбності він завжди міг опанувати предмет дослідження повністю, віднести до нього самостійно та подивитись з різних боків. Ось тому, чи працював він над ботанікою і природознавством, чи збирав народні пісні і старожитності, чи проводив історико-географічні дослідження – він постійно був оригінальним у своїх працях. Сучасники високо цінили його роботи з опису природних ландшафтів і систематики рослин, поняття і терміни, які запровадив учений в галузі ботаніки та зоології, використовуються й дотепер. Праці Максимовича, присвячені історії Києва і дослідженню його місця серед інших стародавніх міст Імперії, окрім унікальної джерельної бази, містили глибокі аналітичні висновки й філософські міркування. За природничо-географічні експедиції і дослідження М. О. Максимовича було обрано дійсним членом Імператорського Московського товариства дослідників природи (1829 р.), Імператорського товариства шанувальників природознавства, антропології і етнографії (1870 р.), Київської спілки натуралістів (1871 р.), а за праці в галузі історіографії – почесним членом Полтавського губернського статистичного комітету (1869 р.). В 1875 році Російське географічне товариство взяло на себе видання багатомного зібрання праць Михайла Максимовича, куди увійшли майже всі його роботи з етнографії, історіографії, деякі природознавчі публікації. Найвідомішими роботами географічного спрямування є: “Очерк Киева” (1847), “Топографические заметки Киевлянина” (1841), “О Киевском урочище Копырев-конец” (1871), “О горе Щекавице” (1881), “Об употреблении названий России и Малороссии в западной Руси” (1868), “О десяти городах и некоторых селах Украины” (1868), “О Звенигороде, бывшем под Киевом” (1859), “Путевое воспоминание о Полтаве” (1859), “Воспоминание о

Золотоноше” (1859), “О городе Степане” (1850), “Воспоминание о городах Пересопнице и Дубровицах” (1840), “О системе растительного царства” (1823), “Отрывки из путешественных записок о Московской губернии, в отношении к преимущественно естественным ее произведениям” (1825), “Нечто о системе растительного царства” (1835), “Путевые записки” (1826), “О разделении естествознания на ветви или особые науки” (1827), “Классификация растительного и животного царства” (1827), “Размышления о природе” (1833) та ін. [6].

У працях ректора університету **Василя Федоровича Федорова** (1802 р. – 24 березня (5 квітня) 1855 р.) закладено основи сучасної геодезії та картографії як прикладних напрямів географічних досліджень. Василь Федорович був учнем відомого геодезиста В. Я. Струве³. В 1829 р. разом із проф. Ф. Р. Парротом, він здійснив сходження на г. Ара-рат, де займався гіпсометричними та геодезичними дослідженнями. А в 1832 р. здійснив унікальну подорож у Південно-Західний Сибір на чотири роки, де займався визначенням триангуляційних точок між 50 і 60 градусами північної широти, на що царський уряд виділив 21 950 рублів асигнаціями. Через 10 років після закінчення навчання в університеті, після повернення з відрядження до Сибіру, у 1837 р. указом міністром народної освіти Російської Імперії Василь Федорович був призначений виконуючим обов'язки професора астрономії на вакантну кафедру Університету Св. Володимира.

Після захисту дисертації “О точном определении географического положения пунктов, видимых из значительной дали” Василь Федорович здобув ступінь доктора математичних наук (1839 р.) і був затверджений ординарним професором астрономії. Найбільш відомими тезами його дисертації стали такі твердження, що лягли в основу геодезії і топографії: “1. Найбільш вигідний і правильний спосіб визначення географічної довготи місця надають місячні кульмінації. 2. Найбільшим джерелом похибки у визначенні відносної висоти гір триангулярними методами є надземне переломлення променя”.

Упродовж 1840 – 1842 рр. Василь Федоров обіймав посаду декана фізико-математичного відділення філософського факультету, у 1841 – 1843 рр. був проректором, а з березня 1843 р. (затверджений наказом міністра народної освіти від 4 травня) по травень 1847 р. – ректором Університету.

В університеті В. Ф. Федоров викладав усі розділи астрономії та геодезії, зокрема “Плоску та сферичну тригонометрію з її додатками”, “Загальні основи науки астрономії”, “Теоретичну і практичну астрономію”, “Геодезію” та ін. Крім того, особисто

³Всесвітньо відомою стала так звана геодезична “Дуга Струве” – мережа з 265-ти триангуляційних вимірювальних пунктів, які утворювали 258 триангуляційних трикутників, а також 60-ти додаткових пунктів. Вона проходила територією Російської Імперії (у т. ч. землями України), Швеції і Норвегії та слугувала для визначення параметрів Землі, її форми та розмірів.

керував практичними заняттями в Астрономічній обсерваторії, яка, власне, була організована під його керівництвом. Після прибуття до Києва, у квітні 1838 р., він подав Раді університету доповідну записку “О потребностях астрономической обсерватории”, де зазначив місце розташування майбутньої будівлі та кількість необхідного обладнання. Будівництво обсерваторії (за проектом О. В. Беретті) тривало з 1842 до 1845 року. Консультації з організації та обладнання обсерваторії надавав В. Я. Струве. Тимчасову обсерваторію та астрономічний кабінет (відкрито в 1838 р.), які знаходились у приватних будинках на Печерську, В. Ф. Федоров забезпечив придбанням у Німеччині інструментарієм та великою бібліотекою.

Загальні відгуки сучасників про В. Ф. Федорова сходяться у тому, що він був людиною обдарованою та неймовірно щирою і доброю. На вибори його на посаду ректора дивились як на реакцію супротиву приходу на цю посаду проф. Неволіна. Василь Федорович був прекрасним товаришем, відвертим і чуйним. Він був придатним до формального і суворого виконання своїх обов'язків, здійснював керівництво мудро та справедливо [6].

У працях ректора університету **Ернеста Рудольфа Ернестовича Траутфеттера** (8 (20) лютого 1809 р. – 15 (27) січня 1889 р.), були закладені основи наукових досліджень у галузі ботаніки, природознавства, біогеографії. Рудольф Ернестович народився у м. Мітава (тепер Єлгава, Латвія) у дворянській родині. Після закінчення у 1831 р. із золотою медаллю і ступенем кандидата ботаніки Дерптського (тепер Тартуський, Естонія) університету був призначений помічником директора Ботанічного саду Дерптського університету. У січні 1838 р. Ернест Рудольф Ернестович був призначений виконуючим обов'язки ординарного професора кафедри ботаніки університету Св. Володимира й водночас завідуючим Кременецьким ботанічним садом та охоронцем гербарію університету. В той самий час Траутфеттер був призначений віцепрезидентом Комісії з опису губерній Київського навчального округу (1851–1859 рр.), завідував агрономічним (1839–1843 рр.) і мінералогічним (1842–1846 рр.) кабінетами.

Проф. Траутфеттер часто здійснював науково-ботанічні й природознавчі екскурсії та подорожі південно-західним краєм Російської Імперії. Він подорожував по Криму (1837 р.), територією Київської, Подільської і Херсонської губерній (1853 р.), Подільської губернії та Бессарабської області (1856 р.), а в 1840 р. був відряджений від Університету як депутат до Олександрівського університету з нагоди його 200-річчя.

Рудольф Ернестович викладав загальну ботаніку, ботанічну термінологію, мінералогію, геогнозію (геологію), кристалографію та інші природничі дисципліни. На читання своїх лекцій Рудольф Ернестович витрачав 8-10 годин кожного дня.

За ректорства Р. Е. Траутфеттера у 1850 році філософський факультет було реорганізовано у два

факультети: історико-філологічний та фізико-математичний. Останній своєю чергою розділявся на два відділи – природничих і математичних наук. У 1853 р. відкрито Анатомічний театр, а через три роки – Метеорологічну обсерваторію.

Р. Е. Траутфеттер був дійсним членом Регенсбурзького ботанічного товариства (з 1839 р.), Російського географічного товариства (з 1852 р.), Дерптського товариства дослідників природи (з 1853 р.), Комітету акліматизації рослин при Московському товаристві сільського господарства (з 1857 р.), Російського товариства садівництва в Санкт-Петербурзі (з 1859 р.), Курляндського товариства мистецтв та літератури (з 1838 р.). 18 листопада 1859 р. удостоєний звання почесного члена університету Св. Володимира, а 24 жовтня 1870 р. – Київського товариства дослідників природи. 1837 року обраний членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук за розрядом ботаніки відділення природничих наук, а 1884 р. нагороджений медаллю академіка Бера.

Ще з часу навчання в Дерптському університеті, Рудольф Ернестович залишався вірним обраний спеціальності. Його основні праці присвячені ботаніці (улюблене заняття після подорожі Ліфляндською губернією коштом університету) та ботаніко-географічним дослідженням. Траутфеттер головним чином займався дослідженням флори трьох регіонів Імперії: Київської губернії, Кавказького краю та арктичної частини Сибіру. Численні наукові праці Р. Е. Траутфеттера зробили його широко відомим ученим, як в Російській Імперії, так і за кордоном. Найбільш відомими географічними працями ученого стали: “О растительно-географических округах Европейской России” (1851), “Обозрение естественных семейств, входящих в состав флоры губерний Киевского учебного округа” (1853), “Ueber die Ulmen des Kiewschen Governments und der an dasselbegrenzenden Gegenden” (1857)⁴ [4; 6].

Відомі напрацювання з геології та геоморфології здійснив ректор Київського університету **Костянтин Матвійович Феофілакт** (20 жовтня (1 листопада) 1818 р. – 21 січня (3 лютого) 1901 р.) Він народився у Санкт-Петербурзі, походив з міщан. Початкову освіту здобув у Володимирському повітовому училищі Санкт-Петербурга. 1832 року вступив на підготовче відділення при Головному педагогічному інституті (фізико-математичний факультет). Повний курс закінчив у грудні 1841 р. зі срібною медаллю. 13 лютого 1842 року Костянтина Матвійовича залишили при педагогічному Петербурзькому інституті для більш глибоких спеціальних занять з геології та мінералогії. Тоді ж він від'їжджає у свою першу геологічну експедицію на Урал.

У 1843 р. Костянтин Матвійович надовго залишає батьківщину і їде за кордон, подорожуючи

⁴Про рослинність Київського навчального округу та суміжних його частин на прикладі популяції в'язів (нім).

країнами Європи з науковою та навчальною метою. Він слухав лекції Вейсса, Густава і Генріха Розе, Байріха і Жирара в Берліні, займався в лабораторії Раммельсберга, перебував у Парижі, де відвідував заняття Елі-де-Бомона, Дювренуа, Прево, Корд'є. В його геологічних розвідках територією Німеччини брали активну участь вчені Гейнітц (Дрезден), Котта, Брейтгаунт (Фрейберг), Квенштедт, Леонгардт (Тюбінген), Бішоф, Гольдфусс (Бонн) та ін. На зворотньому шляху до Петербурга, К. Феофілаков відвідує Стокгольм, де знайомиться з шведськими професорами-геологами, подорожує по Фінляндії, відвідує Ревель (зараз Таллінн).

Після повернення із закордонного відрядження, в 1845 р. Костянтин Матвійович був призначений виконуючим обов'язки ад'юнкта кафедри мінералогії та геології (геогнозії) університету Св. Володимира.

Після захисту дисертації "О юрских и меловых осадках Киевской губернии" (1849) отримав ступінь магістра мінералогії та геології. У грудні 1851 р. захистив дисертацію "О кристаллических породах губерний Киевской, Волынской и Подольской" на ступінь доктора природничих наук, а з 26 березня 1852 р. затверджений екстраординарним професором кафедри мінералогії та геології. З грудня 1853 р. – ординарний, а з листопада 1871 р. – заслужений ординарний професор цієї кафедри.

Майже 46 років (до 1891 р.) К. М. Феофілаков викладав в університеті курси мінералогії та геології на природничому відділенні фізико-математичного факультету та на медичному факультеті й завідував кабінетом мінералогії та геології. 1872 року підготував геологічну карту Київської губернії (масштаб 10 верст в одному дюймі), 1874 р. – докладнішу геологічну карту Києва (масштаб 200 сажнів в одному дюймі). Зазначені карти 1876 року були удостоєні першої премії Мінералогічного товариства Санкт-Петербурга. К. М. Феофілаков заклав основи вітчизняного картографування.

Наукова діяльність К. М. Феофілакова з геологічного опису губерній південно-західного краю Російської Імперії розпочалась в 1846 році щорічними екскурсіями та походами в межах Київського навчального округу. Вчена рада Університету з великим зацікавленням спостерігала за такими екскурсіями та фінансувала їх зі свого бюджету. Феофілаков одним із перших проводив інженерно-геологічні дослідження околиць Києва, зокрема вивчав зсуви правого берега Дніпра, вказав на можливість артезіанського водопостачання міста. Своїми геологічними розвідками він передбачив існування Дніпровсько-Донецького прогину, що нині є основним нафтогазовим джерелом у нашій державі.

Геологічні колекції, зібрані К. М. Феофілаковим, перейшли у власність університету. За його участі поповнилися цінними експонатами мінералогічний кабінет (більше як на 3000 одиниць) та створена ним мінералогічна лабораторія з великою бібліотекою спеціальної літератури. К. М. Феофі-

лаков справедливо вважають засновником київської школи геологів та петрографів.

К. М. Феофілаков був дійсним членом наукових товариств дослідників природи в Москві (з 1870 р.), Харкові та Санкт-Петербурзі (з 1875 р.), Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті (з 1855 р.), почесним членом Товариства дослідників природи (з 1875 р.) та Мінералогічного товариства (з 1876 р.) Санкт-Петербурга, Київського товариства дослідників природи (з 1885 р.), а також університетів: Московського (з 1869 р.), Санкт-Петербурзького, Св. Володимира (з 1893 р.) та ін. Серед його наукових праць чільне місце займають такі роботи: "Отчет о результатах геологической экскурсии в Киевской губернии" (1849), "Отчет о юрско-меловых осадках Киевской губернии (1851), "О кристаллических породах губерний: Киевской, Волынской и Подольской" (1851), "Краткие сообщения о геологии Киевской губернии" (1868 – 1869), "Геогностическая карта Киевской губернии" (1872), "Геологическая карта Киева" (1874), "Некоторые данные о дилuviальных отложениях в Лубенском уезде Полтавской губернии" (1875), "О дилuviальных образованиях в Киевской и Полтавской губерниях" (1876), "О местонахождении марганца и перегнойных веществ в породах г. Киева" (1863), "Разбор геогностических карт Казанской и Симбирской губерний (1864), а також численні звіти з геології Києва, Чернігова, Житомира, Радомишля та їх губерній.

Крім цього, Костянтин Матвійович Феофілаков займався економіко-статистичним напрямом географічних досліджень. З 1862 по 1867 р. він обіймав посаду заступника голови Київського статистичного комітету. За час його діяльності у цьому комітеті було проаналізовано цілий ряд економіко-географічних показників розвитку Києва та Київської губернії. Комітет опублікував: "Сборник статистических сведений о Киевской губернии" (1864), "Перепись жителей г. Киева" (1864), карту м. Києва в масштабі 50 верст в англ. дюймі (1866) [4; 6].

Відомим ученим-зоологом, мандрівником, природознавцем був ректор Університету **Микола Васильович Бобрецький** (20 травня (1 червня) 1843 р. – 11 (24) вересня 1907 р.). Він народився в с. Троянка Балтського повіту Подільської губернії (тепер Голованівський район Кіровоградської обл.) у родині сільського священика. Після закінчення природничого відділення фізико-математичного факультету університету Св. Володимира у 1876 р. Микола Васильович був затверджений приват-доцентом університету Св. Володимира, а у 1877 р. – екстраординарним професором. Наступного року він очолив Агрономічний кабінет. Протягом кількох років Микола Васильович був куратором професорського лекторію, членом правління Київської публічної бібліотеки. В 1898 р. під його керівництвом було організовано перший в історії університету студентський науковий гурток любителів природознавства. В рамках наукових досліджень Київського товариства любителів

природи, Микола Васильович подорожував Кримом, де зібрав унікальні відомості про тваринний світ півострова. За результатами цієї експедиції було опубліковано цілий ряд статей в Записках Київського товариства любителів природи (найбільш відомою є праця про чорноморські аннеліди). У 1871 р. університет виділив М. Бобрецькому 700 рублів річного утримування на поїздку за кордон, де учений досліджував багату й різноманітну фауну Середземного моря й Атлантичного океану, особливо поблизу Марселя, Мессіни, Сен-Мало, Неаполя (де він працював на всесвітньовідомій зоологічній станції доктора Дорна). Микола Васильович опублікував ряд праць про фауну Чорного й Середземного морів, серед яких можна виділити “Звіт про зоологічні дослідження, проведені на узбережжі Чорного моря влітку 1869 року” (1870) та “Матеріали для фауни Чорного моря” (1870) [4; 6].

Всесвітньовідомий математик, засновник вітчизняної математичної школи **Дмитро Олександрович Граве** (25 серпня (6 вересня) 1863 р. – 19 грудня 1939 р.) працював у Київському університеті з 1899 року до кінця свого життя. Його праці в царині географії стосувались переважно розробки математичних методів побудови географічних карт, проєкцій, пошуку оптимізації картографічних зображень з мінімальними спотвореннями територій.

Всесвітньовідомий фізик, метеоролог і кліматолог, член-кореспондент Петербурзької АН **Михайло Петрович Авенаріус** (7 (19) вересня 1835 р. – 4 (16) вересня 1895 р.) працював у Київському університеті з 1865 по 1891 рік. Він активно займався науковими дослідженнями з метеорології і кліматології, керував фізичною лабораторією університету, завідував Метеорологічною обсерваторією, вів підготовку наукових кадрів. Викладав експериментальну фізику, метеорологію, фізичну географію, спеціальні курси з механічної теорії тепла (термодинаміки), теорії електрики та магнетизму (досліджував магнітне поле Землі), оптики.

Михайло Петрович значно зміцнив матеріальну базу університетської обсерваторії, розширив обсяги метеорологічних спостережень, створив школу метеорологів. Тривалий час він вивчав клімат Києва, розробляв методики проведення та опрацювання метеорологічних спостережень. Проф. Авенаріус є ініціатором вивчення сонячної радіації та атмосферної електрики в Києві. Під його патронатом було створено Товариство дослідників природи при Київському університеті. Найбільш відомими стали такі його метеорологічні праці: “Про сонячні плями” (1866), “Зміна вологості у висхідних атмосферних течіях” (1866), “Вологість суміші двох мас повітря, що мають різну температуру й вологість” (1878), “Деякі з результатів 12-річних спостережень в університетській метеорологічній обсерваторії” (1868), “Хід метеорологічних елементів у Києві” (у співавторстві з проф. Клоссовським, 1875), “Щорічний метео-

рологічний звіт за 1874 р.” (у співавторстві з доц. Баловецьким, 1875) [3; 4].

Фізичні, геофізичні й метеорологічні дослідження в Університеті активно розвивав також **Йосип Йосипович Косоногов** (31 березня 1866 р., станиця Кам’янська – 22 березня 1922 р.), ординарний професор, а згодом й академік ВУАН. У 1895 – 1902 роках він керував Метеорологічною обсерваторією Університету та Придніпровською метеорологічною мережею. У 1903 – 1922 роках працював в Університеті Святого Володимира на посаді професора, завідувача кафедри фізичної географії. Завідував кабінетом фізичної географії, викладав курси метеорології, фізичної географії. У 1914 – 1916 роках викладав фізичну географію на курсах підвищення кваліфікації учителів-географів Києва. Йосип Йосипович тривалий час видавав сільськогосподарський бюлетень Метеорологічної обсерваторії, а також окреме видання про стан цукробурякових плантацій [3; 4].

Відомий астроном і геодезист **Митрофан Федорович Хандриков** (1 (13) січня 1837, Москва – 25 липня (7 серпня) 1915), професор Київського університету (з 1869 р.) і директор Київської астрономічної обсерваторії, розпочав систематичні спостереження на меридіанному колі та організував видання “Анналів обсерваторії”. Серед географічних дослідників найбільш відомими працями Митрофана Федоровича стала монографія “Теорія фігури Землі” (1900) та стаття в журналі “Университетские Известия” під назвою “Замечания об учебнике математической и физической географии” (1880), а також ряд наукових робіт, присвячених земному сфероїду [3; 4].

Географічні дослідження видатного зоолога, мандрівника, дослідника різних природних ландшафтів **Олексія Олексійовича Коротнєва** (15 (27) лютого 1854 р., Москва – 27 (15) червня 1915 р., Одеса) присвячені переважно характеристиці біорізноманітності та ландшафтів далеких екзотичних країн. Проф. Коротнєв у 1885 та 1890 – 1891 роках здійснив тривалі подорожі на острови Індійського (зокрема, острів Ява) та Тихого океанів. У 1886 році він організував російську біологічну станцію на узбережжі Середземного моря, у Вільфранші. Був у науковій експедиції на Шпіцбергені, де зібрав разом із Ю. Н. Семенкевичем велику ботанічну та зоологічну колекції. У 1900 – 1902 роках Олексій Олексійович вивчав фауну озера Байкал. У 1900 – 1901 роках разом з В. П. Гаряєвим і Ю. Н. Семенкевичем вони проводили берегові дослідження Байкалу та брали проби з неглибоких місць. Вивчали острів Ольхон, Мале море, Баргузинську та Чивиркуйську затоки, умови проживання байкальської нерпи. В 1902 р. експедиція отримала ґрунтовнішу матеріальну базу, почала проводити глибинні обстеження, за сезон досліджень було зібрано близько 300 видів бокоплавів (гаммарид).

Серед праць Олексія Коротнєва слід виділити “Подорож на Шпіцберген” (1898), “Звіт по дослідженню озера Байкал влітку 1901 року”, “Рибний

промисел на Ангари – вилови, побут промислових артілей, динаміка вилову омуля в 1894 – 1900 рр.” (1901), “Зоогеографічні дослідження на Байкалі (з картою та малюнком)” (1902), “Звіт міністерству землеробства та земельної власності про діяльність зоологічної експедиції на Байкалі влітку 1902 року”, “Comorphoridae Байкалу. Монографічне есе”, Київ – Берлін, 1905 [3; 4].

Геологічні та палеоекологічні проблеми розкриваються в працях **Миколи Івановича Андрусова** (19 грудня 1861 р., Одеса – 27 квітня 1924 р., Прага), видатного дослідника Чорноморського басейну. Микола Іванович – автор великої кількості праць зі стратиграфії і палеонтології неогену і антропогену Кримсько-Кавказької та Закаспійської областей. Дані фауни і палеогеографії М. І. Андрусов використав при розробці детальної стратиграфічної схеми неогену Понтокаспійської області. Він склав палеогеографічні карти Чорноморського басейну неогенового та антропогенного періодів, досліджував природу Причорномор’я, а 1890 року взяв участь в експедиції на Чорному морі, основні результати якої стосувалися фізичної географії басейну – температури, густини, солоності води тощо. Тоді ж було відкрито зараженість глибинних вод Чорного моря сірководнем.

Праці М. І. Андрусова складають епоху в стратиграфії, палеонтології, палеогеографії, палеоекології, океанології. Вони дали змогу розробити детальну стратиграфію неогенових відкладень Понтокаспійської області, яка й досі є неперевершеним зразком чіткості та точності підрозділів. Подальші роботи лише деталізували закладену в цих схемах раціональну основу. Наукові розробки М. І. Андрусова вплинули і на практику відкриття родовищ нафти на нових територіях [3; 4].

Петро Іванович Броунов (21 грудня 1852 (2 січня 1853) р. – 24 квітня 1927 р.) – видатний географ і метеоролог Київського університету, доктор фізичної географії, ординарний професор Університету, член-кореспондент Петербурзької та Російської академії наук, член-кореспондент АН СРСР.

Петро Іванович тривалий час (1877 – 1880 рр.) працював у службі погоди Головної фізичної обсерваторії (тепер Головна геофізична обсерваторія імені О. І. Воєйкова). Після захисту магістерської дисертації “Поступальний рух циклонів та антициклонів в Європі і особливо в Росії” у 1882 році став приват-доцентом Санкт-Петербурзького університету, а з 1890 року став ординарним професором Університету Святого Володимира в Києві. Він викладав фізичну географію, земний магнетизм та обіймав посаду директора Метеорологічної обсерваторії. У 1892 році Петро Іванович організував Придніпровську мережу метеорологічних станцій, перед якою поставив широку програму агрометеорологічних спостережень і всебічного вивчення клімату.

Петро Іванович – один із засновників агрометеорології. Його найважливіші наукові праці стосуються метеорології та фізичної географії.

Значну увагу він приділяв питанням будови і загального вигляду Земної кулі. Увів поняття “зовнішньої” (географічної) оболонки Землі в 1910 році, яка становить предмет фізичної географії як науки. Запропонував методи передбачення руху циклонів за зміною тиску та положенням ізотерм на синоптичній карті в 1878 році, обґрунтував утворення і рух циклонів. Виявив у житті культурних рослин “критичні періоди”, коли вони дуже чутливі до нестачі вологи або тепла. В 1925 р. підготував атлас ізокліматичних зон Землі. [3; 4].

Фізико-географ, метеоролог і фізик **Венедикт Павлович Чехович** (1804 р., Волинська губернія – 1862 р., Київ) тривалий час викладав фізику і фізичну географію в Університеті (з 1837 по 1846 рік), а згодом і в Інституті шляхетних дівчат. Залишилися метеорологічні спостереження, зроблені ним в 1842 – 1844 і 1852 – 1854 рр., але вони грішать науковою неточністю.

Ернест Августович Кнопп (23 листопада 1805 р. – дата смерті не встановлена) був видатним фізиком, астрономом та фізико-географом Університету. У 1836 – 1840 рр. він багато подорожував з магнітними та метеорологічними спостереженнями в межах Казанського навчального округу, а у 1840 р. їде за кордон (до Швейцарії, Німеччини, Англії та Франції) для навчання та закупівлі дорогих метеорологічних приладів (частина з яких була передана заснованій ним у 1854 р. Метеорологічній обсерваторії). У 1846 – 1858 рр. Ернест Августович працював на кафедрі фізики Київського університету на посаді ординарного професора, де викладав основи фізичної географії. За часів його головування у Метеорологічній обсерваторії (1854 – 1858 рр.) розпочалися метеорологічні спостереження над тиском атмосфери, температурою та вологістю повітря, напрямом та силою вітру, кількістю опадів [3; 4].

Видатним метеорологом та географом Київського університету був **Олександр Вікентійович Клоссовський** (1846 р. – 31 березня (13 квітня) 1917 р.). Він закінчив курс фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира в 1868 р. З 1876 р. працював приват-доцентом того ж університету за предметом фізичної географії, а в 1884 р. отримав ступінь доктора фізичної географії на основі захисту дисертації “Грози в Росії” (робота ця удостоєна золотої медалі Імператорського Російського географічного товариства і золотої медалі графа Толстого від Імператорської академії наук). Олександр Вікентійович викладав метеорологію, займався організацією метеорологічних станцій так званої “Мережі південно-західної Росії” (Бессарабська, Херсонська, Таврійська губернії, південна частина Київської та Подільської губерній). Спостерігав за дощами, зливами, висотою снігу та вів докладний і короткий сільськогосподарський щоденник. На основі цих досліджень видав 6-томну працю “Метеорологічний огляд. Праці метеорологічної мережі південно-західній Росії”, де розміщувались як первинні дані спостережень, так і

їх обробка. Серед основних його праць слід відзначити такі: “Некоторые данные для климатологии Киева. (Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества) (1873), “Ход метеорологических элементов в Киеве” (1875), “Одновременная система наблюдений и предсказания погоды” (1882), “Климатологические особенности Одессы” (1883) [3; 4].

Видатний геолог-петрограф **Петро Якович Армашевський** (1 (13) січня 1851 р. – 22 травня 1919 р.) з березня 1873 р. працював хранителем мінералогічного кабінету Університету. Отримав ступінь доктора мінералогії та геогнозії (1903 р.), був членом Ради геологічних компаній, членом Київського товариства дослідників природи та Французького мінералогічного товариства.

Упродовж 1873–1882 рр. Петро Якович постійно їздив у наукові відрядження в Чернігівську, Полтавську, Волинську, Херсонську й Таврійську губернії, де проводив геологічні спостереження. Результатом цих досліджень стала дисертація “Геологічний нарис Чернігівської губернії”, за яку у 1883 р. фізико-математичний факультет Київського університету надав Армашевському ступінь магістра мінералогії та геології. У листопаді 1883 р. його затвердили доцентом, а 1 лютого 1885 р. екстраординарним професором кафедри мінералогії та геології.

28 березня 1903 р. після публічного захисту дисертації “Геологічні дослідження в області басейнів Дніпра та Дону” на фізико-математичному факультеті Московського університету, вчена рада затвердила Армашевського доктором мінералогії та геології. Після цього він став ординарним професором Київського університету, а згодом і деканом фізико-математичного факультету (1905–1909 рр.).

Петро Якович був знавцем геологічних нашарувань, на яких розміщений Київ. Армашевський – член комісії із питань артезіанського водопостачання Києва та запобігання зсувам нагірних його частин уздовж берега Дніпра. Він розробив для Києва мережу артезіанських колодязів, яка давала змогу замінити дніпровську воду артезіанською, запровадив і здійснив постійне інспектування системи штолень, що забезпечили припинення зсувів на Володимирській гірці та в інших місцях Києва. Серед його праць чільне місце посідають “Предварительное сообщение о геологических отложениях в Черниговской губернии” (1874, 1875), “О следах свайных построек на Днепре” (1876), “Геологический очерк Черниговской губернии” (1877), “Предварительный отчет о геологических исследованиях в Полтавской губернии” (1882), “О геологических исследованиях в Подольской губернии” (1881), “О геологических исследованиях по северному берегу Черного моря” (1882) та ін.

Окрім широкого кола професорів, що були пов’язані з розвитком фізичної географії, геології та математики, в Київському університеті працювали видатні вчені економісти та економіко-географи, які

заклали основи вчення про раціональне розміщення господарства, організацію території, пошук оптимальних шляхів сполучення та функціональної взаємодії підприємств регіону. Такими ученими були М. Х. Бунге, Г. М. Цехановецький, І. В. Вернадський та ін. [3; 4].

Зокрема, в працях голови Кабінету міністрів Російської імперії та міністра фінансів **Миколи Християновича Бунге** (1 (23) листопада 1823 р. – 3 (15) червня 1895 р.) розглядались територіальні аспекти реорганізації системи зовнішньої торгівлі, в рамках яких активно відстоювались класичні, по суті, економіко-географічні позиції цілісного розвитку регіонів на основі пріоритетності промислового та транспортного освоєння земель. Як державний діяч, М. Бунге сприяв селянській реформі в Росії, яка відмінила кріпосне право. Він дбав про розвиток російської промисловості. Його особливою увагою став розвиток залізниць Росії у зв’язку із зростанням хлібного експорту через порти Одеси та Бердянська.

Фактично М. Бунге сприяв піднесенню Уральського промислового регіону в Російській Імперії. Підтримка М. Бунге розвитку індустрії та активне залучення іноземних інвестицій подвоїли видобуток вугілля в Донбасі та сприяли розвитку залізничної промисловості Криворіжжя. Серед економіко-географічних праць Миколи Християновича слід відзначити такі: “Сборник статистических сведений о России” (1854), “Исследование о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа (Труды комиссии Высочайше учрежденной для описания губерний Киевского учебного округа, 1885), “Значение промышленных товариществ и условия их распространения” (1855), “Промышленность и ее ограничения в нынешней торговле” (1857), “Об изменении сословного состава населения России в промежутках между 7 и 8, 8 и 9 ревизиями” (1857), “Железные дороги земного шара” (1858), “Гармония хозяйственных отношений” (1860), “Акционерные земледельческие предприятия” (1858), “Общий оборот внешней торговли, торговый баланс и таможенные пошлины первостепенных держав в XIX столетии” (1868), “О восстановлении металлического движения в России” (1877).

Григорій Матвійович Цехановецький (1833 – 1898 рр.) – видатний економіст та економіко-географ, працював професором політичної економії і статистики спочатку в Київському, потім у Харківському університетах. Закінчив курс в університеті Святого Володимира на історико-філологічному факультеті та захистив магістерську дисертацію про значення праць Адама Сміта (1859 р.) і докторську – про роль залізниці в державі (1869 р.). У ній він одним з перших обґрунтував необхідність комплексного державного підходу до розвитку залізничних мереж і висвітлив їх роль у формуванні господарства певних територій. У 1862 році Григорій Матвійович був у науковому відрядженні в країнах Європи, де й ознайомився з ключовими положеннями теорії статистики та політичної еко-

номії. Крім дисертацій, надрукував в “Київських Університетських Відомостях” у 1866 р. “Короткий огляд політичної економії”. Григорій Матвійович писав дуже мало, але серед професорів користувався великою повагою як людина величезної ерудиції, різнобічно освічена, гуманна і чуйна, учитель-наставник юнацтва в кращому, найвищому значенні слова, який не допускав компромісів. Найбільш важливою економіко-географічною працею ученого стала надрукована в 1869 році частина його дисертації “Железные дороги и государство. Опыт исследования о важнейших предметах экономии и политики железных дорог”.

Батько академіка Володимира Вернадського та дід історика Георгія Вернадського **Іван Васильович Вернадський** (24 травня (5 червня) 1821 р. – 27 березня (8 квітня) 1884 р.) працював в Університеті екстраординарним професором кафедри політичної економії та статистики. Він перейшов до Університету з 2-ї Київської гімназії, де почав займатися статистикою та статистичним описом територій. З цією метою Іван Васильович здійснив тривалу трирічну подорож за кордон – до Німеччини, Франції, Англії, Бельгії та Голландії, де ознайомився з методами викладання статистики німецьких професорів Риделя, Дитеріці, Гельвінга, Ріттера, Раумера, а також гейдельберзьких учених Рау, Шлоссерля, Цепфля та ін. Саме зустріч з проф. Карлом Ріттером сприяла становленню в Івана Васильовича економіко-географічного бачення статистичного опису земель і територій.

У наукових дослідженнях Іван Васильович займався переважно статистичним (по суті, економіко-географічним) описом та аналізом різних губерній і країв Російської Імперії. Широко відома його діяльність в Комісії з опису губерній Київського навчального округу (1851 – 1864 рр.). У статистичних дослідженнях І. Вернадський не обмежувався однією лише територією. Він виводив статистичні закони на основі взаємодії різних компонентів середовища, до яких відносив господарство, склад населення, його побут і працю, що взаємодіють на основі тісних взаємозв'язків. Саме цю пов'язаність природних, господарських та

трудових компонентів І. Вернадський вважав основою для наукового статистичного аналізу різних земель і територій. Отже, в його працях вже наприкінці XIX ст. було закладено вчення про комплексність, цілісність географічного середовища. Окрім чисто господарської та демографічної статистики, І. Вернадський виділяв так звану “моральну (етичну) статистику”, до якої відносив статистику доброчинності й благодійності, а також організацій, що відповідали за безпеку й збереженість народного майна. Разом зі статистикою освіченості попередньо виділені компоненти і складали, на думку ученого, основне коло статистичної науки. Таким чином, Іван Васильович вперше приділяє увагу розвитку галузей соціального комплексу території, а також формуванню духовної компоненти життя суспільства.

Іван Вернадський брав діяльну участь у роботі Російського географічного товариства (був його дійсним членом від 3(15) грудня 1847 року), працював у Вільному економічному товаристві. 1860 року він був делегатом Міжнародного статистичного конгресу в Лондоні. Серед його наукових праць найбільш вагоме значення мають: “План статистического описания губерний Киевского учебного округа” (1853), “О хозяйственно-статистическом атласе России” (1854), “О производительных силах России” (1854 – 1858) та ін. [4].

Висновки. Розвиток географічної думки в Київському університеті в перші десятиліття його заснування був розрізненим і несистемним. Він відбувався переважно в рамках суміжних фізичних, хімічних, біологічних, політико-економічних наук. Проте, вже тоді були закладені фундаментальні основи вчення про геологічну будову і клімат Землі, розпочато регулярні метеорологічні спостереження, запроваджено наукові екскурсії та природничі й статистичні описи різних земель і країв. Ціла низка наукових розробок професорів та викладачів Київського університету отримали подальший науковий розвиток і були покладені в основу багатьох географічних вчень, шкіл і течій. Виокремлення перших основ формування наукових напрямів географічних досліджень є основним завданням для подальших наукових розвідок у даному напрямі.

Література і джерела

1. Almamater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917 – 1920: матеріали, документи, спогади: [у 3 кн.] / КНУТШ, НБ ім. М. Максимовича; Ін-т рукопису НБУВ; ЦДІАУК; ЦДАВОВ; ДАК; упорядники В. А. Короткий, В. І. Ульяновський; ред. кол.: Скопенко В. В., Слюсаренко А. Г., Андрейцев В. І. та ін. – Київ : Прайм. – (Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників). – Кн. 1 : Університет св. Володимира між двома революціями. – 2000 – 697 с.
2. Almamater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917 – 1920: матеріали, документи, спогади: [у 3 кн.] / КНУТШ, НБ ім. М. Максимовича; Ін-т рукопису НБУВ; ЦДІАУК; ЦДАВОВ; ДАК; упорядники В. А. Короткий, В. І. Ульяновський; ред. кол.: Скопенко В. В., Слюсаренко А. Г., Андрейцев В. І. та ін. – Київ : Прайм. – (Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників). – Кн. 2 : Університет св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. – 2001 – 697 с.
3. Географи Київського університету: [довідник]: 70 річчю географічного факультету присвячується / [Я. Б. Олійник, С. Ю. Бортник, М. Д. Гродзинський, В. О. Гуцал та ін.] ; КНУТШ. – Київ : Обрії, 2003. – 172 с.

4. Иконников В. С. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834 – 1884) / составлен и издан под ред. В. С. Иконникова. – Киев: В типогр. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – XXXVI, 816, II, [4] с.
5. Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета Св. Владимира (1834 – 1884). Под. ред. проф. В. С. Иконникова. – К. : Типография Императорского университет Св. Владимира, 1884. – 416 с.
6. Ректори Київського університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.univ.kiev.ua/ua/geninf/history-rectors/>
7. Нариси з історії університету Святого Володимира / В. Ф. Колесник, Г. М. Казакевич, Л. П. Підмогильний, О. М. Надтока, А. О. Рукас, О. Г. Сокирко, Ю. М. Шемета. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2009. – 224 с.
8. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – М.: Типолитография Ефрона, 1895.

Стаття надійшла 14.05.2014 р.



Крає- і країнознавство

УДК 913:911.3

Михайло Рутинський

ДО ВИТОКІВ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА: ПЕРШИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ ПУТІВНИК МЕДОБОРАМИ

Розглянуто зміст і дано оцінку значенню першого краєзнавчого путівника Медоборами Франца Гіжицького для розвитку подільського краєзнавства. Актуалізовані наукові свідчення, ідеї та обґрунтування дослідника щодо генезису, геології та геоморфології окремих форм рельєфу Подільської височини, ландшафтного різноманіття і пейзажної естетичності краю, доцільності організації краєзнавчого вивчення його мінерально-ресурсного потенціалу, ґрунтів, сільбищної і комунікаційної мереж, експортно-торгового потенціалу та видатних пам'яток минулого. Крізь призму сучасності оцінено й оприлюднено прогресивні погляди галицького краєзнавця-філантропа початку XIX ст. щодо нагальної необхідності звільнення українських селян з кріпацького рабства, боротьби з масовим голодом і злиднями в Україні, запровадження економічних механізмів товарного експортно орієнтованого зернового господарства, використання переваг транзитно-торгового потенціалу Поділля з огляду на його географічне положення на стику трьох імперій, розвитку мандрівництва на українських землях.

Ключові слова: краєзнавство, краєзнавчий путівник, Поділля, Медобори, Ф. Гіжицький.

Mykhaylo Rutyns'kyi. On sources for the study of the local lore of Podillya: the first regional guide to Medobory. This article assesses the content and value of the first local lore guide to Medobory by Franz Hiziyski for the development of the Podillya local lore. It updates the scientific evidence, ideas and studies of the investigator on the genesis, geology and geomorphology of individual landforms of the Podillya Upland, landscape diversity and landscape aesthetics of the land, the feasibility to study its mineral resources, soils, settlement and communication networks, export and trade potential and outstanding relics of the past. Franz Hiziyski was a Galician philanthropist, historian, geologist and geographer. He authored several books on folk architecture, geology and geography of Ukraine, in which he estimated its mineral resources and described crafts and industry, geography of trade and communications. His "Journey to the mountains of Medobory" (1809) was the first local guide to all of Central Podillya. The guide is a valuable, rich and unique source on the historical geography of the region. The style of his notes conveys an analytical description-fixation as seen in the field of geological and human geographical research. A pioneer in many scientific findings and analytical judgments, Hiziyski may be considered to be a leading field geographer in the early 19th century. Franz Hiziyski was the first among scholars who:

- Laid out, in the hills of Podillya, geological cross-sections and described eight geological layers of their structure;
- Conducted a comprehensive field geological, geomorphological, paleontological, speleological, hypsometric-orographic, hydrographic and human geographic research on the Podillya Tovtry;
- Constructed the first hypsometric profile of the Tovtry,
- Considered the issues of environmental management and the protection of unique natural landscapes of the Podillya Tovtry;
- Conducted paleontological research on the exfoliation walls of the Smotrytsky canyon and some of the

Tovtry and described the main types of marine organisms from the fossilized remains in the thick geological structures of Podillya Dniester region;

- Systematized fragmented reports of other naturalists and made his field survey of the region to identify and describe its mineral springs;

- Conducted speleological research in the karst caves and grottoes of the canyon walls of the Smotrych, Muksha, Ternava, Ternavka and Studenytsya rivers, laid out the scientific concept of their genesis, described their geographic location and morphology and praised the tourist attraction these majestic geological structures;

- Set out the principles of effective economic development of the mineral resource potential of Podillya;

- Described the state of the transport infrastructure and natural and economic potential of Podillya;

- Described the natural and man-made tourist attractions of Podillya.

Through the prism of the present, an evaluation is made of the progressive views of a Galician geographer and philanthropist of the early 19th century. Hiżytski called for the emancipation of Ukrainian peasantry from serfdom, the fight against hunger and poverty so widespread in Ukraine, the introduction of economic mechanisms for export-oriented commodity grain production, the exploitation of advantages of transit and trade potential of Podillya because of its geographical position at the crossroads of the three empires, and the development of tourism in the lands of Ukraine.

Key words: study of local lore, regional guide, Podillya, Medobory, F. Hiżytski.

Актуальність теми. Суспільно-ціннісні й історико-географічні умови становлення на початку XIX ст. організованого мандрівництва і краєзнавства на Поділлі вирізняє низка специфічних регіональних рис. У цей період масове мандрівництво як соціальне явище лише зароджувалося. Так, влітку 1834 р. Яків Головацький здійснив подорож на возі й пішки зі Львова через Миколаїв, Стрий та інші міста, села, гори і перевали Галичини й Закарпаття. Його подорожні нотатки “Подорож по Галицькій та Угорській Русі, описана в листах до приятеля у Л.” – це класичний зразок опису мандрівки українським краєм, який був однією з перших спроб українця заповнити прогалину в науковому вивченні рідного краю. Іван Вагилевич під час своїх мандрівок Галичиною збирав етнографічні матеріали, відвідував історичні пам’ятки, проводив археологічні дослідження.

На початку XIX ст. освічені мандрівники – географи, етнографи, історики, археологи, архітектори, священики, учителі і бібліофіли – поставили за мету популяризувати ідею туризму й краєзнавчого пізнання рідної землі серед широких верств населення. Так з’являлися перші паростки літератури нового жанру – *краєзнавчі путівники*. Свою лепту в цю справу внесла провінційна Кременецька типографія, де в 1909–1910 рр. вийшли друком *перші краєзнавчі путівники Західною Україною* [1, 2]. Завдяки цим працям Франца Гіжицького маємо змогу дослідити особливості зародження літератури з географічного краєзнавства західної України і, зокрема, Поділля. Особливої актуальності й ваги такі ретроспективно-краєзнавчі студії набувають зараз – у час творчого переосмислення багатой краєзнавчої спадщини галицьких учених попередніх століть, вивчення традицій наукових шкіл і формування на підставі цього сучасних теоретико-методологічних засад, пріоритетних завдань та дороговказів розвитку

національного географічного краєзнавства.

Мета цієї праці – актуалізувати основні творчі напрацювання й оцінити внесок Ф. К. Гіжицького в географічно-краєзнавче вивчення подільського терену, а також стисло проаналізувати з погляду історичної географії перший краєзнавчий путівник Медоборами за його авторством.

Останні дослідження з проблематики. Проблематика історико-географічних досліджень території України та вивчення наукової спадщини окремих персоналій географічної науки і краєзнавства минулих століть є предметом численних наукових праць та розвідок сьогодення. Питання історії географії і краєзнавства, еволюції його теоретичних і прикладних напрацювань та напрямів розвитку нині розробляються цілою низкою українських учених, з яких найбільш значний доробок мають представники Львівської, Чернівецької, Тернопільської, Київської та Житомирської наукових шкіл краєзнавства – О. І. Шаблій, М. Ю. Костриця, Я. І. Жупанський, В. П. Круль, П. Т. Тронько, Я. В. Верменич, Я. І. Серкіз, І. І. Ровенчак, Р. М. Лозинський, О. І. Вісьтак, С. П. Кузик, О. О. Любіцева, О. В. Заставецька, Я. О. Мариняк, О. І. Дутчак, М. Й. Рутинський, С. В. Трубочанінов, Я. В. Луцький, Є. В. Панкова, Т. А. Дьорова, І. О. Андрухів, Б. М. Гаврилів, В. П. Лавринюк та ряд інших дослідників [6].

Виклад основного матеріалу. Франц Ксав’єрі Гіжицький, шляхтич гербу Гоздава (1786–1850) – це досі маловідомий широкому академічному загалу галицький філантроп, краєзнавець, геолог і географ. Його перу належить низка книг з народної архітектури, геології і географії України, оцінки її мінерально-ресурсного потенціалу, промислів і товарної промисловості, географії торгівлі і комунікацій тощо. У 1824 р. Ф. К. Гіжицькому було даровано титул графа Царства Польського, його діти й онуки внесені у Дворянську родословну книгу

Подільської губернії і прославили рід Гіжицьких у різних царинах адміністративної, військової та освітньої діяльності (наприклад, М. Л. Гіжицький був Державним секретарем в уряді України гетьмана П. П. Скоропадського). Коротку анотацію життєвого і творчого шляху Ф. К. Гіжицького склав львівський книговидавець К. Яблонський [3].

Ф. К. Гіжицький – автор праці “Подорож в горах Медоборах” (1809) – *першого краєзнавчого путівника* Медоборами, а точніше, усім Центральним Поділлям від Старокостянтинова на півночі до Дністра (рис. 1). Структура праці відображає геологічні, палеонтологічні, географічні та етнографічно-краєзнавчі зацікавлення дослідника. Розділи “Осіпові гори”, “Народний костюм”, “Викопні рештки морських організмів”, “Купин”, “Останці бічних пасм”, “Могили” (народна назва товтр, окремо припіднятих над рівниною – *М. Р.*), “Святі джерела”, “Алібастрові гори”, “Кам’янець”, “Сталактитові печери” тощо дають різнобічну інформацію про природу і населення Поділля.

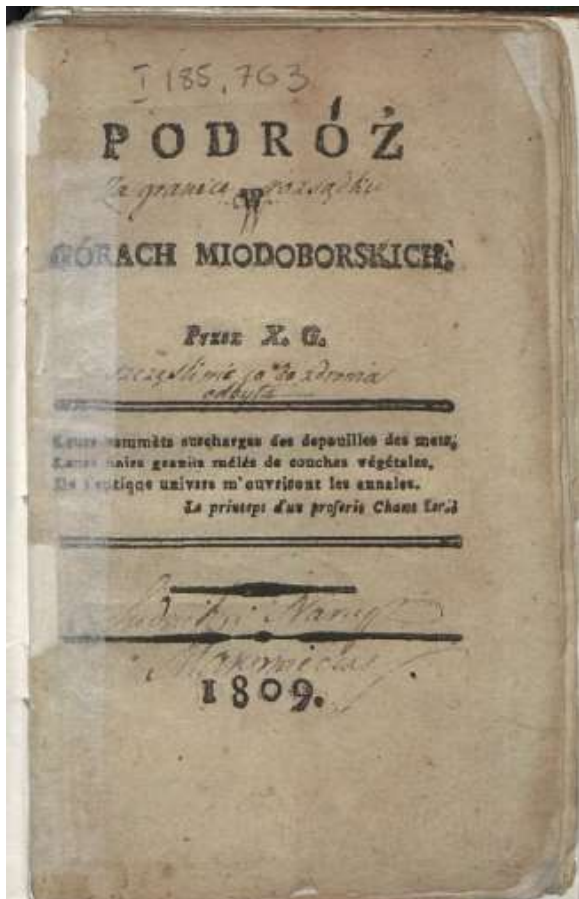


Рис. 1. Титульний аркуш праці “Подорож в горах Медоборах” (1809) Ф. К. Гіжицького

Стиль нотаток краєзнавця – аналітичний опис-фіксація побаченого в процесі польових геолого-географічних і антропогеографічних досліджень. Піонерність багатьох наукових висновків і аналітичних суджень Ф. Гіжицького дає підстави

вивести його на п’єдестал провідних діячів географічної науки початку XIX ст. Його вклад у географічне вивчення території України цілковито недооцінений сучасниками.

Піонерність своїх польових геологічно- й географічно-краєзнавчих досліджень Поділля визнавав і сам автор “Подорожі в горах Медоборах”. “Почуватимусь щасливим, – зізнавався він наприкінці своєї книги, – якщо ця праця розширить обрії обізнаності про край, досі мало досліджений, якщо її вказівки заохотять наступників до ретельніших досліджень” [1, с. 66].

Краєзнавчі замальовки Ф. Гіжицького сповнені поезії і любові до рідного краю. Наприклад: “Околиці Гринявець тішать своїм приємним виглядом: попід гористим видноколом охоплює око безліч сіл, естетично розпорошених, наче на картині художника; велике озеро омиває їх підніжжя, пишні ліси замаюють вершини. З горбогір’я відкривається панорама оболоні, де Бог¹ шукає річище, над нею височіють мури Меджибізького замку...” [1, с. 12]. Неодноразово краєзнавець акцентував увагу читачів на туристично-атракційних принадах тих чи інших куточків Поділля. Як наприклад: “Кам’янець належить до когорті тих монументів, які самолюбством народів прикрашені пишним блиском...” [1, с. 45], або “Минувши Городок і прилеглі гори з глибині височіючих скель і борів з’являється Купин. Місцезнаходження того осідку належить до розряду особливих дарів природи...” [1, с. 25].

Основна частина праці “Подорож в горах Медоборах” присвячена питанням геологічного і природничо-географічного вивчення Центрального Поділля у поєднанні з цікавими замальовками ландшафтно-естетики краю, гармонічності українських селитебно-природних краєвидів, описами найоригінальніших природних див-атракцій.

Франц Гіжицький – перший серед учених, хто закладав у подільському горбогір’ї та товтрах геологічні розрізи й описав вісім геологічних шарів їх будови. Горішній шар, за Ф. Гіжицьким, – “плівка життя”, тобто родючий шар ґрунту. На підставі вивчення розрізів у 1809 р. учений сформулював такий висновок: “Залягання тих верств і форма поверхні (...) доводить, що вони є творінням води (...) головного чинника генезису” [1, с. 11].

Чимало зусиль Ф. Гіжицький доклав для вивчення геолого-геоморфологічних особливостей припіднято-горбистих пасм Подільської височини на північ від Товтровоного кряжу. Відзначив складність їхнього генезису: осадово-морського, відтак, льодовиково-флювіального. Що ж до пейзажно-

¹Бог – споконвічна, ще в давньоруських літописах зафіксована, українська назва р. Пд. Буг (перейменована росіянами в XIX ст.). Див.: гасла “Бог” і “Буг” у Echarde L. Dykjonarzyk geograficzny, czyli opisanie królestw, prowincji, miast... Poangielskuna pisana... / Tł. F. Siarczyński. – Warszawa: w Drukarni P. Dufour, 1782. – T. 1; а також гасло: Вейков А. И. Буг Южный // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах. – СПб., 1907.

естетичної оцінки, занотував таке: “Гори осипові (подільське горбогір’я північніше Товтровоного кряжу – *М. Р.*) (...) замаєні лісами, в’ються поміж ними струмки і б’ють повноводні джерела” [1, с. 10].

Вельми зацікавила красназавця загадка існування на півночі Поділля й низині Малого Полісся велетенських брил. Панівною науковою гіпотезою, яку висунула тогочасна університетська професура, було твердження про поступове виклинювання їх на денну поверхню внаслідок вулканізму та землетрусів. Однак Ф. Гіжицький у ході ретельних польових обстежень з’ясував, що брили геологічно не пов’язані з підстилаючою поверхнею. Власну гіпотезу щодо їхнього генезису вчений виклав у праці “Подорож в горах Медоборах”.

“Заслужують, – писав Ф. Гіжицький, – на ретельне дослідження (...) ті велетенські брили граніту є уламками первісних гір, занесеними і на нинішні ложа осаженними якоюсь небувалою силою, що ними жбурляла...” [1, с. 12]. Замислюючись над походженням цих розкиданих на поверхні гранітних брил, у 1809 р. дослідник прийшов до цілком слушного висновку про їхнє привнесене потугою первісних вод походження. Версію щодо походження внаслідок землетрусів учений аргументовано відхилив, адже в такому випадку брили мали б бути глибоко засипаними дрібнішим уламковим матеріалом.

Франц Гіжицький першим серед учених провів комплексне польове (геологічне, геоморфологічне, палеонтологічне, спелеологічне, гіпсометрично-орографічне, гідрографічне та географічно-красназавче) дослідження Подільських Товтр. Цей доробок ученого цілковито недооцінений сучасною наукою.

Ф. К. Гіжицький – автор першого гіпсометричного профілю Товтр Поділля (див. рис. 2). “Їхня будова, їхній генезис, їхній внутрішній склад, кам’яні громаддя і скельні розколини заслуговують на ретельне дослідження” – ще в 1809 р. наголошував учений [1, с. 6].

Із характеристики географічного положення та орографічної будови розпочав Ф. Гіжицький опис Медоборів: “Простягаються через усе Поділля, ширшим пасмом у межах краю та поза його межі. Але Головне пасмо, де їхній хребет найприпіднятіший, де діяльність творчої потуги геологічних сил найбільше помітна, тягнеться вздовж берегів Смотрича, між ним і Збручем до Дністра...” [1, с. 6]. Саме Гіжицькому завдячуємо науковим розмежуванням кряжу на головне пасмо й бічні відроги.

Орографію бічних пасм товтр Ф. Гіжицький змалював такими словами: “Пасмо далі тягнеться через розлогу рівнину, посеред якої вивисуються кам’яні останці, помітні ще здалеку. Стоять у формі величезних пірамід, розсіяних на обрії” [1, с. 29]. Проаналізувавши геоморфологію цієї ділянки, учений дійшов висновку, що це відроги головного пасма, вкриті розсипами щільних вапнякових брил. Слушність цього висновку згодом підтвердили інші

науковці [6, 7, 12].

За більше, ніж 150 років до детальних польових досліджень К. І. Геренчука [6] красназавець Ф. К. Гіжицький обстежив і описав бічні товтрові останці – “могилки” (по суті, йому належить чи не перша літературна згадка народної назви товтрових останців). “Рівнина від Купина розширюється до Горинина й всяна групами скельних виходів, – писав Ф. Гіжицький. – Ту рівнину наречено Могилками – ціле пасмо зі степовим різнотрав’ям” [1, с. 30]. Згідно з типологією Ф. Гіжицького, певна група могилок зпрадавна слугувала вказівниками доріг у степу. “Досі ще деякі шляхи вздовж них прокладені” [1, с. 30]. Інша група є колективними могилами-курганами на місці давніх битв, і “в них покоїться безліч кісток побитих вояків” [1, с. 31].

Франц Гіжицький – перший серед учених, хто в науковій літературі торкнувся питань раціонального природокористування та охорони природи унікальних ландшафтів Подільських Товтр. Ще в 1809 р. він писав: “Неозорі ліси вкривають ту поверхню (Медоборів – *М. Р.*) – проте перебувають у загрозливому стані (...) Шануймо ті скарби довкілля від виродження, щоб нас нащадки не звали дикунами...” [1, с. 28]. Наслідки нищівної експлуатації Товтр, що були зафіксовані Ф. Гіжицьким на початку XIX ст. й набули особливо загрозливого масштабу в радянський період, проаналізовані нами в окремому монографічному дослідженні екологічних станів ландшафтних систем горбогір’я [13]. Слід визнати, що збереженню від фізичного нищення та заповіданню Товтр ми всі завдячуємо подвижницькій позиції таких принципових і, зазвичай, самотніх у своїх переконаннях красназавців, як Ф. Гіжицький.

Франц Гіжицький першим серед учених провів палеонтологічне дослідження стінок-відслонень у Смотрицькому каньйоні та окремих товарах, описав основні типи морських організмів, зі скам’янілих решток яких збудовано товщі геологічних споруд Подільського Подністрів’я. Так, за підсумками дослідження Смотрицького каньйону, Ф. Гіжицький дійшов такого висновку: “...Стверджую, що такий рисунок вказує на приналежність до первісно-морських гір, де множилися різновиди морських організмів і черепашки відмерлих...” [1, с. 23]. “Їхня (залишків морських організмів – *М. Р.*) розмаїтість, будова і склад дають підстави зарахувати їх до числа чільних цікавинок тієї землі” [1, с. 24].

У праці “Подорож в горах Медоборах” схарактеризовано геологічну будову каньйонів Смотрича, Жванця і Збруча, окремим розділом – геолого-геоморфологічну будову сточища Дністра.

Окремий розділ путівника має назву “Святі джерела”. “Святість”, себто Богом дану цілющу славу подільських джерел красназавець не просто приймав на віру на основі народних переконань, а критично досліджував з позиції наукового світогляду. “Кількість джерел, – свідчив автор “Подорожі

в горах Медоборах”, – відтак названих святими, чимала на цілій тій поверхні. Не дійшла до мене інформація ні про жодне з мінеральною водою. Ті, які мав можливість дослідити, не містять ознак

мінералізації; приписувана їм лікувальна сила є мінімальною і, здається, породжена радше просто-рікуваннями (...). Усі ті святі джерела є місцями, в які з’їжджається побожний люд...” [1, с. 32].

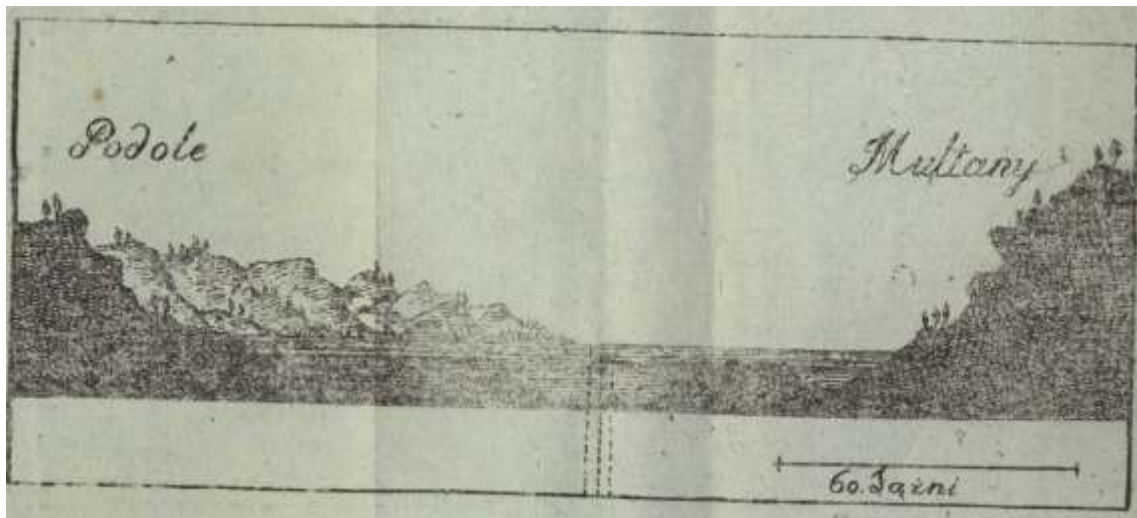


Рис. 2. Перший гіпсометричний профіль Подільських Товтр, складений Ф. К. Гіжицьким і опублікований 1810 року в книзі “Нарис Західної України” [2, с. 55]

Не менше часу Ф. Гіжицький потратив на систематизацію розрізнених повідомлень інших природознавців і власне польове обстеження регіону з метою виявлення й опису мінеральних джерел. Студії у цій царині підсумував так: “Високодебітні джерела мінеральних вод є на Поділлі, Волині та Україні (давніше окупованих провінціях Російської імперії – *М. Р.*) – одні сірчані, інші залізисті. Джерел першого типу є два – в Антонівці і в Ожигівцях. Другого типу – в Старокостянтинові, в Ринках поблизу Теофіполя, у Шумську. Мінеральних джерел має бути багато і в околицях Житомира, Чуднова і Сквіри. Чув про подібні й у східній частині краю під Гайсином і Балтою” [1, с. 64].

Франц Гіжицький – перший серед учених, хто провів спелеологічне дослідження карстових печер і гротів у стінках-відслоненнях пригирлових ділянок каньйонів Смотрича, Мукші, Тернави, Тернавки і Студениці², виклав наукову концепцію їхнього генезису, описав їх географічне розташування і морфологію та високо оцінив туристичну атракційність цих величних геологічних споруд

Подільського Подністров’я. Їм учений присвятив окремий розділ путівника, який так і назвав: “Сталактитові печери”.

Ф. Гіжицький навів аргументи на користь постльодовиково-водного походження каньйонів і карстових форм Подільського Подністров’я. “Відслонили на них води неозорі урвища, вижолобили глибокі печери. Найбільші знаходяться над берегами Тернави і Студениці на землях села Кривчик³. Зайняли цілу поверхню гори на відстані майже пів милі, за розмірами не однакові, часто-густо одні над іншими припідняті. Водоспад, що спадає з їхнього урвища, надає місцині мальовничості” [1, с. 48]. Учений окремо наголосив, що це перший за “ігриськом вод” (тобто найбільший, найбухливіший) водоспад у Подільському Подністров’ї.

Ф. Гіжицький особисто обстежив частину печер у стінках-відслоненнях пригирлових ділянок каньйонів приток Дністра. Ось як він їх описує: “Підземні води створили в тих печерах мереживо сталактитів (...) Багато скам’янілих кісток знаходять тут поміж скелями. Ті, які бачив особисто, належали малим тваринам. Неможливо класифікувати різновиди дрібних уламків” [1, с. 48-49]. Унікальні за своєю цінністю свідчення Ф. Гіжицького через майже 80 років підтвердив та деталізував інший видатний дослідник Поділля – проф. Володимир Боніфатійович Антонович (1834 – 1908) [4].

Описана на початку XIX ст. Ф. Гіжицьким

² Назву річки Студениці місцеві старожили виводили із небуденного факту студеності річкової води навіть посеред літа внаслідок живлення річки в старі часи численними підземними водотоками з температурою нижчою, ніж на денній поверхні. Підземне живлення студеними карстовими водами давало значну частину водостоку Студениці і інших малих річок Подільського Подністров’я до епохи масштабного вирубування панських лісів, бездумної соціалістичної меліорації і розорювання понад 90 % усіх доступних площ, заорювання, замулення, висякання і зникнення сотень джерел, потічків і малих річок, а також підпору приток різко піднятим рівнем води Дністровського водосховища.

³ Кривчик – одне з найменших, зникаючих, “забутих цивілізацією” сіл Дунаєвеччини в обрамленні величних природних краєвидів Подільського Подністров’я, трьох ландшафтно-лісових заказників та заповідних стінок-розрізів верхнього докембрію.

система лабіринтових печер у пониззі Тернави і Студениці, що вражала своєю величиною мандрівників і дослідників минулих віків, в XX ст. зникла внаслідок розмивання берегових стінок, руйнівних обвалів і затоплення у процесі заповнення водної товщі Дністровського водосховища. А ці печери, останцеві фрагменти тунелів і карстові арки на місці древніх печер були, без перебільшення, наймальовничішими геологічними атракціями України, співмірними, за даними описів давніх краєзнавців і мандрівників Поділлям, із геологічними спорудами національного парку “Арки” (англ. Arches National Park) у США.

Ось як Ф. Гіжицький характеризував природно-господарський потенціал Поділля: “Лежить у помірних широтах, над річкою [Дністром], яка є головною артерією життєдіяльності; має обширні ліси, розлогі і буйні пасовиська, ґрунт, сповнений життєплідних сил” [1, с. 52]. У “Подорожі в горах Медоборах” дослідник подав перше наукове обґрунтування особливостей мікроклімату каньйоноподібних долин Подільського Подністров’я, захищених від морозних північно-східних вітрів, а відтак, сприятливих для садівництва й раннього дозрівання морви, черешень та інших фруктів.

З економіко-географічних позицій Ф. Гіжицький проаналізував у “Подорожах” стан транспортної інфраструктури регіону, її суходільні і головну водну торгову артерію – річку Дністер. Щодо останньої Ф. Гіжицький навів цікаві дані про експедицію уповноважених представників лондонського Турецького товариства купців, які досліджували можливості міжнародної транзитної торгівлі через Львів по Дністру з Османською і Російською імперіями. Суходільна транзитно-транспортна інфраструктура Поділля на початку XIX ст., за Ф. Гіжицьким, мала такий вигляд: “1 дорога. Від Бродів до Києва, сполучається з Віденським шляхом, яким, зазвичай, простують російські каравани. 2 дорога. З певного місця того шляху на Полісся для полегшення зв’язків з Литвою. 3 дорога. Починається від Могильова, де набув поширення торг з турками і румунами, і направлена на Бердичів, де знаходяться склади чужоземних і транзитних товарів” [1, с. 18-19].

Ф. Гіжицький описав міста Проскурів і Кам’янець, Меджибізький і Чорнокозинський замки й Окопи Святої Трійці, низку подільських сіл, схарактеризував стан подільської торгівлі, загалом маловтішений. Слушним підсумком цього важливого аспекту життєдіяльності подолян є прогностичний висновок дослідника: “торгівля краю, доти обмежена, за умови поліпшення системи комунікацій сприяла б промислового обміну між віддаленими повітами, що вирізняються різною продукцією...” [1, с. 19].

Франц Гіжицький першим серед учених описав природні й рукотворні туристичні атракції Поділля. Величні Кам’янець і Меджибіж, описи руїн давніх фортець, замальовки старожитних поділь-

ських містечок на лоні природи, милі серцю жовто-блакитні українські агроландшафти пшеничних ланів під неозорою небесною синню, товтри, вкриті кожухами пралісів-медоборів чи степовим різнотрав’ям, вражаючи уяву геологічні стінки Дністра, Смотрицький каньйон і глибокі каньйоноподібні серпантини інших подільських приток Дністра, каскади печер, арок, гротів і водоспадів, високодебітні карстові Святі джерела-студениці і т. і. – про все це розмаїття атракцій і принад згадується у “Подорожі в горах Медоборах” – першому краєзнавчому путівнику Центральним Поділлям.

Наведемо лише одну цитату з характеристики Ф. Гіжицьким естетично-атракційної туристичної принадності Медоборів: “При урізі гір над берегом Студениці відкривається варта художника панорама з садибами Антоновки, де природа вивершила потужні контури Медоборів мазками, які приберігає для своїх улюблених місць. Чим не варті художника настільки значні гори, величні рельєфи виступаючих скель, діяльності вод, принади луків і лісів, утворені на розлогих терасах, що зосереджені тут в єдиних обіймах” [1, с. 50-51].

Не менш інтригуюче для читачів – потенційних туристів – автор путівника змальовував історико-культурні атракції й унікальні старожитності краю. Наприклад, про прадавні, прозвані в народі Трояновими, вали (за даними археологів, споруджені в добу найвищої могутності Антського ранньодержавного союзу племен для захисту від набігів туменів Аварського каганату, згодом частково поновлені за часів Київської Русі й османського панування в краї), Ф. Гіжицький писав: “Береги Дністра насичені замками (земляними валами – М. Р.), які складали розгалужену лінію оборони. Сягають давнішої епохи до панування турків на Поділлі. Окопи, ними насипані, поширені вздовж кордонів Волині, між Богом і Божком. Їхні сліди дуже виразні в рельєфі; вали перероблені на редути, що опиралися на ріки” [1, с. 49].

Краєзнавчому мандрівництву й етнокультурному туризму теренами рідної землі Ф. Гіжицький відводив першорядну роль у вихованні молоді, формуванні засад географічного і національного світогляду, духовному збагаченні й життєвій насназі від емоційно-чутливої рекреації, набагато приємнішої серцю, ніж тривіальне дозвілля у львівських казино за картярською грою чи на курортних салонних тусовках деінде в Європі.

Туристично-краєзнавчий “заповіт” Франца Гіжицького прийдешнім поколінням мешканців Галичини, Волині, Поділля й Наддніпрянщини в книзі “Подорож в горах Медоборах” звучить так: “Хто хоче жити щасливим, нехай сповниться любові до стежок, що ведуть від домашнього порогу. Нехай пізнає Вітчизну, щоб уміти її цінувати. Обдаровані чуйною, шляхетною душею – пізнавайте терени дідизни, бо це важливо... Її гори, її річки, її краєвиди глибоко зворушать дослідника. І люди, що її

населюють, варті уваги. Зайдіть у хату бідняка – чоловік там ліпше зберіг первісні [етнічні] риси” [1, с. 52].

Окремого розгляду заслуговують викладені в “Подорожі...” та інших працях видатного краянина його прогресивні соціально-реформаторські погляди щирого філантропа, одного з предтеч суспільно-політичної течії хлопоманства, яка декларувала принципи зближення інтелігенції шляхетного походження з народом. “Прекрасна картина природи є материнською піснею, – зізнавався Ф. Гіжицький, подорожуючи Поділлям від села до села, – однак замилювання серця засмучує вигляд стражденного люду” [1, с. 44].

У працях “Подорожі в горах Медоборах” і “Нарис Західної України” у безкомпромісно-прямолінійному стилі викладені прогресивні філантропічні погляди Ф. Гіжицького щодо шкоди кріпацтва, масового голоду українських селян у неврожайні роки, їх ганебного злиденного стану в краї з родючою землею і товарно-експортним зерновим господарством.

“Якщо чорнозем спонукає мешканця до рілляництва, – свідчив освіченій читацькій публіці Ф. Гіжицький, – слід мати на увазі, що низька ціна збіжжя не винагороджує виснажливу працю. А в неврожайні роки селянин зазнає гірких злиднів попри те, що ми є годівниками сусідів у всіх різновидах продовольчих товарів (...). Звільнення від поневолюючої і [економічно] шкідливої данини (панщини – М.Р.) заслуговує на узаконення, тим

паче, що нам (шляхті – М.Р.) делеговані важелі для поліпшення” [1, с. 54].

Ф. Гіжицький аргументовано виклав принципи ефективного господарського освоєння мінерально-сировинного потенціалу Поділля, експортного продукування будівельного каміння, алебастру, кераміки, селітри, соди і солі, продовольчих товарів з метою поліпшення народного добробуту.

Наприкінці свого твору Ф. Гіжицький пророкував Поділля, за умови соціально-економічних реформ, процвітання, здоров’я, ситість і добробут сільського населення, високопродуктивні зернове господарство й обробні промисли, розвинену торгівлю подільськими товарами, державну охорону старовинних лісів і унікальних тогтових екосистем [1, с. 57].

Висновки. Основи геологічного, палеонтологічного, геоморфологічного, природничо- й антропогеографічного, мінерально-сировинного, аграрно- й торгово-економічного та атракційно-красназавчого наукового вивчення Подільського краю, а також принади світоглядно-пізнавального мандрівництва Медоборами висвітлені на початку XIX ст. ученим-енциклопедистом Францом Ксав’єрі Гіжицьким у праці “Подорож в горах Медоборах” (Кременець, 1809). Названа праця – це перший красназавчий путівник Центральним Поділлям. Науковий доробок і прогресивні ідеї Ф. Гіжицького заслуговують на високу оцінку; праця “Подорож в горах Медоборах” є цінним, багатим на унікальні свідчення джерелом з історичної географії регіону.

Література

1. *Giżycki F. K. Podróż w górach Miodoborskich* / F. K. Giżycki. – Krzemieniec: [s. n.], 1809. – 64 s.
2. *Giżycki F. K. Rys Ukrainy zachodniej* / F. K. Giżycki. – Krzemieniec: [s. n.], 1810. – 54 s.
3. *Jabłoński K. O życiu i pismach Franciszka Ksawerego hr. Gozdawa Giżyckiego. Odbitka* / K. Jabłoński. – Lwów, 1863. – 8 s.
4. *Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии* / В. Б. Антонович // Труды VI-го АС. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 86-102.
5. *Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і красназавців XIX – XX ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали: Монографія* / Л. В. Баженов. – Кам’янець-Подільський, 1993. – 480 с.
6. *Геренчук К. И. Подольские Толтры (геоморфологический очерк)* / К. И. Геренчук // Известия Всесоюзного географического общества. – 1949. – № 5. – С. 530-536.
7. *Королук И. К. Подольские товтры и условия их образования* / И. К. Королук // Труды Ин-та геол. наук. – 1952. – Вып. 110. – Геологическая серия (№ 56). – 140 с.
8. *Костриця М. Початки географічного красназавства в Україні (18– 50 роки XIX ст.)* / М. Костриця // Географія та основи економіки в школі. – 2001. – № 1. – С. 44-45. – № 3. – С. 35-37.
9. *Кучерук А. Д. Карстовые явления на территории Подольских Толтр* / А. Д. Кучерук // Известия Всесоюзного географического общества. – 1954. – Т. 86. – Вып. 1. – С. 95-100.
10. *Лавринюк В. Розвиток красназавства на території Тернопільщини* / В. Лавринюк // Наукові записки Тернопільського красназавчого музею. – Тернопіль, 1993.
11. *Петранівський В. Туристичне красназавство: Навчальний посібник* / За ред. проф. Ф. Д. Заставного / В. Л. Петранівський, М. Й. Рутинський. – Київ: Знання, 2006. – 575 с.
12. *Природа Хмельницької області* / За ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1980. – 152 с.
13. *Рутинський М. Й. Метризація екологічних станів ландшафтних систем: Монографія* / За ред. проф. С. І. Кукурудзи / М. Й. Рутинський. – Львів: Фенікс, 2002. – 244 с.

Стаття надійшла 11.06.2014 р.

УДК 911.53

Володимир Воловик

ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ

У статті на основі аналізу літературних джерел розглянуто формування сільських етнокультурних ландшафтів Поділля. Сільська етнокультурна спадщина регіону, створена в результаті діяльності українського етносу в різні етапи, була представлена садибами, городами, садами, левадами, польського – фільварками, садово-парковими комплексами, єврейського – сільськогосподарськими колоніями та примістечковими господарствами. Формування відповідних підтипів відбувалось у різних підстрахах етнічної страти етнохронотопу.

Ключові слова: етапи формування, етнічна страта, сільський етнокультурний ландшафт, Поділля.

Volodymyr Volovyk. Stages of formation of rural ethno-cultural landscapes of Podillya. This article highlights the stages of formation of rural ethno-cultural landscapes of Podillya. According to stratification, the formation of ethno-cultural rural landscapes began with the ethnic stratum. In the first, Kievan Rus stage (9th – the middle of the 14th century), the structure of rural ethno-cultural landscape was shaped by the farmstead. A cluster of farmsteads would form a village, but without a distinct structure to it. With the rising need of defense, the village began to acquire a radial form. In the second, Lithuanian colonization stage (second half of the 14th – 15th centuries), courtyard farms developed, with cultivable lands extended to the peripheral zone of the settlement. In the 14th – 15th centuries, the basic unit of feudal farms in Galicia was the manor (fil'varok). In the third, Polish colonization stage (16th – 17th centuries), small rural settlements (courtyard hamlets) grew into large courtyard villages. The number of manors also increased. Ukrainian farmers concentrated near large castles, where suburbs of towns or cities tended to form. At the fourth stage, the formation and development of capitalist production (18th – beginning of the 20th century), large ethno-cultural differentiation of rural landscapes took place: ethno-cultural rural landscapes dominated, where each type had a specific landscape structure and corresponding land use. The Ukrainians formed the agricultural background, the Polish colonists established manors (fil'varki), Germans – colonies, Jews – agricultural settlements and suburban enterprises. The fifth, Soviet mono-ethnic stage (1920-30s), was characterized by the loss of ethno-cultural foundations. Since 1991, in the post-communist phase (1991 – beginning of the 21st century), there was an almost complete loss of ethno-cultural component of the rural landscapes: the ethno-cultural authenticity of the villages in the region was being eliminated, leaving only the historical and cultural relicts of past ethno-cultural landscapes.

Key words: stages of formation, ethnic stratum, rural ethnocultural landscape, Podillya.

Постановка проблеми і завдання. Культура міст і культура сіл – дві пов'язані, але і протиставні сторони етнокультурного життя. У місті частіше з'являлися і легше приймалися інновації у виробництві, побуті та культурі. Село краще зберігало традиції, часто дуже давні і дуже вартісні. У XVIII сторіччі сформовано поняття антиподів етнокультурних ландшафтів “місто” – “село”, де перший елемент віднесено до “цивілізації”, другий – до певної сходинки “варварства”, який разом з тим характеризується досить “ідилічним” пейзажем. Головним досліджуваним типом при цьому є сільський ландшафт, оскільки він щонайкраще віддзеркалює етнічні аспекти взаємодії людини й ландшафтів. Історія його формування відображає особливості функціонування та розвитку етнокультурних ландшафтів регіону.

У статті висвітлюються етапи формування сільських етнокультурних ландшафтів Поділля.

Результати досліджень. Модельний регіон

Поділля розглядається відповідно до схеми природно-господарського районування України і включає Тернопільську (Західне Поділля), Хмельницьку (Центральне Поділля) та Вінницьку (Східне Поділля) області. У розрізі моно- (полікультурних) та етнічних страт у межах досліджуваного регіону розташовані історико-географічні краї: власне Поділля, Східна Галичина, Волинь (його південна частина). Відповідно до стратифікації формування сільських етнокультурних ландшафтів почалось в етнічній страті [2] і пройшло декілька етапів.

Етап Київської Русі (IX – середина XIV сторіччя). Сільські етнокультурні ландшафти Поділля залишалися основою ресурсозабезпечення і збільшення чисельності населення. Проте умови для отримання стабільного харчового надлишку з'являються лише зі значним освоєнням лісостепу.

Застосування вогневого підсічного землеробства призвело до порушення структури ґрунту.

Очищена таким чином ділянка декілька років приносила значні врожаї, але настільки виснажувалась, що для її відновлення було необхідно до 30 років. Необхідно було освоювати нові угіддя, подальше від селитебних ландшафтів. Перші поселення формувалися на місці знищених лісів в оточенні прирічкових пірогенних ландшафтних комплексів. Згодом поселення або переносилось, або у периферійній ресурсній зоні відбувалось окультурення, що, своєю чергою, сприяло стабілізації селитебного ландшафту. У сільських етнокультурних ландшафтах з'являються різні форми лісового перелогу, орно-парова технологія.

У структурі сільського етнокультурного ландшафту формується аналог сучасного хутора: двір, де поблизу хати було поле, пасовище, сіножатя, ліс. Із хутора формувалось село, але без чітко вираженої структури: кожний селився, де йому було вигідно. З метою оборони села починають набувати радіального вигляду: у центрі – незабудована площа або ставок, довкола – хати, по периметру насипали оборонний вал.

У IX–X ст. використання плуга почало сприяти появі якісної сівозміни та сучасного видового складу зернових культур – пшениці, ячменю, жита. В XI ст. простежується тенденція до збільшення частки жита. Важливим елементом агротехнічної системи було підвищення родючості внаслідок внесення органічного добрива, що призвело до об'єднання землеробства та тваринництва. У писемних та археологічних джерелах засвідчено розвиток городництва (капуста, мак, огірки, буряк, редька, морква, цибуля, часник) і садівництва (вишня, слива, черешня, яблука).

У лісостеповій смузі переважало розведення великої рогатої худоби (35–37 % від загальної кількості стада), основу формували корови, доповнювали – бугаї та воли [6]. Меншу частку мало конярство та розведення дрібної рогатої худоби.

Формування сільських етнокультурних ландшафтів супроводжувалося різними видами промислів, які впливали на ландшафтну структуру: а) переробкою продуктів сільського господарства; б) збиранням їстівних дикорослих рослин, ягід, плодів, грибів; в) переробкою продукції лісохімічних промислів: смоли, дьогтю, деревного вугілля; г) полюванням на тура, дику свиню, бурого ведмеда, вовка, лисицю, зайця-русака; д) рибальством і бортництвом.

Формування давньоруської селитебної структури відбувається наприкінці IX – початку X ст. Села (або становища) формуються на берегах гідрологічних об'єктів, де річки створювали природні осі регіонального та субрегіонального поділу. У XI – XII ст. кількість населених пунктів збільшується, що пов'язано з освоєнням нових територій та зростанням кількості населення. У середній течії річки Південний Буг з'являються гніздові скупчення поселень з радіусом ресурсної зони менше 10 км, що включали городища,

пригородні селища, городища-сховища і парні городища [17, с. 140]. У межах річки Південного Бугу і Собу виникає смуга майже суцільного заселення.

Дослідники зазначають зв'язок сільських типів поселень і форм землеволодіння. У XII – XIII ст. переважали малодвірні поселення, найраціональніші в умовах орного землеробства. Житла розміщувалися в один-три ряди [8, с. 112].

У XIII ст. формується нова селитебна структура, але у зв'язку з військовою колонізацією хана Батия процес утворення сільських селитебних ландшафтів призупиняється, частина сіл знищена. Неушкодженими залишаються міста та села Болохівської землі (Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Городець, Божеський, Дудьков). Українське населення Болохівської землі було спеціально збережено татарами для вирощування пшениці і проса [3].

Городища розташовувались переважно на берегах річок, крутих схилах, підвищеннях. Навколо них, на першій та другій надзаплавній терасі, уздовж торгових шляхів, а також у місцях видобутку корисних копалин концентрувались неукріплені сільські поселення, які стали ядрами сільських етнокультурних ландшафтів.

Етап литовської колонізації (друга половина XIV ст. – XV ст.). У XIV сторіччі формуються *дворища*, з орними угіддями у периферійній зоні. Зокрема, запустілі селянські дворища згадувались у великокнязівській грамоті, виданій у 1427 році панові Є. Нешевичу на землеволодіння. Дворище було еволюційним попередником селища та села. Далі частина дворищ зникає, що пов'язано з військовими діями в регіоні.

Після завоювання Поділля Великим Литовським князівством знову розвиваються ремесла і торгівля, зростає кількість поселень, переважно сільських – селищ, кутків, дворищ, виселків або присілків.

У XIV – XV ст. основною одиницею феодалних господарств у Галичині був *двір (фільварок)*. На початку XVI ст. кількість фільваркових господарств регіону зменшується із заходу на схід. Наприклад, в королівщині Б. Хмельницького староства був лише один фільварок, а у південно-східних частинах Брацлавщини вони взагалі відсутні [6].

Землі Західного Поділля передаються у власність польських феодалів, збільшується щільність населення, збільшується кількість і площа сільських селитебних ландшафтів (близько 40 % усіх сучасних населених пунктів Тернопільської області). У XV столітті інтенсивно вирубують ліси, на місці лісових ландшафтів формуються орні: “Люди чимраз частіше беруться до хліборобства. Вдираються між ліси й бори, рубають дерева, корчують і випалюють пущі, заводять нові ріллі, пожадливо пошукують куснів вільної землі. Лани, покриті буйним збіжжям – це красвид, що починає вже переважати над давнім лісом” [7, с. 71]. Важливе місце мала вогнево-вирубна система (підсічна і пірогенна). Через історичні особливості заселення та розвитку госпо-

дарства українського лісостепу, де майже до XVIII ст. українські селяни мали можливість одержувати землю під забудову на основі вільної “займанщини”, з’явилися вільні та нерегулярні поселення.

Етап польської колонізації (XVI – XVII ст.). У XVI ст. малодвірні великосімейні сільські поселення (дворища, селища) перетворюються на багатодвірні малосімейні села. Збільшується кількість панських дворів. В останній чверті XVI ст. фільваркові посіви складали 1/3 площі селянських угідь [4].

Під час татарських нападів XV – XVI ст. населення Брацлавщини значно скорочується, а села спалюють. Українські селяни концентруються поблизу великих замків, де формуються передмістя містечок та міст. Селянські садиби залежно від розміру наділу набули форми видовженого прямокутника. Житлові і господарські будинки розміщувалися в ряд уздовж стіни замку або огороженого двору.

Збільшенню площ сільських селитебних ландшафтів у XVI столітті сприяв розвиток ремесел, зовнішньої та внутрішньої торгівлі, що прискорило зростання міст та містечок і формування навколо них замкових сіл. Більшість сільських поселень цього етапу виникло на території сучасної Хмельницької області з вільними угіддями.

Зернові культури висівали за принципом займанщини. Наприкінці XVI ст. угіддя з лісами, пущами, луками, ріллею віддавалися власникові: “На Побужье было полное царство простолюдина... Онъ был “богатій пышнейший нижли пан”, владелъ такими пасеками, из которых иная одна стоила трех пахатныхъ дворищ (селищ), такъ какъ къ ней принадлежало окружной земли на полмили, а то и на целую милю, а на той земле и пашня, и рыбные пруды, и сады, и огороды” [13, с. 403].

Кількість орних угідь та культивованих лук зростала внаслідок знищення лісових ландшафтів, відбувалося поступове збіднення природних ресурсів регіону. Значну частину орних угідь засівали озимим та ярим житом, сіяли ячмінь, овес, гречку, просо, горох, льон, коноплі; з овочевих культур – буряк, гарбузи, моркву, петрушку, огірки, капусту, часник. Розвивалися садівництво та виноградарство. У Східній Галичині значні площі орних угідь зайняті гречкою, яку в польських повідомленнях називали “татаркою”. Але у Подільському воєводстві, що зараз відоме гречкою, висівали у XVI ст. незначну кількість цієї культури.

У XVI ст. інтенсифікується скотарство. А. Руджієрі у 1565 р. зазначає: “На розлогих пасовиськах пасеться сила худоби, особливо на Поділлі; окрім гарних волів, є там стільки баранів, що одного можна дістати за нецілого золотого. Також турки приганяють на подільські пасовиська свої вівці. Природа розсипала по цій країні горбки, подібні до могил, що на них взимі сніг не може утриматися в такій грубій верстві, як по долах, і худобі, коням та вівцям досить погребти ногою, щоб знайти достаток паші” [за 7, с. 93-94].

Етап становлення та розвитку капіталістичного виробництва (XVIII – початок XX ст.). Збільшення площ сільських селитебних ландшафтів на початку етапу відбувалося завдяки заходам уряду, спрямованим на відновлення зруйнованого турками господарства (поява слобід та воль у південних, західних та центральних районах Тернопільської області); продовжується процес займанщини, інтенсивно заселяється територія сучасної Вінницької області. У XVIII ст. у південно-східній частині Вінницької області сформувалося майже 60 % сучасних сільських селитебних ландшафтів. Завдяки сільським селитебним ландшафтам розширювалась поселенська мережа центральної частини Хмельницької області. Хутори, фільварки, присілки формувались у процесі заселення землевласниками земельних угідь гіршої якості.

У першій половині XVIII ст. відбувається міграція з Польщі (магнатерії, середньої шляхти, безземельної шляхти, євреїв, меншою мірою селян). Наприклад, у 1717 р. у поселеннях Меджибізької волості Летичівського повіту було 2403 господарства, з них 2164 належали підданам-селянам, 88 – шляхтичам, 201 – євреям. У 1738 р. з Галичини до Поділля переселилось приблизно 10 тис. селян. Водночас до регіону мігрують старообрядці з Росії, засновуючи села у Хмельницькому старостві. Німці у Східній Галичині оселились у 1784 р. Австрійський уряд поступово створював німецькі (австрійські) колонії, переселяючи селян і ремісників.

У Російській імперії в селах найбільше євреїв проживало на Поділлі. Хоч євреї з 1804 року мали право купувати та орендувати незаселені сільсько-господарські угіддя, їх спробували повністю відселити з сільських поселень. У 1822 р. з’явилася вимога про виселення євреїв з казенних поселень Подільської губернії. Вже перші роки колонізації показали її провал. Землеробські колонії були нестійкими. Вони супроводжувалися перепродажем землі та виїздом населення. Євреям, які переселялися до колоній, пропонувалося поселятися лише у виділених місцях, зокрема, вздовж долини Південного Бугу, з чим не погоджувались поселенці.

Сільські селитебні ландшафти українців мали відповідну структуру садиби, яка визначалася потребами господарської діяльності, своєрідністю ландшафту та самотністю національного характеру. Господарські споруди розташовувалися по периметру двору, обгородженого парканом. Ближче до вулиці, у передній частині двору, ставили хату зі східною орієнтацією вікон, біля неї “чисті” споруди – комору, повітку, возовні. З іншого боку двору, за коморою, будували льох, погріб, а у глибині двору – стайні, хлів, повітки, кошари, загороди. За господарськими спорудами розміщували город, а далі – леваду. На межі городу та левади влаштовували сінник та приміщення для молотьби і зберігання хліба – клуні, половники, стодоли.

У 20-40-х рр. XVIII ст. формуються *фільварки* у Меджибізькому, Заньковецькому, Миколаївському,

Грабовському, Троянівському ключах, у 50-60-х рр. – у Хмільницькому старостві, Новокосятинівському, Лучинецькому ключах, у 70-80-х рр. – у Могилівському ключі, у 70-90-х рр. – у Ямпільському ключі регіону. Тут переважала традиційна трипільська система землеробства. У польських володіннях Чарторийських у 1700–1790 рр. врожайність становила: жита – сам 2,5-11, пшениці – 2-8, ячменю – 2-8, вівса – 2-7, гречки – 1,6-5,2, гороху – 1,4-7, проса – 5-5,5, коноплі – 0,6-2,5 [6].

Наприкінці XVIII ст. у південній частині Поділля оселяються молдовани, формуючи етнічні села. Загалом етнічний склад регіону у XVIII ст. відзначався переважанням українців у сільських етнокультурних ландшафтах, на другому місці були поляки. Основний земельний фонд належав польським магнатам і шляхті з переважанням великого поміщицького землеволодіння. Українські селяни утримували хутори в лісі.

Українські села Поділля у XIX ст. у ландшафтній структурі були натурально-антропогенними: їх оточували сади і городи, поблизу кожної хати був фруктовий сад і яриновий город. Іноземці дивувались, що у селах навіть вулиці обсажені плодовими деревами. Більшої деградації зазнають сільські етнокультурні ландшафти Східної Галичини, де селянське житло – це хата з необробленого дерева, вкрита соломом, через яку дим сам знаходить вихід. Навколо хати відсутній сад й огорожа. Такий стан у 1848 році зазначив С. Русин: “Села нужденні, мізерні, хати курні, темні, тісні, вонючі, драглі, й низькі, вулиці болотисті, плоти криві, повалені, незугарні, мости діраві...” [за 7, с. 180]. У 1849 р. у Подільській губернії було 1418 сіл, в них – 130 912 дворів: слобід (майданів) – 520, в них дворів – 30 141, хуторів та передмість – 21, в них дворів – 791 [1, с. 85]. Найбільші села регіону зазначені у таблиці 1.

Таблиця 1

Найбільші села Подільської губернії у 1849 році [за 1, с. 85-87]

Повіт	Назва села	Кількість осіб
Ольгопільський	Луг	2467
Брацлавський	Кирнасівка	1517
Гайсинський	Великі Мочулки	1843
	Соболівка	2297
Літинський	Івча	1462
	Нова Синявка	1753

Заходами уряду й місцевої влади, наприкінці 40-х років XIX ст. на підросійському Поділлі сформовано три єврейські сільськогосподарські колонії: Старозакревський Майдан (1845), Кильянівка (1847), Кузьминка (1848) [2]. Новий період в історії колонізації розпочався з 1852 р., коли генерал-губернатором Південно-Західного краю призначили князя О. Васильчикова, який прискорив темпи колонізації. Одночасно з тим, як розселялись євреї на скарбових землях, відбувалась колонізація на поміщицьких

угіддях. У панських маєтках євреї поселялися невеличкими громадами, а інколи “колонія” складалася навіть з однієї родини, але обов’язково на землях одновірців. Колонії ж на казенних землях практично не мали нічого спільного з сільськогосподарськими та супутніми до них ландшафтами. Тут євреї зовсім не займалися землеробством. У 1858 році на Поділлі (без Балтського повіту) було 8 колоній (табл. 2), у 1870 р. – 14 колоній, де мешкало 9411 осіб на 8470 десятинах [2].

Таблиця 2

Єврейські землеробські колонії Поділля у 1858 р.

№ з/п	Назва повітів і колоній	Кількість сімей	Кількість осіб		Площа угідь, десятин
			чол.	жін.	
1	Ольгопільський повіт, в Кузьминках (на казенних землях)	50	356	255	1019
2	Летичівський повіт, Старозакревський Майдан (на власних землях)	52	257	227	608
3	При поселенні Кальній Деражні (ур. Паслена)	1	12	7	61
4	Колонія Бзова	21	81	86	272
5	Проскурівський повіт, м. Проскурів (ур. Дубовий Став)	1	6	6	16
6	Летичівський повіт, Кильянівка	11	71	71	184
7	При поселенні Терешпіль	1	5	2	16
8	Ушицький повіт, при с. Калюс (поміщицькі землі)	23	77	65	400
Разом		160	850	719	2576

У 1870 р. в Подільській губернії було 14 єврейських колоній, де мешкало 9411 осіб на 8470 десятинах. Більшість колоній занепали або не виконували функціонального призначення. Наприклад, у колонії Абазівка єврейське колонізаційне товариство засадило сади, які євреї не цінували і влаштували тут базарну площу.

Наприкінці XIX ст. збільшується кількість російських та польських селян, які купили в регіоні земельні ділянки. 1877 року в Подільській губернії поляками та росіянами було куплено земельних угідь (у % від загальної кількості): у Кам'янецькому повіті – 13,7 і 53,8 відповідно, у Липецькому – 25 і 61,8, Могилівському – 28,2 і 63,4, Ямпільському – 29,1 і 67,7, Балтському – 74,5 і 69, Ольгопільському – 33,3 і 57,7, Брацлавському – 36 і 82,7, Гайсинському – 50,3 і 91,1, Вінницькому – 34,4 і 79,9, Літинському – 19,5 і 54,1, Летичівському – 25 і 56, Проскурівському – 12,3 і 40,5 [9].

Формування українських сільських етнокультурних ландшафтів спричинено менталітетом селян та усвідомленням ними родючості чорнозему. Наприкінці XIX ст. істотно збільшилися площі орних земель регіону – до 66 %. Якщо у 1887 р. площа орних угідь становила 2 354 050 дес., то у 1904 р. вона зросла до 2 593 915 дес. (на 10,2 %). Наприкінці XIX ст. стає менше непридатної землі (боліт, ярів, покритих чагарниками ділянок) та значно скорочуються лісові масиви (за 1887 – 1904 роки з 545 299 до 332 345 дес.) [10].

Українські селяни не завжди раціонально використовували свої наділи. У багатьох господарствах не лише впроваджувалась багатопільна сівозміна, а й скорочувалась трипільна, що призводило до виснаження ґрунту та формування асоціацій бур'янів. Такі ділянки віддавали головним чином в оренду. Через селянське малоземелля в

окремих сільських етнокультурних ландшафтах використовували чотирьохпільля. У Літинському повіті поміщики та селяни на лісових галявинах та сінокосах, які заросли чагарниками, практикували підсічну систему господарювання (землю, розчищену від кущів та пнів, засівали упродовж трьох років просом).

У XIX ст. українські селяни займалися садівництвом (яблуні, вишні, груші, сливи) і ягідництвом (малина, порічка, агрус) (табл. 3). Найбільша кількість садів зосереджена у межах Подільської височини, і “все деревни этой части представляют своего рода роши отъ сплошныхъ садовъ, среди которыхъ только проглядываютъ хаты крестьянъ” [12, с. 2-3]. Площі садових ділянок – від 2-4 десятин у селян до 60 десятин у поміщиків. У садах українських селян поруч з фруктовими деревами росли ясен, клен, дуб.

У 1911 р. сади займали не менше 40 000 дес. (майже 1 % площі Подільської губернії), де збирали сливи-угорки, груші-глеки, яблука. У південних районах приділяли увагу виноградарству.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Подільська губернія була типовим аграрним регіоном з історично сформованою мережею сільських селищних ландшафтів, в якому 92 % населення проживало у селах, селищах, фільварках, слобідках, колоніях, урочищах, присілках, висілках, лісових сторожках, будках, корчмах, залізничних станціях, хуторах, маючи площу ріллі 63 % [15, с. XVI]. У 1900 р. у Галичині було 5937 сільських громад, з яких 3213 – українські. Українці становили понад 50 % сільського населення субрегіону (у межах української етнографічної території – 78 %). У Західному Поділлі на початку XX ст. на кожних 1000 зайнятих осіб у землеробстві припадало близько 800 українців, 170 поляків, 39 євреїв, 30 німців [18].

Таблиця 3

Площі садових ландшафтів у Подільській губернії наприкінці XIX сторіччя [12]

№№ з/п	Назва повіту	Площа, десятин	Селянські сади, %	Поміщицькі сади, %
1	Вінницький	1620	68	32
2	Летичівський	4560	91	9
3	Літинський	1550	78	22
4	Проскурівський	935	80	20
5	Ушицький	3320	90	10
6	Кам'янецький	1800	70	30
7	Могилівський	1910	90	10
8	Брацлавський	3020	98	2
9	Гайсинський	1370	90	10
10	Ольгопільський	1910	95	5
11	Ямпільський	2450	75	25

Відбувається інтенсивне формування хуторів з польовими ділянками, які верстались у відруб на значній відстані від садиби. Наприклад, господарство Ф. Савчука, розташоване поблизу села Романів Липовецького повіту Київської губернії, у

1910 р. мало 1589 кв. сажнів, 2,5 десятини надільної землі господар отримав на відстані від хутора. До 1914 р. на хуторі збудовано будинок, два сараї, клуню, викопано криницю. На городі вирощували овочі, у саду – 200 штук яблунь, груш, вишень,

черешень, ягідних кущів; решта земель відведено під польові культури. Впроваджено шестипільну сівозміну з використанням природного добрива, коренеплодів і якісного посівного зерна [6]. У Східній Галичині основну частину земельної власності становили латифундії. У 1902 р. садиби площею понад 5 тис. га займали майже 900 тис. га (85,1 %) [2].

Радянський, моноетнічний етап (з 20-х рр. до кінця XX ст.). У 20-30-х роках XX ст. в селах відбувається поступова втрата етнокультурної основи. У 1924 р. Наркомземом УРСР було розроблено інструкцію “Про нарізування і планування нових та поширення старих поселень і садіб”, у якій проекти поселень створювали у вигляді геометричних фігур, позбавляючи сільські етнокультурні ландшафти автентичності. У цей період з’являються численні примістечкові єврейські землеробські господарства, в яких вирощували овочі, виробляли молочно-сироварну продукцію. Спочатку вони виникли для прогодування власних родин, а з часом перетворилися на товарні господарства.

У 1926 р. видано ще один альбом проектів для сільського будівництва садіб артіль і комун, в якому підкреслювався їхній пріоритет перед традиційними селами. На Поділлі залишаються села переважно з моноетнічним складом населення та зміною безсистемної, безсистемно-вуличної, радіальної структури поселення на лінійну [16].

У 20-40-х рр. XX ст. селянам Східного Поділля передали значну частину лісів. Таким чином до сільських етнокультурних ландшафтів включили ще один клас антропогенних ландшафтів. Для колонізації Східної Галичини у 1920 р. польським сеймом ухвалено закон і створено спеціальний колонізаційний фонд. Кожному колоністу виділяли до 45 га земельних угідь. У цей період Східну Галичину називали краєм великих латифундій. У Тернопільському воєводстві у 1921 році розподіл великої власності був таким (у %): поляки – 92,8, євреї – 3,4, українці – 0,9, німці – 0,1, інші – 2,8 [20]. Понад 90 % латифундій належало полякам, що, своєю чергою, відбилося на типі природокористування та особливостях селитебних ландшафтів (переважання садіб). Зазначена площа була не вся під сільськогосподарськими угіддями, з них лісові ландшафти становили 33,3 %. У 1939 р. польським селянам виділено 80 % для парцеляції земель.

У 1938–1940 рр. намагалися відновити єврейське землеробство на Поділлі, знову організувати колгоспи. Але до того часу єврейське селянство було майже знищено. Євреї шукали можливості мігрувати до інших країн. З офіційних документів зникає етнічна ідентифікація колгоспів та примістечкових господарств.

У 40-х роках XX ст. організація українських сільських ландшафтів мало відрізнялась від сільських поселень XIX ст. Німецький інженер Р. Волтерс, перебуваючи у 1942 р. на Поділлі, помітив: “Дерева є тільки у селах; місцевість позбав-

лена навіть незначних ділянок лісу. Якщо на горизонті вистрибує рваний силует зелені, значить, попереду, село...” [19, с. 131]. Автор мемуарів зазначає різницю між українськими та німецькими етнокультурними ландшафтами: “Ці поселення сильно відрізняються за характером від німецьких сіл, які збудовані набагато щільніше (...) не вистачає добре знайомих нам по батьківщині домінант церковних веж. Невеликі дерев’яні церкви зі своїми куполами-цибулинами ледь піднімаються над зеленню, яка їх оточує” [19, с. 131-132].

Від початку XX ст. поширення сільських етнокультурних ландшафтів приурочено до відповідних місцевостей: заплавної, надзаплавного-терасової, схилової і вододільної [5], з переважанням: а) безсистемних поселень, в яких будівлі розташовані без певного порядку; б) рядкових сіл в одну лінію з однією забудовою проїзду; в) одну-двохвищних селищ з двобічною забудовою проїзду; г) прямокутно-квартальних сіл з вулицями і провулками, що перетинаються; д) кругових сіл з будівлями навколо центру з однією або кількома вулицями; е) радіальних сіл з вулицями, які променевоподібно спрямовані до центру села; є) поселення з комбінованим поєднанням вулиць [14].

З 1991 року починається *посткомуністичний етап*. На цьому етапі відбувається майже повна втрата етнічного складника сільських етнокультурних ландшафтів та заміна на антропогенні (що виходить за рамки дослідження): нівелюється етнокультурна автентичність сіл регіону, залишаються лише історико-культурні артефакти, які вказують на існування у минулому етнокультурних ландшафтів. Ці пам’ятки (церкви, костели, кірхи, рештки фільварків, панські садиби) є індикаторами сільських етнокультурних ландшафтів і вимагають відповідних заходів для збереження (музеефікації, заповідання тощо).

Висновки. Процеси взаємодії “етнос – ландшафт” доцільно розкривати двома моделями, які функціонують у ландшафтах Поділля: а) взаємодія автентичних культур, що призвела до формування сільських та містечкових етнокультурних ландшафтів (до 30-х років XX ст.); б) взаємодія місцевих етнокультур з переважанням міської індустріальної, що виражена у створенні сучасних міських селитебних ландшафтів, без поквартальної (етнічної) структури (30-і роки XX – початок XXI ст.). У моноетнічній і поліетнічній стратах [2] домінували сільські етнокультурні ландшафти, де кожний з типів мав специфічну ландшафтну структуру і відповідне природокористування: українські – фонові сільськогосподарські, польські – садібні з фільварками, німецькі колонії, єврейські сільськогосподарські колонії та єврейські примістечкові господарства.

Формування сільських етнокультурних ландшафтів, відповідно до стратифікації етнохронотопу, починається з IX сторіччя. Результатом дослідження є визначення 6-ти етапів формування сільських етно-

культурних ландшафтів Поділля: Київської Русі, становлення та розвитку капіталістичного виробничого колонізації, польської колонізації, ництва, радянського, посткомуністичного.

Література

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента Генерального Штаба. – Томъ X. Часть 2. Подольская губерния. – Санкт-Петербургъ: Въ типографіи Департамента Генеральнаго Штаба, 1849. – 282 с.
2. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування : [монографія] / В. М. Воловик. – Вінниця : ТОВ “Вінницька міська друкарня”, 2013. – 464 с., іл.
3. Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. Книга первая / Б. Д. Греков ; [издание второе исправленное и дополненное]. – М. : Издательство академии наук СССР, 1952. – 535 с.
4. Гуслистый К. Нариси з історії України. Випуск III. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-і роки XVI – 30-і роки XVII століття) / К. Гуслистый. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1941. – 188 с.
5. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України : монографія / Г. І. Денисик. – Вінниця : Арбат, 1998. – 292 с. іл., карти.
6. Історія українського селянства : нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
7. Історія української культури / Під загальною редакцією д-ра Івана Крип'якевича. – Львів : Видання Івана Тиктора, 1937. – 718 с.
8. Історія української культури: у п'яти томах / гол. ред. Б. Є. Патон. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. 2 том / Ред. кол. тому Я. Д. Ісаєвич (гол. ред.); В. С. Александрович, В. Г. Балушок, М. Б. Боянівська та ін. – К. : Наукова думка, 2001. – 848 с.; Українська культура другої половини XIX століття. 4 том. Книга 2 / Ред. кол. тому Г. А. Скрипник (гол. ред.); М. П. Бондар, М. П. Загайкевич, Р. Я. Пилипчук, та ін. – К. : Наукова думка, 2005. – 1296 с.
9. Картавцовъ Е. Обрусение землевладения въ Юго-Западномъ крае / Евгений Картавцовъ. – (Издание газеты “Кіевлянинъ”). – Кіевъ : Въ университетской типографіи, 1877. – 152 с.
10. Малий В. В. Сільське господарство на Поділлі (друга половина XIX – десяти роки XX ст.) / В. В. Малий, М. Г. Кукурудзяк // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2001. – С. 116-121.
11. Національний склад сільського населення України. Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. – Харків, 1927. – Т. 1. Демографія. – Вип. 1. – С. XVI-XIX.
12. Плодоводство въ Россіи. Матеріали и изследованія. Выпускъ IV. Плодоводство въ Подольской губернии (съ 46 рисунками в ътексте и картой) / Составиль Н. И. Кичуновъ. – С.-Петербургъ : Типографія В. Киршбаума, 1901. – С. 1-50.
13. Ролле І. Очерки истории правобережной Украины / І. Ролле // Кіевская старина. – 1894. – Т. XLV. – С. 387-413.
14. Село // Українська Радянська Енциклопедія : в 17 т. / Редкол.: М. П. Бажан (гол. ред.) та ін. – К. : Головна редакція “Української радянської енциклопедії”, 1963. – Т. 13. – С. 34-35.
15. Сельское и лесное хозяйство Россіи. – СПб. : Типографія В. С. Балашова, 1893. – 650 с.
16. Стельмах Г. Ю. Сільські поселення Радянської України / Г. Ю. Стельмах // Народна творчість та етнографія. – 1957. – № 3. – Липень-вересень. – С. 93-106.
17. Томашевський А. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби / А. Томашевський // Інститут археології НАНУ. Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. – Археологічні студії. – Вип. 2. – Київ-Чернівці : Зелена Буковина, 2003. – С. 132-160.
18. Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ / Подъ редакціей проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевскаго, проф. М. М. Ковалевскаго, акад. Ф. Е. Корша. – Петроградъ : Типографія т-ва “Общественная польза”, 1916. – С. 410-411.
19. Хмельницький Д. Нацистская пропаганда против СССР. Материалы и комментарии. 1941 – 1945 / Дмитрий Хмельницкий. – М. : ЗАО Издательство “Центрполиграф”, 2010. – 351 с.
20. Шимонович І. Галичина. Економічно-статистична розвідка / І. Шимонович. – К. : Державне видавництво України, 1927. – 176 с.

Стаття надійшла 20.10.2014 р.

ЩОДЕННИК (ДІАРІЙ) УЛЬРІХА ВЕРДУМА з 1670-1672 рр. ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ПОСЕЛЕННЯ ГОЛОГОРО-КРЕМЕНЕЦЬКОГО КРЯЖУ

У статті аналізується маловідоме до цього часу в географічних та історичних колах цінне джерело реконструкцій топографії поселень Гологоро-Кременецького кряжу – щоденник подорожей відомого мандрівника та мемуариста Ульріха фон Вердума (XVII ст.). Представлений у статті матеріал засвідчує перспективність дослідження діарія Ульріха Вердума. Зокрема, в межах Гологоро-Кременецького кряжу У. Вердумом було описано понад 20 поселень та ще стільки ж на найближчій прилеглій території. Детальний опис специфічних природних ландшафтів кряжу у поєднанні з “інвентаризацією” мандрівником основних оборонних твердинь, релігійних споруд (монастирів, костелів, церков), відомостями про рід занять, побут населення стає сьогодні цінним джерелом історико-географічних реконструкцій.

Ключові слова: Ульріх фон Вердум, Гологоро-Кременецький кряж, поселення.

Volodymyr Podobiv's'kyi. Ulrikh Verдум's diary (1670-1672) as a source of information about the settlement of the Holohory-Kremenets' ridge. This article analyzes the journey diary of a well-known traveler and memoirist, Ulrikh fon Verдум (17th century), as a little-known yet valuable source for the reconstruction of topography of settlements of the Holohory-Kremenets' ridge. The material presented in the article confirms the prospects of Ulrikh Verдум's diary as a source for research. More than 20 settlements within Holohory-Kremenets' ridge and the same number in an adjacent territory were described by Ulrich Verдум. His detailed description of specific natural landscapes of Holohory-Kremenets' ridge, combined with his “inventory” of the main defensive fortresses, religious buildings (monasteries and churches), information on occupations and life-styles of the population is becoming a valuable source for historical and geographical reconstruction. The diary also remains valuable source for research into Polish-French relations, internal features of the socio-political situation in Poland, social characteristics of traditional and ritual mentality of the population, and creates a mental image of the social and geographical landscape of this Western Ukrainian land. Colourful stories of this French agent reveal how these Ukrainian territories appeared in the days of Mykhaylo Vyshnevets'kyi and how the nobility, common folk, their clothes, food, and dwellings looked like, because these facts are little known.

Key words: Ulrikh von Werdum, Holohory-Kremenets' ridge, settlement.

Постановка проблеми. Сьогодні беззаперечний науковий авторитет для досліджень з історичної географії України мають нотатки мандрівників Г. Л. де Боплана, Жільбера де Лянуа, Еріха Лясоти, М. М. Пржевальського та багатьох інших, водночас чимало подібних джерел перебуває у забутті. Таким, зокрема, є щоденник подорожей західноукраїнськими землями Ульріха фон Вердума. Наукові розвідки, присвячені персоні та діяльності мандрівника на території України, обмежені всього лише кількома публікаціями, що говорить про недостатність вивчення його спадщини істориками, географами, етнографами та фахівцями інших наук. Один з німецьких письменників назвав журнал, в якому вперше опубліковані відомості про Ульріха Вердума та його спогади, “відкритою могилою для літературних та наукових вишукувань” [4]. З такої “відкритої могили”, в якій щоденник У. Вердума спочивав понад 90 років, видобув його Ксаверій Ліске. До того часу жодна з країн, ані Польща, ані Франція, наскільки відомо, не використовували цього джерела до історії французько-польських

взаємовідносин, як і українці не мали змоги оцінити його значення для історико-географічної науки. Тому в статті в стислому вигляді хочемо передати хоча б невеликий етап життя маловідомого мандрівника та мемуариста Ульріха фон Вердума (01.01.1632 – 20.03.1681).

Виклад основного матеріалу. Нашадок шляхетного роду, Ульріх фон Вердум здобував освіту у провідних університетах Німеччини. Не акцентуючи уваги на якихось конкретних університетських дисциплінах, він слухав лекції з права, історії, медицини, математики, філософії, історії та теології. Зокрема останню він студіював з позиції протестантів-реформаторів, до яких і сам належав. Також присвятив себе вивченню мов, причому не лише рідної, котрою для нього була німецька, але й латинської та французької.

Після закінчення університету Ульріх на тривалий час оселився у рідному селі. Частина часу, очевидно, він проводив пораючись по господарству, оскільки в майбутньому часто чітко описував побут мешканців міст і сіл, в яких перебував.

Після смерті батьків У. Вердум планує пов'язати своє життя з Польщею, для чого і перебирається до Гданська. Проте ще на шляху до нього він знайомиться з чоловіком на ім'я Хуан де Куртон (Jean de Courthonne, abbe de Paulmiers et Narchagrats) – каноніком з Лісекса з давньої норманської шляхетської родини, який справив вирішальний вплив на подальшу долю Ульріха, а в історії Польської Республіки – вирішальну, хоч доти ще невідому роль. Невдовзі у Гданську Х. де Куртон зізнається У. Вердуму, що є агентом французького уряду, таємно висланим до Польщі аби скинути з трону короля Михайла Вишневецького і посадити на його місце князя де Лонгевіля. Забезпечений усіма необхідними для завдання інструкціями і відповідними коштами, француз повинен був шпигувати на території Польщі. Після таких пояснень він запропонував У. Вердуму високооплачувану посаду і Ульріх без вагань погодився [1].

Всі подробиці з життя Ульріха Вердума та його пана і великого інтригана, котрого, без сумніву, сьогодні можна назвати терористом, Хуана де Куртона було почерпнуто з цікавого та напрохуд важливого в історико-географічних кулуарах діарія, який У. Вердум по собі залишив. Далі розглядаємо щоденник Ульріха Вердума в контексті його значення для географічної науки, а саме соціотопографії та відомостей про поселення Гологоро-Кременецького кряжу (північний уступ Подільської височини).

Загалом У. Вердум здійснив чотири тривалі подорожі на територію Галичини, три з яких обов'язково пролягали теренами Гологоро-Кременецького кряжу. Своєрідною відправною точкою на шляху до пасма стало місто Львів, якому у щоденнику присвячено чимало уваги. Так, “23 липня [1671 р.] з руського Львова через глибокі дороги і куцисті гори” Ульріх Вердум дістався села **Лисиничі**, що зараз знаходиться практично у приміській зоні міста. Був він, очевидно, не в самому селі, а придорожньому заїзді, бо згадує, що “село тої назви лежить праворуч, біля підніжжя куцистої гори”. 24 липня Вердум побував у с. **Миклашів**, перейшов р. Білку, “залишаючи праворуч село з костелом **Якмиця**”. Цікаво, що на сучасній карті поселення з такою назвою не існує. Ймовірно, село Якмиця не збереглося до наших днів [4].

Наступним пунктом зупинки У. Вердума було місто **Глиняни**: “було то колись велике місто, розташоване над озером в урожайній місцевості. Мало воно вал земляний з широкою фосою навколо, де його озеро не закриває. В місті є костел римський і два руські чи грецькі, а крім того ще один у передмісті. Зараз місто майже спустошене, так що є тільки кілька домів і чотири костели, всі з дерева, убого наново відбудовані”.

Від Глинян шлях У. Вердума пролягав через “рівнину з мочаруватими ґрунтами, в яких трава і конюшина разом з іншими зіллями буяє і високо росте” до **Скнилової**. “С то середнє село з

костелом, – писав Ульріх Вердум у своєму щоденнику, – а праворуч лежить поблизу таке ж село **Бортків**”. Цікаво, що сьогодні Бортків за кількістю населення практично удвічі більше поселення. Перебуваючи у Скнилові, Вердум писав: “праворуч видно на горі місто і замок **Гологори**, а поблизу нього нижче якесь абатство, наліво – вежі замку **Буського**, що лежить над Бугом”. Очевидно, У. Вердум не бував ані в Гологорах, ані в Буську, а його знання стосовно розташування цих поселень повністю ґрунтуються на розповідях місцевих мешканців, як і зрештою про описане ним абатство, що, ймовірно, є Унівським монастирем.

“З місця того через ту саму рівнину і через село з костелом **Белзець** [сьогодні Гончарівка], залишаючи по ліву руку краєвид, де в долині над тією самою рікою Бугом знаходиться місто і замок **Білий Камінь**, до **Золочева**, дві милі”. Агент зазначає, що “на згадуваній рівнині і в селі **Белзець** росте дикий вид куцових вишень, не вищих за дві п'яді. На них висять гронами малі чорні, але дуже смачні винного смаку ягоди”. Ті ягоди, які настільки подивували Ульріха, що їхній опис він заніс у свій діарій, були не чим іншим, як чорницями. Перебуваючи у місті, Вердум занотував [4]: “**Золочів** має довге передмістя з дерев'яних будинків між пагорбом і напроти розташованим озером у північно-східному напрямку. Саме місто з дерев'яних будинків є в цілому акуратне, побудоване навколо чотирикутного ринку і населене, переважно, євреями, яких безліч на Поділлі і Русі. На схід від міста лежить замок на високому пагорбі на краю, укріплений валом із землі і бастіонами з кам'яних плит разом з викладеним ровом. Місто і замок належать до великого гетьмана і маршала коронного **Яна Собеського**”.

25 липня У. Вердум побував у селі **Плугів**, що “по руськи означає те ж саме, що й плуг. Костел місцевості цієї соломомо критий, дуже убогий стоїть біля підніжжя гори”. Після Плугова Ульріх Вердум покинув схили Гологоро-Кременецького кряжу і мандрував на південь, спочатку до Зборова, потім Козлова, Козови, Копичинців. Побував він і в Тернополі, і в Кам'янці-Подільському та багатьох інших містах і селах, подаючи відомості про ці поселення. Проте, оскільки наші наукові розвідки обмежені виключно територією Гологоро-Кременецького кряжу, то ми продовжуємо подорож Ульріха з того моменту, коли він знову ступив на територію пасма.

1 грудня Ульріх заходить у Бережани, а згодом до **Нараєва**. Про останній читаємо: “С то мале місто, оточене земляним муром, на захід від великого струмка, на пагорбах і між ними розташоване. Місто має кілька передмість, а неподалік нього знаходиться озеро. Місцевість та також належить до хорунжого коронного **Синявського**, котрий є одним з найбагатших панів в Польщі зі старого роду”. Від Нараєва шлях Ульріха Вердума проходив “під гору, а потім через дубовий

грудня шляхом, вже описаним раніше він дістався до Глинян через села **Зухоричі** (нині Сухоріччя), **Журавники** і **Ляшки** (Ляшки Королівські, нині село Заставне). Потім іншим шляхом – через гарну багату травною рівнину до Скнилова. Тут, у діарію, знову читаємо опис навколишніх поселень: “*є то село, що належить спадково до пана Цетнера, каштеляна галицького. Річка Стрипа тут протікає. Село має руський костел, над великим заболоченим озером. В чверть милі направо від цього місця лежить село Бортків, що належить до того самого пана. Далі через річку, в прекрасній рівнині до **Острівчика-Польного**, півтори милі. Є то село з руським костелом, розташоване в самому осередку озер і трясовин, де видно й інші села, розташовані навколо*”.

Після Острівчика-Польного У. Вердум заїжджає до містечка **Білий Камінь**, яке в першій своїй подорожі не відвідував. Він пише: “...через греблі двох озер – через кожне течуть великі потоки, котрі вливаються у води Бугу, далі через орні поля, порослі дубами тут і там, до Білого Каменя пів милі”. Перебуваючи у містечку французький агент занотовує: “*Є то мале місто на родючих ґрунтах, що належить до княжни Замостя, матері короля польського. Оточене воно земляними валами і ровами, які заповнені водою з Бугу... У Білому Камені, що означає польською теж саме, що німецьке “Weis-senstein”, знаходяться два костели, один з каменю папський, другий з дерева – руський. Замок є італійського стилю з білого каменю будований з баштами по боках, між тим ще й оточений чотирикутним валом із землі і розташований біля озера на схід від міста, дуже спустошеного, але котре помалу піднімається з руїн, в знак чого виставлено там хрест свободи на ювілейний 8 рік. Посеред ринку стояв великий порожнистий стовбур, як у багатьох інших руських містах; в пню тім позначені різні міри збіжжя. Положення міста не таке вже й рівнинне, гори, які при ньому височіють, так віддалені, що йому не шкодять, хоч і настільки високі, що аж під Журавниками видно*”. З Білого Каменя Вердум через село Підлісся (зараз **Підлисся**), розташоване “в долині біля підніжжя гір, в болотах з руським костелом”, дістався до **Олеська**. “*Є то мале напівзруйноване місто, татарами кількаразово спустошене і спалене. Лежить воно в трясовинах, оточене слабкими валами з землі. Знаходиться у ньому папський костел і дзвіниця з каміння, добре збудовані, а між тим три руські костели з дерева. Замок – стара будівля з каменю на округлім пагорбі, котрий височіє над всіма сусідніми височинами. Тече тут і струмок, котрий бере початок з різних озер. Є то спадкова власність пана Яна Міковського, підкомірника белзького*”.

“Дня 17 грудня з Олеська через алеї сливових дерев, перед його брамами засадженими до половини гори, уздовж якої навпростець, а потім через рівнину їхати, через яку тече кілька потоків,

аж до великої трясовини, яку проїжджали по довгій греблі і мосту, аж до малої ріки і широкого озера, на берегах якого лежить **Пониковиця**. Є то мале село з руським костелом”. З Пониковиці шлях Ульріха пролягає до **Бродів**. “*Є то гарне місто, добре побудоване і людне, густо будинками забудоване, середніх розмірів. Належить спадково до пана Конєцпольського, старости долинського. Замок, що височіє збоку, добре укріплений, з чотирма регулярними баштами, вали і рови його закладені згідно із сьогоднішнім способом будівництва. Лежить він наче цитадель при місті, з відповідними сьогоднішньому способу уфортифікування баштами, викладені тут і там також ламаним каменем і цеглою. Знаходиться в місті папський костел з каменю будований і три руські з дерева, кілька приватних домів з каменю італійським способом побудованих, далі два великі ринки і прості вулиці, з яких деякі ведуть навпростець з замку до валу, інші – впоперек. Міла річка, яка тут тече, утворює тут кілька озер і боліт. Називається вона Лагода [Суховілка на картах Куммерсберга]*”.

Подальший шлях Ульріха Вердума виходив за межі Гологоро-Кременецького кряжу і проходив через населені пункти **Радивилів** та **Крупець** до **Дубна**. Дуже вже припало Ульріху до душі місто, позаяк аж надто детально він описує замок та навколишню місцевість, а приймав їх сам князь Олександр Острозький і гостював Ульріх три дні. Повертаючись 21 грудня з Дубна до Бродів Вердум звертає свою увагу у бік Кременецьких гір: “*Бачимо при **Ситні** краєвид на високу гору Кременець, котра тягнеться аж до Бродів. **Кременець** є то замок, місто і староство розташоване на тій горі, звідки випливає річка Ємса*” [4].

На зворотному шляху до Львова Ульріх описує місцевість “дня 22 грудня тією самою дорогою знову назад, залишаючи по ліву руку краєвид прекрасного палацу пана Конєцпольського, названий Подгара [“Podhara” в оригіналі], котре поляки вимовляють Підгори, що німецькою означає *unterm Berge* [йдеться про село **Підгірці**]; на вечір аж до Білого Каменя чотири милі. Дорога і місце те описане вже вище. Річка Буг, яка тут тече, випливає у дві милі вище цього місця, при селі **Верхобуж**...”.

Ще 24 грудня 1671 р., напередодні Різдва Христового Ульріх Вердум знаходився за три милі від Львова. Вже перебуваючи у Львові Ульріх у щоденнику розповідає, що пан його (французький агент) домовився з гетьманом Собеським аби збирати армію проти короля Михайла. З цією метою змовники знову повинні повернутися на Поділля. Шлях їхній проходив через вже згадувані поселення Лисиничі – Миклашів – Білка – Германів – Куровичі – Перемишляни – Вовків – Нараїв – Бережани і далі на південь [4].

Після двомісячних мандрів південною Галичиною 20 лютого 1672 р. Ульріх знову опиняється у Нараєві, а далі вже відомим нам шляхом Брикун – Вовків – Перемишляни заходить

на територію Гологоро-Кременецького пасма. Цим же числом датований візит Ульріха до села *Станимир* “малого села, розташованого на рівнині, належить до пана Васінського”. Після цього дорога Ульріха лежить до Львова. Це був п’ятий і останній візит Ульріха до Львова, адже незадовго французький кандидат на польський престол загинув під час французько-голландської війни.

Агентові довелося негайно тікати з Польщі. Спочатку він перебирається працювати у Швецію, а згодом і в інші країни Західної Європи, продовжуючи при цьому свої записи. Фінансова скрута позбавила автора можливості офіційного видання діарія. Тому майже ціле сторіччя щоденник був у забутті, допоки наприкінці XVIII ст. видатний німецький учений Бернуллі частково видав “Щоденник” у Лейпцігу. Тираж був настільки малий, що книга швидко стала бібліографічною рідкістю [3].

Висновки. Попри те, що щоденник Ульріха фон Вердума є важливим джерелом історії та географії поселень Галичини та Поділля, його значення на цьому не закінчується. Цінним діарій залишається і для пізнання польсько-французьких відносин, внутрішніх особливостей суспільно-політичного становища Польщі, соціальних особливостей, зокрема, звичаєво-обрядової ментальності населення й попри все інше створює ментальний образ соціального та географічного ландшафту західноукраїнського краю. З барвистих розповідей французького агента стає відомо як українські території виглядали за часів Михайла Вишневецького, як виглядала шляхта, простий люд, їхній одяг, харчі, помешкання, адже про це насправді відомо небагато. У. Вердум подає нам всі ці відомості у доступній формі і дає відповіді на

найцікавіші та найнезвичніші питання. З цього погляду щоденник його має значення першоджерела. У своїх описах мандрівник дотримується певної пластичності. При описі північних частин Польщі У. Вердум повторює зазвичай одну й ту саму фразу: “була то непогана місцевість, але жакливо спустошена шведами”. Коли ж наближається до опису південних територій, в тому числі й Гологоро-Кременецького кряжу, змінюють шведів спустошливі напади татар. Попри великий обсяг території, Ульріх Вердум є кмітливим спостерігачем, а його освіта дозволяє звертати увагу на найрізноманітніші аспекти життя й буденності населення. Подає він також і зауваження, пов’язані з політичним, суспільним і господарським життям населення, медициною та ботанікою. Діарій, таким чином, стає джерелом наскрізним, всесторонньо багатим і цікавим, особливо зважаючи на події та час, про які в ньому йдеться. Зважмо також і на старанність збереження діарія, адже не потрапив він у чужі руки і не зрадив свого власника. Заслугує на повагу скрупульозність (не знаючи мови, доводилося У. Вердуму дізнаватися назви поселень та їхніх власників, подробиці з життя та побуту населення) та систематичність нотаток, відсутність умов для записів на місцевості. Діарій У. Вердум вів, очевидно, з власної ініціативи і, звичайно, не припускав, що сьогодні, майже через 350 років, ми будемо йому нескінченно вдячні і захоплені його пером. Не можна також припускати і те, що цей щоденник Ульріх вів на вимогу свого товариша Х. де Куртона, оскільки перші записи з’явилися ще задовго до їхнього знайомства. Більше того Х. де Куртон, будучи великим конспіратором, наражав себе на значну небезпеку у випадку, якби ці записи потрапили до рук його ворогів.

Література

1. Кулинич І. М. Вердум Ульріх фон та його мемуари // Енциклопедія історії України : Т. 1: А–В / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2003. – С. 480.
2. Сварник І. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське ... // Жовтень. – 1983. – № 9 (467) – С. 84-100.
3. Сис Т. Розповідає “Щоденник” Вердума // Радянське Поділля, 1983. – 7 грудня.
4. Liske Hawery. Czuzoziemcy w Polsce. Lwów. Nakładem Gubrynowicza i Schmidta z drukarni E. Winiarza. – 1876. – S. 37-197.

Стаття надійшла 10.10.2014 р.

УДК 911.1

Катерина Дударчук, Леся Заставецька

ОЦІНКА САКРАЛЬНО-ТУРИСТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ МІСТА ТЕРНОПІЛЬ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЕТАП У ФОРМУВАННІ ТУРИСТИЧНОГО ПРОДУКТУ

У статті здійснено спробу оцінити сакральнотуристичний потенціал міста Тернопіль на основі аналізу привабливості наявних релігійних споруд. Виявлено значення релігійного туризму для

розвитку окремого регіону. Основою для розвитку релігійного туризму є сакральні споруди – церкви, костели, монастирі, а також окремі сакральні пам'ятки – хрести чи печерні храми. Оцінено кожен сакральну споруду та виявлено найбільш привабливі об'єкти для відвідування; згруповано храми міста за їхньою привабливістю: найбільш привабливі; середньо привабливі; найменш привабливі. До першої групи належать згадані вище культові споруди, які мають як релігійну, так і архітектурну та екскурсійну цінність. Вони зосереджені, переважно, у центральній частині міста. Отже, сакральні маршрути на сучасному етапі варто проводити саме тут. Виявлено, що обласний центр має значний сакральнотуристичний потенціал, який варто залучати до створення нових сакральнотуристичних продуктів у межах області.

Ключові слова: туризм, сакральнотуристична привабливість території, релігійний туризм, сакральнотуристичний продукт.

Kateryna Dudarchuk, Lesya Zastavets'ka. An evaluation of sacral tourism in Ternopil' as an important stage in the formation of a tourism product. In this article an attempt is made to assess the potential of sacral tourism in Ternopil' by analyzing the attractiveness of existing religious buildings. It was found that sacral tourism is significant in the development of a region. The basis for the development of sacral tourism are sacred buildings – churches, monasteries and some sacred monuments, like crosses or cave temples. Each sacred building is assessed and the most attractive objects for visitors are identified; temples are grouped according to their attractiveness: most attractive, attractive, and least attractive. The first group includes those places of worship that have religious, architectural and sightseeing value. Since they are concentrated mainly in the central part of the city, the sacred tours at present should be conducted here. It is demonstrated that Ternopil' has a significant sacral-tourism potential, which should be included in the creation of new sacral-tourism products within the region.

Key words: tourism, sacral-tourism attraction of the territory, religious tourism, sacral-tourism product.

Вступ. Сакральний туризм є одним із найбільш перспективних напрямів туристичної галузі на теренах Західної України.

Сакральний туризм відіграє велику роль у міжнародному туризмі. “Релігійний туризм, – зазначає московський дослідник Т. Христов, – це люди, які виїжджають за межі традиційного середовища проживання на термін не більше року для відвідування святих місць і центрів релігій” [8]. Під релігійним туризмом слід розуміти види діяльності, пов'язані з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, що спрямовуються до святих місць і релігійних центрів, які знаходяться за межами звичайного для них середовища.

У сучасному релігійному туризмі можна вирізнити два напрями:

- власне релігійний – паломництво (відвідування святих місць з метою поклоніння реліквіям) і місіонерство (здійснення подорожей з метою пропаганди того чи іншого віровчення);

- релігієзнавчий – пізнавальні (ознайомлення з релігійними пам'ятками, історією релігії, культурою) та наукові (для богословів, істориків, релігієзнавців) подорожі [3].

Пріоритетним напрямом у Тернопільській області є паломницький туризм. Паломницький туризм – різновид релігійного туризму, сукупність подорожей представників різних релігій з паломницькою метою. Слово “паломництво” походить від слова “пальма”: християни, які здійснювали походи на Святу землю, привозили звідти пальмову гілку [8]. У центральній частині Тернопільської області привабливим об'єктом паломницького туризму є

Зарваницький духовний центр, а у північній – Почаївська Лавра.

Основою для розвитку сакрального туризму є наявність сакральних пам'яток на певній території. Це церкви, монастирі, костели, печерні храми та інші об'єкти, які цікаві для відвідування з пізнавальною та релігійною метою. Усі ці пам'ятки становлять сакральнотуристичний потенціал певної території і потребують детального вивчення.

Ступінь дослідження проблеми. Питанням оцінки сакральних ресурсів займалися такі вчені, як О. Бейдик, Т. Божук, В. Кравців, С. Кузик, О. Лесик, Т. Христов та інші. У дослідженнях учених запропоновано підходи до систематизації релігійних споруд та здійснено оцінку деяких із них. Для цього було використано поєднання кількісного та якісного методів оцінки.

Виклад основного матеріалу. Зокрема, Т. Божук запропонувала дещо вдосконалену шкалу критеріїв оцінювання. Так, кожному облікованому об'єкту на досліджуваній території присвоюється певний бал (за трьохбальною шкалою) відповідно до певних ознак (дослідниця пропонує 23 такі показники). Наводимо їх у тому самому порядку, в якому вони пронумеровані у таблиці 2: 1) картографічне відображення, 2) положення у ландшафті, 3) кольорова палітра, 4) панорамність, 5) унікальність, 6) правовий статус, 7) значення об'єкта, 8) історична значимість, 9) розташування, 10) доступність, 11) зовнішній вигляд споруди, 12) атракційна ємність, 13) ступінь збереження, 14) безпечність, 15) рівень організації для показу, 16) архітектурний напрям, 17) насиченість інтер'єру, 18) насиченість екс-

тер'єру, 19) сакральна цінність, 20) наявність інфраструктури, 21) рівень психофізіологічного комфорту рекреантів, 22) наявність питної води, 23) стійкість до навантаження [1, с. 438].

Максимально можлива кількість балів для досліджуваного об'єкта – 69, мінімально можлива – 23. Оцінку релігійної споруди визначають за формулою [1, с. 335]:

$$A_o = \sum x_i \quad (1.1),$$

де A_o – оцінка релігійного об'єкта, x_i – оцінка показника, визначена балом.

Після здійснення оцінки кожного сакрального об'єкта на певній території, можна визначити оцінку її релігійно-туристичного потенціалу за такою формулою [1, с. 335]:

$$A_{\text{тер.}} = \sum_{i=1}^n A_{oi} = A_{o1} + A_{o2} + \dots + A_{on} \quad (1.2),$$

де $A_{\text{тер.}}$ – оцінка релігійно-туристичного потенціалу певної території, A_{oi} – оцінка i -го об'єкта, бал.

Одним із багатих сакральним потенціалом центрів у Тернопільській області є місто Тернопіль, тут діє 42 церкви та молитовні доми різних конфесій: 23 греко-католицьких, 13 православних, 2 римо-католицьких і 4 протестантських (див. табл. 1). Тому дослідження релігійно-туристичного потенціалу міста є актуальним в сучасних умовах.

Особливо привабливими для туризму вважаються давні релігійні споруди, оскільки вони мають максимальну пізнавальну, естетичну та історичну цінність. Таких церков у Тернополі небагато. Серед них – церква Воздвиження Чесного Хреста, яка є однією з головних архітектурних доміант міста. Її ще називають Надставною, оскільки вона височіє на пагорбі над ставом. Храм спорудили у кінці XVI ст., перші відомості про нього знайдено у грамоті Костянтина Острозького (1570 р.). У будівництві церкви витримані давньоруські оборонні традиції. В часи нападів татар споруда входила до оборонного кільця міста. Але первісний вигляд зберегла лише середня частина споруди. Церква зазнала великих руйнувань під час війн у XX ст. Після реставрації у 1954 р. вона набула сучасного вигляду. Споруда потребує постійного догляду та реставрації. У 2012 р. внаслідок руху ґрунтів обвалилися сходи храму. Їх було відновлено, тим не менш, проблема обвалів залишається актуальною й для усіх інших споруд центральної частини Тернополя, які споруджені над занедбаними підземеллями.

Одна із найцінніших пам'яток міста – Домініканський костел св. Вінцента Феррарського (сьогодні – це кафедральний собор Непорочного Зачаття Діви Марії УГКЦ). Святиня постанала у 1749 – 1779 роках за проектом Августа Мошинського та за сприяння Юзефа Потоцького (до наших днів усередині збереглася меморіальна таблиця з 1778 року, на честь засновника храму). Будівля дуже постраждала у 1944 році, але в 1959 році була відновлена та використовувалася як склад для театральних декораций. З 1978 до 1989 року тут діяла Тернопільська картинна галерея. Біля храму в 2004 році було встановлено пам'ятник кардиналу Української греко-католицької церкви Йосипу Сліпому, уродженцю Тернополя.

До найдавніших споруд міста належить і

церква Різдва Христового, зразок подільського архітектурного мистецтва XVII століття. Церкву було зведено у 1608 році біля східних воріт міста. На місці сучасної церкви стояла дерев'яна Середня церква, проте вона була знищена пожежею у XVI столітті. Церква неодноразово була реставрована (1808, 1937), внаслідок чого змінювала свій зовнішній вигляд. Тим не менш, в її архітектурі чітко простежуються оборонні ознаки, які були властиві спорудам того часу – широкі стіни та вікна-бійниці невеликого розміру. Легенда розповідає, що в цій церкві схиляв голову у молитві Богдан Хмельницький у 1649 році.

Серед тернопільських святинь церква Успіння Пресвятої Богородиці посідає третє місце за часом заснування. Історія становлення церкви починається у XVII ст. Відома давня її назва – Монастирська, оскільки тривалий час тут проживали отці-василіани, які опікувалися спорудою.

У 1832 р. церква була знищена внаслідок масштабної пожежі. Через чотири роки тернополяни побудували новий мурований храм у візантійському стилі. У 1877 р. було зведено унікальну дзвіницю у романському стилі. Поруч з церквою на місці, де тепер стоїть п'ятиповерховий житловий будинок, був розташований старий цвинтар з численними бароковими надгробними плитами початку XIX ст. Там були поховані військові старшини Наполеонівської армії, а також знатні мешканці міста.

У 1962 р. в період посилення боротьби проти релігійного віровчення Монастирську церкву було повністю зруйновано радянськими активістами. Але з початком становлення незалежності України на цьому місці знову встановлено хрест, а в 1992 р. розпочато будівництво нової цегляної церкви, яка сьогодні діє та приваблює туристів своєю мальовничістю.

Особливою популярністю серед поціновувачів сакральної архітектури користуються дерев'яні споруди. На території Тернопільської області є багато зразків галицького дерев'яного зодчества. На сучасному етапі в місті є лише один дерев'яний храм – Зарваницької Божої Матері, який знаходиться на території Старого парку. На завершальному етапі будівництва знаходиться другий дерев'яний храм на

вул. Лепкого, 12. У рамках стратегії розвитку туризму в області до 2015 року запропоновано проект створення скансена дерев'яної сакральної архітек-

тури на території парку Топільче. Такий музей створив би додаткові переваги для міста як центру релігійного туризму.

Таблиця 1

Культові споруди у місті Тернопіль

№ з/п	Назва	Рік зведення	Адреса
Греко-католицькі церкви			
1	Непорочного Зачаття Діви Марії	1779	вул. Гетьмана Сагайдачного, 14
2	Успіння Пресвятої Богородиці	1992	вул. Князя Острозького, 55
3	Матері Божої Неустанної Помочі	2000	бульв. Данила Галицького
4	Святого Архистратига Михаїла	1993	вул. 15 Квітня, 1А
5	Святого Василя Великого	1990-ті	вул. Новий Світ, 14
6	Зарваницької Божої Матері	2008	Старий Парк
7	Святих Володимира і Ольги		вул. Гетьмана П. Орлика, 1А
8	Святого Апостола Петра	2005	вул. Володимира Великого, 2
9	Всіх святих українського народу	2013	вул. 15 Квітня, 37А
10	Різдва Івана Хрестителя		вул. Довженка, 9А
11	Святого Димитрія		вул. Микулинецька Бічна, 1
12	Святого Духа		вул. Тарнавського, 2А
13	Святої Софії Премудрості Божої		вул. Кривоноса, 26А
14	Перенесення мощей Святого Миколая	2013	вул. Миру
15	Святого Великомученика Пантелеймона Цілителя		вул. Бережанська, 3А
16	Святого Івана Богослова		просп. Злуки, 14
17	Святого священномученика Йосафата	2002	вул. Лучаківського, 5
18	Святого Миколая		вул. Тролейбусна, 14А
19	Пресвятої Трійці		вул. Чайковського, 1А
20	Святого пророка Іллі	2013	вул. Бродівська
21	Вознесіння Господнього	2013	вул. Львівська
22	Святого апостола Андрія Первозваного	2012	вул. Чернівецька
23	Великомучениці Теклі	2014	вул. Купчинського, 14
Православні церкви			
24	Воздвиженська церква	XVI ст.	вул. Над Ставом, 16
25	Різдва Христового	1602	вул. Руська, 22
26	Пресвятої Богородиці		вул. Клима Савури, 6
27	Свято-Троїцький кафедральний собор		просп. Злуки, 28
28	Всіх святих Землі української		вул. Винниченка
29	Святих Бориса і Гліба	2004	вул. Академіка Корольова
30	Святого Апостола Андрія Первозваного	2013	вул. Лукіяновича
31	Преображення Господнього		вул. Куліша
32	Ікони Божої Матері Скоропослушниці	2011	вул. Довженка, 20
33	Введення в храм Пресвятої Богородиці	2013	вул. Карпенка, 22А
34	Святого Івана Хрестителя	1857	вул. Шпитальна, 2А
35	Цілителів землі української	2011	вул. Князя Острозького
36	Вознесіння Господнього	2014	вул. Злуки
37	Віри, Надії, Любові і Софії	2000-ні	вул. С. Коновальця, 1
Римо-католицькі костели			
38	Божого милосердя і Божої Матері Неустанної Помочі	2009	просп. С. Бандери, 57
Протестантські церкви			
39	Новоапостольська церква		вул. Збаразька, 8А
40	Церква Християн Віри Євангельської		вул. Довженка, 4
41	Перша Церква Християн Віри Євангельської		вул. Квіткова, 19
42	Церква Християн Віри Євангельської "Світло для світу"		вул. Карпенка, 32

Таблиця 2

Оцінка сакральних споруд міста Тернопіль, бали*

Кри- терії Сак- ральні споруди	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	Всьо- го
1	2	3	2	1	3	3	2	3	3	3	2	3	3	3	2	3	3	2	2	1	3	2	3	57
2	2	2	2	3	2	1	1	2	3	3	2	3	3	3	1	2	2	1	1	1	3	1	2	46
3	2	3	1	3	2	1	1	1	3	3	3	1	3	3	1	3	2	3	2	1	3	1	3	49
4	2	3	3	2	1	1	1	2	3	3	3	1	3	3	1	3	2	2	2	1	2	1	3	48
5	1	1	1	1	1	1	1	1	3	3	3	1	3	3	1	1	1	1	1	1	2	2	2	49
6	2	3	3	2	2	1	1	1	3	3	3	1	3	3	1	3	3	3	1	1	3	2	3	49
7	2	2	3	2	2	1	1	1	3	3	3	1	3	2	1	3	2	3	1	1	3	2	3	48
8	2	3	2	3	2	1	1	1	3	3	3	1	3	3	3	3	3	3	2	2	3	2	3	56
9	3	1	2	1	1	1	1	1	3	3	3	1	3	3	1	2	2	3	1	1	2	2	3	44
10	2	2	3	1	2	1	1	1	3	3	3	1	3	2	1	2	3	3	1	1	3	2	3	47
11	2	1	1	1	1	1	1	1	2	3	3	1	3	3	1	2	2	1	1	1	3	2	3	40
12	2	3	3	3	1	1	3	1	3	3	3	1	3	3	1	2	1	3	1	1	2	2	2	49
13	1	2	2	2	1	1	1	1	3	3	3	1	3	2	1	2	2	2	1	1	2	2	2	41
14	2	2	1	1	1	1	1	1	3	3	3	1	3	3	1	2	2	1	1	1	3	1	3	41
15	2	1	2	1	1	1	1	1	3	3	3	1	3	1	1	2	2	2	1	1	3	2	2	40
16	3	2	1	2	1	1	1	3	3	3	3	1	3	3	1	3	2	2	2	1	3	3	3	50
17	3	1	1	2	1	1	2	3	3	3	3	1	3	3	1	2	2	3	1	1	2	3	3	48
18	3	3	3	3	2	1	1	2	3	3	3	1	3	3	1	3	3	3	2	1	3	2	3	55
19	3	3	2	2	1	1	1	2	3	3	3	1	3	3	1	3	3	3	1	1	3	2	2	50
20	1	1	1	1	1	1	1	1	3	3	2	1	2	3	1	2	1	1	1	1	2	3	3	37
21	1	1	1	1	1	1	1	1	3	3	2	1	2	3	1	2	1	1	1	1	2	3	3	37
22	3	2	2	1	1	1	1	1	3	3	2	1	2	3	1	2	2	3	1	1	2	2	3	43
23	2	1	1	1	1	1	1	1	2	3	3	1	3	3	1	2	2	2	1	1	2	2	3	43
24	3	3	1	3	3	3	3	3	3	3	2	3	2	2	2	3	3	3	3	2	3	2	2	60
25	3	3	3	1	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	3	3	3	3	2	3	2	2	63
26	3	1	1	1	1	1	1	1	3	3	3	1	3	3	1	1	2	2	3	1	1	2	3	42
27	2	2	2	1	2	1	2	1	3	3	3	1	3	3	2	2	2	3	1	1	2	1	3	46
28	3	1	1	1	1	1	1	1	3	3	3	1	3	3	1	2	1	1	1	1	2	2	3	40
29	3	3	1	1	1	1	1	1	3	3	3	1	3	3	1	3	2	2	1	1	3	3	3	47
30	2	1	1	1	1	1	1	1	3	3	2	1	2	3	1	1	1	1	1	1	2	2	1	34
31	3	3	3	3	1	1	1	1	3	3	3	1	3	3	1	3	2	3	2	1	3	3	3	51
32	2	1	1	1	1	1	1	1	3	3	1	1	2	3	1	1	1	1	1	1	2	2	1	33
33	2	1	1	1	1	1	2	1	3	3	2	1	3	2	1	1	1	1	1	1	2	2	1	35
34	2	1	1	1	3	2	1	3	3	3	2	3	2	2	1	3	1	2	2	1	3	3	1	46
35	3	1	2	2	2	1	1	1	3	3	3	1	3	3	1	3	1	2	1	1	3	3	3	47
36	2	1	1	1	1	1	1	1	3	3	3	1	2	2	1	1	1	1	1	1	1	2	1	33
37	2	3	3	2	2	1	2	2	3	3	3	1	3	3	1	3	3	3	2	1	3	1	3	53
38	3	3	3	3	3	2	2	1	3	3	3	2	3	3	2	3	3	3	2	1	3	2	3	56
39	2	1	1	1	1	1	1	2	3	3	3	1	3	3	1	3	2	3	1	1	1	1	2	41
40	2	1	1	1	1	1	1	1	3	3	3	1	3	3	1	2	1	2	1	1	2	2	3	40
41	2	1	1	1	1	1	1	1	3	3	3	1	3	3	1	1	1	2	1	1	3	1	3	39
42	2	1	1	1	1	1	1	1	3	3	3	1	3	3	1	1	1	1	1	1	3	1	2	38
Всього	94	78	71	67	62	50	54	60	114	126	117	55	121	117	47	95	82	97	58	49	102	83	99	1898

*Нумерація критеріїв подана в тексті, нумерація сакральних споруд відповідає нумерації в таблиці 1.

Місто Тернопіль має потужний сакральний потенціал і може стати однією із релігійно-туристичних destinations поряд із Зарваницьким духовним центром та Почаївською Лаврою. Тому важливим є вивчення релігійно-туристичної привабливості його території. На основі методики дослідження сакрально-туристичного потенціалу території, розробленої Тетяною Божук [1], та власних візуальних спостережень нами здійснено бальну оцінку кожного сакрального об'єкта у місті Тернопіль, яка стала підґрунтям для визначення релігійно-туристичної привабливості обласного центру (див. табл. 2).

Як показало дослідження, найбільший сакральний потенціал мають церква Різдва Христового (63 бали), церква Воздвиження Чесного Хреста (60), храм Непорочного Зачаття Діви Марії (57), церква Святого Апостола Петра (57), церква Божого Милосердя і Божої Матері Неустанної Помочі (56).

Екскурсійне значення наразі має церква Святого Апостола Петра, при котрій діє зоопарк, відкритий для відвідувачів. Тут також знаходиться найбільший в Україні вертеп, який відвідують у зимовий час, що вказує на відсутність впливу сезонності на відвідування сакральної destinations.

Загальна сакрально-туристична привабливість території міста Тернопіль становить 1898 балів. Для порівняння з аналогічними показниками, отриманими Т. Божук на досліджуваних територіях, нами було підсумовано оцінкові бали лише найбільш привабливих споруд (див. вище), яка становить 293 бали. Сакрально-туристична привабливість міста Дрогобич становить 218 балів [1, с. 338], яка включає оцінку чотирьох привабливих сакральних споруд.

Загалом, культові споруди міста Тернопіль

можна поділити на три групи за рівнем сакральної привабливості: найбільш привабливі (від 56 до 63 балів), середньопривабливі (від 41 до 55 балів); найменш привабливі (від 23 до 40 балів).

До першої групи належать згадані вище культові споруди, які мають як релігійну, так і архітектурну та екскурсійну цінність. Вони зосереджені переважно в центральній частині міста. Отже, сакральні маршрути на сучасному етапі варто проводити саме тут.

До другої групи належать 24 храми міста, до третьої – 12 споруд. Об'єкти другої та третьої груп ще не використовуються в екскурсійній діяльності, оскільки не мають належної історичної чи мистецької цінності; вони ще не включені у список пам'яток архітектури міста та, здебільшого, перебувають на етапі спорудження. Знаходяться у периферійних районах міста: на масивах “Сонячний”, “Дружба”, “Новий Світ” та “Східний”.

Тому для включення їх до туристичних програм варто приділити увагу їхній популяризації та наданню таким спорудам естетичної та сакральної цінності.

Висновки. Таким чином, Тернопіль має достатній сакрально-туристичний потенціал, який може бути використаний для включення обласного центру до сакральних турів, які проходять по території Тернопільської області (паломницькі шляхи до Зарваниці та Почаєва). Крім цього, місто має ряд цінних сакральних споруд, які відвідуються туристами і відіграють значну роль у формуванні сакрально-туристичної привабливості обласного центру. Отже, сакральний туризм на його території може стати одним із пріоритетних напрямів розвитку туристичної галузі.

Література

1. Божук Т. І. Рекреаційно-туристичні destinations: теорія, методологія, практика : монографія / Тетяна Божук. – Львів, 2014. – 468 с.
2. Іванунік В. О. Оцінка рекреаційно-туристичної атрактивності території (на прикладі Чернівецької області): Монографія / В. О. Іванунік. – Чернівці: ВПЦ “Чернівецький університет”, 2009.
3. Кузик С. Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід : монографія / Степан Кузик. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 254 с.
4. Куневич Б. М. Сакральні пам'ятки Тернопільщини. Фотоальбом. Видання 2-ге, змін. і допов. / Б. М. Куневич. – Тернопіль : ТОВ “Новий колір”, 2011. – 152 с.
5. Лесик О. В. Замки та монастирі України / Лесик О. В. – Львів : Світ, 1993. – 176 с.
6. Пустиннікова І. Вісімдесят три святині Тернопілля : путівник / І. Пустиннікова. – К. : Грані-Т, 2010. – 72 с.
7. Тернопільський енциклопедичний словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК “Збруч”, 2008. – Т. 3. П – Я. – 708 с.
8. Христов Т. Т. Религиозный туризм : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Христов Т. Т. – М. : Академия, 2005. – 288 с.

Стаття надійшла 2.11.2014 р.

ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ СПЕЛЕОТУРИЗМУ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Проаналізовано мотивацію вибору спелеотуристів та різносторонні можливості рекреаційного використання печер, які пояснюють зростання інтересу до даного виду в туристичній індустрії. Наявні на території Івано-Франківської області природні, штучні та печери-штовельні переважно цікаві для кейверів-початківців. Перспективними регіонами для розвитку спелеотуризму є Придністерський та Карпатський, печери яких мають наукову, історичну, сакральну, естетичну та археологічну цінність. На сьогодні відвідування підземних пустот відбувається без належної організації та контролю у вигляді неорганізованого відпочинку. При відповідній інформаційно-маркетинговій діяльності спелеооб'єкти можуть стати вагомим складовою не тільки спелеомаришутів, а й цікавим доповненням до інших пізнавально-екскурсійних турів регіону.

Ключові слова: спелеоресурси, печери, спелеотуризм, спелеооб'єкти, кейвінг.

Yaroslava Atamanyuk. Preconditions for the development of speleotourism in Ivano-Frankivs'k Oblast. This study analyzes the possibilities for the development of speleotourism in Ivano-Frankivs'k Oblast. My review of scientific literature shows a considerable scientific base devoted to the research of karst and karst caves. Nevertheless, there is inadequate elucidation on the question of karst caves for recreation and the development of speleotourism. This paper analyzes the motivation for speleotourism. Among its basic elements are: the necessity to substitute comfort and rest for adventure, to prove oneself, and to learn something new. Various possibilities for recreational use of the caves are suggested by increasing interest in this activity by the tourist industry. They give us an opportunity to perceive speleotourism as a constituent part of adventure tourism and eco-tourism. We offer a contemporary understanding of speleotourism as a type of tourist activity accessible for everyone. Simple but extreme natural obstacles encourage the popularity of caving among active youth. This type of tourism is commonly considered technically difficult. It envisages following extreme routes and requires careful preparation for the trip, as well as strength and endurance. It would be desirable to add the notions of "caving" and "spelunking" as special types of speleotourism. This should interest all categories of tourists seeking cave adventures. Most caves of this area are of interest to beginners, who are not trained and not well informed in modern cave research techniques. Along with natural caves, synthetic caves and caves-galleries are also popular. The caves of this region have scientific, historical, sacral, aesthetic and archeological values. There are good prospects for the development of speleotourism in the Dniester and the Carpathian regions. Presently, however, the speleological objects of this oblast are practically not appraised as tourist resources and not included on tourist routes. Special informational and marketing policy can transform speleological objects into a significant constituent part of speleological routes and an interesting addition to the other cognitive-excursion tours of the region. Practical implementation of these recommendations in the planning of development of the region's tourist industry will facilitate identifying specific services of interest to current tourists.

Key words: speleology resources, caves, speleotourism, speleology objects, caving.

Вступ. У світі все більшою популярністю користується пригодницький туризм, головними складниками якого є контакт з природою, пізнання нового, незвичного, виняткового та фізична активність. Цей напрям швидко розвивається і стає все більш прибутковим. Важливою умовою вибору місця відпочинку в сучасних умовах для туристів стає також можливість активно відпочити в екологічно чистих місцях, пізнати нове, культурно збагатитися.

Серед інших видів пригодницького та екологічного туризму одним із найбільш перспективним є спелеотуризм, який дає можливість поєднати фізичні навантаження, лікування та

дослідження. Цей вид туризму не є новим для Івано-Франківської області, хоч і має тут значно менші масштаби порівняно із сусідніми Тернопільською, Чернівецькою, Закарпатською та Львівською областями. Останніми роками інтерес до печер області постійно зростає і, хоч вони не є екскурсійними, щороку збільшується кількість відвідувачів вже відкритих печер, продовжується освоєння нових.

Вихідні передумови. В українських та зарубіжних виданнях наявна значна наукова база щодо питань дослідження проблем карсту та карстових печер. Значну увагу теоретичним і методичним основам вивчення карсту приділили у своїх працях Дмитро Кантемір, Херес Аугусто

Сантос, Едвалдо Цесар, В. М. Андрійчук, Г. А. Бачинський, Б. А. Вахрушев, В. М. Дублянський, А. Б. Климчук та інші.

На території Івано-Франківщини перші невеликі печери в Карпатах були відкриті у післявоєнний період членами Комплексної карстової експедиції, які оглянули в горах 35 карстових порожнин [2]. Вивченням підземних пустот в регіоні займалися О. П. Черниш, Л. Г. Мацкевий, В. Д. Баран, Л. І. Крушельницька, В. М. Конопля, О. С. Ситник, В. Б. Антонович, нині дослідження продовжують В. М. Андрійчук, Б. Т. Рідуш, А. Б. Климчук, В. П. Коржик, Л. С. Мончак та інші науковці. Важливу роль у формуванні бази даних про печери області відіграв спелеоклуб "Protey", члени якого, наприклад, у 2006 році відкрили і дослідили печеру "Сенсація" довжиною 148 м, що знаходиться на березі річки Бистриця в околицях міста Івано-Франківськ.

Відаючи належне існуючим науковим напрацюванням, слід зазначити, що на сьогоднішній день недостатньо висвітлені в науковій літературі питання рекреаційного освоєння карстових печер та розвитку спелеотуризму. Ця інформація переважно подається у формі науково-популярних творів.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. В літературі зустрічаються різні думки щодо суті та змісту спелеотуризму. Частіше цей вид туризму подають як технічно складний, який передбачає проходження небезпечних маршрутів в умовах відсутності природного світла, високої вологості та низької температури повітря, що вимагає від спелеотуриста ретельної підготовки до подорожі, а також сили та витривалості. Враховуючи різну складність печер, доречно було б ввести розуміння кейвінгу, спелункінгу як різновидів спелеотуризму, що дозволить зацікавити даним видом практично усіх туристів – любителів пригод.

Метою здійсненого дослідження стало вивчення потенціалу Івано-Франківської області для організації спелеотуризму та розробки спелео-маршрутів на її території. Відповідно до неї були сформульовані і розв'язані такі **завдання**:

- проаналізовано теоретико-методичні аспекти чинників розвитку спелеотуризму;
- з'ясовано актуальні особливості і потенційні можливості розвитку спелеотуризму в Івано-Франківській області;
- сформульовано загальні рекомендаційні засади щодо ефективного розвитку ринку спелеотуристичних послуг регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження показують, що на сучасному етапі спортивним туризмом займаються не тільки любителі та професіонали, які об'єднуються Федерацією спортивного туризму. Цей вид давно уже набув значного розвитку у світі і став підгалуззю комерційного туризму. За даними ВТО (Всесвітньої туристичної організації), якщо кількість

туристів у цілому зростає щорічно на 2-4 %, то прихильників пригодницького туризму – на 10-15 % [4]. Таке зростання інтересу до пригодницьких і спортивних видів туризму можна пояснити:

- потребою туриста позбутись на деякий час залежності від "контролюючих" його механізмів (мобільних телефонів, комп'ютерів тощо);

- необхідністю замінити все більш комфортний і стандартний відпочинок (часто високий рівень сервісу приглушує місцевий колорит і індивідуальність) на пригоду;

- бажанням здійснити хоч і незначне, але відкриття, відчувати радість пізнання нового;

- можливістю взяти участь у певному науковому археологічному чи культурному дослідженні (у багатьох печерах знаходять цікаві наскельні малюнки, рештки тварин тощо).

Важливими елементами мотивації є можливість відчувати дружню підтримку та розуміння, чийсь допис, важливість своєї присутності при подоланні складних перешкод, організації страхування тощо, а також проявити свої власні здібності, навички, тренуваність та витривалість.

Саме можливість задовільнити вище згадані потреби пояснює те, що основними споживачами екстремального туристського продукту є особи молодого або середнього віку. Згідно з результатами дослідження, їх середній вік не перевищує 36 років, а 57 % клієнтів – чоловіки, причому майже половина з них неодружені або ніколи не були одружені [4].

Відвідування печер має також інші переваги, зокрема, лікувальний ефект. Печери як підземні утворення мають мікрокліматичні умови (характеризуються постійністю йонного й газового складу повітря, домінуванням від'ємно заряджених йонів, постійністю барометричного тиску і температури тощо), сумарна дія яких створює лікувальний ефект спелеотерапії. Медики стверджують, що тривале перебування в карстових печерах (200-300 годин протягом 5-6 тижнів) створює умови для пониження чутливості організму до алергенів, нормалізує артеріальний тиск і обмінні процеси. Особливо ефективно допомагає спелеотерапія дітям [5].

На сьогодні в Івано-Франківській області відомо більше 100 печер, але вивчені (зроблено топонімію та описи) тільки 80 з них. Значна частина печер області розташована в межах річки Дністра і Пруту на території Тлумацького та Городенківського районів, окремі печери вивчені також поблизу м. Івано-Франківськ на території Тисменицького та Богородчанського районів, а також у гірських районах – Косівському і Верховинському (таблиця 1).

Найбільш атрактивними є печери Тлумацького району. Саме там, поблизу с. Живачів, знаходиться найдовша серед вивчених печер – Покутянка (Нежданна) довжиною 935 м, яка описана ще в 1874 р. Адамом Кіркором. Вона представляє лабіринт досить вузьких ходів, невеличкі зали. Вхід ускладнений, оскільки знаходиться на краю схилу і

переважно затоплений. Печера Лісок у селі Хотимир в однойменному урочищі згідно з кадастром має 212 метрів довжини і декілька “поверхів”.

Найбільш відомими і цікавим для спелеологів-дослідників і туристів-любителів є комплекс порожнин біля с. Одаїва – Одаївські печери (рис. 1).

Таблиця 1

Печери на території Івано-Франківської області [1]

Адміністративні одиниці	Загальна кількість	Загальна довжина, м	Загальна площа, м ²	Загальний об'єм, м ³
1	2	3	4	5
Тлумацький район	34	2548,8	2154,5	4507
Городенківський район	41	2039,5	1970	3550
Тисменицький район	6	232	201	422
Богородчанський район	5	51	49	70
Косівський район	11	211	200	278
Верховинський район	1	3,5	15	10
місто Яремче	4	546	638	1161
Територія інших районів	9	6	-	-
Івано-Франківська область	111	5637,8	5227,5	9998

Серед найбільш відвідуваних печер – Грот Монаха – печера на схилі берега Дністра (на рівні 85 м від його поверхні) зі слідами монастиря. Грот штучно вирубаний, вірогідно на основі природної порожнини. Печеру дослідила в 1992 році Прикарпатська експедиція інституту суспільних наук НАНУ. Під час розкопок у верхній частині відкладів зафіксовані матеріали XIX – початку XX ст. Досліджуючи знайдені фрагменти посуду, львівський

археолог, доктор наук Леонід Мацкевий зробив висновок, що грот вирубали у XVII – XVIII ст. [6]. Нижче розміщені отвори, поєднання яких нагадує обличчя: очі та рот.

В урочищі Думчина Долина навпроти дністровського схилу, в лісі в гіпсовій товщі знаходиться печера Думка з найпросторішим входом; вона горизонтальна і має близько 60 м зручних ходів та нижній ярус.

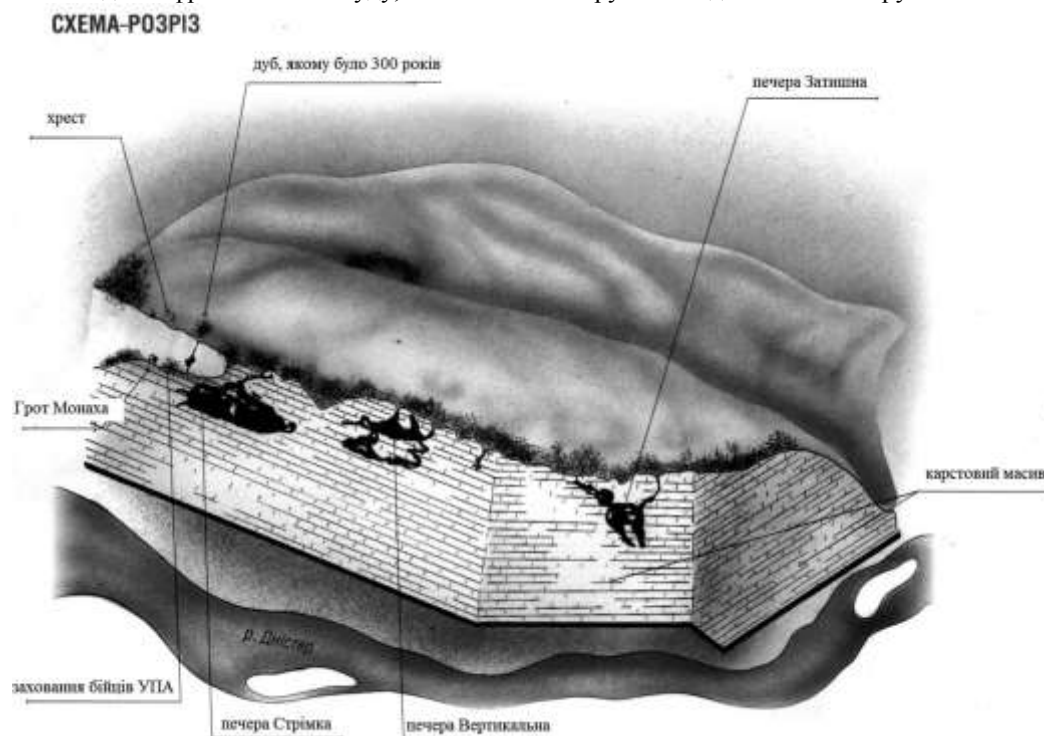


Рис. 1. Схема-розріз розміщення Одаївських печер уздовж Дністра (за О. Костюком)

Із вертикального триметрового колодязя розпочинається печера Стрімка, яка має глибину 38 м, довжину ходів – 125 м, об'єм – 480 м³ і віднесена до спортивних печер I категорії складності. Вхід-колодязь переходить у вузький спіральний хід довжиною близько 20 метрів.

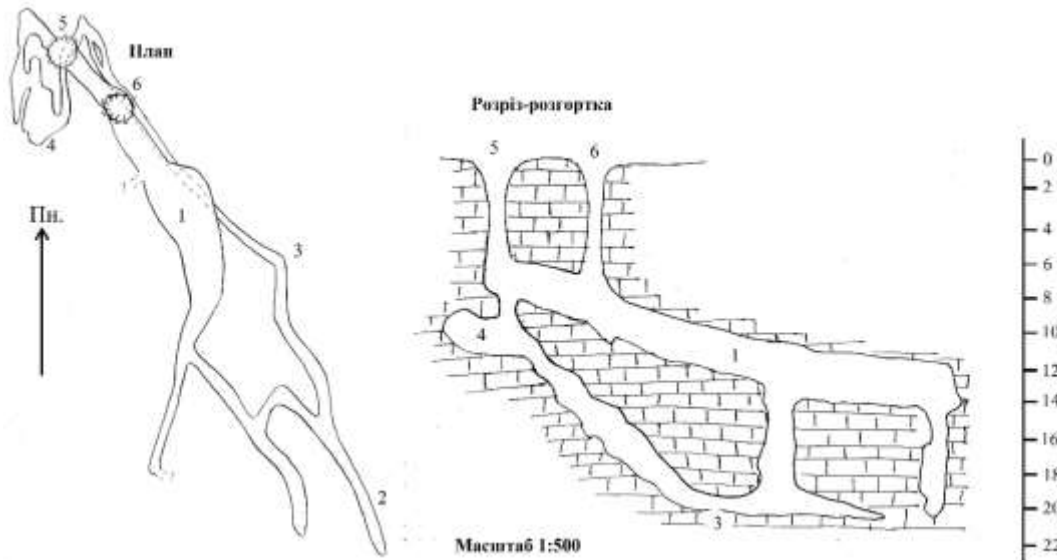
До даного комплексу відносять також печери Вертикальна (довжиною 163 м і глибиною 36 м) (рис. 2) і Затишна з невеликими залами та вертикальними обривами.

У печері Вертикальна були знайдені крем'яні вироби, кістки тварин, фрагменти посуду зі

шнуровим орнаментом, що свідчить про пізній етап трипільської культури (кінець третього тисячоліття до нашої ери), кераміку княжої доби і рештки тварин, що можуть датуватись тим самим часом.

Печера Затишна відкрита спелеологами у

1985 році, в одному із залів знайдено скелет людини віком приблизно 5100 років. Інші знахідки дозволили зробити висновки про можливе поховання епохи неоліту (3 тис. років до Р. Хр.).



1 – галерея “Широка”; 2 – галерея “Склерозу”; 3 – “КПК”; 4 – перший вхідний колодязь; 5 – другий вхідний колодязь

Рис. 2 Схема-план печери Вертикальна

Варта уваги печера Сталактитова в селі Локітки – єдина в області із сталактитами і сталагмітами вапнякового походження, трьома горизонтальними залами. Вхід її вузький і вертикальний, на основі карстової воронки. Печеру вважають найгарнішою в області. Тут зберігся унікальний для регіону сталагміт заввишки 1,5 метра. На сьогодні вхід у печеру завалений.

Не менш цікаві печери Городенківського району. У с. Незвисько, де часто зупиняються туристи, що сплавають р. Дністер, цікавою є, наприклад, печера Сіра з п'ятьма залами, які з'єднані вузькими лазами, підземною річкою та невеликим озерцем. Знайдені скам'янілі рештки рослин, кістки риб та знаряддя праці (кам'яні сокири) у найвіддаленіших залах підземелля дозволили зробити висновок, що печера була обжита кілька тисяч років тому.

В с. Якубівка розташовані перспективні печери Архітектурна та Сяюча, які мають досить просторі, гарно вимиті водою ходи, схожі на підвальні приміщення.

В околицях міста Яремче поблизу схилу гори Маковиця знаходиться найдовша відома карпатська печера Тектонічна (Довбуша) з глибиною ходів до 16 м та багатьма залами, кількома ярусами. У печері є досить небезпечні ділянки, її відносять до першої категорії складності.

Неподалік від міста Івано-Франківськ цікавим для дослідження є Вовчинецький масив. У 2006 році спелеоклуб “Протей” відкрив і дослідив печеру Сенсация довжиною 148 м, що знаходиться на березі

річки Бистриця неподалік села Вовчинці. Ця печера є одним із основних колекторів карстових вод Вовчинецького масиву і представляє собою великий спелеологічний інтерес оскільки дає можливість для проходження в масив на кілометри. Неподалік знаходиться не менш цікава печера Івол-1 довжиною приблизно 22 м з горизонтально розташованими ходами, як і в Сенсация. Обидві печери розташовані по ліву сторону від під'їзної дороги до масиву, а по праву сторону розташована вертикальна печера-колодязь Івол-2 глибиною до 16 м.

Поряд з природними печерами популярністю користуються штучні печери та печери-штольні. У с. Незвисько ще в 30-х роках минулого століття велась активна розробка родовищ фосфоритів підземним способом. До нашого часу збереглась частина штолень, які з'єднані між собою штреками. Тут є п'ять великих залів, джерело. У с. Шешори Косівського району є Довбушева (за іншими джерелами – Даж-Божа) печера, висічена пращурами в кам'яній ущелині в масиві крем'яної гори – від рогу хребта Корми-Тура на південному схилі. На висоті 668 м над р. м. поблизу села Бубнище Болехівської міської ради розташований унікальний скельний комплекс, названий на честь опришка Олексія Довбуша. Скелі Довбуша – явна фортеця Х ст. У скельних “стінах” комплексу вибито декілька печер. Вони вирубані у моноліті північно-західних пісковикових скель. Три печери штучного походження, а для четвертої (друга в ряду) використано природну ущелину.

У цілому печери регіону мають наукову, історичну, сакральну, естетичну й археологічну цінність,

а саме:

- окремі печери та їхні комплекси є унікальними геологічними пам'ятками природи;

- печери були язичницькими святилищами, печерними монастирями;

- у печерах виявлені важливі свідчення про життя людей з найдавніших часів, зокрема, палеоліту та мезоліту: мисливський табір у печері Чортовець (Чортовець-Чоловська Гора) на північно-східній околиці с. Чортовець Городенківського району), у печері Одаїв (Думчина Долина) на північний захід від с. Одаїв Тлумацького району;

- у XVII – XVIII століттях, за переказами, тут таборували карпатські опришки, зокрема й загони Олекси Довбуша;

- поблизу Сокільської скелі в одній із печер на початку 1700-х років жив відлюдником засновник містичної гілки юдаїзму – хасидизму Ізраель Бен Елізер;

- печери слугували “криївками” для воїнів ОУН-УПА;

- багато невеликих печер у минулому використовувалися як житла монахів (Грот Монаха у с. Думка) та сховища місцевих жителів (печера Безіменна у Підпечарах);

- система печер на хуторі Думка є сприятливим сховищем для зимівлі кажанів.

Така багата історія, наявність нескладних, але екстремальних природних перешкод сприяє попу-

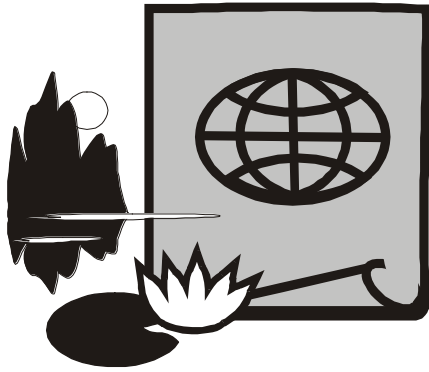
лярності печер і сьогодні, особливо серед сучасної активної молоді. Більшість печер області цікаві для кейверів-початківців, які не треновані та мало обізнані в сучасних дослідницьких методах (популярний у США, цей напрям отримав назву спелункінг). Суть кейвінгу як різновиду спелеотуризму полягає у відвідуванні різного роду і складності систем печер, подоланні перешкод, звужень і навіть водних перешкод всередині печерної системи, що часто змушує дертися вгору, або повзти по землі чи навіть пірнати [3]. У печерах регіону можна набути навиків володіння технікою і тактикою спелеологічних походів, окремі з них відповідають першій категорії складності.

Висновки. Отже, Івано-Франківська область має усі можливості для того, щоб стати осередком спелеотуризму (кейвінгу), хоча сьогодні відвідування підземних пустот відбувається самовільно, без належної організації та контролю у вигляді неорганізованого відпочинку. Спелеологічні об'єкти області практично не оцінені як туристичні ресурси і не включені до туристичних маршрутів, що призводить до їх обмеженого використання. При цьому переважна більшість печер не обладнана належним чином для відвідування. Але при відповідній інформаційно-маркетинговій діяльності спелео-об'єкти можуть стати не тільки вагомим складником спелеомаршрутів, а й цікавим доповненням до інших пізнавально-екскурсійних турів регіону.

Література і джерела

1. Кадастр печер Івано-Франківської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.speleoukraine.org>
2. Янович А. Тисяча печер України – відкриття тривають / А. Янович // Карпати. Туризм. Відпочинок. – 2008. – № 2. – С. 25-34.
3. Шевчук О. В. До питання про рекреаційне використання печер [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.geolgt.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=52&Itemid=40&lang=uk
4. У світі росте популярність пригодницького туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.geograf.com.ua/tourism/3225-u-sviti-roste-populyarnist-prigodnitskogo-turizmu>
5. Методи кліматолікування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://5fan.info/poljgebewbewqasjge.html>
6. Філіпський А. Від світла до світла / А. Філіпський // Карпати. Туризм. Відпочинок. – 2006. – № 2. – С. 26-31.

Стаття надійшла 2.12.2014 р.



Натургеографічні та геоекологічні студії

УДК: 631.4 (477.43/84)

Степан Позняк, Владислав Гарбар

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ РЕНДЗИН ПОДІЛЬСЬКИХ ТОВТР

Проаналізовано історію вивчення рендзин Подільських Товтр. Здійснено періодизацію ґрунтознавчих досліджень даної території. Охарактеризовано основні напрями досліджень та наукові здобутки ґрунтознавців і наукових шкіл у вивченні генези, географії, властивостей, динаміки ґрунтових процесів, екології та охорони ґрунтів кожного періоду досліджень. Висвітлено принципи наукових підходів до вивчення рендзин.

Ключові слова: рендзини, Подільські Товтри, ґрунтознавчі дослідження, ґрунтовий покрив.

Stepan Poznyak, Vladyslav Harbar. A history of research on rendzinas in the Podillya Tovtry.

The history of research on rendzinas in the Podillya Tovtry is analyzed and soil science research of the area is periodized. The earliest information about the study of rendzinas in the Podillya Tovtry dates back to the early 19th century. It is associated with the study of geological and geomorphologic structures and paleontology of the area by such scientists as W. Besser, G. Yakovytsky, E. Eichwald, F. Dubois de Monpere et al. More specific soil science research on the rendzinas of Podillya Tovtry began after the appearance of the works of V. Dokuchayev and the spread of Soil Science. This involved the study of patterns of soil formation in the Tovtry, the spatial distribution of rendzinas and the first detailed morphological descriptions of their cross-sections. The most famous are the works of O. Nabokykh, V. Herynovych, V. Kubyovych, V. Cherediyev, A. Musyrovych, A. Wondrausch, W. Lozyns'kyi et al. In 1951 I. Gogolev had published "Dark-colored soils (rendzinas) of the Western regions of Ukraine", setting a new milestone in the study of rendzinas, including those in the Podillya Tovtry. Studies of their origins, distribution and spatial structure followed. From 1957 to 1961, large-scale soil surveys of collective and state farms of the USSR were carried out, on the basis of which some cartographic materials and descriptions of soils of individual oblasts were published. Special attention was paid to the sod-calcareous soils (rendzinas) of the Podillya Tovtry, where their morphology, physical and physical-chemical properties were given, their geographic limits of distribution were set and measures for their sustainable agricultural use were proposed. In recent years the scientific center for research on the rendzinas of Podillya Tovtry is the Department of Soil Science and Soil Geography at the Ivan Franko National University of L'viv. Here the researchers studying rendzinas are S. Poznyak, A. Kyrylchuk, O. Pidkova, R. Semaschuk, and V. Harbar. Researchers in the Department used the results of their studies to defend their candidate dissertations (2001, 2008), publish a monograph (2004) and several articles. These studies combined genetic, geographical, ecological and historical soil science, allowing us to detect correlations at the level of elementary soil processes.

Key words: rendzinas, Podillya Tovtry, soil science research, soil cover.

Актуальність дослідження. Історія дослідження ґрунтів має важливе наукове, прикладне й пізнавальне значення. В. І. Кузнецов стверджував, що "... для розв'язання фундаментальних проблем

науки, коли є потреба в розробці нових понять, гіпотез і теорій, історичний підхід до проблеми стає не розкішшю, а нагальною необхідністю. Адже завдяки накопиченому теоретичному та фактичному

матеріалу минулого стає можливим проаналізувати розвиток і динаміку сучасних ґрунтотвірних процесів, зміни, які відбулися у ґрунтах унаслідок впливу природних чинників та антропогенної діяльності” [9]. Результати досліджень попередніх років є вихідними даними для запровадження моніторингових спостережень, розробки заходів раціонального використання й охорони ґрунтів та сприяють уникненню “помилки” минулого щодо використання ґрунтів. Окрім цього, історія досліджень дає змогу висвітлити внесок окремих вчених та ґрунтознавчих шкіл у вивчення тих чи інших ґрунтів.

Стан вивченості проблеми. Перші відомості про рендзини як особливий інтразональний тип ґрунтів були опубліковані М. М. Сибірцевим у 1896 році. Досліджуючи зональні дерново-підзолисті ґрунти Привіслянського краю, він зазначав: “... не можна не звернути увагу на один інтразональний тип ґрунту, який досить часто трапляється в області вапнякових крейдяних мергелів і глинистих вапняків різного віку..., на так звану “рендзину” або “боровину”. Це сірий з темним забарвленням ґрунт, який сформувався безпосередньо з продуктів вивітрювання крейди або вапняка” [6]. Вивченням рендзин Подільських Товтр займалися як вітчизняні,

так і зарубіжні (в основному польські) науковці. Зокрема, їм присвячені праці О. Г. Набоких (1915), В. О. Гериновича (1926, 1930), В. Лозинського (1932), А. Мусеровича, А. Вондрауша (1936), В. М. Кубійовича, В. Череди́ва (1938), І. М. Гоголева (1951, 1952, 1958), Г. О. Андрущенко (1970), Н. М. Іжевської (1968) В. Т. Онопрієнка (1969), С. П. Позняка, А. А. Кирильчука (2004), Ф. П. Топольного (2008), Д. І. Ковалишин (2011) та ін.

Метою нашого дослідження є висвітлення ґрунтознавчих досліджень рендзин Подільських Товтр. Відповідно до мети нами були окреслені такі завдання:

- проаналізувати історію вивчення рендзин Подільських Товтр;
- здійснити періодизацію ґрунтознавчих досліджень даної території;
- охарактеризувати основні напрями досліджень та наукові здобутки ґрунтознавців і наукових шкіл у вивченні рендзин Подільських Товтр кожного з етапів досліджень.

Результати досліджень. В історії ґрунтознавчого вивчення території Подільських Товтр за спрямуванням, підходами, детальністю досліджень та завданнями, які при цьому вирішувались, можна вирізнити чотири етапи (табл. 1).

Таблиця 1

Періодизація досліджень рендзин Подільських Товтр

Етап	Роки досліджень	Дослідники	Основні напрями досліджень
I	До початку 1900-х	М. П. Барбот-де-Марні, Е. І. Ейхвальд, В. Г. Бессер	Загальне вивчення чинників ґрунтотворення, геолого-геоморфологічна характеристика території
II	1900 – 1940	А. І. Набоких, В. О. Геринович, В. М. Кубійович, В. Череди́в, А. Мусерович, А. Вондрауш, В. Лозинський	Закономірності формування ґрунтового покриву, географія та морфологія рендзин
III	1940 – 1990	І. М. Гоголев, Г. О. Андрущенко, В. Т. Онопрієнко, В. М. Ребезо, Н. М. Іжевська, В. З. Мазуренко, П. М. Полив'яний, Г. К. Медвідь	Генеза, поширення, просторова структура рендзин. Великомасштабні обстеження рендзин регіону в рамках програми з вивчення ґрунтів колгоспів і радгоспів УРСР із подальшим створенням карт
IV	З 1990-х до наших днів	С. П. Позняк, А. А. Кирильчук, Д. І. Ковалишин, Б. В. Миць, Ф. П. Топольний,	Географо-генетичні особливості, екологія рендзин, оптимізація їх господарського використання

Перший етап (до початку 1900-х років) характеризується первинними науковими дослідженнями території Подільських Товтр, в яких більша увага приділялася вивченню власне геолого-геоморфологічної будови та палеонтології краю. Це, зокрема, проводилося під час експедицій з вивчення Подільських Товтр, які організували В. Г. Бессер (1828), Г. Яковицький (1827, 1828, 1830), Е. І. Ейхвальд (1830), Ф. Дюбуа-де-Монперо (1831) та ін. Діяльність цих дослідників пов'язана з відновленням Вільноського університету (1803) і відкриттям Кременецького ліцею. Цінність цих

праць полягає в тому, що в них міститься первинна документальна інформація про основні чинники ґрунтотворення на території дослідження.

Другий етап (1900 – 1940 рр.) характеризується досить детальними ґрунтознавчими дослідженнями рендзин Подільських Товтр на основі генетичного підходу. Відбувається вивчення закономірностей формування ґрунтового покриву Товтр, їх просторового поширення, подаються перші детальні морфологічні описи розрізів рендзин. Найвідомішими є праці О. Г. Набоких, В. О. Гериновича, В. М. Кубійовича, В. Череди́ва, А. Мусеро-

вича, А. Вондрауша, В. Лозінського та ін.

Так, О. Г. Набоких (1915) у своїй праці [11] зазначав особливості формування рендзин на території тодішньої Подільської губернії: "... ті рідкісні ділянки темнозабарвлених ґрунтів винятково все ж зустрічаються дрібними островами і смугами серед світлозабарвлених підзолів. Сюди, передусім, слід віднести гумусні ґрунти рендзинного характеру, які зустрічаються на вапнякових породах і, швидше за все, теж раніше зайняті лісами, хоч і утворюються на сонячних схилах" [11, с. 24].

Значний внесок у вивчення ґрунтового покриву Кам'янецького краю (в тому числі і території Подільських Товтр) у 20-х роках ХХ століття зробив В. О. Геринович (1926). У своїх працях він дав визначення ґрунту, проаналізував основні чинники ґрунтоутворення, висвітлив основні етапи формування ґрунтів даної території та здійснив детальну на той час характеристику основних типів ґрунтів краю. Зокрема, він вказував на ґрунтоутворне значення скельних вапнякових порід та алювіальних відкладів: "Кам'янецьчина не всюди покрита лесом. Наверхню її скельною породою буває також вапняк, пісковик, намул і рінь. Вапняк, як наверхні скельні породи, стрічаються там, де руйні чинники природи зміли лесове покриття, здовж берегів яружних річок і на Товтрах..." [3, с. 38].

Детальний опис ґрунтового покриву Тернопільської частини Подільських Товтр можна знайти в працях польського дослідника В. Лозінського (1932). Він склав карту ґрунтів Тернопільського воєводства, на якій виокремив ґрунти на крейдових мергелях і міоценових вапняках, ґрунти на медоборських (товтрових) вапняках, ґрунти на гіпсах, лесах, лучні й болотні ґрунти, а також торфовища і піски. Автор також характеризує низку фізичних та фізико-хімічних показників рендзин і стверджує, що "... ґрунти на вапняках Медоборських можна класифікувати як найліпші з височини Подільської..." [16, с. 9].

Досить інформативною є праця А. Мусевича та А. Вондрауша "Рендзини північного краю Поділля" (1936), в якій містяться дані обстежень рендзин північно-західної частини Поділля. Автори описують умови ґрунтоутворення (геологію, клімат, материнські породи), морфологію, фізичні та хімічні властивості рендзин, подають карту ґрунтів території дослідження [17].

Ще одним із дослідників цього періоду є В. М. Кубійович (1938), який у своїй праці [2], спираючись на дані В. Чередиєва, наводить морфологічну характеристику рендзинних ґрунтів заходу України: "На Розточі, Поділлі, Волині й Холмщині, де на поверхню виходять вапняки, витворилися своєрідні багаті на гумус вапнякові ґрунти, що звуться боровинами (дряговинням), румошами або рендінами. Поверхневий гумусовий шар боровин буває 15-30 см завгубшки; він має сіре, темно-сіре, а у звогченому стані – чорне забарвлення. Переходовий позем буває ясніший – біляво-сірий". Великим здобутком В. М. Кубійовича

є його твердження про еволюційні зміни рендзин: "Старі боровини, де процес звітріння матірної породи зайшов дуже далеко, і вона під ґрунтом утворила жовтуватий суглинок, можуть у вогкому кліматі перетворюватися на ґрунти попільнякуваті..." [2, с. 131]. На карті ґрунтів з "Атласу України та сумежних країв" (1937), Кубійович у межах Подільських Товтр рендзини як окремий тип ґрунту не позначає через малий відсоток площі їхнього поширення.

Третій етап (1940–1990 рр.) характеризується фундаментальними ґрунтово-географічними дослідженнями рендзин Західного регіону України, які базувалися на докучаєвському генетичному підході до ґрунту як функції умов і чинників природно-господарського середовища. Вони були започатковані наприкінці 40-х років ХХ століття українськими ґрунтознавцями І. М. Гоголевим і Г. О. Андрущенко [3, 1].

У 1949–1951 рр. І. М. Гоголевим вперше детально обстежені "темно забарвлені" ґрунти (рендзини) Верхньо-Бузького Полісся на площі близько 31 тис. га [3]. На підставі одержаних результатів, а також матеріалів з інших територій заходу України, І. М. Гоголев у 1951 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступення кандидата сільськогосподарських наук: "Темноцветные почвы (рендзины) Западных областей Украины" та опублікував упродовж 1949–1958 рр. низку тематичних праць [6].

До головних наукових здобутків І. М. Гоголева необхідно віднести вивчення специфіки чинників ґрунтоутворення і домінуючих процесів ґрунтоутворення, які зумовили формування даних ґрунтів в умовах Західного регіону України. Вчений зазначає: "в умовах території дослідження основними чинниками утворення "темнозабарвлених" ґрунтів (рендзин) є лісова рослинність (широколистяні ліси) і літологічний склад материнської породи, представленої продуктами елювіогенези крейдового мергелю з домішками флювіогляціальних відкладів у Верхньо-Бузькому Поліссі та літотамнієвими вапняками на Розточі (та Товтрах). Водночас, дерновий процес ґрунтоутворення є домінуючим. Це зумовлює формування малопотужного профілю, наявності значного вмісту (7,61–9,23 %) і запасів гумусу, слабокислої реакції у верхньому горизонті (pH_{KCl} 6,3), стійких до зовнішнього впливу та сприятливих для росту і розвитку сільськогосподарських культур агрохімічних властивостей, високого місту найголовніших елементів кореневого живлення рослин (N, P, K) та порівняно високої потенційної родючості..." [4].

У працях І. М. Гоголева найґрунтовніше описана морфологічна будова "темнозабарвлених" ґрунтів (рендзин). Вчений не тільки вперше виділяє у нижній частині профілю відносно потужний (8-10 см) перехідний горизонт (Phk), але і детально описує механізм його формування. Автор зазначає, що: "у випадках слабого стоку поверхневих вод відбувається інтенсивніше промивання ґрунту. Це призводить до пришвидшення процесів вилугу-

вання ґрунтотвірної породи і формування дещо потужнішого гумусованого профілю рендзин” [4]. Однак він зазначає, що така більша потужність гумусованого профілю та морфологічна подібність рендзин до чорноземних ґрунтів не дає підстави об’єднувати їх в один тип ґрунту.

Подальші дослідження рендзин Подільських Товтр пов’язані з проведенням великомасштабних (1 : 25 000) обстежень ґрунтів колгоспів та радгоспів УРСР, які виконувалися у 1957 – 1961 та 1964 – 1966 роках співробітниками ґрунтознавчих партій Хмельницької державної сільськогосподарської дослідної станції під керівництвом О. П. Коломійця, Тернопільської державної сільськогосподарської дослідної станції під керівництвом начальника партії В. П. Корницького, ґрунтознавчої партії при кафедрі ґрунтознавства Української академії сільськогосподарських наук під керівництвом начальника партії В. Ю. Калюжного і старших інженерів-ґрунтознавців П. М. Полив’яного й Б. Г. Кабаченка та експедиції з дослідження ґрунтів Науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва західних регіонів УРСР під керівництвом начальника експедиції Ф. Л. Кожухара та начальників партій М. М. Мельника, І. Д. Ткачука і Ф. В. Гримайлюка [5].

За матеріалами цих досліджень була створена серія ґрунтових карт колгоспів та радгоспів у масштабі 1 : 25 000 та ґрунтові карти областей у масштабі 1 : 200 000. У складанні ґрунтової карти Хмельницької області масштабу 1 : 200 000 брали участь ґрунтознавці землевпорядної експедиції інституту “Укрземпроект” В. З. Мазуренко, Н. М. Іжевська, Г. К. Медвідь, В. А. Поляруш, Е. Ф. Ващенко, а Тернопільської – З. П. Дяченко, С. А. Онопрієнко, О. Т. Новейко, Т. А. Рижих. Окрім картографічних матеріалів, узагальнюючі результати цих обстежень були висвітлені в коротких нарисах про ґрунти областей: “Ґрунти Хмельницької області” (1968) [5], та “Ґрунти Тернопільської області” (1969) [12].

Однією з фундаментальних праць із вивчення ґрунтів Подільських Товтр на початку 70-х рр. XX ст. стала монографія Г. О. Андрущенка “Ґрунти Західних областей УРСР” (1970), в якій автор характеризує рендзини, як: “інтразональні біолітогенні ґрунти, які сформувалися на елювіальній корі вивітрювання крейдяних мергелів під одночасною дією деревної та трав’яної рослинності, в умовах промивного типу водного режиму”. Автор детально описує морфогенетичні особливості рендзин та переконливо доводить їхнє “лісове” походження на підставі детального аналізу перерозподілу півтораоксидів у профілі цих ґрунтів. Він зазначає: “поєднання різних елементарних ґрунтотвірних процесів в умовах достатнього зволоження призвело до формування недиференційованого профілю, який характеризується збагаченням на колоїди і півтораоксиди гумусово-аккумулятивним горизонтом та поступовим їх зменшенням вниз по профілю, за винятком кальцію, який збільшується у тому ж напрямку. Такий перерозподіл півтораоксидів та кальцію є характерним для ґрунтотвірного процесу під

деревною рослинністю, який відбувається у напрямі до опідзолення. Водночас, відбувається виразна акумуляція фосфору у верхніх горизонтах, що і є найхарактернішою ознакою ґрунтоутворення” [1].

Ще одним із вагомих внесків у розвиток ґрунтознавства Поділля стала серія наукових праць “Природа областей Західного регіону України” за редакцією К. І. Геренчука, в якій окремий розділ присвячений ґрунтам території. Так, у 1979 році вийшла колективна монографія “Природа Тернопільської області” [13], а в 1980 році – “Природа Хмельницької області” [14]. Розділ “Ґрунти” був написаний тоді доцентом Львівського університету С. В. Трохимчуком. Особлива увага була приділена дерново-карбонатним ґрунтам (рендзинам) Подільських Товтр, де подана їх морфологія, фізичні та фізико-хімічні властивості, встановлено географічні межі поширення та запропоновано заходи щодо раціонального сільськогосподарського використання.

Четвертий етап (з 1990-х рр. і до наших днів) вивчення рендзин Подільських Товтр представлений дослідженнями багатьох наукових установ, переважно Західного регіону України. Центром таких досліджень стала кафедра ґрунтознавства і географії ґрунтів географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, заснована у 1993 році Степаном Позняком. Науковцями кафедри було досліджено рендзинні ґрунти сусідніх територій – Малого Полісся, Розточчя, Вороняків. За результатами цих досліджень було захищено кандидатські дисертації (2001, 2008), видано монографію (2004) та опубліковано низку наукових статей. Особливістю таких досліджень стало поєднання методів генетичного, географічного, екологічного та історичного ґрунтознавства, що дало змогу виявляти кореляційні зв’язки на рівні елементарних ґрунтових процесів. Такий підхід був обумовлений тривалим сільськогосподарським використанням значних площ рендзин, який суттєво змінює відносно сталі умови ґрунтотворення та пришвидшує розвиток багатьох негативних ґрунтових процесів. У своїй монографії “Дерново-карбонатні ґрунти (рендзини) Малого Полісся” (2004), автори стверджують, що “проблема вивчення змін властивостей ґрунтів спричинена їх освоєнням і сільськогосподарським використанням... Складна генетична природа рендзин і недостатнє вивчення динаміки ґрунтових процесів у них зумовили неоднозначне трактування домінування тих чи інших елементарних ґрунтових процесів: гумусонакопичення, дегуміфікації, вилугування, дезагрегації, внутрішньогрунтового вивітрювання, що позначилося на їхній родючості та викликало проблеми на таксономічно-класифікаційному рівні” [7]. Тому в останні роки для вирішення даних проблем науковцями кафедри проводяться дослідження рендзин Подільських Товтр та Західного регіону України в цілому.

Окрім Львівського центру ґрунтознавства, вивчення рендзин Подільських Товтр проводили також науковці Тернопільського національного

педагогічного університету (Д. І. Ковалишин, 1980, 1982, 2011), Кіровоградського національного технічного університету (Ф. П. Топольний, 2008), Інституту агроєкології та економіки природо-користування НААНУ (Б. В. Миць, 2011) та ін.

Висновки. Отже, перші відомості про вивчення рендзин Подільських Товтр відносяться ще до початку XIX століття і пов'язані із вивченням геолого-геоморфологічної будови та палеонтології краю такими науковцями, як В. Г. Бессер, Г. Яковичський, Е. І. Ейхвальд, Ф. Дюбуа-де-Монперо та ін. Більш конкретні ґрунтознавчі дослідження рендзин Подільських Товтр розпочинаються після виходу праць В. В. Докучаєва та поширення ґрунтознавства як науки. Вивчаються закономірності формування ґрунтового покриву Товтр, просторове поширення рендзин, подаються перші детальні морфологічні описи розрізів. Найвідомішими є праці О. Г. Набоких, В. О. Геріновича, В. М. Кубійовича, В. Чередиєва, А. Мусєровича, А. Вондрауша, В. Лозінського та ін. У 1951 році виходить праця І. М. Гоголева "Темноцветные почвы (рендзины) Западных областей Украины", яка дає новий виток у дослідженні рендзинних ґрунтів, у тому числі і на території Подільських Товтр. Вивчається їх генеза,

поширення, просторова структура. В період з 1957 до 1961 рр. проводяться великомасштабні ґрунтові обстеження колгоспів та радгоспів УРСР, на основі результатів яких створюється низка картографічних матеріалів та видаються короткі нариси про ґрунти областей. Особлива увага була приділена дерново-карбонатним ґрунтам (рендзинам) Подільських Товтр, де подана їх морфологія, фізичні та фізико-хімічні властивості, встановлено географічні межі поширення та запропоновано заходи щодо раціонального сільськогосподарського використання.

В останні роки науковим центром із досліджень рендзин Подільських Товтр є кафедра ґрунтознавства і географії ґрунтів географічного факультету ЛНУ ім. І. Франка. Вивченням рендзин тут займаються С. П. Позняк, А. А. Кирильчук, О. М. Підкова, Р. Б. Семащук, В. В. Гарбар. Науковцями кафедри за результатами досліджень було захищено кандидатські дисертації (2001, 2008), видано монографію (2004) та опубліковано низку наукових статей. Особливістю таких досліджень стало поєднання методів генетичного, географічного, екологічного та історичного ґрунтознавства, що дало змогу виявляти кореляційні зв'язки на рівні елементарних ґрунтових процесів.

Література

1. Андрущенко Г. О. Ґрунти західних областей УРСР / Г. О. Андрущенко. – Львів-Дубляни: Вільна Україна, 1970. – Ч. I. – 295 с.
2. Географія українських і сумежних земель. Т. 1. Загальна географія / Опрац. і зред. В. Кубійович. – Львів: Український видавничий дім, 1938. – С. 122-131.
3. Герінович В. О. Кам'янецьчина. Ч. 1. Природа. – Кам'янець-Подільський: Окружний краєзнавчий комітет, 1926. – 68 с.
4. Гоголев И. Н. Темноцветные почвы (рендзины) Западных областей Украины: Рукопись. – Дис. канд. с.-х. наук. – М., 1951. – 203 с.
5. Іжевська Н. М. Ґрунти Хмельницької області. Складено на основі узагальнення даних обслідуваних ґрунтів 1957 – 1966 рр. – Львів: Каменяр, 1968. – 71 с.
6. Кирильчук А. А. Дослідження рендзин Західного регіону України / А. А. Кирильчук // Географічна наука і практика: виклики епохи. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю географії у Львівському університеті (м. Львів, 16-18 травня 2013 р.). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 340 с.
7. Кирильчук А. А., Позняк С. П. Дерново-карбонатні ґрунти (рендзини) Малого Полісся: Монографія. – Львів. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 180 с.
8. Красівський Л. Уваги до новіших ґрунтоутворюючих відкладів Поділля // Записки сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – 1924. – Т. 1. – С. 19-36.
9. Крупеников И. А. История почвоведения (от времени его зарождения до наших дней) / И. А. Крупеников. – М.: Наука, 1981. – 328 с.
10. Махов Г. Ґрунти України. – Х.: Радянський селянин, 1930. – 330 с.
11. Набоких А. И. Краткие заметки о грунтах Подольской губернии и соседних местностей // Записки общества подольских естествоиспытателей и любителей природы. – Каменец-Подольский, 1915. – Т. 3. – С. 113-116.
12. Онопрієнко С. А. Ґрунти Тернопільської області. Складено на основі узагальнення даних обслідуваних ґрунтів 1957 – 1966 рр. – Львів: Каменяр, 1969. – 61 с.
13. Природа Тернопільської області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1979. – 166 с.
14. Природа Хмельницької області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища школа, 1980. – 152 с.
15. Природні умови та ресурси Тернопільщини. – Тернопіль: ТзОВ "Терно-граф", 2011. – 512 с.
16. Lozinski W. Mapa gleb wojewodstwa tarnopolskiego. – Krakow, 1933. – S. 24-28.
17. Musierowicz A., Wondrausch A. Rędziny polnocnej krawędzi Podolia // Kosmos.-Seria A, t. 41. – Lwow, 1936. – S. 12-49.

Стаття надійшла 2.04.2013 р.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧОРНОЗЕМІВ ТИПОВИХ ПРИДНІСТЕРСЬКОГО ПОДІЛЛЯ

Проаналізовано погляди багатьох науковців на генетичну природу та властивості чорноземів України, на їхнє географічне поширення й особливості використання. Висвітлено головні історичні аспекти вивчення чорноземів типових українськими та закордонними вченими, починаючи від В. В. Докучаєва до теперішнього часу. Подано опис декількох історично сформованих гіпотез генези як найбільш дискусійного питання вивчення чорноземних ґрунтів. Проаналізовано ідеї окремих вчених щодо головних елементарних ґрунтових процесів у чорноземах Придністерського Поділля.

Ключові слова: чорноземи, морфологія, гумус, карбонати, генеза.

Andriy Lisovs'kyi. A history of research on typical chernozems of the Dniester Podillya. This article provides an analysis of the views of many scientists on the genetic nature and properties of the black earths of Ukraine, their geographic distribution and the characteristics of their use. The main historical aspects of scientific studies of typical chernozems, both in Ukraine and abroad, are highlighted. Several historically-formed hypotheses on the genesis of chernozems as the most debatable issue are described. The ideas of individual scientists on the main elementary processes in the chernozems of Dniester Podillya are assessed. The origins of scientific understanding of the genesis of chernozems can be traced back to the works of M. V. Lomonosov and F. J. Ruprecht. The founder of teachings on the plant cover origin of the chernozems, their geography and fertility was Dokuchaev. In his famous work, "The Russian chernozem" he substantiated their origin, composition, properties and methods of their use. The Austrian scientist L. Buber also studied the black soils of Ukraine, notably the so-called "Khotyn Island" of the black earth and its extension north along the valley of the Dniester River. In Berlin, in 1910, L. Buber published in German a voluminous book on the "Galician-Podillya soils, their origin and natural properties". More recently, the Typical Chernozems of the Dniester Podillya were described in the monographs "The soils of Chernivtsi Oblast" (1969), "The soils of Ternopil' Oblast" (1969), "The soils of Khmel'nyts'kyi Oblast" (1969), and "The soils of Ivano-Frankivs'k Oblast" (1969), which were based on large scale soil surveys of 1957 – 1961. In 1989, the soil science expedition (RL-50), conducted by the staff at the Ivan Franko National University of L'viv, made large-scale adjustments to the surveys of 1957 – 1961. Participants included I. Papish, J. Wyshnevs'kyi, V. Mevsha, V. Has'kevych, and M. Kit. Soil maps of Kamyanets'-Podil's'kyi, Horodok, and Dunayevets' areas of Khmelnyts'kyi Oblast were prepared. An important contribution to the study of the typical chernozems of the Dniester Podillya was made by I. Papish. In 1997 he defended his Candidate dissertation entitled "Typical chernozems of the North Podillya forest-steppe". The study was based on the results of his expeditions and experimental studies of typical chernozem in 1990 – 1996. Despite significant achievements in the study of typical chernozem, no consensus has been reached on the origin, classification, fertility improvement and best management practices of these soils. The questions of defining some diagnostic features and properties, sub-zonal, facial and provincial features of typical chernozem remain open. Elementary soil-forming processes that form the soil profile have not been adequately studied. Their classification needs clarification. The dynamics of changing properties of these soils due to agricultural activities needs to be addressed.

Key words: chernozem, morphology, humus, carbonates, genesis.

Актуальність дослідження. Чорноземи типові – найбільш характерний підтип чорноземів на території Українського лісостепу. Багатогранність у вивченні питань генези та еволюції даних ґрунтів, проблематика їхньої класифікації та ряд інших питань зумовлюють велике зацікавлення видатних учених минулих століть та сьогодення. Актуальність дослідження чорноземів типових зумовлена і тим, що поруч з високою природною родючістю, ґрунт швидко втрачає свої позитивні властивості при

нераціональному сільськогосподарському використанні. Тому, покращення родючості цих ґрунтів потребує аналізу раніше отриманих даних та використання їх в подальших досліджень.

Стан вивченості проблеми. Витоки наукових уявлень про генезу чорноземів простежуються в працях М. В. Ломоносова і Ф. І. Рупрехта. Засновником вчення про рослинно-наземне походження чорноземів, їхню географію та родючість був В. В. Докучаєв, який у своїй знаменитій праці

“Руський чорнозем” обґрунтував їхню генезу, склад, властивості та способи використання. Великий внесок у вивчення морфології чорноземів зробили А. П. Костичев, О. М. Ізмаїльський, Н. Д. Борисяк, І. Ф. Леваковський, Л. І. Прасолов, І. А. Крупеніков. Великий обсяг матеріалу про чорноземи узагальнено в багатотомному виданні “Чорноземи СРСР” (1974 – 1985), зокрема “Чорноземи СРСР. Україна” (1981) [13; 14].

Вивченням чорноземів України займався також австрійський вчений Л. Бубер, який досліджував так званий “Хотинський острів” чорноземів і продовжив його на північ вздовж долини р. Дністер. У Берліні 1910 р. Л. Бубер видав німецькою мовою досить об’ємну книгу “Галицько-подільські чорноземи, їхнє утворення і природні властивості”. Чорноземи типові Придністерського Поділля коротко описані в монографіях “Трунти Чернівецької області” (1969), “Трунти Тернопільської області” (1969), “Трунти Хмельницької області” (1969), “Трунти Івано-Франківської області” (1969), які були видані на основі великомасштабних ґрунтових знімів 1957 – 1961 років. Упродовж останніх років публікації з вивчення чорноземів Придністерського Поділля практично відсутні. Тому вивчення історії цих ґрунтів є актуальним і має наукове значення.

Формулювання цілей статті. Завданнями статті є:

- дослідити історію вивчення чорноземів типових Придністерського Поділля;
- проаналізувати наукові досягнення ґрунтознавців і наукових центрів, що проводили ґрунтові обстеження чорноземів типових на території Придністерського Поділля.

Результати досліджень. Вперше про чорний південно-руський ґрунт згадується у “Слові про родючість землі”, проголошеному 6 вересня 1756 року в Санкт-Петербурзькій академії наук професором ботаніки і натуральної історії І. Х. Гебенштрейтом. Мандруючи Україною, він бачив землі, наділені великою родючістю. Перераховуючи роди земель, він назвав землю “чорну природну, яка утворилася від гниття частин тварин і рослин”. Безпосередньо слово „чорнозем” він не вживав, але використовував термін “земля чорна”. Розвиток науки про чорнозем у XVIII столітті пов’язують з іменем М. В. Ломоносова, який вперше запровадив у літературу термін “чорнозем” і дав йому наукове трактування. М. В. Ломоносов під чорноземом розумів і ґрунтовий перегній, і верхній ярус геологічного розрізу, і темний родючий ґрунт.

На початку XIX століття важливим у вивченні чорноземів було нанесення чорнозему на карту південно-східної Європи, що було зроблено польським вченим С. Сташціом. Середина XIX століття характеризувалася розпалом дискусій з проблем генези чорнозему, що знайшло своє відображення в працях Е. А. Еверсмана, Р. Мурчісона, А. Петцгольда, Е. І. Ейхвальда, Н. Д. Борисяка,

Ф. І. Рупрехта, М. Н. Богданова та інших.

У 1851 році під керівництвом К. С. Веселовського був виданий “Господарсько-статистичний атлас Європейської Росії” з картою ґрунтів, на якій було показано 8 різних ґрунтів, у т. ч. чорнозем. Аналізуючи актуальні питання історії українського ґрунтознавства, професор В. І. Канівець констатує, що біля витоків вчення про чорнозем, які передували В. В. Докучаєву і навіть Ф. Й. Рупрехту, стояли професори Харківського університету Н. Д. Борисяк та І. Ф. Леваковський [5]. У праці “Про чорнозем”, яка була опублікована 1851 року, Н. Д. Борисяк вперше подає науково обґрунтовану профільно-морфологічну, мінералогічну, хімічну, географічну і агрономічну характеристики чорноземів [1]. Забарвлення чорнозему агатово-чорне, розсипчаста структура, добра водо- і повітропроникність, високий вміст гумусу. Гумус містить близько 2,5 % азоту, а загалом ґрунт містить 0,17 % азоту і 0,12 — 0,46 % P_2O_5 . Високий вміст азоту і сприятливі фізичні властивості забезпечують високу продуктивність чорнозему. В мінералогічному складі чорнозем містить кремнезем, глинозем, вапно, оксиди заліза і марганцю. Карбонатність проявляється у вигляді білих карбонатних стяжін — “білозірки”. Автор детально описує перехідні горизонти чорнозему і характеризує його кротовинність.

Н. Д. Борисяк вважав, що чорнозем утворився під гідрофільною рослинністю в лучних і навіть болотних умовах. Такі погляди на генезу чорноземів спонукали Н. Д. Борисяка до розроблення програми спеціальних досліджень, проте здійснити її йому не вдалося. Н. Д. Борисяк не оминає питань класифікації і охорони чорноземів. Він виділяє різновиди чорноземів на суглинках, глинах, супісках, на елювії щільних карбонатних порід, а також солонцюваті і мочарні чорноземи. Як зазначає В. І. Канівець, роботи Н. Д. Борисяка і І. Ф. Леваковського слугували фундаментом для досліджень чорнозему В. В. Докучаєвим. Імена цих вчених повинні зайняти достойне місце в історії українського ґрунтознавства [5].

У 1877 році В. В. Докучаєв вперше побував у декількох губерніях України. Він добре вивчив чорноземи в Подільській і Кам’янець-Подільській губерніях. Особисті польові дослідження, проведені В. В. Докучаєвим у цих губерніях, і їхній аналіз знайшли своє відображення в праці “Руський чорнозем” (1883). Наведено кількість згадувань про чорноземи за губерніями: Катеринославська — 14, Кам’янець-Подільська — 7, Подільська — 16, Херсонська — 22 рази. У великому додатку подано морфологічну й аналітичну характеристику закладених В. В. Докучаєвим ґрунтових розрізів, її дані мають велике значення для в’ясування змін, що відбулися з ґрунтами більше, ніж за 130 років. Це знайшло відображення на карті “ізогумусових смуг”, складеній В. В. Докучаєвим [6]. У праці “Руський чорнозем” В. В. Докучаєв уперше сформулював основні наукові ідеї про генезис чорноземних

грунтів. Автор виділив чорнозем як окремий ґрунтовий тип, що утворився внаслідок зміни материнських порід під впливом степової рослинності та клімату.

Після В. В. Докучаєва цікаві дослідження чорноземів та інших ґрунтів у південно-західній частині чорноземної смуги були проведені О. Г. Набоких – професором Новоросійського (нині Одеського) університету. Важливого значення в характеристиці чорноземів він надавав ступеню карбонатності (кількість карбонатів, глибина залягання), цікавився характером і рівнем придатності чорноземів для вирощування винограду.

У 1910 році в Берліні видана монографія австрійського вченого Леопольда Бубера “Галицько-подільські чорноземи, їхнє утворення та природна структура, а також сучасні сільськогосподарські умови експлуатації північно-східної ґрунтової зони Галичини”. Ареали чорноземів Галичини і Поділля, які досліджував Л. Бубер, розташовані в межах сучасних Тернопільської, Львівської та Івано-Франківської областей. За дослідженнями Леопольда Бубера, галицький чорноземний край є природним продовженням русько-подільських чорноземів. Гідрологічна структура території, а також її кліматичний характер і геологічна природа є, на думку автора, основними причинами утворення чорноземів Галичини та Поділля. Важливу роль відіграє і ксерофітна флора [15].

Великого значення Л. Бубер надавав морфологічним особливостям галицько-подільських чорноземів, зокрема забарвленню як одній з найважливіших морфологічних ознак чорноземів. Він розробив класифікацію чорноземів саме за забарвленням: дуже багаті на гумус “бездоганні” чорноземи; чорноземи, які перебувають на стадії розпаду органічних часток внаслідок заліснення чи сучасного окультурення; сірі або темно-коричневі ґрунти, на місці яких колись був ліс, що перебувають на стадії, яка наближена до процесу дегуміфікації. Забарвлення ґрунту тісно пов'язано з вмістом у ньому органічної речовини.

Вчений відзначив важливу роль карбонатів у процесі утворення чорноземів. Галицькі чорноземи мають низький вміст карбонатів кальцію у верхніх горизонтах. Бідні на карбонати горизонти мають найтемніше забарвлення. Із зростанням вмісту карбонатів горизонти стають світлішими. Це важливе морфологічне явище полягає в тому, що вміст карбонатів кальцію і вміст гумусу мають обернену залежність [12].

Після I Світової війни дослідження чорноземів в Україні принципово змінилося. Почали використовувати інший стиль і характер ґрунтово-картографічних досліджень: просторові карти порівняно дрібного масштабу змінювали на більш детальні карти конкретних колгоспів і радгоспів. Дані карти були точнішими, оскільки використовувалися при землевпорядкуванні, нарізуванні полів, сівозміні, вирішенні інших агрономічних і еконо-

мічних питань.

В Україні, починаючи з 1957 р., були розгорнуті великі ґрунтово-картографічні роботи з дослідження ґрунтів і складання ґрунтових карт у кожному господарстві. Ці роботи, в яких брало участь близько 1900 спеціалістів, проведені на площі 30 млн га в 7000 господарств. У “Методиці крупномасштабного обстеження ґрунтів колгоспів і радгоспів Української РСР” (1958) на високому науковому рівні подані організаційна структура ґрунтових вишукувань, номенклатура й діагностика, агро-виробниче групування ґрунтів. Кожне господарство країни отримало ґрунтову карту в масштабі 1 : 10 000 або 1 : 25 000 із комплектом картограм і пояснювальним текстом до них. У складанні карти ґрунтів Тернопільської, Івано-Франківської, Хмельницької областей брали участь ґрунтознавці проектно-картографічної майстерні інституту “Укрземпроект” З. П. Дяченко, С. А. Онопрієнко, О. Т. Новейко, Т. А. Рижих, Т. Г. Залуківська, М. Г. Михальський, О. С. Сідлярчук, Т. Т. Медвідь, Н. М. Пантелеймонова, В. З. Мазуренко, Н. М. Іжевська, Г. К. Медвідь, В. А. Поляруш, Е. Ф. Ващенко, В. П. Косарев [2; 3; 4]. Великомасштабні ґрунтові дослідження землекористувань колгоспів і радгоспів на території УРСР у той час були практично закінчені. Але їх, все ж таки, продовжили і в наступні роки з метою уточнення та коректування великомасштабних ґрунтових карт, на основі яких створюють зведені середньомасштабні районні ґрунтові карти. Ці карти необхідні при складанні генеральних схем використання земельних ресурсів районів і областей, при розробці і здійсненні заходів з охорони ґрунтів від ерозії, при проектуванні меліорації, розміщенні сільськогосподарських культур, для диференціації системи землеволодіння. На території дослідження були складені й передані сільськогосподарським підприємствам ґрунтові плани господарств, що вплинуло на підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Складені й передані господарствам картограми: а) вмісту гумусу; б) кислотності й лужності; в) вмісту доступного рослинам калію; г) вмісту доступного рослинам фосфору.

На базі ґрунтових і агрохімічних досліджень розроблено заходи з підвищення родючості ґрунтів, переглянуто системи сівозмін з урахуванням ґрунтового покриву та розвитку ерозійних процесів, проведено меліоративні роботи: зрошення, осушення, вапнування, гіпсування, розроблені системи удобрення сільськогосподарських культур.

Дані про ґрунти країни підсумовані в таких виданнях: “Атлас почв Украинской ССР” (1979), “Черноземы СССР (Украина)” (1981), “Полевой определитель почв” (1981), “Почвы Украины и повышение их плодородия” (1988) тощо.

У 1989 році співробітниками ґрунтознавчої експедиції (НДЛ-50) при Львівському державному університеті імені Івана Франка, проведено великомасштабне коригування ґрунтових матеріалів

1957 – 1961 років, в якій брали участь І. Я. Папіш, Й. Я. Вишневецький, В. Ф. Мевша, В. Г. Гаськевич, М. Г. Кіт та інші. Складено ґрунтові карти Кам'янець-Подільського, Городецького, Дунаєвецького районів Хмельницької області.

Важливий вклад у дослідження чорноземів типових Придністерського Поділля здійснив І. Я. Папіш. У 1997 р. ним була захищена кандидатська дисертація на тему “Чорноземи типові Північно-Подільського лісостепу”. В основу роботи покладені результати власних експедиційних та експериментальних досліджень чорноземів типових упродовж 1990 – 1996 років. Новизна одержаних результатів полягає в тому, що детально охарактеризовано морфогенетичні, фізичні та фізико-хімічні властивості чорноземів типових Західного Лісостепу України. Встановлено кількісні залежності основних характеристик властивостей чорноземів типових від фізико-географічних умов середовища. Виявлені кількісні параметри негативних тенденцій в динаміці основних ґрунтових режимів за період інтенсивного використання чорноземів [7; 8; 9; 10; 11;].

Незважаючи на те, що чорноземи є одними із найбільш вивчених ґрунтів України, залишається ще багато невирішених питань щодо їхньої генези й

еволюції. Особливо актуальним є дослідження регіональної специфіки формування, становлення і деградації властивостей та функцій чорноземів типових. Дослідження чорноземів на процесному рівні, особливо щодо формування їх хіміко-мінералогічного і органічного профілів, дозволить наблизитись до вирішення цілого комплексу проблем генези чорноземів Придністерського Поділля.

Висновки. Аналіз літературних джерел дає змогу стверджувати, що досягнуто значного прогресу у вирішенні питання генези чорноземів типових Придністерського Поділля. Саме їхня генеза та еволюція аналізуються багатьма видатними вченими з різних позицій. Поряд із значними здобутками у вивченні чорноземів типових до цього часу не досягнуто консенсусу в питаннях їхнього походження, класифікації, покращення родючості, раціонального використання тощо. Відкритими залишаються питання визначення окремих діагностичних ознак та властивостей, підзональних, фаціальних та провінційних особливостей чорноземів типових, недостатньо вивчені елементарні ґрунтоутворюючі процеси, які формують ґрунтовий профіль, потребує уточнення їхня класифікація, а також динаміка зміни властивостей цих ґрунтів внаслідок сільськогосподарської діяльності.

Література

1. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов. – К.: Аграрна наука, 2006. – 492 с.
2. Ґрунти Івано-Франківської області / під ред. С. О. Скориної. – Ужгород: Карпати, 1969. – 77 с.
3. Ґрунти Тернопільської області / під ред. С. О. Скориної. – Львів: Каменяр, 1969. – 52 с.
4. Ґрунти Хмельницької області / під ред. С. О. Скориної. – Львів: Каменяр, 1968. – 70 с.
5. Канівець В. І. Актуальні питання історії українського ґрунтознавства / В. І. Канівець // Агрохімія і ґрунтознавство. – Кн. 1. – К., 2006. – С. 58-64.
6. Крупеников И. А. Черноземы. Возникновение, совершенство, трагедия деградации, пути охраны и возрождения / И. А. Крупеников. – Кишинев: Pontos, 2008. – С. 24-25.
7. Папіш І. Я. Аналіз структури ґрунтового покриву районів поширення чорноземів типових в межах Західного лісостепу / І. Я. Папіш // Матеріали міжгосударственного научного семінара “Современные проблемы охраны и воспроизводства почвенного плодородия: экология, экономика, право.” – К., 1994. – С. 91-95.
8. Папіш І. Я. Ґрунтово-географічне районування чорноземної території Західного регіону України / І. Я. Папіш // Україна та глобальні процеси: географічний вимір. Т. 3 – Київ–Луцьк, 2000. – С. 141-145.
9. Папіш І. Я. Літологічні особливості чорноземів опідзолених басейну верхнього Дністра / І. Я. Папіш // Агрохімія і ґрунтознавство. Кн. 2. – Харків, 2006. – С. 125-126.
10. Папіш І. Я. Проблеми генези чорноземів Галичини / І. Я. Папіш, С. П. Позняк // Вісник Львівського ун-ту. Серія географічна. – 2010. – Випуск 38. – С. 271-280.
11. Папіш І. Я. Процеси гранулометричної диференціації в чорноземах типових Північно-Подільського лісостепу / І. Я. Папіш // Вісник Львівського ун-ту. Серія географічна. – 1998. – Вип. 23. – С. 138-143.
12. Позняк С. П. Історичний аналіз дослідження чорноземів Галичини та Поділля / С. П. Позняк, Л. В. Мазник // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. Спеціальний випуск. – Тернопіль : СМП “Тайп”, 2012. – № 2 (випуск 32). – С. 19-24.
13. Черноземы СССР. (Украина). – М.: Колос, 1981. – 256 с.
14. Черноземы СССР. – Т. I. – М.: Колос, 1974. – 559 с.
15. Buber L. Die galizisch-podolische Schwarzerde, ihre Entstehung und naturlische Beschaffenheit / Leopold Buber. – Berlin, 1910. – 201 P.

Стаття надійшла 10.04.2014 р.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГІРСЬКО-ЛУЧНО-БУРОЗЕМНИХ ҐРУНТІВ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

Проаналізовано історію вивчення гірсько-лучно-буроземних ґрунтів Українських Карпат. Проведено періодизацію ґрунтознавчих досліджень. Охарактеризовано наукові здобутки зарубіжних і вітчизняних дослідників з питань генези, складу, властивостей, класифікації, картографування гірсько-лучно-буроземних ґрунтів.

Ключові слова: гірсько-лучно-буроземні ґрунти, Українські Карпати, ґрунтознавчі дослідження, ґрунтовий покрив.

Stepan Poznyak, Andriy Barannyk. A history of research on the mountain meadow brown soils of the Ukrainian Carpathians. *The question of the genesis and formation of brown soils of the Carpathian meadows are elucidated in numerous publications. The general history of soil geography research on the Ukrainian Carpathians can be divided into three periods. The first period is reflected in the literary and soil-mapping studies of Hungarian, Slovak, Czech and Polish scientists. Most of the works of this period, from 1860s to the 1930s, were purely descriptive, consisting mainly of soil maps. The second period, from 1940 to 1990, is related to studies of soil genesis of the mountain meadows of the Ukrainian Carpathians. These are reflected in the works of N. B. Vernander, E. M. Rudnyeva, M. I. Herasymov, I. M. Hoholyev, F. P. Topol'nyi, G. O. Andrushchenko, P. S. Pasternak, V. I. Kanivets' and others. This period of study of the mountain-meadow-brown soils (Umbric Leptosols) is characterized by the classification of the brown soils of the Carpathians and their allocation to a particular type or subtype. Research results were based on the contemporary genetic soil science: the process of formation of the brown soils in different soil-climatic zones, morphological features of soil profiles, and chemical and physical properties of mountain-meadow soils were studied in keeping with the proposed soil classification. In the third period (after 1990), the properties of mountain meadow brown soils of the Ukrainian Carpathians, particularly in terms of their ecological roles, were studied by Y. Y. Bundzyak, M. Z. Hamkalo, B. B. Stefanyk, S. Skyba, S. P. Poznyak, P. S. Voytkiv, P. M. Shuber and others. The research center for the study of mountain meadow brown soils remains the Department of Soil Science and Soil Geography of the Ivan Franko National University of L'viv, where under the leadership of S. Poznyak active research is conducted into the mountain meadow soils of the Ukrainian Carpathians, especially in the Chornohora massif.*

Key words: mountain meadow brown soils (Umbric Leptosols), Ukrainian Carpathians, soil research, soil cover.

Актуальність дослідження. У географії ґрунтів ще не розроблено повної концепції її мегаструктури, функціональні положення якої визначаються законами широтної зональності і вертикальної поясності в гірських системах.

Підходи до вивчення закономірностей географічного поширення ґрунтів можуть мати й інші аспекти, за яких враховують фундаментальні і функціональні положення. Це аспекти біосферної ролі ґрунту, агроценозного значення, збереження початкових природних особливостей тощо. І в цьому плані вивчення історичних аспектів дослідження генезису, складу, властивостей ґрунтів (зокрема, у гірських системах) є важливим, адже знання ґрунтового покриву, особливостей змін його структури і властивостей ґрунтів у часі зумовлює формування нових поглядів на їхню еволюцію, розроблення основ раціонального використання та охорони.

Стан вивченості проблеми. Характер чергування ґрунтів у системі висотної поясності має свої

особливості в різних гірських країнах і в різних частинах однієї гірської країни. Найбільшою різноманітністю вирізняється ґрунтовий покрив передгір'я. У лісовому поясі переважно поширені слабо диференційовані ґрунти бурого забарвлення – гірські буроземи, вище від верхньої межі лісу під гірськими луками переважають гумусові слабо диференційовані ґрунти – гірсько-лучно-буроземні.

Вчення про бурозем і його загальне визнання зазнало тривалих дискусій, оскільки суперечило традиційним поглядам на структуру генетичних типів ґрунтів, що склалися передусім у російській школі генетичного ґрунтознавства. Буроземи зачислено до номенклатурного списку типів ґрунтів після того, як сформувалися вчення про лісові ґрунти, а саме – їхні типи: підзоли, дерново-підзолисті і сірі лісові.

Уперше термін “бурі ґрунти” використано Р. В. Різнєвожєнським (1892) при дослідженні лісових ґрунтів Заволзького лісостепу, які розвилися на червоно-бурих мергелястих глинах. Подальші

дослідження показали, що характеризуваний ним ґрунт є дерново-карбонатним на давніх червоноколірних карбонатних глинах, однак термін залишився і одержав широке застосування.

У 1930 році на II Міжнародному конгресі ґрунтознавців прийнято рішення вважати бурозем самостійним типом ґрунту, назвати його “бурим лісовим ґрунтом”, а термін “бурозем” використовувати як синонім. Згодом подібні ґрунти були описані не тільки в широколистяних лісах, але й під хвойними, не тільки на горбистих рівнинах Європи, але й у горах, не тільки в суббореальному поясі, а й субтропіках і тропіках. За дослідженнями Г. О. Андрущенка, І. М. Гоголева та інших учених встановлено, що буроземоутворення можливе у широких термічних умовах гумідного помірного кліматичного поясу – від дуже теплої зони до холодної включно під різними типами рослинності, у тому числі і під трав’яною рослинністю [5].

Вивченням гірсько-лучно-буроземних ґрунтів Українських Карпат займалися як вітчизняні, так і зарубіжні (в основному польські, чеські та словацькі) науковці. Зокрема, відомі праці з даної тематики Н. Б. Вернандер, Є. М. Рудневої, М. І. Герасимової, Г. О. Андрущенка, Д. Г. Віленського, І. М. Гоголева, В. І. Канівця, Ф. П. Топольного, С. П. Позняка, П. С. Войтківа, П. М. Шубера та ін.

Формулювання цілей статті. Метою нашого дослідження є розкриття історії досліджень гірсько-лучно-буроземних ґрунтів Українських Карпат. Завдання дослідження:

- 1) проаналізувати історію вивчення гірсько-лучно-буроземних ґрунтів;
- 2) виокремити періоди досліджень ґрунтового покриву гірсько-лучної зони Українських Карпат та охарактеризувати здобутки вчених у цих періодах.

Результати досліджень. Питання формування і генези буроземів полонин Карпат висвітлено в численних публікаціях. Загалом історію ґрунтово-географічних досліджень Українських Карпат можна умовно поділити на три періоди.

Перший період відображений у літературних і ґрунтово-картографічних роботах угорських, словацьких, чеських і польських вчених. Більшість робіт цього періоду, починаючи з 60-х років XIX століття і закінчуючи третім десятиліттям XX століття, були чисто описовими. У цей період в основному склалися ґрунтові карти, описи ґрунтів.

Другий період пов’язаний з дослідженнями генези ґрунтів полонин Українських Карпат, що знайшли своє відображення у працях Н. Б. Вернандер, Є. М. Рудневої, М. І. Герасимової, І. М. Гоголева, Ф. П. Топольного, Г. О. Андрущенка, П. С. Пастернака, В. І. Канівця та інших. Тривав він від 1940 до 1990 року.

До третього періоду, що триває з 1990-х років і до цього часу, належать дослідження українських ґрунтознавців В. І. Канівця, С. П. Позняка, П. С. Войтківа, П. М. Шубера та ін.

Перший період. Дослідження ґрунтів Карпат мають тривалу традицію. Перша праця К. Мічинського “Про походження і хімічний склад ґрунтів Сандецької Долини” (K. Miczyński. “O pochodzeniu i składzie chemicznym gleb Doliny Sądeckiej”) була опублікована в 1894 р. У міжвоєнний період дослідження у Східних Карпатах проводили ґрунтознавці сільськогосподарської академії у Дублянах, зокрема А. Мусієрович (Musierowicz, 1939), а на Чорногірському масиві – ґрунтознавці Пулав – В. Сведерський і В. Шафран (Swederski, Szafran, 1929) [16]. У ході досліджень В. Сведерським опубліковано серію праць, які присвячені вивченню ґрунтового покриву полонин та розроблена класифікація, що включала таку номенклатуру ґрунтів: ґрунти полонин, ґрунти під щавелем (Rumexconfertus), ґрунти на вапняках, ґрунти лісові. Дана класифікація не була пов’язана з генетичним ґрунтознавством [5].

У 1930 році Державним інститутом агрономії і біокліматології сільськогосподарських досліджень Словаччини в Кошице проведено детальні ґрунтові дослідження на території полонин Перелука, Кінець, Менчул Квасівський. Дослідження охопили територію понад 10 км² в околицях села Кваси. У районі дослідження було закладено 371 ґрунтовий розріз. Проведено перші аналізи на визначення основних фізичних, механічних та хімічних властивостей ґрунтів даної території. Розроблена класифікація ґрунтів, що базувалася на зміні ґрунотвірних порід. Так було вирізнено ґрунти на алювіальних відкладах (в долині річки Чорна Тиса), на делювіальних відкладах, на продуктах вивітрювання щільних порід (як під лісовою рослинністю, так і під лучною) [22].

Детальні дослідження буроземів у Карпатах проводилися чеськими вченими з 1936 року. У 1938 році результати досліджень ґрунтового покриву на Підкарпатській Русі проведені А. Златніком і опубліковані в матеріалах “Prozkumprizroteny chlesuna Podkarpatske Rusi” (Брно, 1938). У цьому фундаментальному збірнику наведені численні описи ґрунтових профілів, а також аналітичні дані, що й донині залишаються неоцінним скарбом для ґрунтознавців [17].

Можна зробити висновок, що більшість робіт цього періоду, починаючи з 60-х років XIX століття і закінчуючи третім десятиліттям XX століття, були єдебільшого описовими, в них ідея генетичного ґрунтознавства лише починала зароджуватися. У цей період складено ґрунтові карти та здійснено перші описи ґрунтів.

Другий період. У радянський період генезу ґрунтів Українських Карпат досліджували Н. Б. Вернандер, Г. О. Андрущенко, Є. М. Руднева, М. І. Герасимова, І. М. Гоголев, П. С. Пастернак, В. В. Пономарьова, В. І. Канівець, Ф. П. Топольний, С. Скіба та ін.

У повоєнні роки Н. Б. Вернандер досліджувала ґрунтовий покрив Українських Карпат і зробила такі висновки: буроземи формуються у

гірській зоні Карпат з вологим і теплим кліматом, головним чином, в умовах гірського рельєфу. В цих умовах проходить хімічне вивітрювання породи зі звільненням великої кількості півтораоксидів. У ґрунтово-вбирний комплекс, окрім водню, вступають йони алюмінію, чим і зумовлюється висока кислотність цих ґрунтів. У результаті цього в Карпатах формуються буроземи з такими особливостями:

- 1) буре забарвлення всього ґрунтового профілю;
- 2) морфологічно слабпомітний перерозподіл колоїдів по генетичних горизонтах при значному збільшенні мулистих частинок у нижніх горизонтах;
- 3) наявність рухомих півтораоксидів алюмінію та заліза у верхніх горизонтах у великій кількості;
- 4) дуже висока кислотність по всьому ґрунтовому профілю;
- 5) невелика потужність ґрунтового профілю з включеннями уламків щільних порід (пісковики, сланці) до самої поверхні.

Н. Б. Вернандер вважала дані буроземні ґрунти опідзоленими завдяки їхній високій кислотності.

Особливу увагу Н. Б. Вернандер приділяла гірсько-лучній зоні Карпат, що є безлісою областю субальпійських і альпійських луків – полонинами, на яких поширений комплекс гірсько-лучних ґрунтів і торф'яників. За Н. Б. Вернандер, гірсько-лучні ґрунти у комплексі з торф'яно-лучними залягають на найбільш високих безлісних просторах Карпат (1200 – 2000 м). Ці ґрунти формувалися за участю мохово-трав'яної рослинності на продуктах вивітрювання сланців та пісковиків. На відміну від інших гірських ґрунтів Карпат гірсько-лучні мають водостійкішу структуру. За даними аналізів на глибині 15-23 см кількість водостійких агрегатів у цих ґрунтах складає 28,83 %. Проте Н. Б. Вернандер не відносить гірсько-лучні ґрунти до іншого типу, погоджуючись з тим, що і в гірсько-лучній зоні відбувається процес буроземоутворення.

Вивчаючи розвиток буроземного процесу в Карпатах, Н. Б. Вернандер вирізняє такі різновиди ґрунтів:

- 1) буроземи опідзолені, що поділяються на слабопідзолисті та середньопідзолисті;
- 2) дерново-бурі опідзолені (поширені нижче зони полонин і характеризуються більшим вмістом гумусу);
- 3) гірсько-підзолисті;
- 4) гірсько-лучні ґрунти у комплексі з торф'яно-підзолистими та торфовищами [4].

Ці генетичні уявлення знайшли своє відображення на ґрунтовій карті України (1948 рік): перші 2 типи відображені до висоти 1200 м, гірсько-підзолисті приурочені до висот 1200-1400 м, а гірсько-лучні показані на безлісних полонинах вище 1200 м [4].

Пояснюючи прийняту класифікацію бурих

лісових ґрунтів, Н. Б. Вернандер пише, що перерозподіл колоїдів по профілю і висока кислотність буроземних ґрунтів вплинула на віднесення їх до слабо- і середньопідзолистих, проте подальші дослідження фахівців не змогли пояснити залежності між ступенем опідзолення і величиною кислотності [4].

Деякі роботи, присвячені вивченню генези і фізико-хімічних властивостей бурих ґрунтів Українських Карпат, опубліковано Г. О. Андрущенко, який є автором “Номенклатурного списку ґрунтів Карпат і Прикарпаття”. Він вважає, що буроземоутворення в Карпатах пов'язане з біологічним накопиченням заліза у верхніх горизонтах, хоча допускає винесення кальцію і, деякою мірою, алюмінію за межі ґрунтового профілю. Також Г. О. Андрущенко вирізняє в межах Карпат такі ґрунти: у нижньому поясі – від 300-400 м до 500 м над р. м. – бурі лісові опідзолені; у середньому поясі – від 500 до верхньої межі лісу – бурі лісові середньовилуговані; вище межі лісу – гірсько-лучні у комплексі з торф'яно-лучними. У всіх вертикальних поясах виокремлено також дерново-буроземні ґрунти [2].

Сучасними ґрунтово-географічними дослідженнями виявлена приналежність ґрунтів Карпатсько-буроземної області до шістьох вертикальних термічних поясів, виділених М. С. Андріановим. Відповідно до цих термічних поясів ґрунти Українських Карпат поділяють на фаціальному рівні на 6 підтипів: дуже холодні (альпійські) – вище 1800 м, холодні (субальпійські) – від 1200 до 1550-1800 м, помірно холодні (лісові) – від 800 до 1200-1550 м, прохолодні (лісові) – 500 – 800 м, помірно теплі – нижче 500 м у Передкарпатті і від 160-280 до 500 м у Закарпатті; теплі – до 250 м у Закарпатті і в передгір'ях 160-180 м [1].

Згідно з цим районуванням, М. С. Андріанов і Г. О. Андрущенко виділяють у Карпатах шість вертикальних кліматично-ґрунтових поясів:

- 1) Прикарпатське передгір'я – переважають дерново-опідзолені та дерново-підзолисті поверхнево-оглеєні легкі та важко суглинкові ґрунти;
- 2) Закарпатське передгір'я, основний фон якого складають кислі буроземно-підзолисті ґрунти;
- 3) Закарпатська низовина – відзначається поширенням дернових опідзолених та дерново-глейових ґрунтів, зустрічаються також торф'яно-глейові ґрунти;
- 4) гірські лісо-лучні райони – переважають буроземи, зустрічаються підзолисті та торф'яні ґрунти;
- 5) субальпійська зона – характеризується дерново-буроземними і гірсько-лучними ґрунтами, поширені тут також торф'яні та підзолисті ґрунти;
- 6) альпійська зона – охоплює вершини найвищих гір, вкритих щербистими гірсько-лучними і лучними оторф'янілими ґрунтами, для скелястих місць характерні первинні (ініціальні) ґрунти [2].

Отже, можна зробити висновок, що автори у номенклатурі ґрунтів від альпійського і до теплого поясів виділяють буроземи (від буроземів гірсько-лучних до буроземів теплих).

Г. О. Андрущенко розширив питання про вертикальну зональність ґрунтів Карпа, як критерій для поділу зони на вертикальні підзони він запропонував відношення валового вуглецю в ґрунті до обмінного і органічного кальцію та обмінного алюмінію. Як стверджує автор, величина цього співвідношення залежить тільки від абсолютної висоти місцевості і зростає з підняттям над рівнем моря. За цією ознакою він виділяє: нижню підзону – від 300 до 500 м (співвідношення $C : Ca_{обм} = 9,4-11,32$); середню – 500 – 800 м (співвідношення $C : Ca_{обм} = 11,83-36,8$); верхню – 800 – 1200 м (співвідношення $C : Ca_{обм} = 86-136$); дерново-буроземну підзону полонин – вище 1200 м (співвідношення $C : Ca_{обм} = 82-225$). Однак у жодній роботі Г. О. Андрущенко не наводить фактичного матеріалу, на підставі якого були розраховані граничні цифри співвідношень $C : Ca_{обм}$, $C : Ca_{орг}$ і $C : Al_{обм}$. Тому повторні дослідження І. М. Гоголева (1964) та отримані результати дали змогу вважати зроблені висновки необґрунтованими [10].

Чимало нових аспектів щодо розуміння генезису і систематики буроземів міститься у працях І. М. Гоголева. Він вважає, що в межах Карпат існує тільки один підтип ґрунту – ненасичені сильно-кислі бурі гірські ґрунти. Подальший поділ ґрунтів він рекомендує проводити залежно від літологічних та інших властивостей материнської та підстилаючої породи [10].

Разом із З. В. Проскурою він також наводить схему ґрунтів Українських Карпат і прилеглих територій: дерново-підзолисті глеєві, дерново-слабопідзолисті піщані, сірі лісові – для Передкарпатської височини; болотні, лучні, дернові – для низьких терас; буроземно-підзолисті – для високих терас; бурі гірсько-лісові – для лісового поясу; гірсько-лучні та гірсько-торф'яні буроземні – для гірсько-лучної зони Українських Карпат; буроземно-глеєві – для Закарпатської низовини [9].

За дослідженнями І. М. Гоголева, у верхніх горизонтах ґрунтів при буроземоутворенні поряд з руйнуванням вторинних мінералів відбуваються процеси вторинного мінералоутворення, в якому беруть участь основи з розкладеного рослинного опаду. За даними групового і фракційного складу гумусу встановлено, що в гірсько-лучно-буроземних ґрунтах група фульватів переважає над групою гуматів. Фульвокислоти представлені найбільш агресивними щодо мінеральної частини фракціями. Група гуматів і гумінових кислот представлені виключно фракцією 1, тобто бурими гуміновими кислотами, що знаходяться у вільному стані або у вигляді гуматів заліза та алюмінію. І. М. Гоголев відніс гірсько-лучно-буроземні ґрунти полонин до категорії сильноокислих, ненасичених основами. Кислотність цих ґрунтів, як і ґрунтів гірсько-

лісового поясу, зумовлена високим вмістом рухомого алюмінію, хоча помітну роль в обмінній кислотності відіграють йони водню [8].

Значним внеском у теорію буроземоутворення стали розроблені І. М. Гоголем питання про процеси протолізу і роль прижиттєвих кореневих виділень. Проведені ним дослідження і зроблені висновки про те, що видовий склад рослинності не чинить суттєвого впливу на розвиток процесу опідзолення, були піддані сумніву Г. О. Андрущенко і П. С. Пастернаком [6].

За В. А. Ковдою, екологія ґрунтоутворення буроземів включає такі умови: наявність широколистяних, хвойно-широколистяних або хвойних лісів з розвинутим трав'яним покривом, який характеризується значним за обсягом азотно-кальцієвим біологічним колообігом речовин; переважання атмосферних опадів над випаровуванням, промивний тип водного режиму з обов'язковим вільним внутріґрунтовим дренажем; нетривале сезонне промерзання або його відсутність, що зумовлює інтенсивне вивітрювання; відносно невеликий час ґрунтоутворення [13].

Названі екологічні умови буроземоутворення характерні для субальпійського і альпійського поясів. Дослідження Г. В. Козія (1960) підтвердили, що на території сучасних полонин, які є безлісими субальпійськими гірськими ландшафтами, тисячу років тому росли ліси. За цей час дерновий процес ґрунтоутворення, безумовно, суттєво вплинув на ґрунти, які раніше сформувалися під пологом лісу. Тому ці ґрунти необхідно називати дерново-буроземними, на що вказував І. М. Гоголев, а ґрунти альпійського поясу – гірсько-лучними [8]. Проте М. І. Полупан ґрунти субальпійського і альпійського поясів називає бурими гірськими остеповілими щабеноватими і відносить їх до зони карпатських гірсько-остеповілих дерново-буроземних кислих ґрунтів [18].

Ф. П. Топольний, виходячи із отриманого ним експериментального матеріалу й аналізуючи літературні джерела, конкретизував уявлення про буроземоутворення і про буроземи Карпат. Необхідною умовою буроземоутворення є наявність помірно теплого і волого клімату, який забезпечує відсутність періоду просихання профілю, а також, забезпечує добру дренажність ґрунтоутворних порід і рельєфу, виключаючи застій води в ґрунтово-підґрунтовій товщі і виникнення анаеробних і закисних процесів. За наявності цих умов незалежно від типу рослинності розкладення органічних речовин відбувається з утворенням гумусу гуматно-фульватного типу. Накопичення значної кількості гумусу можливе лише за умови закріплення його у формі з'єднання з рухомими сполуками заліза і алюмінію. Отже, за Ф. П. Топольним, основним і найбільш характерним процесом, який відбувається в буроземах, є утворення стійких гумусо-алюмінієвих і гумусо-залізистих комплексів. Цей процес притаманний буроземам як лісової, так і

гірсько-лучної зон [21].

Дослідження В. І. Канівця засвідчили, що процес буроземоутворення характеризується формуванням монотонного профілю, накопиченням гуматно-фульватного кислого гумусу, кислотним гідролізом алюмосилікатів, закріпленням у стабільному аерованому середовищі заліза й алюмінію у формі вільних (несилікатних) сполук, винесенням кальцію та магнію, помірним оглеєнням [11].

В. І. Канівець не погоджується з думкою Г. О. Андрущенка про формування карпатських буроземів тільки під лісовою рослинністю і наводить докази щодо розвитку буроземоутворення в субальпійському й альпійському поясах. Процес буроземоутворення супроводжується оглиненням, яке проявляється помірно в кислих ґрунтах і посилено в слабо насичених буроземах. При цьому в мулуватій фракції накопичуються оксиди заліза й алюмінію, а також калій і магній. На основі своїх досліджень В. І. Канівець розробив діагностику і номенклатуру ґрунтів Українських Карпат [11].

Результати вивчення гірсько-лучно-буроземних ґрунтів Українських Карпат, сформованих на продуктах вивітрювання щільних порід, показали, що ґрунти мають неглибокий профіль, з пухким складенням верхніх горизонтів з поступовим ущільненням з глибиною. За гранулометричним складом вони є переважно середньосуглинкові з чітким накопиченням дрібних фракцій у верхній частині профілю при одночасному збідненні на фракцію піску і грубого щебню. Це свідчить про слабку розвиненість ґрунтів, в яких поряд з ґрунтоутворенням значну роль відіграють процеси вивітрювання. Результати вивчення агрегатного складу і водостійкості ґрунтової структури дозволяють характеризувати ці ґрунти як такі, що мають добру водостійку структуру. Вони характеризуються відносно невеликою щільністю будови і значною пористістю, що визначає добру водопроникність. Вивчення складу гумусу підтверджує загальну закономірність розподілу гумусу в буроземах Карпат – значне накопичення у верхніх горизонтах профілю з наступним зменшенням запасів з глибиною. Значення фракційного складу гумусу вказують на переваження в фульвокислот. Найменші значення як гумінових, так і фульвокислот, представлені другою фракцією, яка утворює комплекси із лужноземельними елементами [12].

Отже, другий період вивчення гірсько-лучно-буроземних ґрунтів характеризується вирішенням проблеми класифікації буроземів Карпат та приналежності гірсько-лучно-буроземних ґрунтів до певного типу чи підтипу. Адже довгий час не було єдиної думки щодо визначення процесу буроземоутворення та меж його поширення. Проте варто відзначити, що результати досліджень у 1940 – 1990 роках вже вписувалися в рамки сучасного генетичного ґрунтознавства: вивчалася суть процесу буроземоутворення в різних ґрунтово-кліматичних зонах, досконало описувалися морфологічні особ-

ливості ґрунтових профілів, досліджувалися хімічні та фізичні властивості гірсько-лучних ґрунтів, складалися перші класифікації ґрунтів Українських Карпат і робилися спроби диференціації буроземів. У результаті цього гірсько-лучно-буроземні ґрунти не були виділені в окремий тип, а виокремлено лише два їх підтипи: буроземи кислі субальпійські та буроземи кислі альпійські.

Третій період. В останні десятиріччя дослідження властивостей гірсько-лучно-буроземних ґрунтів Українських Карпат, зокрема, з погляду їхньої екологічної ролі, виконували: Й. Й. Бундзяк, М. З. Гамкало, Б. Б. Стефаник, І. М. Шпаківська, С. Скіба, С. П. Позняк, П. С. Войтків, П. М. Шубер та інші вчені.

Дослідження кислотно-лужної рівноваги ґрунтів Карпатського біосферного заповідника на прикладі ґрунтів Свидовецького і Чорногірського масивів проводилися М. З. Гамкалом. На основі отриманих експериментальних даних ним встановлено, що $pH_{\text{сол}}$ в ґрунтах КБЗ коливається від 3.0 до 4.0 одиниць, а $pH_{\text{вод}}$ від 3.6 до 4.8 од. Вміст обмінного алюмінію знаходиться в межах від 10.8 до 103.5 мг/100 г ґрунту. Показники кислотної буферності становлять 10.0 – 21.0 од., а лужної 60.7 – 99.4 од., що свідчить про чітку буферну асиметрію даних ґрунтів із переважанням у них кислотного компоненту. Для глибокого аналізу кислотно-основних властивостей досліджуваних буроземів розглянуто найбільш репрезентативні ґрунти із помірно-холодного, субальпійського і альпійського поясів [7].

Досліджено кислотно-основну буферність ґрунтів Чорногірського масиву Українських Карпат та запропоновано новий методологічний підхід до оцінки кислотної буферності кислих ґрунтів з урахуванням її актуальної і потенційної форм. Виявлено, що актуальна кислотна буферність характеризується пулом катіонів (H^+ , Al^{3+}), які утворюють обмінну кислотність, а кількість іонів H^+ , яка ще може бути нейтралізована буферними системами ґрунту, становить потенційну кислотну буферність (ПКБ). Розглянуто роль трофічного підкислення у генезі кислотності буроземів [7].

Ґрунтові дослідження у Карпатському НПП здійснив Б. Б. Стефаник, який у межах парку виокремив такі типи ґрунтів: бурі гірсько-лісові (79 %), гірсько-підзолисті (8 %), гірсько-лучні (7 %), дернові (6 %). Згідно з дослідженнями Б. Б. Стефаника, гірсько-лучно-буроземні ґрунти сильнокислі (pH сольової витяжки 3,5–4), ненасичені кальцієм, багаті на гумус, у складі ґрунтово-вбирного комплексу домінують йони Алюмінію [20].

У 2001 – 2004 рр. С. П. Позняком і С. Скібою були проведені польові обстеження і лабораторні дослідження ґрунтів. Вони орієнтувалися на фундаментальні роботи, проведені на території Чорногірського масиву ще у 1929 – 1933 рр. керівником дослідної станції Пулавського інституту сільського господарства В. Сведерським. На

ділянках, закладених В. Сведерським, дослідниками проведено морфологічні дослідження ґрунтових розрізів, відібрано зразки ґрунтів та виконано аналізи згідно із загальноприйнятими у ґрунтознавстві методиками досліджень. Подані описи ґрунтових профілів і аналітичні дані стосуються характеристики ґрунтів полонин, заростей гірської сосни, смерекових лісів на верхній межі лісу, а також заростей вільхи зеленої. Зроблено висновки про те, що поширення ґрунтів у межах Чорногірського масиву, так само, як і в інших гірських системах, визначаються кліматично-рослинною поясною. Зі зростанням висоти зростає потужність органогенного горизонту, а його реакція і ступінь гуміфікації вказують на сповільнене розкладання відмерлих рослинних решток, що є характерним для ґрунтів субальпійського та альпійського поясів [15].

Результати досліджень, здійснених С. Скибою та С. Позняком у 2005 р., показали, що в складі мінеральної ґрунтової маси гірсько-лучно-буроземного ґрунту домінує кварц, Натрій, Калій і Кальцій, а також польові шпати, слюда, а серед мулистих мінералів переважають ілліти, одинично присутні каолінит і смектит. Вміст радіонуклідів Cs-137 не перевищує норм, прийнятих для цілинних ґрунтів, і коливається у межах 300-400 Бк/кг сухої маси ґрунту [16].

Зроблено акцент про актуальність організації моніторингу ґрунтів на сучасному етапі і створенні ґрунтоохоронної інфраструктури на базі національних природних парків та біосферних заповідників.

Висновки. Аналіз історико-географічних досліджень ґрунтів показав, що формування ґрунтового покриву Українських Карпат характеризується специфічними особливостями, зумовленими регіональними чинниками ґрунтоутворення, а саме лісовою рослинністю і високогірними луками в умовах посиленого сезонного промивного типу водного режиму та підвищеної відносної вологості, характером ґрунотвірної породи.

Аналіз різних наукових підходів і поглядів на формування буроземів Українських Карпат свідчить про проблематичність їхньої генези, особливостей ґрунотвірних процесів, методики їх вивчення, а також організації і функціонування ґрунтово-охоронної інфраструктури.

Проаналізувавши історію досліджень гірсько-лучно-буроземних ґрунтів Українських Карпат, можна зробити висновок про те, що вивчення цих ґрунтів майже завжди відбувалося разом із вивченням інших ґрунтів буроземного типу різних ґрунтово-кліматичних зон. Особливо це стосується перших двох періодів, що пов'язано з неоднозначністю у класифікації ґрунтів буроземного типу в Карпатах різними ґрунтовими школами та різними авторами.

Особливу увагу ґрунтовому покриву полонин і власне гірсько-лучно-буроземним ґрунтам почали надавати саме українські дослідники. Особливості генези, фізико-хімічні властивості, особливості мінералогічного та валового хімічного складу детально були висвітлені у працях І. Н. Гоголева, В. І. Канівця, С. Скиби, С. П. Позняка та інших.

Література

1. Андрианов М. С. Вертикальная термическая зональность Советских Карпат // Геогр. сб.–1957. – Вып. 4. – С. 180-188.
2. Андрущенко Г. О. Ґрунти Західних областей УРСР. – Львів-Дубляни, 1970. – Ч. 2. – 114 с.
3. Бундзяк Й. Й. Ґрунти пралісових екосистем Карпатського біосферного заповідника // Матер. Міжнар.конфер. “Гори і люди”. – Рахів, 2002. – Т. 2. – С. 233-235.
4. Вернандер Н. Б., Годлин М. М. Почвы УССР. – Х.: Гос.изд-во сельскохоз. литературы УССР, 1951. – С. 331.
5. Войтків П. С. Буроземи пралісів Українських Карпат: монографія / П. С. Войтків, С. П. Позняк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – 244 с.
6. Войтків П. С. Історія дослідження буроземів Українських Карпат / Петро Войтків // Історія української географії: всеукр. науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – Вип. 15. – С. 75-81.
7. Гамкало М. З. Особливості кислотно-лу́жно́ї рівноваги ґрунтів Карпатського Біосферного Заповідника // Генезис, географія і екологія ґрунтів. Вісник Львів. ун-ту. Серія географічна. – 1998. – Вип. 23. – С. 272-276.
8. Гоголев И. Н. Почвы Украинских Карпат// Природа Украинской ССР. Почвы. – К., 1986. – С. 145-171.
9. Гоголев И. М., Проскура З. В. Ґрунти Карпат // Природа Українських Карпат. Львів: Вид-во Львів ун-ту, 1958. – С. 168-178.
10. Гоголев И. Н., Анастасьева О. М. Об изменении минералогического состава в процессе формирования бурых горно-лесных почв Карпат // Почвоведение. – 1991. – № 9. – С. 21-23.
11. Канивец В. И. Буроземы в горно-луговом поясе Украинских Карпат и вопросы генезиса почв буроземного типа // Почвоведение. – 1980. – № 8. – С. 108-117.
12. Канивец В. И., Миронова Л. М. Групповой и фракционный состав гумуса как показатель типа почвообразования в регионе Украинских Карпат // Почвоведение. – 1973. – № 3. – С. 34-41.

13. Ковда В. А., Розанов Б. Г. Почвоведение. – Москва, 1988. – Ч. 2. – С. 101-111, 131-141.
14. Пастернак П. С. Грунти // Посібник карпатського лісництва. – Ужгород: Карпати, 1980. – С. 12-18.
15. Позняк С. П. Проблеми стійкості і збереження ґрунтового покриву Українських Карпат // Матер. Міжнар. конфер. “Гори і люди”. – Рахів, 2002. – Т. 2. – С. 442-445.
16. Позняк С., Скиба С. Грунти північно-західної частини Чорногірського масиву Українських Карпат//Екологія та ноосферологія. – 2006. – Т. 17, № 1-2.
17. Позняк С. П. Деякі проблеми генези та географії ґрунтів Українських Карпат // Біологічні системи. 80. – 2012. – Т. 4. Вип. 1.
18. Полупан М. І. Діагностика, номенклатура та класифікація буроземних ґрунтів Карпатського регіону / М. І. Полупан, В. Б. Соловей, В. А. Величко // Вісн. аграр. науки. – 2002. – № 5. – С. 20-28.
19. Руднева Е. Н. Почвенный покров Закарпатской области. – Москва: Изд-во АН СССР, 1960. – 226 с.
20. Стефаник Б. Б. Ґрунтові дослідження Карпатського НПП // Матер. Міжнар. конфер. “Гори і люди”. – Рахів, 2002. – Т. 2. – С. 493-495.
21. Топольный Ф. П. К природе кислотности бурых горно-лесных и горно-луговых почв Карпат // Почвоведение. – 1976. – № 9. – С. 112-116.
22. Petr Kucera. Zprava o pedologickem prozkumu pud polonin Mencul, Sesul, Konec, Pereluka a udoli casti cerne tisy v katastru obce Kvasy. – Praha, 1932.

Стаття надійшла 25.05.2014 р.

УДК 551.4:551

Роман Гнатюк

СТАН ВИВЧЕННЯ ПЛЕЙСТОЦЕНОВИХ ТЕРАС СЕРЕДНЬОГО ПРИДНІСТЕР'Я

Розглянуто геолого-геоморфологічну вивченість плейстоценових терас Середнього Придністер'я у територіальному, тематичному та методичному аспектах. Виокремлені важливі дискусійні й не вирішені питання, безпосередньо пов'язані з вивченням місцевих терас, оцінено детальність різних видів їх дослідження. Виявлено помилкові уявлення й актуальні проблеми, усвідомлення й вирішення яких відкриває нові перспективи у вивченні дністерських терас у найближчі десятиліття.

Ключові слова: тераси, алювій, плейстоцен, Середнє Придністер'я, Дністер.

Roman Hnatyuk. Pleistocene terraces of the Middle Dniester: State of research. *The Middle Dniester Pleistocene terrace complex has been more thoroughly studied in its eastern region, which is situated to the east of the Tovtry ridge and covers the territory of Mohyliv, Yampil' and Rybnytsya parts of the Dniester area. In the western part of the region, only the Halych segment is relatively well studied. In the eastern part of the Middle Dniester and in the whole Lower Dniester areas, where the Dniester terraces are relatively well preserved and studied, most contemporary researchers distinguish nine or ten Pleistocene terraces. These include six, seven or eight Neopleistocene, and two, three or four Eopleistocene. The processes of formation, destruction and transformation of the local terraces are traditionally associated with long-term climatic cycles. It is generally assumed that: 1) the terraces' alluvial strata usually consist of two lithostratigraphic horizons – the lower one, formed during significant warming periods (warm interstadial and interglacial ages), and the upper one, made by “cold” alluvium; 2) each terrace contains a certain sub-aerial cover, which is defined by the age of the terrace: the older the terrace – the more loess and fossil-soil horizons are or should be in its sub-aerial cover. From the author's point of view as a geomorphologist, the Pleistocene terraces of the Middle Dniester, according to the modern science's possibilities and needs, are more studied using the methods of geologic, geophysical and geochemical analysis than using the methods of geologic and geomorphologic field research. Of the last ones mentioned, only the lithopaleopedologic method (a stratigraphic distinction of the soil-loess strata, carried out in the field) was used, which is developed on the basis of soil-loess stratigraphy. Of particular importance for the study of the Pleistocene Dniester terraces is the problem of distinguishing between alluvial and sub-aerial sediments, represented by loess and loess-like deposits. Closely related to*

this problem are the unsolved questions concerning the preservation of fragments of different-age terraces as geologic and geomorphic objects, the reconstruction of their initial meso-relief, and the reliability and accuracy of the definition of the terraces' height properties by the height of their current surface and base.

Key words: terraces, Dniester terraces, Pleistocene, Middle Dniester area, Dniester.

Актуальність дослідження і стан вивчення проблеми. Комплекс річкових терас Середнього Придністер'я – цікавий і важливий об'єкт для геоморфологічних, геологічних (стратиграфічних), палеогеографічних і нео(морфо)тектонічних досліджень, передусім через значну кількість пліоценових і плейстоценових терас і сприятливі природні передумови для їх вивчення.

Тераси та терасові відклади середнього Дністра та його головних допливів здавна привертати увагу геологів, географів і археологів. Сучасний стан та історія їхнього вивчення побіжно висвітлені у багатьох наукових публікаціях [2, 3, 6, 7, 14, 15, 25, 50, 53, 55, 65 та ін.]. Їх автори знайомили читача з найважливішими результатами палеонтологічних, геологічних і геоморфологічних досліджень дністерських терас і представляли погляди окремих фахівців, які були й залишаються бути різними, щодо кількості, віку та інших характеристик плейстоценових і пліоценових терас, виявлених у межах Середнього та Нижнього Придністер'я. У деяких публікаціях [8, 9, 19–22, 29 та ін.] звернено увагу на не вирішеність питань, пов'язаних зі з'ясуванням причин та особливостей формування місцевих терас (роль тектонічних піднять, евстатичних коливань рівня Світового океану та воднольодовикових потоків в утворенні терас середнього Дністра, співвідношення фаз річкової ерозії й акумуляції з теплими та холодними етапами палеокліматичних циклів тощо), наголошено на важливості подальшого вивчення будови та стратиграфії субаеральних покривів річкових терас, їх співвідношення з різновіковими терасами; актуалізовано проблему походження терасових ярусів лесу. Праць, які були б присвячені ґрунтовному аналізу сучасного стану та перспектив вивчення плейстоценових терас Придністер'я, немає.

Завдання запропонованої статті – розглянути стан геолого-геоморфологічного вивчення плейстоценових терас Середнього Придністер'я у територіальному, тематичному та методичному аспектах, виокремити важливі дискусійні й не вирішені питання, безпосередньо пов'язані з вивченням місцевих терас, оцінити відповідність різних методів їхнього вивчення сучасним можливостям і потребам.

Мета публікації – виявити прогалини у вивченні плейстоценових терас регіону й звернути увагу читача на деякі помилкові уявлення та актуальні проблеми, усвідомлення й вирішення яких сприятиме ефективному вивченню річкових терас Придністер'я.

Результати дослідження. Середнє Придністер'я пропонуємо розглядати як область розповсюдження долинних і наддолинних терас Дністра у межах Волино-Подільської плити,

північної частини Молдовської плити та прикрайової частини Українського кристалічного масиву. В зазначеному районі долина Дністра вироблена головню у товщі порівняно стійких щодо розмивання порід і має, зазвичай, каньйоноподібний вигляд, що й визначає геоморфологічну специфіку цього регіону. Західна межа Середнього Придністер'я розміщена біля гирла Свічі – там, де розпочинається виразне звуження сучасної долини Дністра, відоме як Журавненська долина прориву, східна (південно-східна) – поблизу впадіння р. Реут, де долина Дністра помітно розширюється й остаточно втрачає ознаки каньйону. Протяжність Середнього Придністер'я в зазначених вище межах близька до 420 км. За основними характеристиками мезорельєфу це досить-таки неоднорідний район. І геоморфологічні передумови для вивчення плейстоценових і пліоценових терас у регіональному аспекті тут досить неоднакові.

Беручи до уваги ширину й інші морфологічні показники сучасної долини Дністра, а також особливості геолого-геоморфологічної будови окремих відтинків Середнього Придністер'я, у його межах можна виокремити шість близьких за протяжністю підрайонів. Із заходу на схід, тобто за течією ріки, це: Галицьке, Заліщицьке, Хотинське, Могилівське, Ямпільське і Рибницьке Придністер'я.

Комплекс плейстоценових терас середнього Дністра найліпше збережений (найповніший) у межах Галицького та Ямпільського Придністер'я, де сучасна долина Дністра має найбільшу ширину. Найгіршою збереженістю плейстоценових терас вирізняється Могилівське Придністер'я, яке одночасно є і найменш сприятливим підрайоном для їхнього вивчення.

Інформація, що є важливою для характеристики плейстоценових терас Середнього Придністер'я, міститься у великій кількості опублікованих праць, а також у фондових джерелах, головню у матеріалах великомасштабного геологічного знімання (усі підрайони Середнього Придністер'я повністю чи майже повністю “покриті” державним геологічним зніманням у масштабі 1 : 50 000). Аналіз цієї інформації засвідчує, що стан вивчення терас у різних підрайонах Середнього Придністер'я неоднаковий. Загалом краще вивчений комплекс річкових терас його східної частини, яка розміщена східніше Товтровою пасма й охоплює території Могилівського, Ямпільського і Рибницького Придністер'я. У західній частині регіону порівняно добре вивчені тераси Галицького Придністер'я.

Цей висновок підтверджує список праць, укладений з десяти публікацій [2, 5, 29, 38, 50, 55, 60–62, 68], у змісті яких міститься найбільше аналітичної інформації, важливої для геолого-

геоморфологічної характеристики плейстоценових терас Середнього Придністер'я: лише одна з цих праць [68] стосується західної частини регіону (Галицького Придністер'я), у двох публікаціях [29, 38] охарактеризовано тераси його центральної частини (Хотинського та Могилівського Придністер'я), сім інших містять фактичний матеріал, здобутий при вивченні терас двох східних підрайонів Середнього Придністер'я, а також Нижнього (Тираспольського) Придністер'я. Зазначимо, що при укладанні цього списку опублікованих праць взято до уваги обсяг і якість того фактичного матеріалу, що безпосередньо стосується *геолого-геоморфологічної* характеристики плейстоценових терас Середнього Придністер'я. Примітно, що усі відібрані публікації видані після Другої світової війни, переважно у 80-х роках минулого століття.

3-поміж 20-ти найважливіших сучасних (опублікованих після Другої світової війни) праць, в яких представлені узагальнені відомості про плейстоценові тераси Середнього Придністер'я, його ділянки чи іншої території, до складу якої частково чи повністю входить цей регіон, вісім публікацій [5, 12, 13, 44, 46, 55, 57, 66] знайомлять з результатами вивчення терас його східних підрайонів. Лише сім публікацій фактологічно пов'язані з його центральними та західними підрайонами – три [17, 29, 30] та чотири [1, 4, 27, 33] відповідно. Зміст інших п'яти праць стосується характеристики терас головно центральних і східних підрайонів Середнього Придністер'я [6, 14, 28] або ж усього регіону взагалі [21, 24]¹.

Територіальна прив'язка інших 30-ти до- та післявоєнних публікацій, які не увійшли у список з 20-ти найважливіших праць, але є важливими для пізнання та характеристики плейстоценових терас Середнього Придністер'я, є подібною, але перевага східних підрайонів проявляється гірше: 13 праць [11, 37, 41, 42, 47, 54, 56, 59, 63 та ін.] можна пов'язувати зі східними підрайонами, десять [9, 10, 26, 48, 51, 52 та ін.] – із західними, чотири [34, 35 та ін.] – із центральними, дві [16 та ін.] – із центральними та східними підрайонами (через обмежений обсяг статті лише частина праць із цього списку увійшла у список літератури, що доданий до публікації).

Серед 20-ти найважливіших публікацій, які присвячені характеристиці плейстоценових чи пліоплейстоценових терас Середнього Придністер'я, його ділянки чи іншої території, до складу якої частково чи повністю входить цей регіон, першість

східних підрайонів знову стає очевидною. Відповідний список, укладений з використанням зазначених вище критеріїв вибору опублікованих праць, містить чотири праці [4, 10, 26, 48], зміст яких найбільшою мірою стосується Галицько-Заліщицького Придністер'я, ще три публікації [31, 34, 35] зроблено на підставі вивчення терас Хотинського та Могилівського Придністер'я, інші 13 праць [3, 12, 36, 41, 43, 46, 47, 54, 56, 57, 59, 63, 66] стосуються характеристики терас двох східних підрайонів Середнього Придністер'я.

Стан вивчення комплексу плейстоценових терас різних рік Середнього Придністер'я різний. Найкраще вивчені у наш час тераси Дністра, характеристики яких присвячені численні публікації українських, молдовських і російських дослідників. Серед терасових рівнів інших рік регіону порівняно добре вивчені тераси Сівки [67], Реуту [42-44] та нижнього Серету [23, 48, 52].

Найбільше достовірної інформації щодо кількості, будови, походження й вікової характеристики плейстоценових терас середнього Дністра здобуто у Ямпільсько-Рибницькому Придністер'ї, де зосереджені найважливіші для датування та кореляції дністерських терас опорні розрізи терасових відкладів Середнього Придністер'я. Відповідна ділянка плейстоценової долини Дністра разом із суміжною частиною Нижнього Придністер'я (район Тирасполя) є найсприятливішою для вивчення плейстоценових терас завдяки їх порівняно добрій збереженості (згідно з А. Чепалигою [57, 58], тут збережений найповніший комплекс пліоценових і плейстоценових терас у світі), наявності численних відслонень терасових відкладів і багатству палеонтологічного матеріалу, що міститься в алювіальних відкладах місцевих терас. На цьому відтинку долини Дністра здавна відомі і добре вивчені стратиграфічно повні розрізи різновікових терас, охарактеризовані фауною крупних ссавців, прісноводних молюсків та інших викопних організмів [2, 5, 12, 32, 36, 37, 45, 47, 50, 54-63, 66]. Тому ця ділянка була, є і буде в майбутньому опорним районом для вивчення комплексу ео- та неоплейстоценових терас середнього та нижнього Дністра.

Іншою ділянкою, важливою для вивчення плейстоценових терас Дністра – у цьому випадку середнього й верхнього, – стане незабаром Галицьке Придністер'я. До такого висновку можна дійти, беручи до уваги порівняно добре збереження місцевих терас, наявність відслонень різновікових терасових відкладів, а також зусилля багатьох фахівців, спрямовані на їх всебічне дослідження [21, 67, 68 та ін.]. Важливі дані для датування низьких (пізньоплейстоценових) терас середнього Дністра опубліковані у матеріалах ґрунтового комплексного дослідження багатошарових палеолітичних пам'яток, приурочених до терасових відкладів Могилівського та Хотинського Придністер'я [29, 30, 38-40 та ін.].

У східній частині Середнього Придністер'я та

¹ Головні критерії вибору публікацій для цього списку такі: наукова новизна та оригінальність повідомлення, повнота (комплексність) характеристики терас, обсяг праці. Другорядний критерій вибору – посилання на працю у публікаціях інших авторів. За наявності кількох близьких за змістом (щодо характеристики терас) публікацій з-поміж них вибрано лише одну – ту, яка в найбільшій мірі відповідала усім зазначеним вище критеріям.

у Нижньому Придністер'ї, де тераси Дністра ліпше збережені й вивчені, більшість сучасних дослідників виокремлює дев'ять або десять плейстоценових терас – шість, сім або вісім неоплейстоценових і дві, три чи чотири еоплейстоценові тераси [2, 12-15, 32, 46, 55, 56, 60, 66]. Наприклад, згідно з В. Пока-

тиловим та П. Букатчуком [32, 46], які здійснили комплексне геологічне картографування території Молдовського Придністер'я на рівні детальних досліджень, у східній частині Середнього Придністер'я налічується шість неоплейстоценових терас і чотири еоплейстоценові тераси (табл. 1).

Таблиця 1

Комплекс плейстоценових терас Дністра у східній частині Середнього Придністер'я за схемами сучасних дослідників*

№ з/п	М. Веклич, 1982	П. Гожик, Л. Лінднер, 2007	В. Покатилов, П. Букатчук, 1989	А. Чепалига, 1986
	Порядковий номер та індекс (вік) тераси	Порядковий номер та вік тераси	Порядковий номер і назва тераси	Порядковий номер і назва тераси
1	–	–	–	0 тирнаукська
2	I df-pč	I vt-pč	I парканьська**	I парканьська
3	II vt-bg	II pl-ud	II слобозійська	II слобозійська
4	III pl-ud	III kd-ts/dn ₂	III тираспольська	III тираспольська
5	IV kd-ts	IV zv-dn ₁	IV варнічка	IV варнічка
6	V zv-dn	V lb-tl	V колкотовська	V грігоріопольська
7	VI lb-tl	VI mr-sl	VI кошнічка	VI колкотовська
8	VII mr-sl	VII sh-pr	VII міхайловська	VII _a кошнічка
9	VIII sh-pr	VIII kr-il	VIII кіцканьська	VII _b міхайловська
10	IX kr-il	IX bv-br	IX гаджімуська	VIII кіцканьська
11	X bv-br		X фирладеньська	IX гаджімуська
12				X фирладеньська

* Тераси ео- та неоплейстоценового віку розмежовані товстою лінією.

** Тут і далі в тексті та ілюстраціях статті назви терас подано згідно сучасних найменувань відповідних населених пунктів, розміщених у межах Молдови.

Така ж кількість неоплейстоценових терас середнього-нижнього Дністра виокремлена П. Гожиком [66]. М. Веклич [14], вивчивши тераси середнього Дністра на трьох опорних ділянках – поперечниках через долину Дністра поблизу Хотина, Могилева-Подільського та Сороч, вважав, що у рельєфі та відкладах Середнього Придністер'я зафіксовано вісім терас, утворених протягом неоплейстоцену (після іллічівського етапу актуальної схеми палеогеографічної етапності пізнього кайнозою України), та дві еоплейстоценові тераси, утворені у берегівсько-іллічівський час.

У колективній монографії, присвяченій розгляду четвертинної палеогеографії Молдовського Придністер'я [60], визначено сім неоплейстоценових терас (з найдавнішою міхайлівською (міхайловською) терасою, яка попередніми дослідниками віднесена до еоплейстоцену), і дві еоплейстоценові тераси.

Найбільшу кількість (12) плейстоценових терас у Середньому та Нижньому Придністер'ї пропонував розрізняти А. Чепалига (див. табл. 1). У публікаціях останнього десятиліття [57 та ін.] кількість виділених ним плейстоценових терас Дністра зросла до 16-ти.

Попри те, що розбіжності в кількості плейстоценових терас середнього-нижнього Дністра,

які вирізняються у схемах багатьох сучасних дослідників, незначні, їхні підходи до виокремлення й ідентифікації терас та визначення їх геологічного віку були різними. Одні дослідники (П. Букатчук, П. Гожик, В. Покатилов, А. Чепалига та ін.), здійснюючи виокремлення, зіставлення та датування конкретних фрагментів дністерських терас, враховували в основному певні геолого-геоморфологічні дані (абсолютна та/чи відносна висота підосви руслового алювію, висота поверхні тераси, потужність і особливості будови терасового алювію) та наявний в алювіальних відкладах палеонтологічний матеріал, представлений рештками фауни ссавців і прісноводних молюсків (до уваги брали видовий склад і стратиграфічний діапазон їх фауністичних комплексів). Вік терас з'ясовували за віком терасового алювію, що був визначений головню за палеонтологічними даними, зібраними під час вивчення алювіальних відкладів східної частини Середнього Придністер'я та нижнього Дністра.

Інша група дослідників (М. Веклич, Ю. Веклич, Ж. Матвіїшина та ін.), розрізняючи й ідентифікуючи близькі за висотою фрагменти терас (терасових розрізів), брала до уваги передусім особливості будови їхніх ґрунтово-лесових товщ, фактично ототожнюючи їх з субаеральними

покривами, накладеними на алювіальні відклади плейстоценових терас. Будова (стратиграфія) ґрунтово-лесових товщ, приурочених до надзаплавних терас, була використана також для визначення їх геологічного віку.

Різні підходи до виділення та датування терас зумовили значні розбіжності у визначенні їхнього віку. Це добре видно при зіставленні схеми плейстоценових терас, запропонованої М. Векличем [14, 15], та інших схем [32, 46, 56, 66], що були створені із використанням даних палеонтологічних досліджень (табл. 2). Утім, здійснити однозначну кореляцію усіх плейстоценових терас, виокремлених авторами двох вище зазначених типів схем, досить таки проблематично. Особливо проблемним є ототожнення порівняно давніх терас, віднесених до

плейстоцену. Пропонований варіант зіставлення комплексів плейстоценових терас, визначених М. Векличем та іншими фахівцями, окрім висотних характеристик цих рівнів, головно їх цоколів, враховує конкретні розрізи терасових відкладів, які вибрані авторами різних схем як еталони певних терас чи просто віднесені ними до тієї чи іншої тераси.

Найбільші розбіжності у вікових характеристиках давніх плейстоценових терас констатовані між схемами М. Веклича та А. Чепалиги (див. табл. 2): найдавніша плейстоценова тераса М. Веклича (X, берегівсько-березанська) з найбільшою вірогідністю може бути зіставлена з найдавнішою неоплейстоценовою (VII₆, міхайловською) терасою А. Чепалиги.

Таблиця 2

Зіставлення плейстоценових терас Дністра, виявлених сучасними дослідниками у східній частині Середнього Придністер'я і на суміжній території Нижнього Придністер'я*

М. Веклич, 1982		А. Чепалига, 1986		П. Букатчук, 1981; В. Покартилов, П. Букатчук, 1989		П. Гожик, Л. Лінднер, 2007
Номер та індекс (вік) тераси	Середня відносна висота поверхні / цоколя, м	Порядковий номер і назва тераси	Відносна висота поверхні / цоколя, м	Порядковий номер і назва тераси	Відносна висота поверхні / цоколя, м	Порядковий номер, назва та вік тераси
Idf-pč	10 / < 0	0 тирнаукська	7-8 / < 0	—	—	Ivt-pč
IIvt-bg	15 / < 0?	I парканьська	10-12 / 1-2	I парканьська	10-12 / 1-3	парканьська
IIIpl-ud	22 / 3	II слобозійська	20-22 / 7-8	II слобозійська	15-22 / 7-12	II pl-bg слобозійська
IVkd-ts	28 / 10	III тираспольська	30-35 / 12-15	III тираспольська	45-50 / 19-24	IIIkd-ts/dn ₂ спейська
Vzv-dn	35 / 20	IV варніцка	45-50 / 22	IV варніцка	55-60 / 29-33	IV zv-dn ₁ варніцка
VIIb-tl	45 / 30	V грігоріопольська	до 50 / 20-30			
VII mr-sl	50 / 40	VI колкотовська	50-60 / 35-40	V колкотовська	60-85 / 39-46	V lb-tl колкотовська
VIII sh-pr	60 / 42					
IXkr-il	75 / 55	VII _a кошніцка	—	VI кошніцка	90-100 / 55-60	VI mr-sl кошніцка
Xbv-br	100 / 80	VII ₆ міхайловська	80-85 / 50-55	VII міхайловська	95-110 / 70-82	VII sh-pr міхайловська
		VIII кіцканьська	до 100 / 70	VIII кіцканьська	128-150 / 90-106	VIII kr-il кіцканьська
		IX гаджімуська	125 / 90-95	IX гаджімуська	— / 117-125	IX bv ₂ -br бошерницька
		X фирладеньська	150 / 110-115	X фирладеньська	160-185 / 135-145	

* Товсті лінії пропонуваної таблиці розмежовують головні підрозділи плейстоцену згідно з авторами відповідних публікацій.

** Висотні характеристики терас стосуються району Тирасполя, де відносні висоти найдавніших плейстоценових терас Дністра помітно нижчі, ніж у східній частині Середнього Придністер'я.

У разі такого зіставлення цих терас розходження в абсолютному датуванні міхайловської тераси Дністра, оцінене згідно з сучасними схемами палеогеографічної етапності пізнього кайнозою Молдови та України [49, табл. 1.1; 60, табл. 5.3; 66,

табл. 1], досягатиме більше одного мільйона років, що перевищує тривалість неоплейстоцену².

² А. Чепалига у недавно опублікованій праці [58] утворення міхайловської і кіцканьської терас Дністра скорелював з мартоносським етапом, а погребянської

Спроба поєднання різних підходів до вивчення плейстоценових терас Молдовського Придністер'я, реалізована у колективній монографії молдовських і українських дослідників [60], засвідчила, що автори публікації, дотримуючись усталених поглядів щодо кількості й віку дністерських терас у цьому районі Придністер'я, фактично відмовились від схеми плейстоценових терас Дністра, запропонованої М. Векличем, й по-новому зіставили "традиційні" плейстоценові тераси середнього-нижнього Дністра з відповідними уніфікованими підрозділами стратиграфічної схеми антропогену України. Цим зіставленням й обмежилось реальне застосування методичних і регіональних напрацювань, що базуються на засадах і результатах ґрунтово-лесової стратиграфії.

Нові схеми пліоплейстоценових і неоплейстоценових терас Дністра, із значно більшою кількістю терас пізньоплейстоценового віку, опубліковані А. Чепалигою [57] та автором статті [21]. Суттєва зміна поглядів щодо кількості цих терас спонукає до перегляду більш-менш усталених сучасних уявлень про тривалість їх формування, їхній геологічний і абсолютний вік.

Отже, попри багатий фактичний матеріал, нагромаджений у ході всебічного й детального вивчення багатьох важливих відслонень (у т.ч. опорних розрізів антропогену Молдови та України), приурочених до різновікових терас, а також крупномасштабне геологічне й геоморфологічне картографування відповідної території та багаторічні тематичні дослідження [32 та ін.], питання кількості та вікової характеристики плейстоценових терас середнього й нижнього Дністра все-ще залишаються невирішеними. Більш одноставно вирішуються питання причини формування місцевих терас та особливостей геологічної будови різновікових товщ терасових відкладів.

Утворення, руйнування й перетворення плейстоценових терас середнього-нижнього Дністра після публікацій Л. Лунгерсгаузена [36, 37] та А. Чепалиги [54 та ін.] пов'язують з великими кліматичними циклами. Згідно з уявленням про кліматичну зумовленість місцевих терас і їх субаеральних лесових покривів прийнято вважати, що:

1) алювіальні товщі усіх терас середнього Дністра складені, зазвичай, з двох літолого-стратиграфічних горизонтів – нижнього, утвореного під час значних потеплінь (тепліх міжстадіалів і

міжльодовикових епох), і верхнього, збудованого "холодним" алювієм [14, 15, 46, 54-58, 60, 66];

2) кожна тераса має певний субаеральний покрив; його вікова характеристика та стратиграфічна повнота визначаються віком тераси: чим давніша тераса, тим більше лесових горизонтів і горизонтів викопних ґрунтів є (мало б бути) в її субаеральному покриві [8, 15, 46, 58, 60].

На думку М. Веклича та багатьох інших дослідників терас Дністра, які визнають цілковиту слушність уявлення про послідовне, закономірно правильне збільшення кількості ґрунтових і лесових горизонтів зі зростанням порядкового номеру й віку тераси, у стратиграфічно повних покривних товщах плейстоценових терас кількість лесових горизонтів відповідає порядковому номеру тераси: перша (наймолодша плейстоценова) тераса потенційно є однолесовою, друга – дволесовою і т. д.

Зазначені погляди, підтверджені палеонтологічною характеристикою плейстоценового алювію [54, 55, 66] й узгоджені з результатами регіональних літолого-палеопедологічних досліджень [14, 55, 60], стали підґрунтям для побудови принципово подібних *ідеальних* і *наближених до реальності* схем, які ілюструють будову та стратиграфію розрізів різновікових дністерських терас і співвідношення їх алювіальних і покривних товщ. До ідеальних належать, зокрема, схеми, опубліковані Л. Лунгерсгаузенем [37] та М. Векличем [14, рис. 39]; прикладами побудов, що створені з використанням реальних розрізів терасових товщ, можуть слугувати схеми О. Адаменка [60, рис. 4.5] та П. Гожики [66]. Загалом, можна говорити про те, що завдяки М. Векличу та багатьом іншим дослідникам, у т.ч. його попередникам, була сформована і утверджена певна логічно аргументована принципова модель геологічної будови та стратиграфії терасових товщ різновікових терас Середнього Придністер'я. Обґрунтовані й інші, менш популярні та вмотивовані, але принципово подібні погляди [9, 64] щодо вікового співвідношення алювіальних і покривних відкладів, приурочених до плейстоценових терас Дністра.

З погляду автора-геоморфолога, плейстоценові тераси Середнього Придністер'я на рівні сучасних можливостей і потреб добре вивчені за допомогою методів лабораторно-аналітичних геологічних, геофізичних і геохімічних досліджень (гранулометричних, мінералогічних, мікроморфологічних, літолого-геохімічних, термолюмінесцентних, спорово-пилкових, малакофауністичних, палеомагнітних), аніж польових геологічних та геоморфологічних методів (великомасштабного геологічного та геоморфологічного картографування, побудови та аналізу детальних поздовжніх профілів майданчиків терас та геолого-геоморфологічних профілів, зіставлення терасових рядів, аналізу вертикальної та латеральної макроструктури терасових товщ одно- та різновікових терас, літолого-фаціального аналізу, аналізу фаціальних переходів

(кошніцької) і колкотовської – з лубенським. Втім, таке датування терасових рівнів Дністра зовсім не узгоджується з гіпсометричними характеристиками мартоноссько-сульської та лубенсько-тилігульської терас схеми М. Веклича і відображає лише сучасні уявлення А. Чепалиги щодо віку та стратиграфічного рангу мартоносського та лубенського підрозділів стратиграфічної схеми антропогену України та їх вікового співвідношення з терасами середнього й нижнього Дністра, датованими головню за даними палеонтологічних досліджень.

тощо). З-поміж останніх широко застосовували лише літолого-палеопедологічний метод (стратиграфічне розчленування ґрунтово-лесових товщ, здійснене у польових умовах), розроблений на засадах ґрунтово-лесової стратиграфії.

Результати польових геолого-геоморфологічних досліджень, проведених наприкінці 80-х—на початку 90-х рр. XX ст. у межах Українського Передкарпаття та Середнього Придністер'я, переконали автора статті у необхідності перегляду відносно усталених поглядів щодо кількості місцевих терас, особливостей їхньої будови та формування. Зокрема, вони засвідчили, що в долинах рік обох регіонів неоплейстоценових терас значно більше, ніж їх прийнято виділяти, та підтвердили слушність поглядів, висловлених у 50-ті–60-ті роки, щодо наявності алювіальних ярусів лесу та їх важливого значення у будові терасових відкладів різновікових плейстоценових терас Передкарпаття та Середнього Придністер'я. На підставі вивчення більше ста розрізів (окремих відслонень та їх груп) плейстоценових терас, розміщених у межах обох зазначених вище регіонів, автором публікації були виявлені чи по-іншому витлумачені деякі особливості будови ґрунтово-лесових товщ місцевих терас, важливі для пізнання їх природи. Було з'ясовано, зокрема, що:

1) структура цих товщ є, зазвичай, покривно-сегментною, тому одна і та ж тераса, зберігаючи властиву їй висоту, у різних місцях може мати суттєво різну будову ґрунтово-лесового покриву, в т.ч. різну кількість ґрунтових і лесових горизонтів;

2) фрагменти тераси, різні за будовою розрізу ґрунтово-лесового “покриву”, можуть представляти різні (різновікові) цикли та стадії її формування;

3) ґрунтово-лесові товщі морфологічно добре виражених терас є, зазвичай, невід'ємним складником алювіального “тіла” тераси;

4) алювіальні яруси лесу (горизонти накладеного алювію заплавного типу), а не субаеральні лесові покриви, є типовими елементами терасових розрізів усіх добре збережених фрагментів різновікових плейстоценових терас. Був зроблений висновок про наявність і типовість похованих і накладених (експонованих, денних) циклових терас – структурних складників багатоциклових терас [21].

У цьому контексті слід також зазначити, що серед дослідників – авторів опублікованих праць, найважливіших для пізнання та характеристики плейстоценових терас Середнього Придністер'я [1-6, 10-14, 17, 21, 24, 26-31, 33, 36, 37, 44, 46-48, 50, 55-57, 59, 60, 66, 67] переважають геологи, які здійснювали геологічне знімання, геологи-четвертинники, палеонтологи та палеогеографи. Геоморфологів серед них мало (п'ять-шість), з-поміж них значну частку складають дослідники (Г. М. Білінкіс, М. А. Бобок, І. Д. Гофштейн), які передусім є геологами – фахівцями в галузі неотектоніки, і їх підходи до вивчення терас у більшій мірі геологічні, аніж геоморфологічні.

Через явний брак фахівців, зацікавлених у ґрунтовому геоморфологічному вивченні місцевих терас, основними об'єктами дослідження в разі їх докладного вивчення були конкретні розрізи терасових відкладів і рештки фауни, знайдені в них (головна увага була надана вивченню фаун прісноводних моллюсків і великих ссавців, приурочених до руслових відкладів, та “лесовій” стратиграфії верхніх, супіщано-суглинистих товщ терасових відкладів), тоді як можливості геоморфологічних методів вивчення терас були недооцінені та, як наслідок, недостатньо реалізовані. Це і стало, мабуть, головною причиною того, що тераси усіх субрегіонів Середнього Придністер'я нині ліпше вивчені та охарактеризовані як суто геологічні, а не геолого-геоморфологічні об'єкти.

Порівняльний аналіз вивченості плейстоценових терас Середнього Придністер'я й Українського Передкарпаття, здійснений з урахуванням особистого досвіду вивчення терас обох регіонів, дає підстави твердити, що тераси Середнього Придністер'я порівняно добре вивчені щодо визначення й обґрунтування їх геологічного віку. Натомість, тераси Передкарпаття краще пізнані у морфологічному аспекті (це зумовлено кращим збереженням місцевих терасових рівнів), а уявлення про переважно алювіальне походження верхніх, супіщано-суглинистих товщ терасових відкладів цього регіону, обґрунтоване у публікаціях Г. Раскатова, А. Кожевнікова та М. Демедюка (список відповідних праць є у публікації [18] автора статті), в більшій мірі відповідає дійсності, ніж широко розповсюджені погляди сучасних українських і закордонних фахівців щодо субаерального походження відкладів лесових ярусів плейстоценових терас Середнього та Нижнього Придністер'я.

Передкарпатська ділянка басейну Дністра заслуговує на увагу також з огляду на те, що в її межах ще у 60-ті роки минулого століття у процесі середньомасштабного геоморфологічного картографування було виокремлено близьку до реальної незвично значну кількість пізньоплейстоценових терас, розділених невисокими, кількометровими уступами [33, с. 52-53]. У Тираспольському Придністер'ї така ж кількість (п'ять) пізньоплейстоценових терас була виділена лише на початку нинішнього століття [57]. Характерно, що у східній частині Середнього Придністер'ї та у Нижньому Придністер'ї донедавна найгірше вивченими були саме пізньоплейстоценові тераси, тоді як давніші, середньо- й ранньоплейстоценові, були й залишаються тут краще вивченими не лише у порівнянні з молодшими терасами, а й відповідного віку терасами Передкарпатської височини. І визначена А. Чепалигою [57] кількість цих (допізньоплейстоценових) терас мабуть дуже близька до дійсної.

Аналіз сучасного стану геолого-геоморфологічного вивчення плейстоценових терас Середнього Придністер'я дає змогу стверджувати, що майже усі найважливіші проблеми, які зазвичай

постають у разі їх вивчення, є актуальні і для даного регіону. Це, зокрема, питання, які стосуються виявлення та виокремлення терас, як елементарних складових частин рельєфу, їх місцевої, регіональної та міжрегіональної кореляції, остаточного визначення реальної та передбачуваної (потенційної) кількості місцевих терас, їх відносного (геологічного) й абсолютного віку. Разом з тим, можна виділити низку актуальних проблем, що мають більш чи менш чітко виявлену регіональну "прив'язку".

Особливо актуальною для вивчення плейстоценових терас Придністер'я є проблема *розрізнення алювіальних і субаеральних (покривних) відкладів, представлених лесами та лесоподібними породами*; йдеться, передовсім, про розпізнавання ярусів лесу алювіального (чи переважно алювіального) та субаерального (власне покривного) походження, наявних в одно- та багатолесових розрізах ґрунтово-лесових товщ цих терас [18-22]. На думку автора статті, у більшій частині відслонень, які розглядають як опорні чи стратиграфічно повні розрізи плейстоценових терас Верхнього та Середнього Придністер'я, розкриті лише алювіальні та субаерально-алювіальні яруси лесу (розрізи Дубрівка, Колодів, Загвіздя, Єзупіль, Маріямпіль, Довге та ін.), тоді як інші сучасні дослідники [8-10, 64, 67] ці ж яруси річкових терас відносять до їх субаеральних покривів. Отже, слід визначитись з комплексом найважливіших розпізнавальних ознак лесових ярусів субаквальної та субаеральної генези й по-новому оцінити співвідношення алювіальних і покривних відкладів у будові потужних терасових товщ Придністер'я.

Тісно пов'язані з цією проблемою невирішені питання, що стосуються *збереження фрагментів різновікових плейстоценових терас як геологічних та геоморфологічних об'єктів, відтворення їх первинного мезорельєфу, достовірності й точності визначення висотних характеристик терас за висотою їх сучасної поверхні та цоколя*. Важливо усвідомити необхідність розрізнення річкових терас і морфологічно подібних до них структурно-денудаційних рівнів (структурних терас і платформ), вироблених у товщі алювіальних відкладів [23], з'ясувати просторові та генетичні співвідношення річкових терас і інших геоморфологічних рівнів. Слід також продовжувати дослідження, спрямовані на з'ясування умов, причин і механізмів терасоутворення.

Для ефективного вирішення цих проблем необхідно, передусім, переосмислити деякі усталені погляди щодо будови та формування плейстоценових терас Дністра, які ґрунтуються на правильних підходах і уявленнях, але є надто спрощеними, безальтернативними і в конкретній ситуації неправильними. Зокрема, слід переглянути доволі популярні уявлення про те, що:

1) горизонти лесоподібних порід, розміщені над горизонтами похованих ґрунтів, у розрізах

плейстоценових терас Дністра завжди складені субаеральними відкладами;

2) наявність одного чи кількох безсумнівно субаеральних лесових покривів, виявлених в окремих розрізах долинних і наддолинних терас регіону (розріз Галич-Гора, відомі розрізи біля сіл Молодове та Кормань, розріз Скала-Подільська та ін.), є незаперечним доказом "субаеральності" інших лесових (супіщано-суглинистих) ярусів цих і інших відслонень терасових відкладів;

3) кожна тераса регіону має певний субаеральний ґрунтово-лесовий покрив, вивчення якого дає змогу розрізнити близькі за висотою тераси, здійснювати просторово-часову кореляцію терас і визначати їх геологічний вік [15 та ін.];

4) кількість плейстоценових терас Придністер'я повинна б відповідати кількості великих палеогеографічних (палеокліматичних) циклів, констатованих у плейстоцені; що "достатньо виявити кількість кліматичних циклів і тоді стане зрозуміло, скільки терас мало б бути у повній терасовій системі" [57];

5) висота цокольної поверхні тераси є важливішою ознакою для її характеристики та кореляції, ніж висота широких і вирівняних (добре збережених) ділянок її поверхні;

6) значні коливання висоти поверхні цоколя однієї і тієї ж морфологічно добре вираженої тераси, констатовані у близько розміщених відслоненнях та свердловинах, є, зазвичай, наслідком розривно-блокових тектонічних рухів [5].

Необхідно переосмислити основи сучасної концепції *закономірно-ярусної будови ґрунтово-лесового покриву плейстоценових терас Придністер'я* та оцінити її реальне значення для вивчення цих терас. Слід, зокрема, з'ясувати, в якій мірі теоретичне положення про те, що між кількістю лесових горизонтів і порядковим номером (віком) терас існує тісний і однозначний зв'язок, зумовлений накладанням різновікових субаеральних лесових покривів (ярусів) на різновікові тераси, відповідає дійсності, й запропонувати нові, ближчі до реальності схеми просторово-часового співвідношення алювіальних і покривних товщ у стратиграфічно повних розрізах субаеральних (делювіальних, еолово-делювіальних, еолових, соліфлюкційно-делювіальних, пролювіально-делювіальних) покривів різновікових терас Середнього Придністер'я.

Використання концепції закономірно-ярусної будови ґрунтово-лесового покриву терас Придністер'я в її надуманому й ідеалізованому сучасному варіанті перешкоджає об'єктивному виявленню та вивченню комплексу плейстоценових терас Дністра та інших рік регіону.

Розрізнити близькі за висотою тераси та здійснювати кореляцію окремих фрагментів одновікових терас – а це одне з найважливіших актуальних завдань, пов'язаних із вивченням плейстоценових терас Придністер'я, – можна і слід

головним чином за будовою їх основних, власне алювіальних товщ, що мають більш чи менш виразно виявлені оригінальні ознаки [21], а не за будовою їх субаеральних покривів, локально розповсюджених у межах терас усіх підрайонів Середнього Придністер'я.

Особлива увага при виконанні цього важливого завдання мала б бути надана вивченню будови, у т. ч. вертикальної, та латеральної макро-структури верхніх, супіщано-суглинистих горизонтів річкових товщ дністерських терас (у наш час ці

горизонти терасових відкладів прийнято частково чи повністю відносити до субаеральних ґрунтово-лесових покривів терас). Ґрунтове вивчення цих “покривних” терасових товщ матиме вирішальне значення для впевненого виокремлення, розрізнення й розпізнавання різновікових плейстоценових терас, їх місцевої та регіональної кореляції.

Це дасть змогу наблизитись до остаточного визначення кількості дністерських терас і відкрити нові можливості для з'ясування їхньої природи та уточнення віку.

Література і джерела

1. Адаменко О. М., Демедюк Н. С., Стельмах О. Р. Стратиграфія антропогенових отложений Предкарпаття // Тектоника и стратиграфия. – Вып. 21. – 1981. – С. 89-99.
2. Антропоген и палеолит Молдавского Приднестровья. Путеводитель экскурсий VI Всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 154 с.
3. Арапов А. А., Негадаев-Никонов К. Н. Террасы Среднего Приднестровья // Изв. АН МССР. – 1966. – № 10. – С. 37-45.
4. Афремов Д. Н. Роль тектонического и климатического факторов в формировании террас долины Днестра // Геоморфология. – 1970. – № 4. – С. 51-62.
5. Билинкіс Г. М. Геодинамика крайнего юго-запада Восточно-Европейской платформы в эпоху морфогенеза. – Кишинев: Штиинца, 1992. – 180 с.
6. Бобок Н. А. Морфоструктурный анализ территории Северной Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1980. – 96 с.
7. Богущий А., Яцишин А., Ланчонт М., Голуб Б. До геоморфології долин Середнього Дністра, Пруту // Найдавніші леси Поділля і Покуття: проблеми генези, стратиграфії, палеогеографії. Збірник наук. праць XVI українсько-польського семінару. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – С. 15-27.
8. Богущий А., Яцишин А., Дмитрук Р. та ін. Про покривні лесово-ґрунтові товщі на терасах Передкарпаття і Придністерського Поділля та алювіальне походження лесів // Фізична географія та геоморфологія. – К.: ВГЛ “Обрії”, 2011. – Вип. 3 (64). – С. 144-153.
9. Богущий А., Ланчонт М., Мадейська Т. та ін. До проблеми “леси і тераси” // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: Збірник наук. праць. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. – С. 115-124.
10. Богущий А., Яцишин А., Дмитрук Р. та ін. Високі тераси Дністра в околицях с. Довге на Івано-Франківщині // Вісник Львів. ун-ту. Серія геогр. – Львів, 2012. – Вип. 40. – С. 123-131.
11. Букатчук П. Д. О древнеаллювиальных отложениях с BogatscheviaSturi (Hörn) в среднем течении Днестра // Тектоника и стратиграфия. – Вып. 20. – 1981. – С. 88-98.
12. Букатчук П. Д., Гожи П. Ф., Билинкіс Г. М. О корреляции аллювиальных отложений Днестра, Прута и Нижнего Дуная // Геология четвертичных отложений Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1983. – С. 35-70.
13. Букатчук П. Д., Кырвел Н. С. Древнеаллювиальные и покровные образования верхнеплиоценовых террас реки Днестр и их палеонтологическая характеристика // Проблемы антропогена Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1982. – С. 75-87.
14. Веклич М. Ф. Палеозтапність и стратотипы почвенных формаций верхнего кайнозоя. – Киев: Наук. думка, 1982. – 208 с.
15. Веклич М. Ф., Матвишина Ж. Н., Веклич В. М. Палеогеографические этапы и стратиграфия плиоцена и плейстоцена Среднего и Нижнего Приднестровья // Физическая география и геоморфология: Респ. межвед. науч. сб. – 1983. – № 29. – С. 66-78.
16. Виржиківський Р. Р. Геологічна мапа України (Наддністрянщина: Могилів – Ямпіль). – К.: Укр. геолог.-розвідковий трест, 1932. – 226 с.
17. Вороний Л. І., Куница Н. А., Левицький В. І. Геолого-геоморфологические условия района строительства Могилев-Подольского гидрокомплекса // Физическая география и геоморфология: Респ. межвед. науч. сб. – 1978. – Вып. 20. – С. 126-134.
18. Гнатюк Р. Ще раз про алювіальне походження лесоподібних відкладів плейстоценових терас Українського Передкарпаття // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: Матеріали третього міжнар. семінару. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – С. 101-110.
19. Гнатюк Р. Десять позицій за річкове походження верхніх (супіщано-суглинистих) горизонтів плейстоценових терас Українського Передкарпаття та Середнього Придністер'я (частина 1) // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: Матеріали третього міжнар. семінару. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – С. 111-127.

20. Гнатюк Р. М. Десять позицій за річкове походження верхніх (супіщано-суглинистих) горизонтів плейстоценових терас Українського Передкарпаття та Середнього Придністер'я (частина 2) // Фізична географія і геоморфологія. – К.: ВГЛ “Обрії”, 2010. – Вип. 1 (58). – С. 66-75.
21. Гнатюк Р. Десять позицій за річкове походження верхніх (супіщано-суглинистих) горизонтів плейстоценових терас Українського Передкарпаття та Середнього Придністер'я (частина 3) // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: Збірник наук. праць. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. – С. 203-218.
22. Гнатюк Р. М. Ще раз про покривні ґрунтово-лесові товщі на терасах Передкарпаття та Подільського Придністер'я та алювіальне походження лесів // Фізична географія та геоморфологія. – 2012. – Вип. 4 (68). – С. 187-193.
23. Гнатюк Р. Тераси нижнього Серету: проблеми та перспективи вивчення (перша стаття) // Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: Збірник наук. праць. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. – С. 32-45.
24. Гожик П. Ф., Бойко Р. Д. Басейн річок рухливої зони / Алювіальні відклади головних річкових систем УРСР // Стратиграфія УРСР. – Т. XI. Антропоген. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 229-240.
25. Горда Л. В., Рідуш Б. Т. Еволюція покутсько-буковинської частини долини Дністра в пізньому кайнозой (за морфометричними даними) // Наук. вісник Чернів. ун-ту: збірник наук. праць. – Чернівці: Чернів. націон. ун-т, 2012. – Вип. 672-673 : Географія. – С. 5-10.
26. Гофштейн И. Д. О террасах Днестра и новейших движениях в Приднестровье // Бюлл. Комиссии по изуч. четв. периода. – 1960. – № 25. – С. 20-34.
27. Гофштейн И. Д. Неотектоника і морфогенез Верхнього Придністров'я. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 131 с.
28. Заморій П. К. Четвертинні відклади Української РСР. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – Ч. 1. – 549 с.
29. Иванова И. К. Геологические условия нахождения палеолитических стоянок Среднего Приднестровья // Труды Комиссии по изучению четвертичного периода. – 1959. – Т. XV. – М.: Изд-во АН СССР. – С. 215-278.
30. Иванова И. К. Геология и палеогеография стоянки Кормань IV на общем фоне геологической истории каменного века Среднего Приднестровья // Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре. – М.: Наука, 1977. – С. 126-181.
31. Иванова И. К. О террасах Среднего Приднестровья // XXVI сессия МГК. Докл. сов. геологов. Четвертичная геология и геоморфология. Дистанционное зондирование. – М.: Наука, 1980. – С. 50-54.
32. Изучение стратиграфии и литологии аллювиальных и покровных плиоцен-четвертичных отложений Молдавской ССР / Отв. исп. В.П. Покатилов (отчет в 3-х томах). Молдавская гидрогеологическая экспедиция. Фонди ПО “Молдавгеология”. – Кишинев, 1990.
33. Кожевников А. В. Антропоген орогенных областей Центральной Евразии: Уч. пособие. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 234 с.
34. Куниця М. О. До питання про будову і умови утворення терасових відкладів середнього Дністра // Геоморфологія річкових долин України. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 69-78.
35. Куниця Н. А. О возрасте плейстоценовых террас Среднего Днестра по данным фауны моллюсков // Докл. АН СССР. – 1966. – Т. 166. – № 1. – С. 179-181.
36. Лунгерсгаузен Л. Ф. Террасы Днестра // Доклады АН ССРР. – 1938. – Т. 19. – № 4. – С. 263-265.
37. Лунгерсгаузен Л. Геологічна еволюція Поділля і південного Наддністров'я // Труды молодых ученых. – К.: Вид-во АН УРСР. – 1941. – С. 9-90.
38. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV на Среднем Днестре: К X Конгрессу INQUA. – М.: Наука, 1977. – 183 с.
39. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда. – М.: Недра, 1987. – 184 с.
40. Молодова І. Унікальне мустьєрське поселення на Среднем Днестре. – М.: Недра, 1982. – 240 с.
41. Москвитин А. И. О строении покровных образований древнейших террас Днестра // Бюлл. Комиссии по изуч. четв. периода. – 1963. – № 28. – С. 33-55.
42. Негадаев-Никонов К. Н. Четвертичная система // Геология СССР. Том XLV. Молдавская ССР. Геологическое описание и полезные ископаемые / Коллектив авторов. Редактор П. В. Полев. – М.: Недра, 1969. – С. 196-223.
43. Негадаев-Никонов К. Н., Арапов А. А., Чепалыга А. Л. Четвертичные террасы бассейна р. Реут // Изв. АН МССР. Сер. биол. и хим. наук. – 1964. – № 7. – С. 12-21.
44. Негадаев-Никонов К. Н., Яновский П. В. Четвертичные отложения Молдавской ССР. – Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1969. – 91 с.
45. Плейстоцен Тирасполя / Главный редактор К. В. Никифорова. – Кишинев: Штиинца, 1971. – 187 с.
46. Покатилов В. П., Букаччук П. Д. Эоплейстоценовые и плейстоценовые террасы бассейна Днестра и их палеогеография // Четвертичный период: Палеогеография и литология / К 28 Междунар. геол. конгр. – Кишинев: Штиинца, 1989. – С. 81-91.

47. Покатилов В. П., Букатчук П. Д. О стратотипах I (парканской) и IV (варницкой) надпойменных террас Днестра // Четвертичный период: стратиграфия / 28 сес. Междунар. геол. конгр. (Вашингтон, июль 1989). – М.: Наука, 1989. – С. 88-96.
48. Полянський Ю. Подільські етюди. Т. 1: тераси, ліси і морфологія Галицького Поділля над Дністром // Збірник матем.-природ.-лікар. секції Наук. Тов-ва ім. Шевченка. – Т. XX. – Львів, 1929. – 213 с.
49. Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України / Ж. М. Матвіїшина, Н. П. Герасименко, В. І. Передерій та ін. / За редакцією Ж. М. Матвіїшиної. – К.: НВП “Видавництво “Наукова думка” НАН України”, 2010. – 192 с.
50. Путеводитель экскурсий Международного коллоквиума по геологии и фауне нижнего и среднего плейстоцена Европы/ Ред. К. В. Никифорова. – М.: ВИНТИ, 1969. – 115 с.
51. Раскатов Г. И. Четвертичные отложения // Геология СССР. – Т. XLVIII. Карпаты. – Ч. 1. – М.: Недра, 1966. – С. 267-319.
52. Рудницький С. Знадоби до морфології подільського сточища Дністра // Збірник матем.-природ.-лікар. секції Наук. Тов-ва ім. Шевченка. – Т. XV. – Львів, 1913. – 313 с.
53. Томенюк О. Юрій Полянський – дослідник терас Дністра // Вісник Львів. ун-ту. Серія геогр. – Львів, 2010. – Вип. 38. – С. 340-356.
54. Чепалыга А. Л. О четвертичных террасах долины нижнего Днестра // Бюлл. Комиссии по изучению четвер. периода. – 1962. – № 27. – С. 61-71.
55. Чепалыга А. Л. Антропогеновые пресноводные моллюски юга Русской равнины и их стратиграфическое значение (Тр. Геол. Ин-та АН СССР. – Вып. 166). – М.: Наука, 1967. – 222 с.
56. Чепалыга А. Л. Террасы Днестра // Антропоген и палеолит Молдавского Приднестровья. Путеводитель экскурсий VI Всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода. – Кишинев: Штиинца, 1986. – С. 57-62.
57. Чепалыга А. Л. Уникальная система речных террас в долине Днестра // Геоэкологические и биоэкологические проблемы Северного Причерноморья. Матер. II Междунар. научно-практической конф. 15-16 сентября 2005 г. – Тирасполь: Издательство ПГУ, 2005. – С. 166-168.
58. Чепалыга А., Анисюткин Н. Открытие древнейших стоянок олдувайской культуры в отложениях VII кицканской террасы Днестра // Лесовий покрив Північного Причорномор'я: збірник наук. праць (до XVIII українсько-польського семінару. Роксолани 8-13 вересня 2013 р.). – Люблін: KARTPOLs.c. Lublin, 2013. – С. 197-209.
59. Чепалыга А. Л., Волонтир Н. Н. Терновский террасовый профиль – опорные разрезы I (парканской), “нулевой” (терновской) и пойменной террас Днестра у с. Терновка // Антропоген и палеолит Молдавского Приднестровья. Путеводитель экскурсий VI Всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода. – Кишинев: Штиинца, 1986. – С. 137-145.
60. Четвертичная палеогеография экосистемы Нижнего и Среднего Днестра // О. М. Адаменко, А. В. Гольберт, В. А. Осиюк, Ж. Н. Матвиїшина, С. И. Медяник, В. Е. Моток, Н. Е. Сиренко, А. В. Чернюк. – Киев: Феникс, 1996. – 200 с.
61. Четвертичный период: палеогеография и литология / К XXVIII Междунар. геол. конгрессу: (Вашингтон, 1989): [Сб. ст.] / Гл. ред. А. Л. Яншин. – Кишинев: Штиинца, 1989. – 252 с.
62. Четвертичный период: стратиграфия / XXVIII сес. Междунар. геол. конгресса. (Вашингтон, июль 1989): [Сб. ст.] / Отв. ред.: М. Н. Алексеев, К. В. Никифорова. – М.: Наука, 1989. – 224 с.
63. Чирка В. Г. Террасы долин Прута, Днестра и Дуная // Материалы по четвертичному периоду Украины. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 279-295.
64. Яцишин А., Богуцький А. Етапи плейстоценового морфогенезу долини Дністра у Галицькому Придністер'ї на основі аналізу лесово-грунтових покривів терас // Вісник Інституту археології. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – Вип. 3. – С. 3-7.
65. Bogucki A., Lanczont M., Yasyŭyn A. Historia badań czwartorzędu i rzeźby Naddniestrza Halickiego // Lessy i paleolit Naddniestrza halickiego (Ukraina) / Pod redakcją T. Madejskiej: Studia Geologica Polonica. – 2002. – Vol. 119. – S. 27-33.
66. Gozhik P., Lindner L. Tarasy środkowego i dolnego Dniestru oraz ich znaczenie w badaniach nad plejstocenem Europy // Systemy dolinne i ich funkcjonowanie. Prace Instytutu Geografii Akademii Świętokrzyskiej w Kielcach. – T. 16. – 2007. – S. 27-42.
67. Lanczont M., Boguckij A. Badane profile lessowe i stanowiska paleolityczne Naddniestrza Halickiego // Lessy i paleolit Naddniestrza halickiego (Ukraina) : Studia Geologica Polonica. – 2002. – Vol. 119. – S. 33-181.
68. Lessy i paleolit Naddniestrza halickiego (Ukraina) / Pod redakcją T. Madejskiej: Studia Geologica Polonica. – 2002. – Vol. 119. – 391 s.

Стаття надійшла 14.06.2014 р.

УДК 911.3 : 553.04

Мирослав Сивий

ГЕОГРАФІЯ РЕСУРСНОЇ БАЗИ ОБЛИЦЮВАЛЬНОГО КАМІННЯ УКРАЇНИ

Здійснено аналіз сировинної бази облицювального каміння України. Констатовано приуроченість основних покладів найбільш цінних магматичних порід до архейсько-протерозойських структур Українського щита та вулканогенних комплексів Карпат, менш цінні осадові утвори пов'язані із структурами Волино-Подільської плити та Донбасу. Найкраще забезпечені розвіданими запасами облицювального каміння Житомирська, Закарпатська, Кіровоградська, Миколаївська та деякі інші області. В структурі українського експорту переважають сировинні блоки з гранітів, лабрадоритів та габро.

Ключові слова: облицювальне каміння, запаси, ресурси, родовища, експорт, імпорт.

Myroslav Syvyi. Geography of the resource base of the facing stone of Ukraine. Ukraine possesses a considerable amount of natural stone resources which are used as facing stone in the building materials industry. These are mainly deposits of intrusive rock, suitable for external decoration of buildings in different climatic zones. They include granites, granodiorites, granosienites, labradorites, gabbro, charnockite and monzonite, which are related to archaean and proterozoic complexes of the Ukrainian shield. In the volcanic complexes of Vyhorlat-Hutynskyi ridge of the Carpathians there is valuable facing stone raw material such as andesine, dacite, liparite, tuff and also sedimentary-metamorphic formations such as magnesian limestone, dolomite limestone, and granular limestone. In Podillya, the Donbas and the Crimean Mountains there is gypsum, travertine, sandstone and limestone that are suitable as facing stone. Currently, Ukrainian state data indicate 212 deposits, of which 138 of them are used by industry. Best supplied with proven reserves and resources of facing stone are the oblasts of Zhytomyr, Transcarpathia, Cherkasy, Mykolayiv, Kirovohrad and Dnipropetrovsk. Export of Ukrainian decorative stone is dominated by granite and gabbro; labradorite, basalt, andesite and limestone are less exported. The structure of export is dominated by raw stone blocks. Paving, slabs tiles, unframed slabs and funeral monuments are also exported. In substantial demand are granite blocks from the Kapustynskyi, Omelyanivskyi, Tokivskyi deposits and labradorite blocks from the Kamyanobridskyi, Dobryanskyi, Ocheretyanskyi and Osnykivskyi deposits. Granite is mainly exported to Russia and Poland, labradorite - to China and Hong Kong, gabbro – to Azerbaijan and Georgia. In the structure of Ukrainian imports, finished products of decorative stone predominate. The latter are made from granite, syenite, diabase, and others. Moreover, raw blocks of marble are imported because their production is insignificant in Ukraine.

Key words: facing stone, reserves, resources, deposits, export, import.

Облицювальне каміння – це природне каміння, яке використовується у декоративних цілях або для запобігання руйнівного впливу зовнішнього середовища в різноманітних будівлях та спорудах. Для цих потреб придатні гірські породи насамперед магматичного та метаморфічного, рідше – осадового походження. Цінність останніх як декоративного та облицювального матеріалу значно нижча. Власне цінними властивостями облицювального каміння є його високі фізико-механічні показники, погодостійкість, довговічність і, звичайно, декоративність, яка виявляється, зокрема, у кольорі, рисунку, структурі, відбивній здатності породи після полірування.

Залежно від застосування все облицювальне каміння поділяють на три групи: 1) каміння, яке використовується для зовнішнього облицювання стін будівель, – таке каміння не піддається значним механічним навантаженням, тому основними вимогами до нього є погодостійкість та декоративність

(граніт, габро, діорит, лабрадорит тощо); 2) каміння, що використовується для виготовлення плит для сходів, підлоги, парапетів, облицювання опор мостів тощо, тобто це каміння, яке зазнає постійних механічних впливів, інтенсивних навантажень. Воно повинно мати високі фізико-механічні характеристики – низьку здатність до стирання, високий спротив ударним впливам, високу погодостійкість та ін. (граніт, базальт, кварцит тощо); 3) каміння, що використовується для виготовлення пам'ятників, постаментів, колон, пілонів, бордюрів тощо. Воно повинно бути високодекоративним, однорідним, погодостійким. Із порід середньої міцності та м'яких виготовляють переважно матеріали для внутрішнього облицювання будівель, облаштування внутрішніх сходів, майданчиків і перил, настеляння підлоги у приміщеннях зі слабкою інтенсивністю людських потоків (мармур, вапняк, доломіт, травертин, гіпс та ін.). Важливе значення в оцінці

облицювального каміння має також розмір блоків, які отримують з природного масиву.

Якість облицювального каміння визначається відповідно до ДСТУ Б.В.2.7-59-97 “Блоки з природного каменю для облицювальних виробів. Технічні умови”. Блоки з декоративно-облицювального каміння характеризуються формою, розмірами, об’ємом, якістю поверхні, фізико-механічними властивостями породи блоку, який відділяється від масиву. Окрім цього, оцінюються петрографічний склад та декоративні властивості породи. Блоки повинні мати форму прямокутного паралелепіпеда чи близьку до нього, ширину і висоту 0,2 – 2,0 м, довжину до 2,8 м. За об’ємом блоки ділять на 5 груп: I > 4,5 – 8 м³, II > 2 – 4,5 м³, III > 1 – 2 м³, IV > 0,4 – 1,0 м³, V > 0,01 – 0,4 м³.

Довговічність є одним з найважливіших критеріїв оцінки облицювального каміння при його використанні в будівництві й архітектурі (табл. 1). Практика показує, що використання порід III і IV

категорій за довговічністю для зовнішнього облицювання в умовах північних районів України є недоцільним. Довговічність облицювального каміння суттєво підвищує полірування його лицьової поверхні, що знижує затримання на ній агресивних речовин та дію атмосферних чинників.

При оцінці облицювального каміння визначають також об’ємну вагу, щільність, пористість, водопоглинання, коефіцієнт водонасичення, межу міцності при стисканні в сухому і насиченому водою стані, морозостійкість, коефіцієнт розм’якшення, тощо. Якщо каміння призначене для настеляння підлог, тротуарів та сходів, для нього додатково визначають здатність до стирання.

В ДСТУ Б.В.2.7-59-97 зазначено, що здатність до стирання при слабкому русі людей (менше 500 осіб/год) повинна бути більшою за 2,2 г/см² і не більшою за 0,5 г/см² – при інтенсивному русі (понад 100 осіб/год – метро, вокзали, магазини, спортивні споруди тощо).

Таблиця 1

Класифікація природного каміння за довговічністю

Категорія довговічності	Породи	Термін використання, роки
I (дуже довговічні)	Кварцит, дрібнозернистий граніт	500-650
II (довговічні)	Граніт крупнозернистий, сієніт, габро, лабрадорит, вулканічний туф	220-350
III (відносно довговічні)	Білий мергель, щільний вапняк, щільний пісковик	75-150
IV (недовговічні)	Кольоровий мрамур, пористий вапняк, гіпс, ангідрид	

Водовбирання (водопоглинання) гірських порід впливає на їх міцність і морозостійкість. Для магматичних порід воно складає 0,2-0,7 %, для інших – не більше 30 %. При водовбиранні 0,8 % декоративний камінь має майже “абсолютну” морозостійкість [2]. Основним чинником, який визначає водовбирання порід, є їх пористість, за якою вони поділяються на низько- (менше 5 %), середньо- (5-10 %) та високопористі (до 20-30 %).

До каміння, яке використовується для обкладання стін, висуваються також вимоги щодо його теплопровідності.

З родовищами облицювального (блочного) каміння пов’язане, звичайно, і виготовлення бортового каміння, а також спеціальних промислових кам’яних виробів.

Бортове каміння призначається для відділення доріг від тротуарів і виробляється з магматичних і щільних осадових порід, не підданих процесам вивітрювання. Якість такого каміння регламентується ДСТ 6666-81 “Каміння бортове з гірських порід. Технічні умови”, яким визначаються показники міцності при стиску, морозостійкості, розміри каміння.

Облицювальні плити, які виготовляються з блоків, повинні відповідати вимогам ДСТУ Б.В.2.7-37-95 “Плити облицювальні пиляні з природного каменю. Технічні умови”.

При подрібненні видобутої гірничої маси утворюються крихта, порошок і мука, які

використовуються у будівництві для виробництва штучних оздоблювальних матеріалів (плит, штукатурок), окремих виробів (сходинок, підвіконників тощо), як заповнювачі у шляхових асфальто-бетонних сумішах тощо.

Україна має значні ресурси природного каміння, яке використовується в промисловості будівельних матеріалів як сировина для виробництва облицювальних виробів (рис. 1).

За приналежністю до геолого-структурних зон земної кори родовища облицювального каміння України можна розділити на дві групи: а) родовища платформ, приурочені до Українського щита та Волино-Подільської плити, та б) родовища складчастих областей (Карпати, Гірський Крим, Донецька складчаста споруда). Гірські породи, які придатні для виробництва блоків та облицювальних виробів, за умовами формування поділяють на інтрузивні, ефузивні, метаморфічні та осадові.

З інтрузивних порід найширше в будівництві, як правило, для зовнішнього облицювання в різних кліматичних умовах використовують граніт, гранодіорит, граносієніт, лабрадорит, габро, чарнокіт, монзоніт. Ці породи складають інтрузивні комплекси Українського щита архейського та протерозойського віку.

Граніт та гранітоїди характеризуються високими декоративними властивостями і представлені різновидами сірого, рожево-сірого, рожевого та

червоного кольорів, різними за текстурою та структурою.

Гранодіорит відзначається сірим, зеленувато-сірим до чорного забарвленням, зернистою, іноді порфіроподібною структурою. При зовнішній обробці гранодіориту надається відповідна рельєфна фактура, що дозволяє, враховуючи його низький ступінь стирання та зношування, застосовувати ці породи для зовнішнього облицювання будівель і споруд, виготовлення сходів, покриття підлог тощо.

Лабрадорит на відміну від граніту утворює невеликі за розмірами родовища. Характеризується середньо-крупнозернистою структурою, високою міцністю, низьким стиранням, добрими декоративними властивостями. Основні кольори – від сірого до чорного. Виняткову цінність мають породи з вмістом кристалів польового шпату синього, зеленуватого й золотистого відтінків. Іризувальні властивості порід повністю виявляються лише при поліруванні. Лабрадорит застосовують для облицювання зовнішньої та внутрішньої поверхонь будівель і споруд, виготовлення пам'ятників, постаментів.

Габро характеризується чорним, зеленувато-чорним, темно-сірим кольором, дрібнозернистою структурою, використовується в основному для зовнішнього облицювання (цоколі, колони тощо). Через відсутність в мінеральному складі кварцу габро добре піддається різним видам оброблення.

Відомі на Українському щиті *кварцити* характеризуються високою міцністю, незначною пористістю, кислото-лугостійкістю. Кольори породи – сірий, білий, червоний, малиново-червоний. Кварцит гарно полірується і шліфується, але через високу міцність обробці піддається важко, що обмежує його використання як облицювального матеріалу.

Базальти – ефузивні породи темно-сірого та чорного забарвлення. Складаються із щільної, дрібнозернистої маси, інколи мають пористу чи мигдалекам'яну текстуру, часто мають стовпчасту окремість. Використовуються для мостіння, брукування доріг, тротуарів, закріплення відкосів, оздоблення будівель, виготовлення постаментів тощо. Відомі на території Українського Полісся.

Родовища облицювального каміння Українських Карпат представлені переважно ефузивними породами – андезитом, дацитом, ліпаритом, туфом, а також осадово-метаморфічним комплексом – вапняком доломітизованим, доломітом, мармуром. За віком вони належать до тріасу, юри, крейди та неогену. Вапняки мармуризовані та мармури складають осьову частину внутрішньої антиклінальної зони, яка простежується на північ від Рахівського масиву майже через усе Закарпаття. Мармур Рахівського масиву зустрічається у вигляді пластів чи великих лінз (*Требушанське родовище*).

Пористими легкими декоративними *туфами* білого, світло-сірого, темно-сірого та зеленого забарвлення (Ковач, Сокириця, Водиця, Ганичі)

складені Вигорлат-Гутинський вулканічний хребет та Солотвинська западина. Туфи внаслідок невисокої об'ємної маси, достатньої механічної міцності, порівняно легкого видобутку й обробки, застосовують як облицювальний і стіновий матеріал, для отримання архітектурних деталей складного профілю.

Андезити – вивержені аналоги діоритів, породи від світло-сірого до темно-сірого забарвлення, застосовуються для оздоблення цоколів будівель, виготовлення сходів, мозаїчної шашки, бортового каменю та ін. Залягають у вигляді потоків і покривів серед вулканічних туфів неогенового віку в Закарпатті.

Мармури – кристалічні метаморфічні породи, утворені з вапняку й доломіту, переважно дрібно-, середньо-, рідше – крупнозернистої структури, смугастої чи флюїдальної текстури, червоного, рожевого, коричневого, сірого, чорного та білого кольорів. Застосування мармуру як облицювального каменю переважно для внутрішнього оздоблення зумовлене його високими декоративними властивостями й можливістю легкого полірування.

На території Волино-Подільської плити розповсюджені пісковики девонського віку, неогенові вапняки, травертини і гіпси.

Вапняки – породи переважно білого, світло-сірого, темно-сірого кольору, часто з жовтим, бурим відтінком. Структура порід кристалічна, органігенна, уламкова, текстура верстувата, масивна. До кращого облицювального матеріалу належать щільні мармуризовані вапняки.

Гіпсовий камінь – у переважній більшості випадків порода сірого, рожевого, жовтуватого, коричневого забарвлення. Незважаючи на низьку міцність, гіпс може застосовуватись для внутрішнього й зовнішнього облицювання.

У Гірському Криму розповсюджені верхньоярські мармуризовані вапняки, які характеризуються високодекоративними властивостями й зустрічаються в межах Східно-Кримського та Яйлинського синкліоріїв Сурансько-Карадазької системи. На Донбасі облицювальним матеріалом є пісковики та вапняки кам'яновугільного й перм-ського віку, які залягають у вигляді пластів та лінз. Вапняки переважно сірого та рожево-червоного кольору, пісковики – кварцитоподібні, сіруватих відтінків.

За фізико-механічними властивостями облицювальне каміння українських родовищ поділяється на високоміцне ($> 800 \text{ кг/см}^2$), до якого належать магматичні інтрузивні та ефузивні породи – гранітоїди, габроїди, базальт, андезит, метаморфічні – кварцити, чарнокіти; середньої міцності ($400 \dots 800 \text{ кг/см}^2$): метаморфізовані – мармури, мармуризовані вапняки, доломіти, ефузивні породи – вулканічні туфи; низькоміцне ($< 400 \text{ кг/см}^2$): осадові породи – травертини, гіпси, вапняки, пісковики. За декоративними якостями облицювальне каміння України ділять на високодекоративне (32 бали) – червоні трахітоїдні граніти Капустинського родовища Кіро-

воградської області, декоративне (23...32 бали, 77 родовищ) і малодекоративне (15 балів, 88 родовищ).

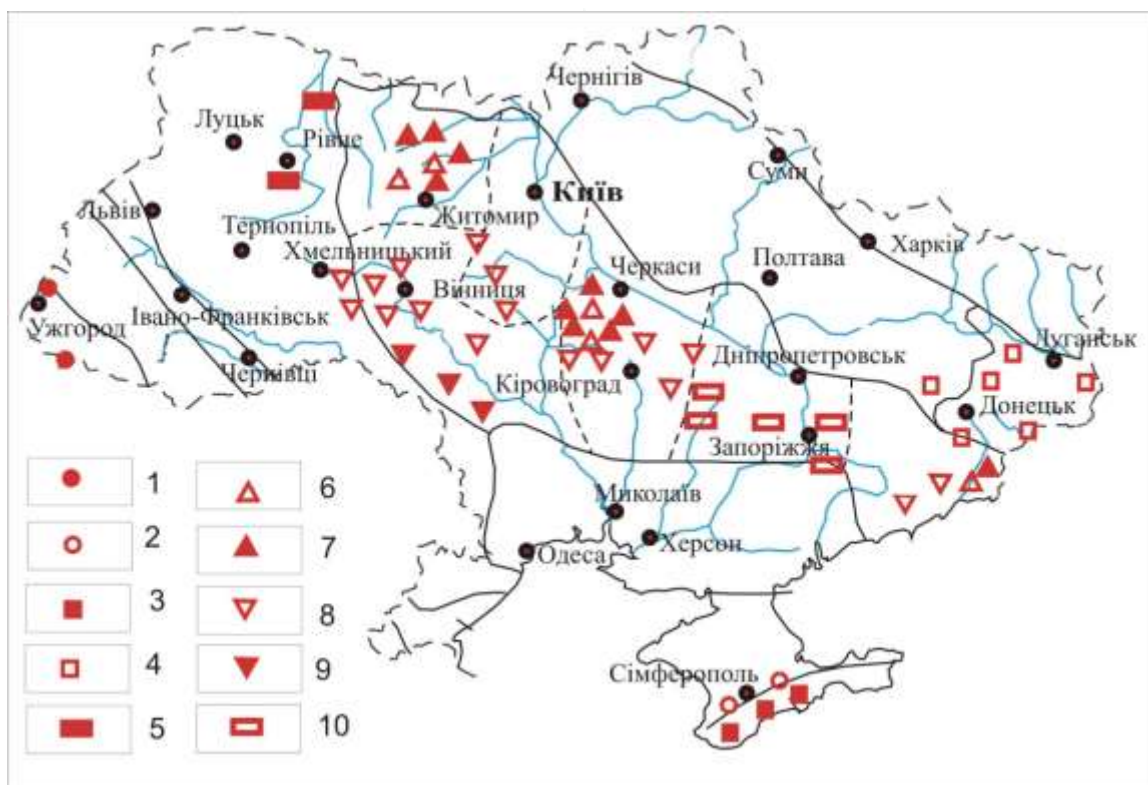


Рис. 1. Схема розташування покладів облицювального каміння на території України [3]

1 – андезити, перліти і туфи; 2 – діорити і вапняки; 3 – гранодіорити і мармуризовані вапняки; 4 – вапняки; 5 – базальти; 6 – габро та лабрадорити; 7 – граніти рапаківі та рапаківіподібні; 8 – граніти двопольовошпатові рожеві, рожево-сірі; 9 – ендербіти і чарнокіти; 10 – граніти плагіоклазові сірі

Сьогодні в Україні виявлено понад 300 родовищ і проявів природного каміння, яке придатне для виробництва блоків. Державним балансом враховано 212 родовищ, запаси в яких станом на 01.01.2011 р. становили понад 333 млн м³ за категоріями А+В+С₁ (табл. 1). На цей час промисловістю освоєно 138 родовищ із запасами понад 215 млн м³. За кількістю розвіданих запасів (близько 155 млн м³ або 46,7 % від загальних запасів країни) перше місце посідають гранітоїди (55 родовищ), на другому – габроїди (51 млн м³ або 15,3 % від загальноукраїнських запасів, 35 родовищ), далі – лабрадорити (близько 43 млн м³ чи 13 % від усіх запасів, 22 родовища). Менш поширеними є вапняки мармуризовані – 10 родовищ, пісковики, гіпси, туфи – по 5 родовищ, мармури, андезити – по 3 родовища, травертини, ліпарити, сієніти, чарнокіти – по 2 родовища.

Найбагатшою на різноманітне облицювальне каміння є Житомирська область (рис. 1), у межах якої зараз наховують понад 100 розвіданих родовищ переважно інтрузивних порід – гранітів, габро, лабрадоритів, а також перекристалізованих вапняків з широкою гамою кольорових і декоративних властивостей. Найширше представлені родовища гранітів, які поділяються на три типи: коростенський, коростишівський та житомирський (родовища *Омельянівське, Дідковицьке, Межирицьке,*

Коростенське, Бехівське, Соколовогірське, Крошнянське, Давидівське, Покостівське та ін.). Граніт добре колеться і полірується.

Родовища габро та габроїдів (габро-норитів, габро-анортоситів, габро-діабазів) розміщуються в південній частині Коростенського плутону (*Торчинське, Сліпчицьке, Слобідське, Бистрійське, Ямпільське, Рудня Шляхове, Горбулівське* та ін.), породи, як правило, мають темно-сіре до чорного забарвлення, високу міцність й декоративні властивості.

Поклади лабрадориту пов'язані також з Коростенським плутоном. Макроскопічно це породи від сірого до чорного кольору з крупнозернистою структурою, порфіровидною текстурою, часто з ірізацією польового шпату. Інколи виділяють два різновиди лабрадоритів: темно-сірі з переливами густих синіх барв (*Головинське, Володарсько-Волинське* родовища) або ірізацією синьо-зелених відтінків (*Кам'янобрідське, Слобідське, Осниківське*) та світло-сірі, з ірізацією голубих і синіх відтінків (*Синій Камінь, Кам'яна Піч, Ісаківське*). Розмір кольорових вкраплень становить 4...5 мм у діаметрі, досягаючи іноді 10...15 мм. Існує також лабрадорит без вкраплень, світло-сірого та сірого кольору, середньозернистий, слабо порфіроподібний (*Крошнянське родовище*).

Потужність розкривних порід на всіх родовищах блочного каменю, як правило, не

перевищує 5 м. Вихід блоків з видобутої гірничої маси коливається від 20 до 60 %, середній об'єм оброблених блоків коливається від 1 до 4 м³. На Головинському родовищі лабрадориту та Омелянівському родовищі граніту видобувають блоки розміром 10...25 м³. Видобуток блоків у 2007 році в області склав понад 305 тис. м³, або 78 % від загального видобутку в Україні. Родовища експлуатуються підприємствами корпорації “Укрбудматеріали” (ЗАТ Головинський кар’єр “Граніт”, ЗАТ Корнинський кар’єр “Леопард”, ЗАТ “Омелянівський гранітний кар’єр” та ін.) і комерційними структурами. Блоки і облицювальні вироби з них поставляються на внутрішній ринок, в країни СНД та Євросоюзу. Житомирськими гранітами облицьовані станції московського, тбіліського та Санкт-Петербурзького метрополітенів, багато будинків і монументальних споруд у Москві, вони використані у внутрішньому інтер’єрі Ісакіївського собору в Санкт-Петербурзі, Володимирського собору в Києві та ін. З лабрадориту Кам’янобрідського родовища “Fantasy Azure” було виготовлено десять колон палацу Сан-Донато (Італія), колони Володимирського собору в Києві (1886 р.), Преображенського кафедрального собору в Житомирі (1874 р.). Ним були оздоблені та прикрашені пілони храму Вознесіння та Ісакіївського собору в Санкт-Петербурзі, храму Христа Спасителя в Москві. З лабрадориту Головинського родовища “VolgaBlue” виготовлено головний блок над центральним входом до мавзолею В. І. Леніна в Москві. Його використовували при оздобленні та облицюванні станцій метро в Тбілісі, Баку, Москві, Санкт-Петербурзі, меморіальному комплексі “Хатинь” в Білорусі, будинку Верховної Ради в Києві, пам’ятника Юрію Довгоруку в Москві, численних п’єдесталів, постаментів та інших споруд на всій території колишнього СРСР. На сьогоднішній день українські лабрадорити експортуються (правда, в незначній кількості) до Франції, США, Італії, Японії, Португалії, Польщі та інших країн світу.

Другою за кількістю і запасами облицювального каміння є Закарпатська область, в якій переважають родовища ефузивних та осадово-метаморфічних порід: андезитів, туфів, мармуризованих вапняків та доломітів, вапняків. В області розвідано 5 родовищ вулканічних туфів з облікованими запасами 7,8 млн м³ (Рокосово-Хустське, Рокосівське, Великораковицьке, Зеленокам’яне). Туфи останнього родовища за декоративними властивостями та кольоровою гамою світло-зелених відтінків є досить рідкісними, однак, незважаючи на привабливий колір і легкість механічної обробки, придатні лише для внутрішнього оздоблення через низьку стійкість до кліматичних змін.

Тривалий час експлуатуються Сілецьке та Радванське родовища андезитів, окрім них, в області

відомі Кіровське, Шелестівське, Оріхівцевське, Лохівське, Королівське родовища цього каменю, Рокосівське та Веряцьке родовища андезито-дацитів, Кривське, Андріївське, Толокнянське родовища андезито-базальтів із загальними запасами 2,5 млн м³.

На Великокам’янецькому родовищі Тячівського району розробляється червонувато-жовтий, оранжевий мармуризований вапняк, придатний для внутрішніх робіт.

Єдиним з розвіданих в Україні родовищ мармуру, яке розробляється, є Трибушанське родовище димчасто-сірого і сірувато-білого мармуру в Рахівському районі. Родовище розробляє ВАТ Мармуровий кар’єр “Трибушани”, видобутий мармур подрібнюється й використовується для виробництва декоративної крихти. Загалом, видобуток облицювального каміння в області незначний (табл. 2) і становить близько 1 % від загальноукраїнського.

У Миколаївській області на Українському щиті добуваються граніти. Запаси розвіданих родовищ становлять 9 % від загальних в Україні, а видобуток досягає лише 7 тис. м³. Розробляються Костянтинівське і Новоселівське родовища в Арбузинському, Новоданилівське – у Казанківському, Юр’євське – в Братському, Софіївське – у Первомайському районах. Експлуатацію здійснюють підприємства Держдепартаменту з питань виконання покарань, комерційні структури. В області гостро відчувається дефіцит тесано-декоративної кам’яної продукції, який можна ліквідувати завдяки запасам підготовленого до експлуатації Трикратського родовища та розвіданих Мар’ївського і Велідорівського родовищ у Доманівському та Єланецькому районах.

Інтенсивно розробляються родовища гранітів у Кіровоградській області (видобуток у 2008 році склав близько 13 % від загального в Україні). Серед гранітів виділяють три різновиди: рівномірнотерністі та порфіроподібні граніти Гайворонського, Кіровоградського, Аджамського, Суботського родовищ, рожеві та рожево-сірі порфіроподібні граніти Андріївського, Адабашицького, Бобринецького родовищ, червоні порфіроподібні та трахітоїдні граніти Горіхівського й Капустянського родовищ. Блоки гранітів з останнього родовища відзначаються високою декоративністю, розробляються ЗАТ “Капустянський граніт” й експортуються.

У Новомиргородському і Маловисківському районах відомі поклади лабрадоритів (Лікарівське родовище). Декоративними властивостями відрізняються також монцоніти, габро, діабазы, які відомі поблизу Новоукраїнки, Новомиргорода, Олександрії, а також мармуризовані вапняки Завалівського і Хащуватського родовищ на Побужжі.

У Тернопільській області як облицювальне каміння використовують пісковики нижнього девону, неогенові гіпси та четвертинні травертини.

Таблиця 2

Ресурсна база каміння облицювального в обласних регіонах України

Область	Кількість родовищ/ з них розробляється	Балансові запаси (A+B+C ₁) на 1.01.2011 р., тис. м ³	Видобуток, тис. м ³ /рік (2010 р.)	Щільність розподілу сировини по території області, м ³ /км ²	Забезпеченість сировиною областей, м ³ /особу
Вінницька	8/5	12 089	5,7	456	7,3
Дніпропетровська	4/2	25 866	19,8	810	7,7
Донецька	6/4	9 260	-	349	2,1
Житомирська	117/86	149 677	295,4	5022	116,6
Закарпатська	27/7	28 766	4,5	2 252	23,1
Запорізька	3/2	11 750	4,3	432	6,5
Івано-Франківська	2/1	918	-	66	0,6
Київська	1/1	4 844	-	167	2,8
Кіровоградська	12/10	22 737	43,6	925	22,4
Луганська	5/1	652	-	24	0,3
Львівська	2/-	550	-	25	0,2
Миколаївська	8/6	30 063	8,7	1 222	25,3
Одеська	1/-	572	-	17	0,2
Рівненська	7/5	10 882	7,2	544	9,4
Тернопільська	6/4	7 977	2,6	578	7,3
Хмельницька	1/-	3	-	0,1	0,002
Черкаська	6/4	13 803	9,6	660	10,7
АР Крим	2/-	3 485	-	134	1,8
Разом по Україні:	212/138	333900	401,7	553	7,3

Пісковики червоного кольору, рідше – сіруваті, рожево-сірі, дрібно- та середньозернисті, міцні, кварцитоподібні, слюдисті. На даний час у промисловій розробці перебуває 2 родовища пісковиків: *Буданівське* і *Теребовлянське* (Застінківське), експлуатацію яких здійснюють ВАТ “Будівельні матеріали” та ВАТ “Будівельник”. Пісковик використовується для виготовлення бордюрів, карнизів, тротуарних плит, дорожньої шашки, облицювання цоколів будівель, спорудження пам’ятників, постаментів тощо.

У Монастириському районі періодично розробляється *Тростянецьке родовище* гіпсу з незначними запасами. Гіпс сірий, блакитно-сірий та молочно-білий, мармуроподібний, добре полірується та піддається обробці. Використовується для внутрішнього облицювання стін та виготовлення художніх виробів, відходи придатні для випалювання на алебастр.

Три невеликі родовища травертинів (*Кривченське*, *Порохова* та *Рукомий*) в області числяться на балансі як одне – Кривченське. Ще одне родовище травертинів із незначними запасами – *Великокужельське* – розвідане в сусідній Хмельницькій області. Родовища не розробляються. Травертини – жовтувато-коричневі, сірувато-жовті, місцями кавернозні, легкі пористі породи, можливості практичного застосування яких, як зрештою і їх запаси, вивчені недостатньо.

У Вінницькій області експлуатуються запаси гранітів на 4 родовищах, проте лише одне з них (*Жежельське*) належить до великих. Граніти тут

сірі, біотит-кордієритові, середньо- та крупнозернисті, порфіроподібні з вкрапленнями гранату, середні за декоративними якістьми.

Значні ресурси кристалічних порід з декоративними властивостями розвідані у Дніпропетровській області (червоні граніти: *Токівське*, *Болтишківське*, *Кудашівське* родовища), Рівненській області (граніти: *Клесівське*, *Осмаїнське*, *Церковне*, *Вирівське*, *Корецьке* родовища, габро, діабаз: *Кисорицьке*, *Ясногірське*, *Броніславське* родовища), Черкаській області (граніти: *Старо-Бабанське*, *Танське*, *Північно-Танське* родовища, лабрадорит: *Городищенське* родовище).

Дані про експорт облицювального каміння доступні в літературі лише за 2008 рік [1]. Тоді загальнорічний обсяг експорту декоративного каміння з України становив 63,33 тис. м³ на суму \$ 53,7 млн. Структура експорту декоративного каміння була такою: блоки – 40 %, готові вироби – 36 %, бруківка – 24 %. Кількісні та вартісні обсяги експорту з України декоративного каміння у сировині та виробах у 2008 році наведено у таблиці 3.

Експорт сировинних блоків *граніту* в найбільших обсягах здійснювався до Росії (43 % від загального обсягу експорту гранітних блоків), Польщі (27 %), Білорусі (9 %), Азербайджану (7 %), Узбекистану (6 %). Загалом у 2008 році було експортовано 15,5 тис. м³ сировинних блоків граніту на суму \$ 7,2 млн. Найбільше експортовано гранітних блоків з Капустинського, Омелянівського, Токівського, Межиріцького, Старобабанського та Покостівського родовищ.

Таблиця 3

Загальний обсяг експорту декоративного каміння з України у 2008 році

Декоративне каміння	Обсяги, м ³	Вартість, \$
Граніт	34 155	27 241 382
Лабрадорит	4 091	3 355 292
Габро	20 941	20 615 546
Базальт, андезит	3 221	1 222 258
Пісковик	1 887	669 763
Вапняк	3 036	564 918
Всього	67 331	53 669 159

Основним споживачем сировинних блоків лабрадориту протягом багатьох років поспіль залишається Італія, куди було експортовано 54 % видобутих блоків цього виду декоративного каменю. Також експортувався лабрадорит у блоках до Китаю – 13 % та Гонконгу – 12 %. Загалом було відправлено на експорт 3,94 тис. м³ лабрадориту в блоках обсягом на суму \$ 3,1 млн переважно з Кам'яно-

брідського, Добринського, Очеретянського та Осницького родовищ.

Тенденція на ринку експорту блоків з габро так само, як і з лабрадориту, є незмінною. У 2008 році блоки габро експортували в основному до Азербайджану – 45 % і Грузії – 38 %. Було експортовано 2,6 тис. м³ блоків габро на суму \$ 1,2 млн в основному з родовищ Сліпчицького, Юліївського, Буківського та Буківського-3.

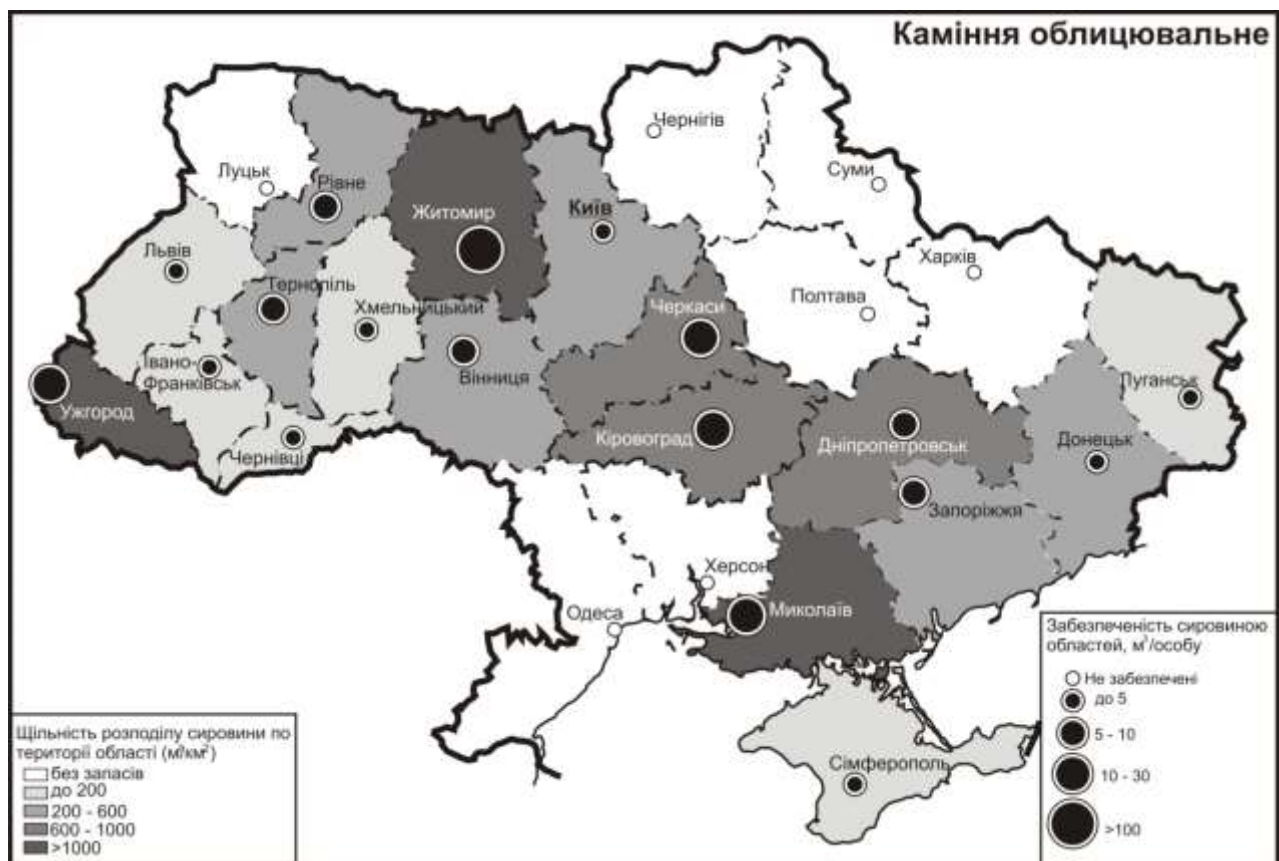


Рис. 2. Модель забезпеченості України камінням облицювальним

У цьому ж році також експортувались блоки: андезиту та базальту – 1,74 тис. м³ на суму \$ 374 тис., мармуризованого вапняку та вапняку – 2,6 тис. м³ на суму \$ 346 тис., пісковіку – 872 м³ на суму \$ 172 тис. Блоки андезиту й базальту експортувались переважно в Росію та Білорусь, вапняку – в Росію, пісковіку – в Росію, Угорщину та Німеччину.

Експорт з України бруківки, у тому числі каменю бортового та плит для бруківки, у 2008 році склав 16,1 тис. м³ на суму \$ 6,26 млн. Основними споживачами цієї продукції були Росія, Литва, Молдова, Польща. У порівнянні з іншими типами гірських порід найбільше експортувалося гранітної бруківки. Крім цього, експортовано виробів з граніту (переважно з Капустинського та

Покостівського родовищ) на суму \$ 15,4 млн (плитка оздоблювальна, плити неокантовані – сляби, архітектурно-будівельні вироби – колони, кулі, балясини, капітелі, портики, плити покривні, ритуальні пам'ятники), з лабрадориту – на \$ 223 тис., габро – на \$ 18,2 млн.

Український ринок імпортував у 2008 році вироби та сировинні блоки декоративного каміння групи “граніт” (граніт, сієніт, діабаз, габро та ін.) у кількості 6,67 тис. м³ на суму \$ 6,47 млн., групи “мармур” (мармур, вапняк, травертин) у кількості 6,71 тис. м³ на суму \$ 9,56 млн. У структурі імпорту значно переважають вироби з декоративного каміння, тоді як на сировинні блоки припадає біля 4 % усього імпорту. При цьому слід відзначити, що сировинні блоки імпортуються переважно мармурової групи, виробництво яких в Україні незначне. Імпорт сировинних блоків гранітної групи ще менший за мармурову. Імпортувалося декоративне каміння до України переважно у вигляді полірованих слябів, плитки, мозаїчних панно, оздоблення камінів, фонтанів та інших архітектурно-оздоблювальних виробів. Вироби з декоративного каміння групи “мармур” імпортувалися до України переважно з Туреччини, в меншій мірі – з Італії, Китаю, Індії, Іспанії. Основною країною-постачальником виробів з декоративного каміння групи “граніт” був Китай, іншими – Індія, Іспанія та Італія.

Висновки. Таким чином, розвіданими запасами якісного облицювального каміння добре забезпечені в основному області, розташовані у межах Українського щита: Житомирська, Черкаська,

Кіровоградська, Дніпропетровська, Миколаївська, Запорізька, а також Закарпаття (рис. 2).

Низка областей на північному сході та південному заході країни повністю позбавлена розвіданих запасів цієї сировини, вона завозиться до них із сусідніх регіонів. Наявна сировинна база та створені виробничі потужності на даний час дають можливість повністю задовольнити потреби внутрішнього ринку в облицювальних матеріалах з гранітоїдів та габроїдів середньої декоративності. Водночас невисока декоративність, темне непрезентабельне забарвлення порід більшості розвіданих родовищ, низька якість полірування та деякі інші чинники не дозволяють достатньо впевнено конкурувати даній продукції на світових ринках. Інше декоративне каміння (мармуризовані вапняки, мармури, травертини, пісковики, гіпси) також неконкурентоспроможне через невеликі обсяги видобування, незначні запаси, недостатню вивченість та ін. Тому розширення сировинної бази облицювального каміння слід орієнтувати на виявлення нових родовищ високодекоративної сировини, й водночас варто розширювати асортимент та покращувати якість виробів на діючих видобувних підприємствах.

Сьогодні за обсягом виробництва облицювального каміння як на одиницю території, так і на душу населення Україна поступається усім державам Європи, а на світовому ринку представлена в основному блоками червоного граніту Капустянського родовища та чорного габро Сліпчицького родовища.

Література

1. Гелета О. Дослідження зовнішньоекономічного обігу декоративного каміння в Україні / О. Гелета // Коштовне та декоративне каміння. – 2 (56). – 2009. – С. 28-33.
2. Михайлов В. А. Неметалічні корисні копалини України: підручник / В. А. Михайлов, Г. Ф. Виноградов, М. В. Курило та ін. – К.: ВПУ “Київський університет”, 2007. – 512 с.
3. Сивий М. Географія мінеральних ресурсів України / М. Сивий, І. Паранько, Є. Іванов. – Львів: Простір М, 2013. – 682 с.

Стаття надійшла 2.06.2014 р.

УДК 911.2: 630 (477.84)

Мирослава Питуляк, Микола Питуляк

ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛІСОКОРИСТУВАННЯ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті представлені результати аналізу сучасного стану лісів Тернопільської області та головних напрямів їх використання. Значна частина лісів (55 %) виконує як економічну так і екологічну, естетичну, водоохоронну, ґрунтозахисну та інші функції. В лісах області домінують твердолистяні породи (80,9 %), а саме дуб звичайний (56,1 %). Проаналізовано основні напрями лісокористування в області.

Ключові слова: ліс, лісокористування, рубки, породний склад, вікова структура, рекреаційне лісокористування.

Myroslava Pytulyak, Mykola Pytulyak. Eco-geographical peculiarities of forest use in Ternopil' Oblast. This article presents the results of research and analysis of the current state of forests in Ternopil' Oblast and the principal trends in their usage. According to geobotanical regionalization (2003), Ternopil' region belongs to the European broadleaf zone and within it to the Central European province of the broad-leaved forest zone. According to the Forest and Hunting Management Regional Office, the forests of Ternopil' Oblast provide economic and ecological, aesthetic, water protective and soil protective functions. The region's forests are primarily harvestable (55 %). Most of them are located in the northern and western parts of the region (73-79 %). Forests with principally environmental and recreational value dominate the southern and southwestern parts of the region (55-60 %). Hard-wood broadleaf species predominate (80,9 %), including the common oak – 56,1 %. Needle-leaved forests prevail in the north. In the age structure of the forests, the young forests (40,5 %) and middle-aged plantings (43,6 %) prevail. The main form of forest usage is timber cutting. During 2014 more than 245 thousand m³ of timber was harvested in the region. The main forest trees harvested are oak, hornbeam and beech. To optimize the forest usage we need to improve the age structure of the forests and to increase their areas.

Key words: forest, forest use, timber cutting, species composition, age structure, recreational forest usage.

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Проблема збалансованого лісокористування та відтворення лісів є однією з найважливіших у сучасних умовах як за значенням, так і масштабом. Посилення негативного впливу на ліси зумовлено збільшенням техногенного та антропогенного навантаження. Останніми десятиріччями зменшилася площа лісів як на планеті, так і в Україні. Світовою спільнотою акцентується увага на стан та тенденції змін лісового покриву планети як важливого компоненту, здатного виконувати не тільки економічну функцію, але й стабілізувати і відновлювати природну рівновагу біосфери.

Проблема збалансованого лісокористування для Тернопільської області є актуальною. Сучасний соціально-економічний розвиток області, як і держави в цілому, не відповідає принципам збалансованого розвитку територій, тому проблема раціонального лісокористування загострюється з кожним роком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналізу та оцінці лісових ресурсів присвячена низка наукових досліджень. Варто відзначити значний внесок С. А. Генсірука (1998, 2005) у вивчення лісових комплексів, оптимізації лісокористування в різних регіонах України. Дослідженню лісів присвячені публікації Л. В. Ковалю (2010), Г. І. Денисика (1998), І. П. Ковальчука (2010). Історія формування лісових ландшафтів Поділля, їх сучасний стан, структура представлені у монографії Г. Денисика та В. Канського "Лісові антропогенні ландшафти Поділля" (2011). Вивчення лісів Тернопільщини, лісових ресурсів та лісокористування проводили також І. Криницький (2004), І. Попадинець (2004, 2005), Р. Яцик (2005) та інші.

Питання сучасного стану лісів Тернопілля та лісокористування потребує подальших досліджень з метою їх раціонального використання та збереження.

Метою публікації є: вивчити і проаналізувати сучасний стан лісів Тернопільщини та

визначити основні напрями лісокористування.

Виклад основного матеріалу. Лісовими ресурсами є деревні, технічні, лікарські та інші продукти лісу, що використовуються для задоволення потреб населення і виробництва та відтворюються у процесі формування лісових комплексів.

До лісових ресурсів також належать корисні властивості лісів (здатність лісів зменшувати негативні наслідки природних явищ, захищати ґрунти від ерозії, запобігати забрудненню навколишнього природного середовища та очищати його, сприяти регулюванню стоку води, оздоровленню населення та його естетичному вихованню тощо), що використовуються для задоволення суспільних потреб.

У наші дні ліс розглядається не тільки як біологічна, біофізична, природна система, але і як система економічна. Сировинне значення лісів як еколого-економічної системи може бути поділене на чотири взаємопов'язані між собою і зовнішнім середовищем обов'язкові компоненти:

- ресурси деревини, до яких належать стовбурна деревина та інші потенційні продукти деревного походження (гілки, деревна зелень, кора);
- ресурси недеревного рослинного походження, що включають у себе гриби, ягоди, плоди, лікарську і технічну сировину, кормові ресурси;
- ресурси тваринного походження – птахи, звірі, комахи;
- специфічні матеріальні ресурси неречовинного походження, під якими розуміють рекреаційну (оздоровчу) цінність лісів, їх ґрунтозахисну, водоохоронну, полезахисну роль [8].

Ліси є національним багатством країни і за своїм призначенням та місцем розташування виконують екологічні (водоохоронні, захисні, санітарно-гігієнічні), оздоровчі, рекреаційні, естетичні, виховні та інші функції, підлягають державній охороні. Усі ліси території області становлять її лісовий фонд, що поділяється на:

• землі лісові – вкриті лісовою (деревною і чагарниковою) рослинністю; не вкриті лісовою рослинністю (зруби, згарища, рідколісся, пустирі та інші), зайняті лісовими шляхами, просіками тощо;

• землі нелісові – зайняті спорудами, пов'язаними з веденням лісового господарства, трасами ліній електропередач, продуктопроводів і підземними комунікаціями тощо; зайняті сільськогосподарськими угіддями; зайняті болотами і водоймами в межах земельних ділянок лісового фонду, наданих для потреб лісового господарства.

Лісокористування базується на поділі лісів на групи відповідно до їх екологічного та господарського значення, розташування та виконання ними функцій.

За господарським значенням ліси державного лісового фонду в межах області поділяють на дві групи. Ліси I групи, які виконують переважно природоохоронні функції, займають територію 69,6 тис. га (45 %), в тому числі ліси зелених зон – 31 тис. га, в цих лісах проводять рубки догляду і санітарні рубки, лісокористування дозволено лише в перестійних деревостанах, які втрачають корисні властивості. Ліси II групи, які поряд з екологічним мають експлуатаційне значення, займають площу 86,9 тис. га, що становить 55 %, рубки головного користування проводять тут в обсягах, що не перевищують середнього приросту насаджень у межах розрахункової лісосіки [7].

Оцінка лісових ресурсів здійснюється з використанням показника “площа загального лісового фонду”, що характеризує загальну площу, вкриту лісом. Крім цього, визначають частину площі, яка має загальнодержавне та регіональне

значення. Для оцінки стану лісових ресурсів також використовують показники:

- коефіцієнт лісистості території;
- питомі запаси деревини на 1 мешканця [6].

Коефіцієнт лісистості території ($k_{\text{л}}$) визначається за формулою:

$$k_{\text{л}} = F_{\text{л}} / F_{\text{тер}} \times 100 \%, \quad (1)$$

де $F_{\text{л}}$ – площа землі, покрита лісом, км²;

$F_{\text{тер}}$ – загальна площа території, км².

Лісокористування є одним із найдавніших видів господарської діяльності, воно характеризує споживацьке ставлення до лісових ресурсів.

Загальна площа лісового фонду Тернопільської області становить 199,3 тис. га, в тому числі вкриті лісовою рослинністю землі становлять 192,4 тис. га. Лісистість області – 13,8 % [7].

Ліси розміщені на території області нерівномірно. Найбільш залісненими районами Тернопільщини є Бережанський, Монастирський, Шумський, Кременецький і Підгаєцький, де лісистість становить 18-32 % (табл. 1). Такі адміністративні райони, як Борщівський, Гусятинський, Буцацький мають показники лісистості у межах 15,4-16 %. У чотирьох адміністративних районах показник лісистості коливається в межах 4,9-6,5 %, що є дуже низьким для території лісової зони.

У лісгоспах, які розташовані на північному заході (Кременецький лісгосп) та заході (Бережанське ЛМГ) області переважають ліси II групи, їх частка становить 73,4 % та 79,4 %, відповідно. А в лісових господарствах півдня (Чортківський лісгосп) та південного заходу (Буцацький лісгосп) найбільша площа припадає на ліси I групи – 60,8 % та 55,7 %, відповідно.

Таблиця 1

Площа лісів і лісистість в адміністративних районах Тернопільської області
(станом на 1.01.2012 р.)

№ з/п	Адміністративні райони	Площа районів, тис. га	Площа лісів, тис. га	Лісистість, %
1	Бережанський	66,1	21,5	32,5
2	Борщівський	100,6	16,1	16
3	Буцацький	80,2	12,4	15,4
4	Гусятинський	101,6	16,3	16
5	Заліщицький	68,4	10,2	14,9
6	Збаразький	86,4	7,2	8,3
7	Зборівський	97,8	10,6	10,8
8	Козівський	69,5	3,6	5,1
9	Кременецький	91,8	16,8	18,3
10	Лановецький	63,3	3,5	5,5
11	Монастирський	55,8	14,2	25,4
12	Підволочиський	83,8	4,1	4,9
13	Підгаєцький	49,7	9,4	18,9
14	Теребовлянський	113,1	9,5	8,3
15	Тернопільський	80,1	5,2	6,5
16	Чортківський	90,4	11,2	12,3
17	Шумський	83,8	20,6	24,5

Вікова структура лісів Тернопільської області характеризується переважанням середньовікових насаджень, частка яких від загальної площі

становить 43,6 %. На молодняки припадає 40,5 % площі, на пристигаючі насадження – 9,4 %, стиглі та перестійні – 6,5 % (рис. 1).

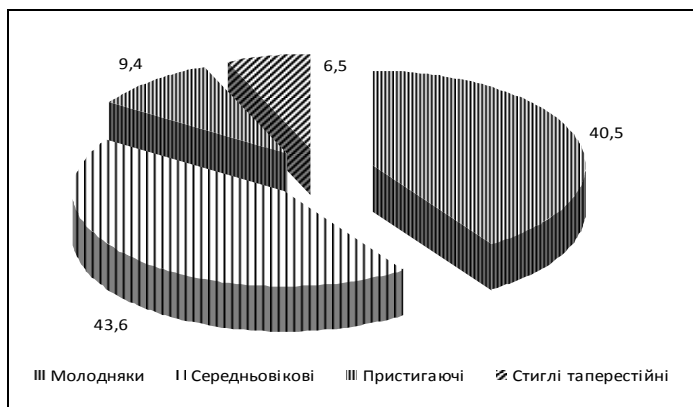


Рис. 1. Вікова структура лісів Тернопільської області, %

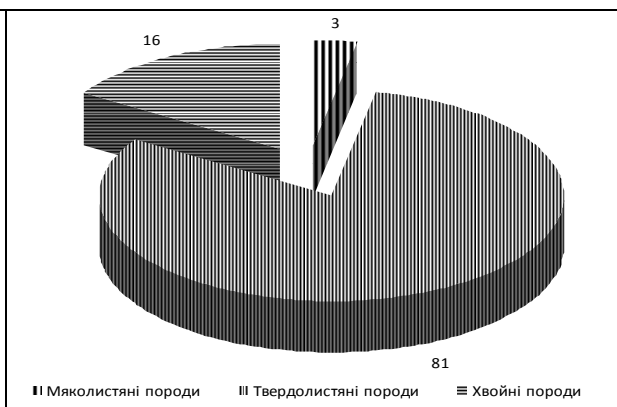


Рис. 2. Склад деревних порід у лісових насадженнях Тернопільської області, %

Склад порід у лісах Тернопільської області характеризується значною часткою твердолистяних насаджень (дуб, бук, ясен, клен, граб) – 80,9 %. Частка насаджень дуба звичайного є найбільшою і складає 56,1 %. Ліси переважно з хвойних порід (сосна, ялина, модрина) в основному зосереджені на півночі області, їх частка становить 16,1 %. На м'яколистяні породи (береза, липа, вільха) в лісах області припадає 3,0 %, на інші деревні породи – 0,3 % (рис. 2).

Одним із видів лісокористування є заготівля деревини шляхом проведення рубок, які входять до найважливіших лісгосподарських заходів, спрямованих на формування високопродуктивних і стійких лісостанів з високими екологічними та захисними функціями. В лісах області проводяться рубки з догляду, санітарні та лісовідновні, рубки, пов'язані з реконструкцією малоцінних деревостанів, прокладанням кварталних просіків і створенням протипожежних розривів, доглядом за підростом, узліссям тощо.

В основу проведення рубок головного користування покладено дотримання принципів безперервного, невиснажливого і раціонального використання лісових ресурсів, відтворення високопродуктивних стійких насаджень, що в кінцевому результаті сприятиме збереженню біорізноманіття лісів при повному використанні можливостей природного відновлення цінних лісоутворюючих порід і широкому застосуванню екологічно безпечних технологій [7].

Загальний запас деревини в лісах області становить 32,9 млн м³, у тому числі стиглих і перестійних – 3,9 млн м³.

За 2011 рік держпідприємствами, підпорядкованими Тернопільському обласному управлінню лісового та мисливського господарства, заготовлено від всіх видів рубок 265,7 тис. м³ деревини, з яких від рубок головного користування – 134,3 тис. м³

деревини. Обсяг реалізованої продукції за 2011 рік становив 86,5 млн. гривень. Від усіх видів рубок у 2013 році заготовлено понад 245 тис. м³ деревини. Обсяг реалізованої продукції підприємствами становив 86,9 млн гривень [7].

У видовій структурі деревини, яка була заготовлена в процесі рубок головного користування (на 2011 рік), переважають дуб, граб та бук.

Оскільки у видовій структурі порід, які заготовлюються у процесі рубок головного користування значна частка високопродуктивних насаджень з дуба (22,6 %), бука (12,2 %), ясеня (7,1 %), сосни (5,2 %), то важливим завданням є лісовідновлення, а також заміна малоцінних низькопродуктивних грабчаків (30,8 %).

З цією метою в області проводиться лісовідновлення. Майже 92 % площ лісового фонду – це дібровні умови місцезростання, на яких найбільш економічно доцільно вирощування дубових, в окремих випадках букових, мішаних лісів.

Найраціональнішим та найефективнішим шляхом лісовідновлення грабових дібров є створення лісових культур з дубом звичайним як головною породою, який у цих умовах досягає максимальної продуктивності.

Підвищення продуктивності та господарської цінності лісів області шляхом вирощування змішаних за складом та складних за формою, біологічно стійких лісових насаджень із перевагою в них дуба передбачено програмою розвитку лісового господарства області на період до 2015 року. Відповідно до програми в лісових насадженнях області виділено 377 га постійних лісонасінневих ділянок, 310 га генетичних резерватів та 57 шт. плюсових дерев, закладено 46 га лісонасінневих плантацій першого порядку. Майже 8 млн. шт. високоякісного садівного матеріалу необхідного асортименту для забезпечення лісокультурних робіт вирощується в лісових розсадниках загальною

площею біля 80 га та парникових господарствах усіх лісгосподарських підприємств. Крім цього, в області функціонують розсадники, де вирощуються саджанці декоративного призначення для озеленення, щорічні обсяги виробництва садівного матеріалу становлять 400-500 тис. шт. у асортименті 30-35 порід. Заходи щодо створення захисних лісових насаджень (заліснення неугідь, малопродуктивних, деградованих земель, ярів та балок), які спрямовані на охорону навколишнього середовища, подолання основних дестабілізуючих факторів екологічної ситуації – ерозії ґрунтів та виснаження річок, в області заплановані і є складовою частиною Державної цільової програми “Ліси України” в обсязі 300 га щорічно [7].

У лісах області проводиться також збір лікарських трав, грибів, ягід. Завдяки регулюванню Держуправлінням охорони навколишнього природного середовища в області і дотриманням заготівельними організаціями вимог нормативних документів в області скоротились обсяги заготівлі лікарської сировини, яка зростає в природних умовах.

Основними видами лікарської сировини, яка заготовлюється в області, є: бузина чорна (квіти), материнка звичайна (трава), мати і мачуха (трава), пижмо звичайне, подорожник великий (листя), собача кропива (трава), хвощ польовий (трава), чебрець звичайний (трава), череда трироздільна (трава), чистотіл звичайний (трава).

Процеси взаємодії людини з лісом неминуче опосередковуються через апарат нервової системи на психофізіологічному та психофізичному рівнях. Покращення регуляторної і трофічної функції нервової системи, які можуть бути досягнуті при естетотерапії, служать основою для застосування їх як лікувально-профілактичного фактора. Мальовничість лісового ландшафту має велику виховну силу, облагороджує, викликає натхнення і прикрашає відпочинок. Ліс відіграє важливу морально-етичну роль, збагачує розумовий і духовний світ людини, сприяє розвитку художньо-естетичного смаку, покращує архітектурно-декоративний благоустрій, сприяє прикрашенню місця проживання, що підвищує суспільно-культурний рівень життя населення.

Відпочинок у лісах стає соціальною і біологічною потребою. Ліси є саме тим елементом природи, компоненти якого найменше трансформовані.

Вікова структура лісових насаджень області не зовсім відповідає господарським потребам, але сприятливо впливає на організм людини, знижуючи рівень захворюваності серцево-судинної системи, органів дихання, нервової та кістково-м'язової систем. Середній вік лісових насаджень становить близько 50 років. У Тернопільській області пере-

важають середньовікові насадження та молодняки.

Рівень сприятливості лісів для різних видів рекреаційних занять залежить від складу порід, умов місцезростання, а також і від віку насаджень. Найсприятливішими і сприятливими для відпочинку є середньовікові насадження. Молодняки можна розглядати як території, резервні для організації відпочинку.

Основою рекреаційних лісів Тернопільської області є лісопаркові масиви, площа яких становить 5834,9 га. Рекреаційне лісокористування поширене також на території природо-заповідних об'єктів. Основні види рекреації на цих територіях регулюються “Положенням про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України”.

До основних видів рекреаційної діяльності на територіях об'єктів ПЗФ Тернопільської області належать: відпочинок (загальнооздоровчий, культурно-пізнавальний, короткотерміновий – від 5-10 годин до 1-2 днів, розбиття наметів і розкладання вогнищ у спеціально обладнаних та відведених для цього місцях), екскурсійна діяльність – екскурсії (прогулянки) маркованими екологічними стежками, оздоровлення, використання рекреантами природних лікувальних ресурсів ПЗФ з метою відновлення розумових, духовних і фізичних сил, любительське і спортивне полювання і рибальство [5].

Об'єкти природно-заповідного фонду сприяють розвитку пізнавального, наукового туризму. У межах природного заповідника “Медобори” діють еколого-пізнавальні стежки – “На гору Гостра”, “На гору Богіт” та “До пущі Відлюдника”. Відвідування здійснюється обов'язково в супроводі працівників заповідника, режим окремих стежок (“На гору Богіт” та “До пущі Відлюдника”) передбачає обмеження кількості відвідувачів та надання переваги окремим їх категоріям (науковцям, студентам). Така тенденція є позитивною, вона дозволяє зменшити антропогенне навантаження на екологічні стежки [3].

Висновки. На основі аналізу сучасного стану лісів Тернопільської області та основних напрямів лісокористування в них можна констатувати, що середня лісистість впродовж останніх десяти років майже незмінна (13,8-13,9 %), що не відповідає екологічно обґрунтованому показнику. Це потребує оптимізації використання земельного фонду області, а саме: виведення деградованих і малопродуктивних земель з групи орних та їх залуження і заліснення. Потребує покращення вікова структура лісових насаджень, в якій переважають молодняки та середньовікові насадження, а також породний склад: необхідно збільшити частку високопродуктивних порід – дуба звичайного, ясеня, бука. З метою оптимізації лісокористування в області необхідно зменшити обсяг рубок головного користування.

Література

1. Григора І. М. Рослинність України (еколого-ценотичний, флористичний та географічний нарис) /

1. М. Григора, В. А. Соломаха. – Київ: Фітосоціоцентр, 2005. – 452 с.
2. Дідух Я. П. Геоботанічне районування України та суміжних територій / Я. П. Дідух, Ю. Р. Шеляг-Сосонко // Укр. ботан. журн. – 2003. – Том 60, № 1. – С. 6-17.
3. Медобори. Гусятинський інформаційно-туристичний центр [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL<http://www.infotour.org.ua>
4. Попадинець І. М. Стан ведення лісового господарства Тернопільської області / І. М. Попадинець // Наукові основи ведення сталого лісового господарства. Матеріали доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Україна, Івано-Франківськ, вересень, 28-30.2005 р.). – Івано-Франківськ: Екор, 2005. – С. 31-33.
5. Рекреаційне лісокористування: поняття, види наслідки [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL<http://buklib.net/books/32059>
6. Сівак В. Методика аналізу лісокористування у концепції збалансованого (підтримуючого) розвитку / В. М. Сівак // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Географія. – Тернопіль, 2007. – Вип. 1. – С. 202-208.
7. Тернопільське обласне управління лісового та мисливського господарства [Електронний ресурс] / Режим доступу: URL<http://www.ternopilis.te.ua> Природний заповідник
8. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія / Н. В. Фоменко. – К.: Центр навчальної літератури, 2007 – 312 с.

Стаття надійшла 6.06.2014 р.

УДК 631.474:913(477.74)

Наталія Цуркан

ОСОБЛИВО ЦІННІ ҐРУНТИ ПРИРОДНО-СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РАЙОНІВ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розраховано площі особливо цінних ґрунтів області, їхні середньозважені бали бонітету, індекс поширення і цінності ріллі особливо цінних ґрунтів природно-сільськогосподарських районів Одеської області.

Ключові слова: особливо цінні ґрунти, природно-сільськогосподарський район, середньозважений бал бонітету, індекс цінності, індекс поширення.

Nataliya Tsurkan. Especially valuable soils of natural-agricultural regions of Odesa Oblast. The electronic map of natural agricultural regionalization of Odesa Oblast was produced to serve as the basis for land evaluation and survey documentation for the protection of soils. For the first time accurate calculations were made of the areas of plow land, areas of especially valuable soils, their average weighted quality score, as well as the extent and value indexes of plow lands with especially valuable soils. This study identified 27 especially valuable soils in their respective agricultural areas and the areas occupied by these soils were computed. In comparison to other oblasts of Ukraine, Odesa Oblast has a large territory of especially valuable soils. The latter occupy 839029,2 hectares and represent 39 % of all the plow land in the region. Most of them are concentrated in Izmail (217191,1 ha), Velykomykhaylivs'k-Mykolayivs'k (115212,0 ha) and Artsyzs'k (116385,00 ha) Rayons. The most widespread especially valuable soils are: 53e (typical low humus chernozems and degraded clayey chernozems) - 82214,6 ha; 60e (ordinary clayey chernozems) - 122747,5 ha; 71d (southern silty-clay chernozems) - 74563,3 ha, 71e (southern clay chernozems) - 238664,8 ha. In all cases the average weighted quality score of the especially valuable plow lands is above the average in the region, testifying to their best quality characteristics. The Rayons with the highest average weighted quality scores of especially valuable plow lands that have the highest natural productivity are Balta (68 points), Krasni Okny (63 points), Velyka Mykhaylivka - Mykolayivka (59 points) and Artsyz (59 points). After calculating the distribution index of especially valuable soils, the following Rayons were identified as having the most widespread distribution: Velyka Mykhaylivka - Mykolayivka (0,51), Izmail (0,51) and Odesa (0,58). The value index is calculated for determining the quality of the valuable plow land soils of the natural agricultural regions. The highest value index belongs to Balta (1,09), Krasni Okny (1,01), Velyka Mykhaylivka - Mykolayivka (0,94) and Artsyz (0,94) Rayons.

Key words: *especially valuable soils, natural agricultural region, average weighted quality score, value index of soils, distribution index.*

Постановка проблеми. Особливо цінні ґрунти (ОЦГ) – це ґрунти з найкращою природною родючістю, вирощування на яких сільськогосподарських культур є високорентабельним і не потребує значних затрат.

Однією з найважливіших передумов уведення правового поняття “особливо цінні землі” був незадовільний стан їхнього використання та збереження. При цьому упродовж останніх двох десятиліть ситуація з особливо цінними землями мала тенденцію до подальшого погіршення. Автори постійно звертають на це увагу, зокрема на безконтрольний перерозподіл ОЦГ з подальшим вилученням їх для несільськогосподарських потреб, під забудову [1, 5].

Основною метою виділення особливо цінних ґрунтів є те, що вони повинні використовуватися лише для сільськогосподарських потреб, а їх вилучення під інші господарські потреби категорично заборонено і можливе лише в екстраординарних випадках з дозволу Верховної Ради України [2].

Аналіз останніх наукових досліджень. Визначенню особливо цінних ґрунтів присвячено роботи науковців: О. П. Канаша, Д. С. Добряка, А. Г. Мартина, А. Н. Третьяка, Д. І. Бабміндри, Л. Я. Новаковського [2, 3]. Але й сьогодні дискусійність у наукових підходах до виділеного переліку особливо цінних ґрунтів не завершена, про що вказує О. П. Канаш [2].

Метою статті є аналіз структури ґрунтового покриву Одеської області, кількісних і якісних параметрів ОЦГ за природно-сільськогосподарськими районами.

Виклад основного матеріалу. Перелік особливо цінних груп ґрунтів [4] складено відповідно до матеріалів природно-сільськогосподарського районування території України. Відповідно до статті 179 Земельного кодексу України природно-сільськогосподарське районування є основою для оцінки земель. Тому дослідження повинні проводитися на основі саме такого районування [7].

Алгоритм даної оцінки поширення і якісного стану особливо цінних орних земель природно-сільськогосподарських районів Одеської області проведений за такими пунктами:

1) створено електронну великомасштабну карту природно-сільськогосподарського районування території Одеської області;

2) очислено площі орних земель кожного природно-сільськогосподарського району, в тому числі особливо цінних орних земель та інших орних земель;

3) визначено середньозважений бал бонітету особливо цінних орних земель та інших орних

земель у межах кожного природно-сільськогосподарського району;

4) розраховано індекс поширення та індекс цінності особливо цінних орних земель у межах кожного природно-сільськогосподарського району.

Оцінка цінних ґрунтів орних земель була здійснена за кожним природно-сільськогосподарським районом Одеської області.

На території Одеської області виокремлюють вісім природно-сільськогосподарських районів (ПСГР): 1) Балтський, 2) Красноокнянський, 3) Великомихайлівсько-Миколаївський, 4) Роздільнянський, 5) Комінтернівський, 6) Арцизький, 7) Ізмаїльський, 8) Одеський.

В області виявлено 27 найменувань особливо цінних ґрунтів, виділені окремі їх ареали та обраховано площі особливо цінних ґрунтів. Слід відзначити, що Одеська область порівняно з іншими областями України характеризується досить великою територією поширення ОЦГ, яка становить 801562,7 га або 39 % площі всієї ріллі в області. Найбільше цих ґрунтів в Ізмаїльському (217191,1 га), Великомихайлівсько-Миколаївському (115212,0 га) та Арцизькому (116385,00 га) ПСГР. Найпоширенішими серед усіх є агрогрупи:

- 53е (чорноземи типові малогумусні та чорноземи сильнореградовані важкосуглинкові) – 82214,6 га,

- 60е (чорноземи звичайні середньогумусні і малогумусні важкосуглинкові) – 122747,5 га,

- 71д (чорноземи південні середньосуглинкові) – 74563,3 га,

- 71е (чорноземи південні важкосуглинкові) – 238664,8 га (табл. 1).

Ці дані не зовсім точні через відсутність у державному земельному кадастрі даних про вилучені ґрунти з відповідних агропромислових груп за наказом “Про затвердження переліку особливо цінних ґрунтів”.

За шкалою бонітетів агропромислових груп ґрунтів ПСГР розраховано середньозважений бал бонітету – показник, який визначається сумою добутоків площ оцінюваних земель на бал їх оцінки, розділеною на суму площ цих земель:

$$B_{\text{ОЦГ}} = \frac{B_1 \times S_1 + B_2 \times S_2 + \dots + B_n \times S_n}{\sum S}, \text{ де}$$

$B_{\text{ОЦГ}}$ – середньозважений бал бонітету ОЦГ ПСГР,

$B_1, B_2, \dots, B_n$ – бали бонітету ОЦГ в межах ПСГР,

$S_1, S_2, \dots, S_n$ – площі ОЦГ в межах ПСГР.

У всіх випадках середньозважений бал бонітету особливо цінних орних земель був вищим за середній бал по району, що підтверджує їх кращі

якісні характеристики. Найвищими середньозваженими балами бонітету особливо цінних орних земель, які мають найбільшу природну продук-

тивність, характеризуються Балтський (68 балів), Красноокнянський (63), Великомихайлівсько-Миколаївський (59) та Арцизький (59 балів) ПСГР.

Таблиця 1

Площі особливо цінних ґрунтів у природно-сільськогосподарських районах Одеської області, га

№ з/п	Шифр	Назва природно-сільськогосподарського району								Разом
		Балтський	Красноокнянський	Арцизький	Великомихайлівсько-Миколаївський	Роздільнянський	Комінтернівський	Ізмайльський	Одеський	
1	41д	217,4								217,4
2	41е	14670,1	35,5							14705,6
3	41л	4182,6								4182,6
4	53г	78,4	533,2							611,5
5	53д	815,3	1568,1		311,7					2695,1
6	53е	42104,5	38231,3		1878,8					82214,6
7	53л	4609,3	13672,0		3815,4					22096,7
8	54г		209,5		47,2					256,7
9	54д		100,5							100,5
10	54е	3867,1	29989,4		417,9					34274,3
11	54л		14397,3		9959,9					24357,2
12	58е				26033,8	827,7	376,5			27238,1
13	58л				11618,3	493,9				12112,2
14	59д			212,0	350,0					562,0
15	59е			21285,6	12032,1	3424,0	5239,7			41981,5
16	59л			4669,0	18238,6	11229,6	756,6			34893,9
17	60г				578,6	60,2				638,9
18	60д			2475,7	479,5	2455,8		1826,5		7237,5
19	60е			79482,7	16435,2	6847,6	18904,6	1077,4		122747,5
20	60л			1143,4	3900,8	10833,0	5148,4			21025,6
21	61д					566,4				566,4
22	71д							65413,6	9149,8	74563,3
23	71е							146182,8	92482,0	238664,8
24	121г	516,4	418,9		740,0	148,9	17,7			1842,0
25	121д	1071,0	393,0	2351,1				719,2	140,0	4674,3
26	121е	4801,3	3306,1	4765,4	7706,9	2223,9	751,6	1971,7	433,8	25960,7
27	121л	3,4	367,7		667,2	103,4				1141,8
Всього:		76936,7	103222,5	116385,0	115212,0	39214,6	31195,2	217191,1	102205,6	801562,7

Для аналізу географічного поширення особливо цінних ґрунтів у межах області було розраховано індекс поширення як відношення площі ОЦГ ПСГР до площі ріллі даного ПСГР, за формулою:

$$I_{\text{ОЦГ}} = S_{\text{ОЦГ}} / S_{\text{р}}, [6],$$

де $I_{\text{ОЦГ}}$ – індекс поширення ОЦГ,
 $S_{\text{ОЦГ}}$ – площа ОЦГ в межах ПСГР,
 $S_{\text{р}}$ – площа ріллі в межах ПСГР.

На основі обчислень індексу поширення особливо цінних ґрунтів отримано такі результати: найвищою часткою ОЦГ характеризуються Великомихайлівсько-Миколаївський (0,51), Ізмайльський (0,51) та Одеський (0,58) природно-сільськогосподарські райони.

Визначено індекс цінності ОЦГ, який є відношенням середньозваженого балу бонітету ОЦГ ПСГР до найвищого балу бонітету ОЦГ ПСГР області, за формулою:

$$I_{\text{ц ОЦГ}} = B_{\text{ОЦГ}} / B_{\text{ОЦГ max}} [6],$$

де $I_{\text{ц ОЦГ}}$ – індекс цінності ОЦГ,
 $B_{\text{ОЦГ}}$ – середньозважений бал бонітету ОЦГ певного ПСГР,
 $B_{\text{ОЦГ max}}$ – найвищий бал бонітету ОЦГ області.

Цей показник розраховано для визначення якісної оцінки особливо цінних ґрунтів орних земель ПСГР. Найвищий індекс цінності в Балтському – 1,09, Красноокнянському – 1,01, Великомихайлівсько-Миколаївському – 0,94, Арцизькому – 0,94.

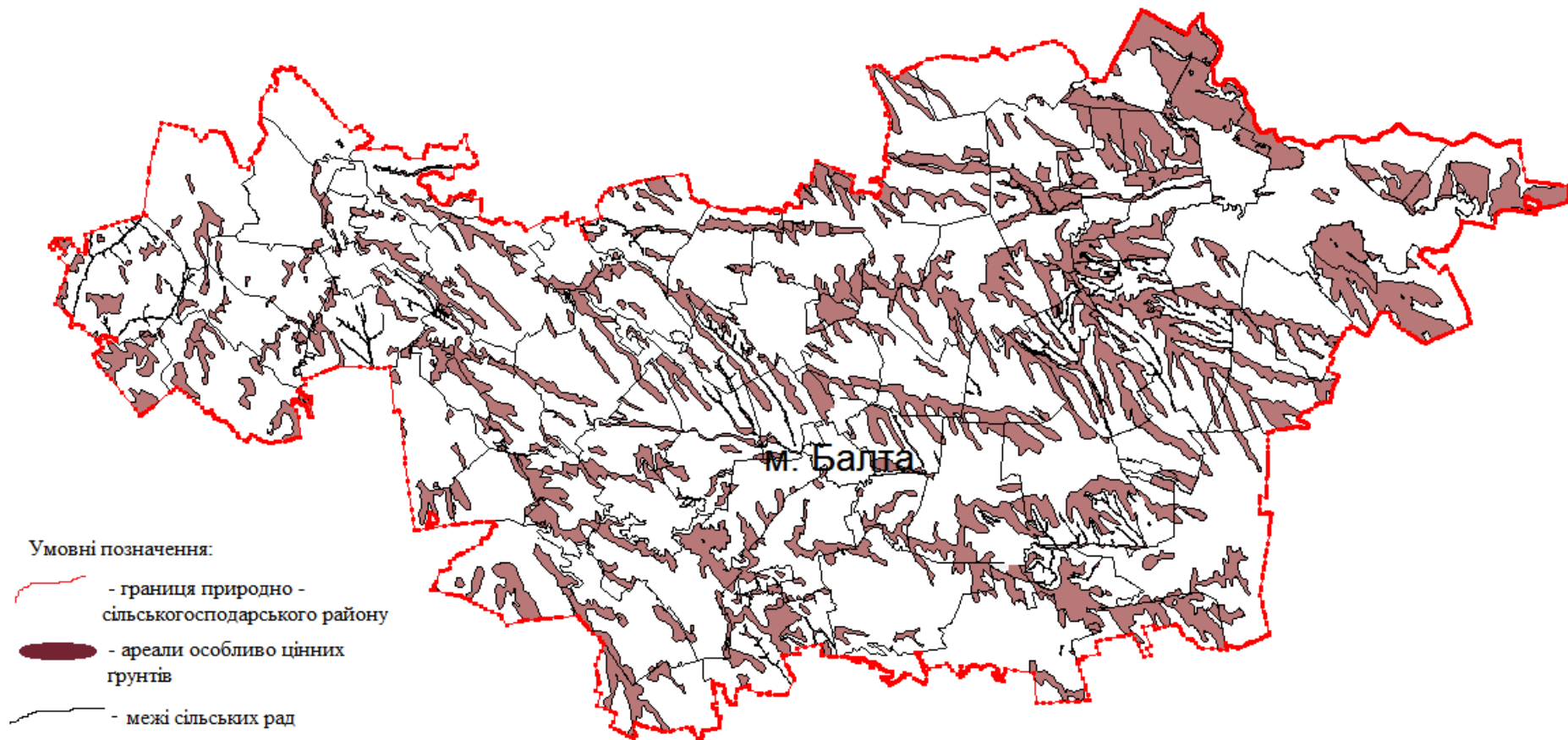


Рис. 1 Ареали особливо цінних ґрунтів у Балтському природно-сільськогосподарському районі Одеської області

Таблиця 2

Особливо цінні ґрунти орних земель Одеської області

№ п/п	Назва природно- сільськогоспо- дарського району	Площа орних земель, га			Середньозважений бал бонітету			Індекс поширення ОЦГ	Індекс цінності ОЦГ, %
		Всього	у тому числі		орних земель ПСГР	особливо цінних орних земель ПСГР	інших орних земель		
			особливо цінні землі	інші орні землі					
1	Балтський	175388	76936,72	98451,28	63	68	57	0,44	1,09
2	Красноокнянський	316572	103222,51	213349,49	58	63	52	0,33	1,01
3	Великомихайлівсько- Миколаївський	288682	115211,98	173470,02	54	59	49	0,40	0,94
4	Роздільнянський	167063	39214,63	127848,37	50	54	45	0,23	0,86
5	Комінтернівський	135421	31195,16	104225,84	52	56	47	0,23	0,90
6	Арцизький	457712	116385,03	341326,97	56	59	52	0,25	0,94
7	Ізмаїльський	422016	217191,12	204824,88	44	45	42	0,51	0,72
8	Одеський	175362	102205,57	73156,43	47	48	45	0,58	0,77
Всього:		2138216	801562,73	1336653,27					

Висновки. Площа цінних ґрунтів природно-сільськогосподарських районів Одеської області становить 39 % від всіх орних земель. Найбільше їх в Ізмаїльському, Великомихайлівсько-Миколаївському й Арцизькому ПСГР. У всіх випадках середньозважений бал бонітету особливо цінних орних земель вищий за середній бал агрогруп по району, що підтверджує їх кращі якісні характеристики.

До найпоширеніших належать ОЦГ Великомихайлівсько-Миколаївського, Ізмаїльського та Одеського природно-сільськогосподарських районів. Найвищий показник цінності – у Балтському, Красноокнянському, Великомихайлівсько-Миколаївському, Арцизькому ПСГР. Індeksi цінності можуть використовувати землевпорядні організації для розробки проектів землеустрою і планування сівозмін.

Література і джерела

1. Будзяк В. М. Шляхи вдосконалення екологічної оцінки земель сільськогосподарського призначення / В. М. Будзяк // Економіка природокористування і охорони довкілля. – 2008. – Вип. 1. – С. 157-163.
2. Канаши О. П. Повертаємось до проблеми особливо цінних земель / О. П. Канаши // Землеустрій і кадастр. – 2011. – № 1. – С. 53-59.
3. Мартин А. Г. Особливо цінні землі: сучасні проблеми визначення та охорони / А. Г. Мартин, Т. О. Евсюков // Землеустрій і кадастр. – 2009. – № 2. – С. 39-43.
4. Наказ Державного комітету України по земельних ресурсах від 06.10.2003 року № 245 “Про затвердження переліку особливо цінних груп ґрунтів” // Офіційний вісник України від 21.11.2003. – 2003 р., № 45, ст. 53.
5. Новаковський Л. Я. Шляхи удосконалення законодавчого забезпечення розвитку земельних відносин в Україні / Л. Я. Новаковський // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 21-26.
6. Телегуз О. Агроєкологічна оцінка особливо цінних ґрунтів Лівівської області / О. Телегуз, М. Кіт // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. Спец. випуск. – 2012. – № 2 (вип. 32). – С. 90-94.
7. Шкалы бонитетов пахотных земель и показателей почв Одесской области по природно-сельскохозяйственным районам.

Стаття надійшла 11.11.2014 р.

ЕКОЛОГО-ЛАНДШАФТОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ТА ОЦІНКА ЗМІН РУСЛОВИХ ПРИРОДНИХ КОМПЛЕКСІВ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Проаналізовано стан руслових природних комплексів (РПК) як найбільш динамічних за своєю матеріальною сутністю і стійких поточкових систем. На основі опрацювання польових, картометричних, літературних, фондових матеріалів, проаналізовано стан та оцінено зміни РПК з другої половини XVIII – середини XIX ст. до початку XXI ст., найперше їх структурну організацію та функціональну роль. Зміни в РПК (перш за все метричні дані) спричинені в основному розвитком штучної гідромережі (меліоративними роботами) і точністю картографічного відображення реальної ситуації.

Ключові слова: еколого-ландшафтознавчий аналіз, руслові природні комплекси, структурна організація, штучна гідромережа, картографічне відображення.

Pavlo Shtoyko. An ecological-landscape analysis of the state and assessment of changes in river bed natural complexes of Western Podillya. *This paper analyses the state of river bed natural complexes (RBNCs) as the most dynamic yet enduring elements of the stream systems. Our field studies, map measurements, and study of descriptive and archival materials resulted in revealing the state and assessment of changes in the RBNCs from the second half of the 18th and mid-19th c. till the beginning of the 21st c., notably their structural organization and functional role. Changes in the RBNCs (for the most part, metric data) are mainly related to the development of man-made hydro-network (reclamation works) and the precision of cartographic depiction of the real situation.*

Key words: ecological-landscape study analysis, river bed natural complexes, structural organization, man-made hydro-network, cartographic depiction.

Постановка проблеми. Одним із важливих завдань оптимізації природокористування є вивчення закономірностей функціонування руслових природних комплексів у зв'язку з надмірним антропогенним навантаженням, що призводить до змін водного режиму річкових систем, гідрометричних, гідробіологічних та інших показників.

У вивченні цього питання вагоме місце відведено комплексним методам дослідження, що передбачає аналіз та структурування проблеми, створення моделі складної екологічної системи, обґрунтування критеріїв щодо оцінювання її стану та можливості прогнозування подальшого розвитку.

Важливі підходи до вивчення стану та змін руслових природних комплексів розроблені багатьма науковцями. Проте, незважаючи на багаторічні дослідження, тема екологічного моніторингу водних систем залишається недостатньо вивченою. Комплексні дослідження РПК сприятимуть вивченню змін природних і антропогенних навантажень на річкові системи, розробці та створенню їх паспорту, побудові функціональної моделі руслових природних комплексів, ін.

Методичні засади. У дослідженні використано основні положення басейнового та системного підходів. У басейновому підході всі структурні елементи руслових природних комплексів (заплави, тераси тощо) розглядаються як складові цілісної єдиної системи, що дозволяє при вивченні тісноти зв'язків використовувати, крім морфометричних (картографічних), літературні,

фондові та польові дослідження. З-за таких умов, усі складові системи тісно взаємопов'язані й структурно узгоджують свої впливи спочатку на підсистеми нижчих порядків, а згодом і на систему в цілому.

Мета дослідження – проаналізувати стан руслових природних комплексів Західного Поділля та оцінити їх зміни, спричинені діяльністю людини.

Виклад основного матеріалу. Руслові природні комплекси – найбільш динамічні за своєю матеріальною сутністю і разом із тим стійкі поточкові системи, в яких взаємодіють більш інерційні, статичні компоненти (в основному, морфолітогенний) і змінний аквально-ландшафтний компонент. Руслові природні комплекси є чутливим індикатором стану ландшафту в цілому і найперше впливу антропогенного фактора.

В результаті польових і картометричних досліджень виявлені факти зміни руслових природних комплексів за період з другої половини XVIII до кінця XX ст., виражені в пересиханні й замуленні, а також у зникненні верхів'їв річок, осушенні заплав та інших антропогенно-обумовлених процесах (Геренчук К. І., Штойко П. І., 1981).

Одним із найважливіших показників динаміки і розвитку РПК та їх систем є зміна їхньої протяжності.

Природні комплекси русел річок різних порядків відрізняються за довжиною, водністю, структурним положенням і функціональним значенням в річковій системі. В числі структурних

показників руслових природних комплексів – довжини річок, кількість водотоків різних порядків, що входять в систему даного порядку, глибина і ширина русла, площі водозборів ін. Функціональні властивості природно-аквальної комплексу обумовлені зв'язками будови річкової мережі з середовищем та історією її розвитку (Карасев М. С., Худяков Г. И., 1984).

Річкові системи схильні до самоорганізації, що забезпечує тривале існування і виконання ерозійної, акумулюючої, транспортної і дренажної роботи. Довжина і порядок річкових систем протягом часу зменшуються або залишаються стабільними; локальне їх збільшення пов'язане з розвитком штучної гідрографічної мережі внаслідок використання в сільському господарстві заболочених заплавних земель шляхом проведення меліоративних робіт, а також (в окремих випадках) з великою точністю картографічного відображення реальної ситуації.

Дослідження топології річкових систем пов'язані з розробкою порядкової класифікації річок, встановленням закономірностей їх будови, використанням теорії графів (Хортон Р. Е., 1948; Strahler A. N., 1954; Ржаницын Н. А., 1960; Scheidegger A. E., 1967 та ін.).

У дослідженні складної ієрархії порядків річок використано класифікацію Р. Е. Хортон (1948) і В. П. Філософова (1960, 1975). За їх методикою, найбільш малі нерозгалужені елементарні витoki, що не приймають ніяких приток, відносяться до річок першого порядку; злиття річок першого порядку формує річку другого порядку; річки третього порядку утворюються злиттям лише річок других порядків і т. д. Головна річка утворює найбільш високий порядок річкової системи.

Отже, виходячи із зазначеної класифікації вищий порядок річки утворюють лише рівноправні річки. За таким принципом велись нумерації порядків і вимірювання їх довжини.

Довжина річок різних порядків вимірювалась удосконаленим курвіметром КС; показники довжини річок при цьому отримані досить надійні, що не вимагають введення поправок за звивистість русла, за винятком ділянок річок з коефіцієнтом звивистості більш як 1,11. Вказані характеристики визначались за великомасштабними картами.

У проведенні картометричних досліджень взято до уваги лише постійнодіючі водотоки, хоч таке положення і не узгоджується з поняттям “дренованість території”. Відступ від загальноприйнятої методичної передумови пояснюється тим, що пересихаючі й тимчасові водотоки на картах минулих сторіч звично не знаходили картографічного відображення.

У наших підрахунках густота руслових природних комплексів дещо занижена, так як невраховані тимчасові водотоки. Тим часом цей показник найбільш достовірний у дослідженні динаміки постійних природних водотоків за період

двох останніх сторіч. Для встановлення кількісних показників інтенсивності змін річкових систем особливої уваги заслуговують сучасні карти, на яких постійні річки означені суцільними лініями, а тимчасові водотоки – пунктирними.

З картографічних матеріалів минулого використовувались карти на перший поділ Польщі 1772 р., К. Кумерсберга (1855), топоплани, складені на основі карт першого земельного кадастру Галичини в масштабі 1:2880, карти Військового географічного інституту (Wojskowy... WGI, 1920–1930 pp.), інші дані.

Існує певна залежність між масштабом карти й відображеною кількістю водотоків першого порядку. Так, дослідженням Ю. Сузуки і Я. Шимано (Suzuki Y., Shimano Y., 1981) встановлено, що співвідношення між кількістю водотоків першого порядку, виміряних на карті масштабу 1 : 25 000 і кількістю водотоків, відображених на карті масштабу 1 : 50 000 коливається в межах від 1,16 до 2,98 (в середньому 1,85); в різних масштабах карт водотоками першого порядку відображені не завжди одні й ті ж об'єкти і, відповідно, річки більш високих порядків можуть відображатися з меншим порядком. Із переходом від одного масштабу карти до іншого відображення кількості водотоків першого порядку залежить також від вибору їх мінімальної довжини. Тому для порівняння результатів досліджень потрібно фіксувати мінімальну довжину витоків першого порядку і масштаб карт, що використовується у картометричному аналізі.

Морфометричний аналіз подільських річок та їх допливів дозволив оцінити стан руслових природних комплексів на 1772, 1855, 1925 і 1980-ті роки і скласти на ці періоди відповідні таблиці і картосхеми. Відмінні картосхеми дозволили картографічним шляхом відобразити інтенсивність і направленість змін руслових природних комплексів в багаторічному розрізі (рис. 1).

Крім картометричного аналізу, автором проведені багаторічні польові дослідження в басейнах більшості подільських річок. Їх сутність полягала у порівнянні сучасного стану річкової мережі з ситуацією, що відображена на більш ранніх картах і виявленні змін що відбулися за цей період. Виявилось, що зміні піддається в першу чергу довжина руслових природних комплексів. У зв'язку з відмиранням первинних водотоків річки (включно до річок четвертого порядку) змінюють з часом свій порядок.

Цим процесом охоплено 20–65 % загальної кількості річок Поділля (Штойко П. И., 1985).

Найбільша кількість зниклих у XVIII – XX ст. руслових природних комплексів першого порядку припадає на водозбори річкових систем II–V порядків. Так, в басейнах річок Щирець, Луг, Гнила Липа, Золота Липа, Стрипа, Золотий Потік, Збруч зникла така кількість річок першого порядку (відповідно): 55; 96; 104; 142; 63; 27; 40. В цілому на Західному Поділлі за двохсотлітній період зникло

672 постійних водотоки першого порядку, загальною протяжністю 371,6 км. Зміни відбулися і в річках більш високих порядків. Зникли або змінили порядок 213 річок другого порядку загальною протяжністю 353,3 км, 44 річки третього порядку протяжністю 89,5 км, 8 річок четвертого порядку довжиною 102,8 км і 4 річки п'ятого порядку довжиною 248,6 км.

Для оцінювання змін руслових природних комплексів здійснювалось також:

1) збір свідчень про стан руслових природних комплексів і водойм в різні періоди, поширення і повторюваність паводків, катастрофічних повеней, коливання рівня ґрунтових вод (робота з літописними, літературними і фондовими джерелами);

2) нанесення на картосхему джерел і витоків постійних водотоків і порівняння їх сучасного місцезнаходження з місцезнаходженням, зафіксованим на картах більш раннього періоду (польові дослідження);

3) складання серії картосхем стану і багаторічної динаміки руслових природних комплексів (картографічний метод).

Центральне місце в оцінці змін руслових природних комплексів відводилось картографічному методу дослідження. Контролюючою і допоміжною ланкою були польові дослідження.

Аналіз складених ізолінійних картосхем показує, що густота (щільність) руслових природних комплексів за останні сторіччя зберігає тенденцію до значного скорочення, особливо у верхніх частинах басейнів (в місцях переважання розгалужених однопорядкових річок), збереження свого положення майже на одному рівні, і лише в окремих випадках – незначного збільшення (рис. 1). Інтенсивність скорочення річок різних порядків в окремих басейнах Поділля за останні півтора сторіччя коливається в межах від 1 до 7,5 м/км²/рік, що є свідченням їх значних змін (Ковальчук І. П., Штойко П. І., 1982).

На картосхемі щільності річкової мережі станом на 1855 р., складеною за методикою, принципи і послідовність якої тут не викладаємо із-за обмеженого викладу матеріалу, встановлені ареали найбільшої і найменшої густоти руслових природних комплексів.

Ареали найбільшої щільності (1,25–1,5 км/км² і більше) руслових комплексів звично приурочені до верхніх частин річкових систем. Ця закономірність особливо чітко простежується в північній і західній частині регіону, в грядово-горбистих лісових ландшафтах, де збільшення показника щільності обумовлено значним збільшенням ролі річок низьких порядків. Крім того, значна кількість річок I–II порядків в структурі річкових систем за кількістю (95 %) та довжиною (69 %) в умовах інтенсивного й доволі тривалого господарського впливу на прилеглі ПТК схилів і річкових долин створюють передумови для їх трансформації. Цей

факт підтвердили результати картометричних і польових досліджень змін руслових комплексів.

Як видно з картосхем, у південно-західній частині (терасові лісостепові ландшафти) деякі збільшення щільності руслових комплексів в нижній частині басейнів пояснюються зменшенням глибини вертикального розчленування, підвищенням рівня ґрунтових вод в умовах заболочених заплавної слабозораних місцевостей Дністра.

У східній частині регіону (хвилясто-рівнинні лісостепові ландшафти Тернопільського плато) густота руслових комплексів менша і звично не перевищує 0,75–1,0 км/км², дещо збільшуючись на розширених ділянках річкових долин, спричинених значним меандруванням річок і наявністю меліоративних каналів.

Значні за площею ареали найменшої щільності РПК приурочені до плакорних і хвилястих місцевостей Тернопільського плато, Придністрянського Поділля Товтр.

Подібна картина спостерігається і на картосхемах щільності руслових ПК станом на 1925 р. В результаті порівняння цієї картосхеми з попередньою встановлена тенденція скорочення показника густоти руслових комплексів. Вона найбільш яскраво виражена у басейнах річок Щирець і Зубра на заході, а також Золота Липа і Стрипа на сході. Через скорочення довжини руслових комплексів низьких порядків збільшувалась на 10–15 % площа територій, не розчленованих річками. Виявлені особливості розподілу руслових комплексів в регіоні, виявлені на основі аналізу картосхем їх щільності, підтверджені даними протяжності русел річок, наведеними в додатках які тут немає змоги проілюструвати.

Великі зміни довжини і кількості руслових природних комплексів у порівнянні з 1855 і 1925 рр. встановлено на сучасних картосхемах. Особливо помітні скорочення протяжності руслових природних комплексів відбулися в лісостепових ландшафтах Тернопільського плато (межиріччя Золотої Липи і Збруча). Це пояснюється в першу чергу збільшенням розораності території, скороченням ареалів природної рослинності та ін. Дещо менше скорочення виявлено у західній (грядово-горбисті лісові ландшафти) частині. Місцями спостерігається невелике збільшення щільності руслових комплексів, головними причинами якого є проведення обширних меліоративних робіт, про що вже згадувалось, або можливі неточності картографічного зображення річкових систем на картах більш раннього часу (табл. 1; рис. 1).

Крім картосхем, що відображають щільність руслових комплексів була складена результуюча картосхема сумарної зміни густоти руслових комплексів за майже 150-річний період. Сумарне скорочення протяжності руслових комплексів зазвичай приурочено до верхніх частин річкових систем і перевищує 0,75–1,0 км/км². Скорочення

протяжності річкових комплексів виявлено фактично по усій території, однак найбільших масштабів воно досягло в місцях поширення низькопорядкових річок та інтенсивної експлуатації лісового і лучного рослинного й ґрунтового покриву й ґрунтів.

Важливе значення в розвитку річкових систем має антропогенний чинник. Під час господарської діяльності людина порушила природний процес поверхневого стоку, що встановився після формування гідрографічної мережі. Це викликало прискорений розвиток ерозії, скорочення сумарної протяжності річок, особливо їх верхів'їв, пониження місцевих базисів ерозії, зменшення водності

території в меженний період та ін. Основна кількість забруднюючих речовин в подільські річки потрапляє зі схилим стоком тимчасових водотоків при зливових дощах і сніготаненні.

У руслових природних комплексах у першу чергу деградують і зникають водотоки низького порядку, які в найбільшій мірі залежать від стану поверхневих вод, лісистості або заболоченості басейнів. Чимало складників колишніх руслових природних комплексів (лощини, улоговини, подекуди й балки та ін.) нині розорані. В останні роки на їх схилах місцями з'являється лучна, кущова і деревна рослинність.

Таблиця 1

Трансформація порядків руслових природних комплексів у XVIII – XX ст.

Назви річок	Скорочення загальної довжини річкової мережі, км	Зміна річок за порядками									
		I		II		III		IV		V	
		к-ть	км	к-ть	км	к-ть	км	к-ть	км	к-ть	км
Верещиця ³	5,7	-12	4,2	-3	-0,4		1,9				
Щирець	20,1	55	0,1	9	-9,2	5	26,6		2,5		0,1
Зубра	18,2	2	-10	3	12,5	1	2,7	1	13,0		
Колодниця	7,2	5	4,2	2	-6,6		9,6				
Берездовці	18,1	12	12,4	4	3,6	1	0,2	1	1,9		
Луг	97,9	96	35,9	28	22,8	6	5,5	1	23,1		10,6
Свірж	8,1	19	-15,4	7	21,5	4	-20,8		22,8		
Гнила Липа	49,3	104	8,6	28	7,3	9	-7,6	4	-22,7		63,7
Бубелка	11,5	6	8,3		3,4	-1	20,2	-1	-20,4		
Ворониця	18,7	22	5,3	5	-4,6	2	11,2	1	6,8		
ч/з с. Тумир	18,3	17	12,1	3	2,1		4,1				
Горожанка	25,5	14	12,3	2	-1,7	1	14,9				
Золота Липа	212,0	142	55,0	44	52,5	7	16,6	2	2,3	1	85,6
Коропець	113,8	51	68,5	20	37,5	4	-61,2	1	69,0		
Бариш	6,8	6	0,9	2	6,8		-0,9				
Золотий Потік	28,7	27	14,9	4	1,0	1	12,8				
Вадова	0,9	3	-1,5		2,4						
Стрипа	175,8	63	58,6	28	77,8	5	52,4	1	-43,1		30,1
ч/з с. Дроговиже	4,3	5	4,2		0,1						
ч/з с. Торське	-4,5 ^x	4	-2,4	2	-10	1	7,9				
Джурин	19,9	-14	-16,3	-4	3,8	-1	18,2		14,2		
Серет	100,6	-2	35,9	13	42,7		26,5	-2	-50,4		45,9
Нічлава	13,8	-6	4,7	2	13,9	1	-12,6	1	-1,3	1	9,1
ч/з с. Дзвиняч	0,2	6	2,5		-2,7		0,4				
ч/з с. Мельницю	2,0	1	1,1		0,5		0,4				
Збруч ⁴	100,6	40	26,0	13	76,4	1	-3,2		-2,1	1	3,5
Всього	1073,5	666	330,1	212	353,4	47	125,8	10	15,6	3	248,6

³ В басейні р. Верещиці проводились вимірювання лише лівих її допливів від м. Городок до гирла.

⁴ В басейні р. Збруч проводились вимірювання лише правих допливів від м. Підволочиськ до гирла.

В обох випадках враховувались лише допливи Верещиці і Збруча у вказаних межах.

^x Збільшення довжини і порядків руслових ПК зумовлені головним чином розвитком штучної гідрографічної мережі.

Меліоративні роботи, проведені на заплавах і навіть в руслах річок найбільш низьких порядків наприкінці 1960-х – середині 70-х років, привели до розорювання багатьох заплав,

посилення надходження значної кількості твердого матеріалу в руслах річок, покращення “прохідності” заплав і примноження доріг, змиву і замулення малих річок (рис. 2).

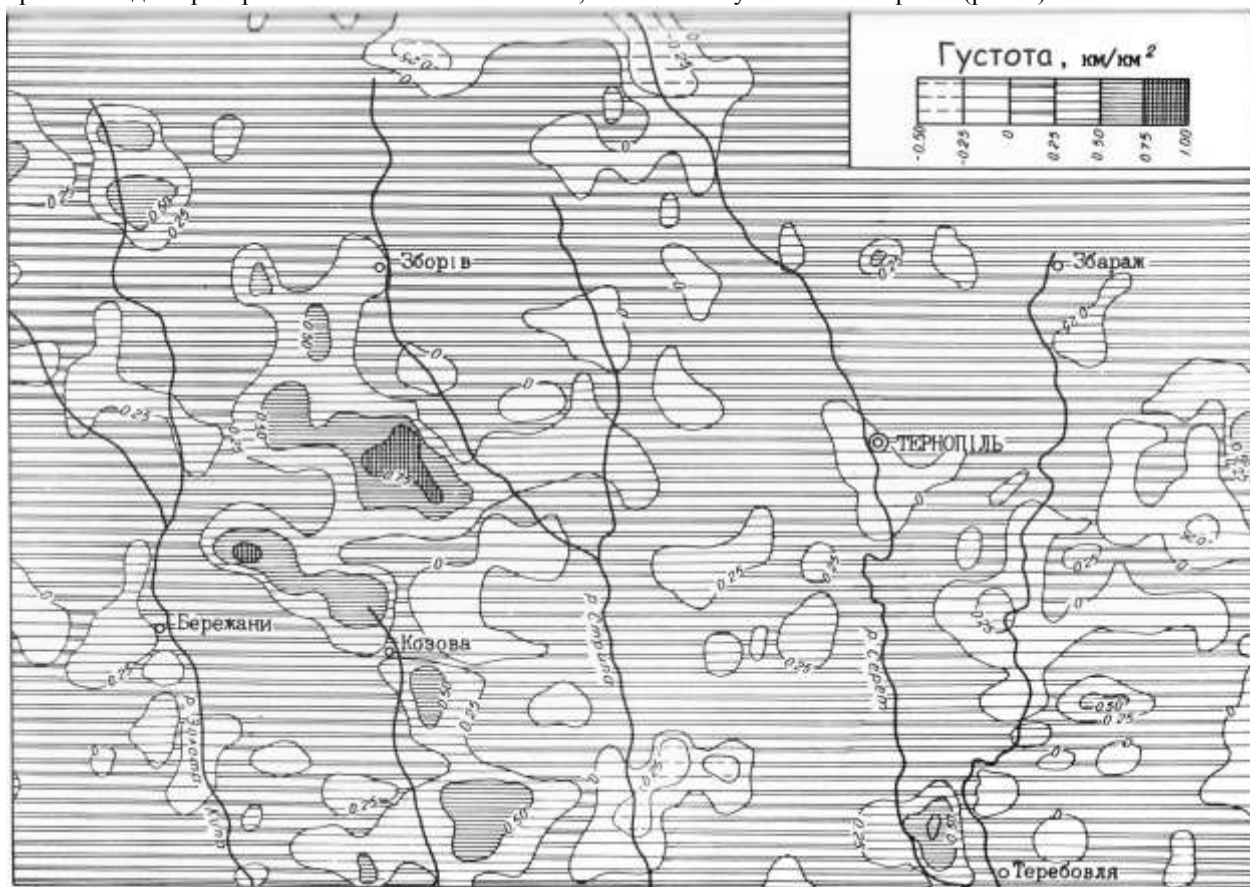


Рис. 1. Динаміка густоти руслових природних комплексів Західного Поділля у XVIII – XX ст. (фрагмент)

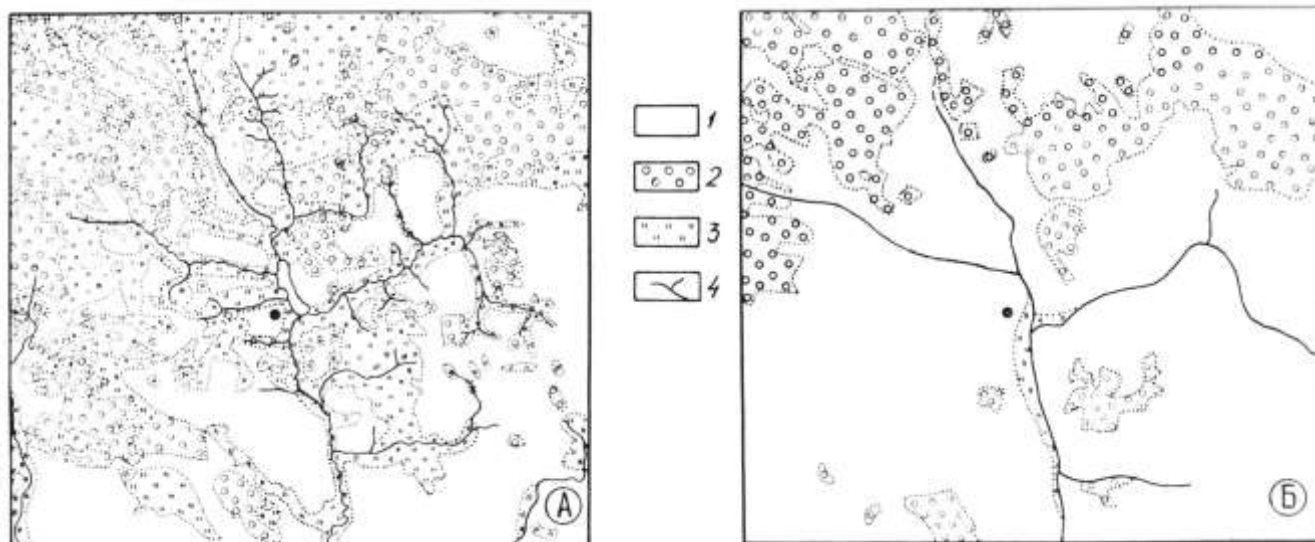


Рис. 2. Орні, лісові, лучні угіддя і руслові природні комплекси верхів'їв однієї із річок Західного Поділля: А – в 1855⁵р.; Б – в 2002⁶ р.

Угіддя: 1 – орні, 2 – лісові, 3 – лучні, 4 – руслові природні комплекси.

⁵ Фрагмент А запозичений із атласу К. Кумерсберга (Kummersberg, 1855);

⁶ Фрагмент Б складений автором на місцевості.

Спрямування меандр русел активізувало бокову ерозію, а розорювання річкових долин і крутих схилів призвели до відмирання малих річок, замуленню ставків. Різко зменшилась кількість ставків, особливо у верхів'ї подільських річок

(табл. 2), на яких ще в середині XX ст. працювали численні млини, мав місце місцевий рибуловний промисел. Заплави всіх річок займали цінні лучні угіддя, цьому сприяли складні поєднання вільних і врізаних меандр.

Таблиця 2

Ставки в басейнах річок Західного Поділля у XVIII – XX ст.
(в числівнику – кількість ставків, у знаменнику – їх площа, га)

Річки	1855	1925	1982 – 2002
Зубра	8/112	4/39	5/73
Луг	15/908	3/236	6/371
Свірж	13/653	4/302	9/413
Гнила Липа	31/335	-/-	38/1291
Золота Липа	34/829	5/388	10/512
Коропець	13/600	4/147	11/258
Стрипа*	34/1674	10/356	35/650
Серет	109/3207	-/-	56/3090
Нічлава	34/405	-/-	27/598
Збруч**	52/918	-/-	30/790

* На р. Стрипа не враховано реконструйований ставок в с. Плотица.

** У басейні р. Збруч кількість і площа ставків враховувалась від м. Підволочиськ до гирла.

Зниження рівня залягання ґрунтових вод (переважно до 1,0 м) викликало процеси ксерофітизації рослинності в заплавах річок; на терасах посилювалось опідзолення і вилуговування (Работнов Т. А., 1984; Мазник Л. В., Позняк С. П. 2014).

Використання заплавлених урочищ і місцевостей під сіножаті і пасовища, що тривало протягом багатьох століть, залишило майже незмінну морфологічну структуру ПТК заплавлених річок. У результаті їх осушення і розорювання відбулися більш істотні зміни. Особливо великий вплив цього процесу на руслові природні комплекси насамперед низьких таксономічних рангів – на фації бечівника, ланки берегових обривів, підурочища пересихаючих частин русел. Зокрема, при істотному пониженні рівня ґрунтових вод фації бечівника розширюються, усе частіше змінюються підурочищами пересихаючих частин русел; існуючі раніше такі підурочища стають більшими, протяжними і можуть розглядатися як урочища; ланки берегових обривів на більш високих рівнях починають відмирати, на більш низьких – продовжують формуватись.

Висновки. Проведено змістовний аналіз стану та оцінка змін руслових природних комплексів упродовж останніх сторіч. З'ясовано антропогенний вплив на стан річкових систем, на основі якого були обґрунтовані методи дослідження. Зокрема, створено ізоляційні картосхеми стану руслових природних комплексів Західного Поділля у XVIII – XX ст. та виявлена динаміка їх змін.

Найбільші зміни РПК відбулись у північній і західній частині Західного Поділля – грядово-

горбистих лісових ландшафтах, що пов'язано, з одного боку, з розгалуженням річкових систем, а з іншого – впливом діяльності людини (густота руслових природних комплексів складає 1,25-1,5 км/км²); у хвилясто-рівнинних лісостепових ландшафтах вона дещо знижується (0,75-1,0 км/км²). Результуюча картосхема відображає сумарну зміну, особливо в місцях поширення низькопорядкових річок й інтенсивної експлуатації лісового й лучного покриву та ґрунтів.

Виявлено тенденцію ксерофітизації рослинності в заплавах річок, на терасах посилювалось опідзолення і вилуговування, найбільше на фації бечівника, ланках берегових обривів, пересихаючих частин русел та ін.

Структурна організація РПК (довжина, кількість, їх співвідношення тощо) зумовлена, перш за все, морфометричними особливостями рельєфу, а функціональна – середовищем та історією її розвитку. Стійкість самоорганізації РПК залежить не лише від тривалості антропогенного впливу, а й від стійкості самої системи.

Комплексний підхід у проведеному дослідженні дає підставу запропонувати: а) варіанти оптимізації РПК і річкових систем в цілому, проблем їх раціонального використання; б) рекомендації із забезпечення охорони від забруднення та створення умов для збереження водних ресурсів, що в подальшому дозволить створити електронний паспорт руслових природних комплексів, залучити методи біотестування тощо.

Література

1. Геренчук К. И., Штойко П. И. К методике изучения антропогенных изменений эрозионной сети Западной Подолии // Закономерности проявления эрозионных процессов в различных природных условиях. Тезиси докл. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 193-194.

2. Карасев М. С., Худяков Г. И. Речные системы на примере Дальнего Востока. – М.: Наука, 1984. – 142 с.
3. Ковальчук И. П., Штойко П. И. Картометрические и полевые исследования динамики речных систем Подолья // Методы исследований антропогенных ландшафтов. Тез. докл. Всесоюз. науч. симпоз. – Л., 1982. – С. 143-144.
4. Ковальчук И. П., Штойко П. И. Речные системы Западного Подолья: методика выявления масштаба и причин многолетних изменений их структуры и экологического состояния // Геоморфология. – 1989. – № 4. – С. 27-34.
5. Ковальчук И. П. Регіональний еколого-географічний аналіз. – Львів : Інститут українознавства, 1997. – 440 с.
6. Ржаницын Н. А. Морфологические и гидрологические закономерности строения речной сети. – Л.: Гидрометиздат, 1960. – 238 с.
7. Философов В. П. Краткое руководство по морфометрическому методу поисков тектонических структур. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1960. – 232 с.
8. Хортон Р. Е. Эрозионное развитие реки водосборных бассейнов. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1948. – 158 с.
9. Штойко П. І. Деякі закономірності в зміні структури ландшафтів під впливом господарської діяльності (на прикладі басейну р. Золота Липа) // Вісник Львів. ун-ту. Сер. геогр. – Львів, 1982. – Вип. 13. – С. 67-71.
10. Штойко П. І. Річкові системи як індикатор природокористування // Підгайці та Підгаєщина [упор. С. Колодницький]. – Тернопіль : ТзОВ “Терно-граф”, 2012. – С. 35-46.
11. Administrativ-Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Großherzogtüme Krakau und den Herzogtümern Auschwitz, Zator und Bukowina / C. Kummerer von K. Kummersberg. – Wien, 1855. – 60 Bt.
12. Karte von Galizien nach der ersten Teilung Polen, 1772.
13. Scheidegger A. E. A stochastic model for drainage patterns into an intramontane trench. – Intern. Assoc. Hydrology Bull., 1967. – Vol. 12. – P. 15-20.
14. Strahler A. N. Statistical analysis in geomorphic research / A. N. Strahler. – J. Geol., 1954. – Vol. 62. – P. 1-25.
15. Suzuki Y., Shimano Y. On the numbers of the first order streams / Y. Suzuki, Y. Shimano. – Ann. Rep., Inst. Geol. Univ. Tsukuba, 1981. – Nub. 7. – Oct. 15. – P. 26-29.

Стаття надійшла 15.11. 2014 р.



Антропогеографічні дослідження

УДК 911.3:811.161.2'373.46

Мирослава Влах

ПОНЯТТЯ “ГЕОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ” У ГУМАНІСТИЧНІЙ ГЕОГРАФІЇ

Встановлено, що головною категорією гуманістичної географії є категорія “географічний образ”, яка трактується як сукупність матеріальних та ідеальних сутностей, смислів і цінностей певного місця геопростору. Розкрито доцільність розвитку нового наукового напрямку – географічного образознавства (геоімагології). Висвітлено позиціонування географічного образознавства у системі наук, здійснено періодизацію його становлення, розкрито спеціально-наукові методи дослідження, а також його пізнавальне, естетико-аксіологічне та прикладне значення.

Ключові слова: гуманістична географія, географічний образ, географічне образознавство (геоімагологія), місце, геопростір.

Myroslava Vlach. The notion of “geographic image” in humanistic geography. Within our research we posit that the main category in humanistic geography is the “geographic image”. Geographic image is considered as a conflation of material and ideal essences, senses and values of a certain place of the geographic space. The importance of developing a new research area such as geographic visualization (geoimageology) is suggested in this article. We position geographic visualization within the system of sciences and, in particular, its connections with such sciences as geography, psychology, cultural studies, linguistics, history, philosophy, economics, and analysis of literature. The division into periods of geographic visualization was carried out, in particular pre-scientific (myth as reality) and scientific stages were distinguished. The pre-scientific stage of geographic visualization refers primarily to the common human geographical depiction of the environment, for which there is a high degree of complementarity between humans and nature, topophilia in geographical images, use of metaphors. The scientific stage is related to the works of A. Humboldt, P. Vidal de la Blache, A. Hettner, O. Schlüter, V. P. Semenov-Tyan-Shansky, K. Sauer, J. K. Wright, D. Zamyatin, Yi-Fu Tuan, M. Hrodzys'nyi and others. The correlation of concepts of image and image-making was demonstrated; modern scientific direction in humanistic geography – geographic image making – was defined. We revealed special scientific methods in geographic visualization research: cognitive (methods of geographic imaging and its interpretation), gestalt approach, geosophical, comparative, narrative, mental and cartographic (image-cartographical), aesthetic and axiological. Besides, it was found that special scientific methods of geographic visualization research have both independent cognitive and aesthetic-axiological functions, and may be used to verify the results obtained by generally accepted cognitive methodologies. Geographic visualization studies, in addition to theoretical and methodological, also have an important applied value. The main directions of its application are in geopolitics, cultural and imaginative studies (geographical iconography), regional politics, marketing of territories, branding and rebranding of territories, tourism, modeling of humanitarian-geographical images of cities. This research has revealed the need for the development of humanistic geography for the systematization of its concepts and terminological units that have mostly a general scientific nature. The introduction and wide usage of the notion of geographical image as the unity of objective and subjectivized realities, will add considerably to geographic systematization of humanistic investigations of space, including the

establishment of uniqueness, the phenomenology of geo-objects and the identification of the uniqueness of their interconnections and expression of functionality.

Key words: *humanistic geography, geographic image, geographic visualization, place, geographic space.*

Постановка проблеми і мета дослідження.

Як відомо, еволюція географічного пізнання зумовила появу і розвиток у XX ст. гуманістичної географії – науки, що вивчає геопростір на філософських засадах феноменалізму й екзистенціалізму. Розвиток гуманістичної географії відповідає загальнонауковим тенденціям посилення антропоцентризму, використання методичних підходів гуманітарних наук, а також зумовлений кризою методологічних засад позитивізму.

Світ природи, світ людини, а отже, і світ географії, не може бути пізнаним лише на основі класичних наукових підходів. Основоположники гуманістичної географії американські вчені К. Зауер і Дж. К. Райт, розкриваючи її головні постулати, вказують на обмеженість строго наукових методів пізнання географії, перенесення уваги на уявлення та інтуїцію, рівнозначність наукових і ненаукових знань, зосередженість уваги на суб'єктивних, особистісних аспектах, антропоцентричне трактування предмета географії, абстрактно-ліберальне трактування людини [19].

Ще у 1982 р. Міжнародний географічний конгрес у Сіднеї визначив такі головні напрями гуманістично-географічних досліджень: ландшафт і міф (політичне і соціальне трактування, усталена символіка), аналіз просторових метафор, постмодерністський ландшафт (особливості сучасних інновацій у вигляд міст і сільських територій, зв'язок ландшафту з художньою літературою, фемінізм (сприйняття довкілля жінками).

Сучасні гуманістичні дослідження геопростору включають й інші аспекти, для прикладу, картографію літератури, геополітику мови, владу простору, геопоетику.

Розвиток будь-якого наукового напрямку, а тим більше самостійної науки, піднімає проблему встановлення й означення її головних понять – категорій, а також формування відповідних поняттєво-термінологічних систем.

Аналіз останніх публікацій. Дана тема дослідження недостатньо висвітлена у вітчизняній географічній науці. Загальним питанням розвитку гуманістичної географії присвячені публікації М. Гродзинського [3], В. Пашенка [21], Ю. Тютюнника [26], окремі аспекти становлення геокультурних і геополітичних образів висвітлені у працях І. Ровенчака [23, 24], М. Дністрянського [5], ландшафтних геообразів – у наукових розвідках В. Кулакова [14-16]. Відзначаємо, що дана проблематика більше відображена в англомовній, а також російськомовній науці. Особливо варто відзначити розвиток імажинальної географії Д. Замятінін (Російський науково-дослідний інститут культурної і природної спадщини імені Д. С. Ліхачова, Центр гуманітарних досліджень простору) [6-11].

Виклад основного матеріалу.

Загальний аналіз наукових досліджень у галузі гуманістичної географії дає змогу зробити висновок про переважне використання нею родових понять інших наук, для прикладу, простір, ландшафт, міф, місце, метафора, хронотоп, топохрон тощо.

В англомовній гуманістичній географії, вітчизняній когнітивній географії на визнання категоріальної сутності претендує *концепт місця*, що трактується як розташування (абсолютне й відносне), як атрибут фізичного довкілля (природного й суспільного), як сенс або значення; місця розглядаються як такі, що засновані на досвіді, є соціальними явищами і проявляються через відношення [17].

Не заперечуючи високого ступеня абстрактності поняття “місце”, наголошуємо, що пізнання місця відбувається через його сприйняття, формування уявлень і, зрештою, створення відповідних географічних образів. Це дає підстави стверджувати, що головною категорією гуманістичної географії є категорія “географічний образ”.

У радянській географії поняття “образ місця” вперше було розглянуто М. Михайловим у 1948 р., однак думка вченого про те, що образ місця повинен бути схоплений дослідником усіма “п'ятьма органами чуттів”, не була прийнята через відповідні методологічні засади радянської науки [18].

Географічний образ відповідно до психологічних механізмів його формування об'єктивний за своїм джерелом – відображуваним об'єктом і суб'єктивний за способом існування. На чуттєвому рівні пізнання географічними образами є відчуття, сприйняття й уявлення, на рівні мислення – поняття, судження, висновки. Матеріальною формою втілення географічних образів є мова, різні знакові моделі, насамперед картографічні.

Американський географ Дж. К. Райт, аналізуючи географічні уявлення в епоху хрестових походів (праця 1925 р., російський переклад 1988 р.), зазначає, що “під “географічними уявленнями” ми розуміємо все те, що люди знали, відчували, вважали правильним, коли мова заходила про походження, сучасний їм стан і розміщення географічних об'єктів на землі. Таким чином, це поняття ширше, ніж більшість означень предмета географії. Воно включає в себе теорії, що стосуються виникнення Землі, її розмірів, форми, руху та зв'язків з небесними тілами; теорії, що описують шари атмосфери та різноманітні фізико-географічні особливості повітря, води, суші; в нього входять також теорії регіонального членування земної поверхні. Хоч більшість з цих теорій виявилися помилковими, вони заслуговують на увагу. Помилки настільки ж, а навіть і більше,

визначають характер епохи, як і притаманні їй достовірні знання. Крім цього, поряд з чітко сформульованими теоріями, як істинними, так і хибними, поняття “географічне уявлення” охоплює також духовне і естетичне ставлення людини до різних географічних явищ, що знайшло відображення – часто не усвідомлюване авторами – у регіональних та пейзажних описах” [22, с. 14].

Суб’єктно-об’єктний підхід гуманістичності географії зумовлює необхідність урахування матеріальних та ідеальних сутностей образів певних місць на земній поверхні. Сутність місця трактується як сукупність геореалів і геовіртуалів, що виявляється через його функції та розкривається через визначення способу його (місця) існування. Під матеріальними сутностями географічних образів (геореалами) розуміємо параметри, функції місця простору, що виявляються головно логічними науками, під ідеальними сутностями (геовіртуалами) – відповідно філософськими науками.

Під смыслом місця розуміємо поєднання його унікальних матеріальних та ідеальних цінностей, що забезпечують єдність людини з її довкіллям у певному місці геопростору. Для визначення смыслу місця геопростору необхідно відповісти на запитання: для чого воно існує?

Отже, географічний образ – сукупність матеріальних та ідеальних сутностей, смыслів, цінностей певного місця геопростору.

У вітчизняній науці категорія “географічний образ” не отримала належного розвитку. У цьому контексті варто згадати наукові публікації В. Кулакова, який під геообразом розуміє “сукупність яскравих зосереджених знаків, символів, ключових уявлень, які пізнавально, чуттєво, сутнісно і ціннісно описують реальні ландшафтні простори (урочища, місцевості, ландшафти-райони тощо). Геообраз є втіленням історичної цінності матеріальних об’єктів, що збереглися в ландшафтах” [14, с. 28]. Учений підкреслює когнітивно-конструктивну сутність геообразу, оскільки він (геообраз) “відображає суб’єктивне бачення визначених дослідником складових ідеальної сутності територіально-локалізованої цілісності” [15, с. 28]. В. Кулаков, використовуючи поняття “симулякр” Ж. Бодріара, запроваджує поняття “геосимулякр” – конкретний образ як “результат спроектованої, сконструйованої (симульованої) ретроспективної людської діяльності” [15, с. 30].

Як позитивний приклад використання поняття “геополітичний портрет” (образ) країни, регіону можемо навести також дослідження М. Дністрянського. Це дало йому змогу здійснити регіональну диференціацію геополітичної карти світу. При створенні геополітичного образу необхідно враховувати “конттури найбільш характерних ознак (історико-географічні передумови, місце в геополітичному світоустрої, поширення суб’єктів

геополітики, характер взаємин між ними на фоні природно-ресурсних, демографічних, етнокультурних, економічних та інших географічних реалій), які засвідчують унікальність і роль регіону у глобальному політичному просторі” [5, с. 189]. Позитивно, що вчений розглядає геополітичний образ і як результат об’єктивних культурно-цивілізаційних процесів та географічних зв’язків, а також як методологічний прийом пізнання головних параметрів та змісту геополітичної впорядкованості світу” [5, с. 188].

Із наведеного випливає важливість визначення об’єктивного і суб’єктивного змісту створюваних географічних образів. На нашу думку, критеріями істинності може слугувати практика їхнього застосування у теоретичному і прикладному аспектах.

Теорія образу отримала найбільший розвиток у літературознавстві, зокрема перекладознавстві, що зумовлено необхідністю збереження смыслу, сутності літературно-художніх образів. Запропоновано навіть термін “літературне образознавство” або “літературна імагологія” (від лат. *image* – образ, уявлення). Теорією образу почали активно послуговуватись і в інших гуманітарних дисциплінах, що займаються вивченням образу “чужого” в суспільній і культурній свідомості тієї чи іншої країни, епохи.

Категоріальна сутність поняття “образ” у гуманістичній географії зумовлює доцільність постановки питання щодо розвитку нового наукового напрямку – географічного образознавства (геоімагології).

Географічне образознавство виступає сферою синтезу, своєрідним зрізом наукових положень принаймні таких наук, як географія, психологія, культурологія, лінгвістика, історія, економіка, філософія, літературознавство (рис. 1).

Зв’язок географії та психології виявляється через дію психічних механізмів сприйняття довкілля, формування уявлень про нього і створення геопримордних, геоісторичних, геокультурних, геополітичних образів мовними й іншими знаковими засобами.

Особливо важливими є зв’язки географії та філософії, оскільки формування геообразів відбувається з урахуванням не тільки попереднього геопросторового, а й розумового (ноосферного) досвіду. Підтвердженням цього є розвиток геософії – нового наукового напрямку, об’єктом якого є людський географічний простір, територіально диференційований на окремі землесвіти з властивою їм “часопросторово-людською тотальністю” [12].

Постановка питання про необхідність розвитку географічного образознавства не заперечує думки про те, що практика географічного образотворення невіддільна від історичного процесу географічного вивчення Землі, розвитку географічної науки.

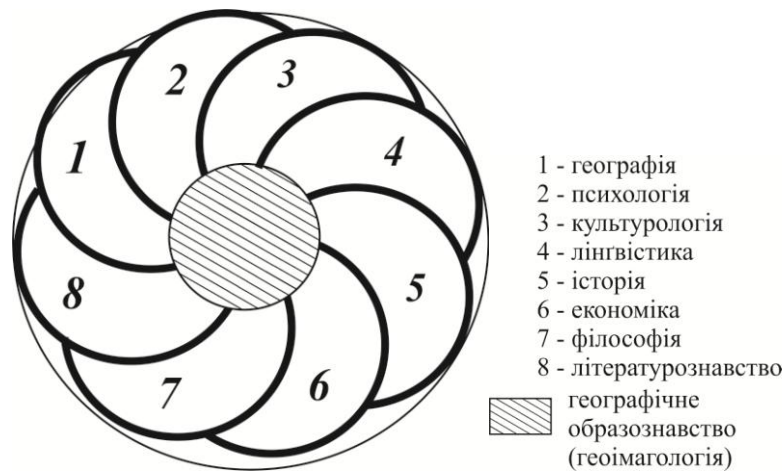


Рис. 1. Позиціонування географічного образознавства у системі наук

Нами здійснена періодизація історії становлення геоімагології з виокремленням двох етапів: умовно донаукового (міфореального) і власне наукового (табл. 1).

Донауковий етап становлення геоімагології – міфореальний – стосується переважно побутового географічного відображення людиною довкілля (т. зв. побутовий географізм), для якого характерна висока комплементарність людини і природи, яскраво виражена топофілія географічних образів, метафоричність. Міфореальне світорозуміння складається з реальності й фантазії, природного і неприродного, знання і віри, думки й емоції. Для прикладу, географічне світобачення дохристиянської Русі, про що свідчить “Велесова книга”, відзначається антеїзмом, кордоцентризмом, гіперболізацією (поетизація степів, буйних зелених трав, “у своїх краях ніхто навіть не помирає...”).

До цього етапу відносимо також створення географічних образів у період Великих географічних відкриттів. Для образів цього часу властива безпосередність передачі зовнішніх особливостей геореалій без визначення їхніх внутрішніх сутностей, непізнаний світ заповнюється міфореальними образами.

За способом виникнення і подальшого функціонування розрізняють такі види географічних образів: усно-словесні, писемно-словесні та картографічні.

Особливої уваги заслуговують усно-словесні образи довкілля, які зафіксовані у географічному називництві окремих місць. Топоніми (гідроніми, ороніми, ойконіми) зберегли особливості світобачення, географічні образи попередніх часів.

Науковий етап становлення географічного образознавства починається з XIX ст. і пов’язаний, передусім з іменем А. Гумбольдта. Для власне наукового етапу геоімагології характерне послаблення значення чуттєвих образів і навпаки – посилення образів, створених у процесі мисленнєвої діяльності.

У науково-методологічному аспекті важливо виокремити й такий сучасний науковий напрям

гуманістичної географії, як *географічна іміджелогія*. Для цього слід визначитися зі співвідношенням понять *образ* та *імідж*.

Термін “імідж” запроваджений у наукову свідомість з політології. В іміджі, на відміну від образу, головне не те, що є в реальності, а те, що ми хочемо бачити, що нам потрібно.

Ознаки іміджу:

– імідж спрощений порівняно з об’єктом, але одночасно підкреслює його специфічність, унікальність;

– імідж конкретний, гнучкий. Він постійно адаптується і підлаштовується під певні ситуації;

– імідж повною мірою відповідає образу, водночас ідеалізує його;

– імідж пов’язаний з прообразом, але живе за власними законами, згідно з домінуючою духовною орієнтацією свідомості.

У створенні іміджевої реальності важлива роль належить засобам масової інформації. Географічна іміджелогія займається вивченням технології моделювання іміджу окремих місць (міст, регіонів, країн).

Стійкий, “просунений” імідж отримав назву *бренду*. Термін широко використовують у маркетингу, у т. ч. регіональному, звідси терміни *брендинг* і *ребрендинг територій*.

Кожен науковий напрям визначається не тільки власним предметом, а й конкретно-науковими методами дослідження. Геоімагологія, не заперечуючи загальнонаукових методів, послуговується спеціальними методами дослідження.

До спеціальнонаукових методів геоімагологічних досліджень відносимо такі:

– когнітивний (метод географічної уяви та її інтерпретації);

– гештальт-підхід;

– геософійний;

– компаративний;

– наративний;

– ментально-картографічний (образно-картографічний);

– естетико-аксіологічний.

Таблиця 1

Етапи становлення географічного образознавства

Учені	Наукові праці	Ключові поняття і концепти
Донауковий (міфореальний) етап		
Науковий етап		
А. Гумбольдт (1769 – 1859)	“Космос” (1845–1862)	Картини природи, ландшафт, поєднання науки і мистецтва, сприйняття природи
П. Відаль де ля Бляш (1845 – 1918)	“Основи географії людства” (1921), “Загальний атлас географії та історії світу” (1898)	Спосіб життя, посибілізм
А. Геттнер (1859 – 1941)	“Географія, її історія, суть і методи” (1927)	Хорологічна концепція, теоретична (наукова) географія, естетична географія (географія мистецтва)
О. Шлюттер (1872 – 1959)	“Культурний ландшафт” (1920)	Культурний ландшафт
В. П. Семенов-Тянь-Шанський (1870 – 1942)	“Район і країна” (1928)	Географія – наука образотворча, наука зорових уявлень, зорової пам’яті
К. Зауер (1889 – 1974)	“Морфологія ландшафту” (1925), Президентське послання Асоціації американських географів (1940)	Культурний ландшафт, людина і ландшафт
Дж. К. Райт	“На допомогу географу-досліднику” (1923), “Географічні уявлення в епоху хрестових походів” (1925), “Поточні географічні бібліографії” (1937), “Картографія і людина” (1942), Президентське послання Асоціації американських географів (1946), “Сутність людини в географії” (1966)	Сприйняття в географії, уява в географії
Д. М. Замятін (р. н. 1962)	“Моделирование географических образов: Пространство гуманитарной географии” (1999), “Гуманитарная география: Пространство и язык географических образов” (2003), “Метагеография: Пространство образов и образы пространства” (2004), “Власть пространства и пространство власти: Географические образы в политике и международных отношениях” (2004), “Культура и пространство: Моделирование географических образов” (2006), “Моделирование образов историко-культурной территории: методологические и теоретические подходы” (2008)	Простір, просторовість, співпросторовість, культурний ландшафт, географічний образ, когнітивно-географічний контекст, локальний (просторовий) міф, територіальна ідентичність, локальний текст, подорож, образна національна стратегія
І.-Фу Туан	“Топофілія” (1974)	Горизонти значення (сміслові контексти), феноменологічний принцип редукції в географії
М. Гродзинський (р. н. 1957)	“Пізнання ландшафту: місце і простір” (2005)	Місце, простір, ландшафт, культурний ландшафт, інтерпретації ландшафту, дослідник і його засоби: мова – тексти, знаки, теорії, концепції

Основою формування географічних образів є когнітивний метод – метод географічної уяви та її інтерпретації. Суб’єктивні картини світу формуються в результаті сприйняття, опрацювання матеріалу сприймань і уявлень, утворених у попередньому досвіді.

Дія методу географічної уяви проявляється на рівні конкретної особистості, однак вона опосередковується особливостями масової географічної культури при формуванні чуттєво-

географічних образів, рівнем розвитку наукової географії при формуванні абстрактних образів (понять, суджень).

При формуванні як чуттєвих, так і абстрактних образів важливим є використання гештальт-підходу, яким активно послуговуються у психології. Гештальт (від нім. *Gestalt* – *форма, образ, структура*) – це структура, щось єдине ціле, природа якого не може бути виявлена шляхом аналізу його компонентів. Використання цього

підходу забезпечує цілісність створеного образу, його унікальність і неповторність.

Гуманістична географія активно послуговується методами загального літературознавства, зокрема наративним і компаративним, й інтерпретує їх.

Наративний метод (від. лат. *narrare* – *розповідь*) полягає у дослідженні ментальних образів та ідей у знаковому тексті, віднайденні певних географічних кодів, їх розшифруванні та подальшому науковому і практичному використанні. Важливим у цьому контексті є аналіз поетичних творів, у яких географічні образи представлені у вигляді символів-знаків, що стисло й образно передають їхній зміст. Звідси поетика, виконуючи денотативну (означувачу), дескриптивну (описову), евалюативну (оціночну) функцію, є важливим засобом гуманістичного дослідження простору.

Порівняльно-географічний метод класичної географії в гуманістично-географічних дискурсах трансформувався в компаративний (від лат. *comparatio* – *порівняння*) – порівняння смислів, сутностей, символів тощо.

Загальнонауковий картографічний метод, застосований для просторового аналізу поведінки людини (уподобання, переваги тощо), її геопросторових уявлень, перетворився на ментально-картографічний, образно-картографічний.

У середині 1980-х років проф. А. Берлянтю була сформульована концепція *геоіконіки* (від грец. *eikōn* або *εἰκών* – *образ, зображення*) – наукової дисципліни, головне завдання якої полягає у розробці загальної теорії геообразень, методів їх аналізу, перетворення та використання в науковій і практичній діяльності [1].

Геоіконіка пов'язана з іконікою (сучасний інформаційний науковий напрям, що вивчає загальні властивості зображення з урахуванням специфіки зорового сприйняття, а також техніка використання електронно-обчислювальних машин для опрацювання зображень, способів їх перетворення і відтворення), психологією сприйняття, машинною графікою, теорією розпізнавання об'єктів та іншими галузями знання, що займаються загальними проблемами графічних зображень.

У створенні географічних образів важлива роль належить аксіологічному методу, що стало підставою для розвитку аксіологічної географії (аксіогеографії), що перебуває на стику географії, економіки, соціології, психології та мистецтвознавства. Під аксіологією розуміють “картографування та вивчення закономірностей розподілу в просторі оцінних суджень респондентів соціологічних опитувань про різноманітні властивості тих територій (або розміщених на них об'єктів), які підлягають оцінюванню під час цих соціологічних опитувань” [23, с. 7].

Наведені спеціально-наукові методи геоімагологічних досліджень виконують як самостійну пізнавальну, так і естетико-аксіологічну функцію, а також верифікують результати, отримані з

використанням загальнонаукових методів пізнання.

Геоімагологічні дослідження, окрім теоретико-методологічного, мають і важливе прикладне значення.

Нами виділено такі головні прикладні напрями геоімагологічних досліджень:

- геополітика;
- культурно-образне країнознавство (географічна іконографія);
- регіональна політика;
- маркетинг територій;
- брендинг і ребрендинг територій (*PR* територій);
- туризмознавство;
- моделювання гуманітарно-географічних образів міст.

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що система образів (символи, знаки, метафори) отримала чи не найбільший розвиток у геополітиці. Варто згадати працю французького вченого Ж. Готтмана “Політика держав і їх географія” (1952), в якій учений запровадив поняття “іконографія простору”, що включає міфи та образи минулих століть, легенди і саги, табу і символи культури, топографічно локалізовані у певному просторі. Сила іконографії як чинник, що диференціює простір, полягає в тому, що це духовне явище характеризується великою психологічною інерційністю, дуже слабо піддається трансформації. За Ж. Готтманом, політична єдність чи роз'єднаність своїми коренями сягають сфери духу. Політичні кордони визначаються, першою чергою, дією духовних чинників, а не формами земної поверхні.

У процесі еволюції геополітичних образів послаблювалося значення їхньої топологічної та аксіологічної сутності й, навпаки, посилювалося значення функціональної сутності. Геополітичні образи класичної геополітики (*hartland, coustland, hinterland, core-area, осі, трикутники* тощо), що впливали з концепції завоювання, замінюються в нових умовах образами цивілізаційних відмін (*Захід – Схід*), відмін економічного розвитку і соціальної стратифікації (*Північ – Південь*); структура світоустрою представляється через співвідношення *центру, напівпериферії і периферії*, що визначаються не геометрично, а на основі соціально-економічних, політичних відмін.

Широким переліком образів гуманістичної унікальності окремих місць геопростору послуговується культурно-образне країнознавство з концепціями регіональної ідентичності, образно-національної стратегії. Наприклад, символічний капітал регіональних культурних просторів може включати ландшафти пам'яті й бажання, території ностальгії, екзистенційний простір тощо.

Однак праксеологічна функція геообразів найкраще виявляється при осмисленні сутностей, цінностей місць нижчих територіальних рангів, зокрема у регіональному маркетингу, при брендуванні територій, моделюванні гуманітарно-географічних образів міст тощо.

Для підтвердження можна навести результати проекту, організованого у 2013 р. газетою “День” на тему “Українські міста шукають нові смисли”. Газета проводила громадське обговорення напрямів конструювання нового іміджу багатьох українських міст – Херсона, Миколаєва, Харкова, Донецька. Для прикладу, Миколаїв – “місто корабелів” у радянські часи, що на сьогодні перетворився у “місто-руїну”, має можливість, враховуючи його геореальну та геовіртуальну сутність, змінити імідж на “Миколаїв – кіммерійське місто”, “Кіммерійське місто Акшайна”. За зміною образу – зміна напрямів соціально-економічного розвитку, зокрема розвиток туристично-рекреаційної сфери [15; 16].

Наразі не визначений геообраз Херсона – “міста між степом і морем”, “малої Одеси”, трансформується образ Харкова з “міста на кордоні з Росією” на “мультикультурне місто”.

Правильно сформований позитивний імідж міста є важливим інноваційним інструментом управління його соціально-економічним розвитком [2]. Імідж, враховуючи унікальні, своєрідні особливості, сприяє підвищенню конкурентно-спроможності міста через управління його ресурсами з максимальною ефективністю. Позитивний імідж міста впливає на інвестиційні переваги, а також його соціальну, культурну, політичну сфери.

Загалом урбоімагологія пройшла шлях від створення образів на основі безпосереднього чуттєвого сприйняття, що відображається, наприклад, у їхніх назвах (Ужгород – місто на р. Уж, Рівне – місто, розташоване на рівнинній території та ін.) до геообразотворення з врахуванням певних критеріїв (наприклад, Львів – літературна столиця Європи, Ялта – місто-курорт та ін.).

Експерти пропонують такі параметри, які визначають імідж міста:

- якість життя – наявність житла для різноманітних соціальних верств населення, соціальні послуги, якість продуктів харчування, споруди для відпочинку, рівень і доступність освіти, лікування;
- людський капітал (кадрові ресурси) –

підготовка, підвищення кваліфікації, адаптація до нових умов і вимог;

- інфраструктура – транспорт, зв’язок, засоби передачі даних, готелі, побутові послуги та ін.;

- високі технології – здатність території розвивати і підтримувати високотехнологічні види діяльності, оновлювати існуючу базу;

- капітал – маса капіталу, яка сконцентрована на території у вигляді власних та запозичених засобів;

- контролюючі органи – раціональність, мобільність, ефективність, чесність, відсутність бюрократизму;

- інфраструктура бізнесу – доступність і рівень послуг у сфері консалтингу, аудиту, реклами, права, інформації, *publicrelations*, інституціональні умови реалізації трансакцій;

- влада – команда особистостей, компетентність членів команди, нестандартність ідей, стиль прийняття рішень, прозорість законодавства, ставлення до соціальних проблем [20].

На часі створення іміджевих паспортів міст, особливо провінційних, що дало би змогу активізувати їхню роль у соціально-економічному розвитку територій.

І, насамкінець, географічний образ, враховуючи його смисли, матеріальну й ідеальну сутність, є також категорією фінансовою. Наприклад, за повідомленням “Львівської газети” (26 грудня 2012 р.), завдяки проведенню Свята сиру і вина Львів отримав 16 млн. грн. прибутку [25].

Висновки. Становлення гуманістичної географії потребує систематизації її поняттєво-термінологічних одиниць, що мають переважно загальнонауковий характер. Запровадження та широке застосування поняття “географічний образ” як єдності об’єктивної й суб’єктивізованої реальностей сприятиме посиленню географічності гуманітарних досліджень простору, зокрема встановленню унікальності, феноменологічності геооб’єктів, виявленню неповторності їх взаємозв’язаності та прояву функціональності.

Література

1. Берлянт А. М. Геоиконика. – М. : Астрей, 1996. – 208 с.
2. Вишиванюк М. М. Інноваційні аспекти управління соціально-економічним розвитком малих міст // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – Львів : ІРД, 2008. – С. 187-197.
3. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту : Місце і простір : у 2-х т. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. – Т. 1. – 431 с., Т. 2. – 503 с.
4. Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры / пер. с англ.; под ред. и с послесл. А. Г. Исаченко. – М. : Прогресс, 1988. – 672 с.
5. Дністрянський М. С. Геополітика : навч. посібник. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – 436 с.
6. Замятин Д. Н. Власть пространства и пространство власти: Географические образы в политике и международных отношениях. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭП), 2004. – 352 с.
7. Замятин Д. Н. Гуманитарная география : Пространство и язык географических образов. – СПб. : Алетей, 2003. – 331 с.
8. Замятин Д. Н. Культура и пространство: Моделирование географических образов. – М. : Знак, 2006. – 488 с.
9. Замятин Д. Н. Моделирование географических образов: Пространство гуманитарной географии. –

- Смоленск : Ойкумена, 1999. – 256 с.
10. *Замятин Д. Н., Замятина Н. Ю., Митин И. И.* Моделирование образов историко-культурной территории: методологические и теоретические подходы / отв. ред. Д. Н. Замятин. – М. : Институт Наследия, 2008. – 760 с.
 11. *Замятин Д. Н.* Метагеография: Пространство образов и образы пространства. – М. : Аграф, 2004. – 512 с.
 12. *Кисельов Ю. О.* Основы геософії : проблеми теорії та методології. – Луганськ : ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 208 с.
 13. *Кулаков В. В.* Гуманістичний ресурсний потенціал ландшафтних комплексів (на прикладі півдня Миколаївської області) : автореф. ... канд. геогр. наук. – К. : Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка, 2011. – 18 с.
 14. *Кулаков В. В.* Ландшафтний геообраз археологічної пам’ятки “Дикий сад” у Миколаєві // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2010. – № 483. – С. 28-33.
 15. *Кулаков В.* Нові смисли (для) давнього ... дуже давнього міста. Що ми шукаємо? // День. – 2013. – № 38-39. – 1-2 бер.
 16. *Кулаков В.* “Я, борисфеніт, із Ольвії, запевняю вас” // День. – 2013. – № 57-58. – 29-30 бер.
 17. *Лозинський Р.* Творення місця та повсякденне життя людей в суспільній географії // Матеріали міжнар. наук. конф., присв. 130-річчю географії у Львів. ун-ті “Географічна наука і практика: виклики епохи” (м. Львів, 16-18 травня 2013). – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – С. 162-166.
 18. *Михайлов М. М.* Образ места // Вопросы географии. – 1948. – Сб. 10-11. – С. 193-198.
 19. *Николаенко Д. В.* Гуманистическая география Запада. Критический анализ: автореф. дис. ... канд. геогр. наук. – Ленинград. гос. ун-т, 1983. – 20 с.
 20. *Панкрухин А. П.* Муниципальное управление : маркетинг территории. – М. : Логос, 2002 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.koism.rags.ru/publ/indiv/25.php>
 21. *Пащенко В.* Теоретические проблемы ландшафтоведения. – К. : Наук. думка, 1993. – 284 с.
 22. *Райт Дж. К.* Географические представления в эпоху крестовых походов: Исследование средневековой науки и традиции в Западной Европе / пер. с англ. М. А. Кабанова; предисл. А. Я. Гуревича. – М. : Наука, 1988. – 479 с.
 23. *Ровенчак І. І.* Вчення про колір та естетично-аксіологічні дослідження в географії культури // Часопис соціально-економічної географії. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – 2012. – Вип. 12 (1). – С. 5-8.
 24. *Ровенчак І. І.* Географія культури: проблеми території, методологія та методика дослідження. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 240 с.
 25. *Сирцов О.* Місто як бренд // Львівська газета. – 2012. – 26 груд.
 26. *Тютюнник Ю. Г.* Философия географии. – К. : Изд.-печат. комплекс ун-та “Украина”, 2011. – 204 с.
 27. *Швец А.* Информационный имидж региона: контуры географического изучения // Матеріали міжнар. наук. конф., присв. 130-річчю географії у Львів. ун-ті “Географічна наука і практика: виклики епохи” (м. Львів, 16-18 травня 2013). – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – С. 130-133.

Стаття надійшла 15.04.2014 р.

УДК 911.3:330.4 (477.82)

Андрій Майстер

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОГО ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проведено ретроспективний аналіз господарського освоєння території Волинської області. Виокремлено основні періоди освоєння території області: прадавній (від початку заселення території області до I тис. н. е.), ранньослов’янський (I–IX ст.), давньоруський (IX–XIV ст.), литовсько-польський (1349–1795 рр.), російсько-імперський (1795–1921 рр.), польський (1921–1939 рр.), радянський (1939–1990 рр.) і сучасний (з 1991 р.). Здійснено аналіз названих періодів господарського освоєння території Волинської області.

Ключові слова: господарське освоєння, територія, Волинська область, цикл, період, етап.

Andriy Mayster. The historical-geographical features of economic development on the territory of Volyn’ Oblast. *Economic development on the territory of Volyn’ Oblast has a very long history. Following a retrospective analysis of economic development of the territory, eight periods of*

development are identified. These are the ancient (from the beginning of human settlement to the 1st millennium A.D.), the early Slavic (I–IX c.), the Old Rus' (IX–XIV c.), the Lithuanian–Polish (1349–1795), the Imperial Russian (1795–1921), the Polish (1921–1939), the Soviet (1939–1990) and modern (1991 – present). The ancient period is characterized by the settlement of the territory. Initial areas of settlement were the northern, north-western and north-eastern areas. Settlement and development of the southern areas occurred with the transition from the appropriating type of economy to the reproductive type of economy. Characteristic of this period is the change from hunting-gathering to farming-hunting. In the early Slavic period, the settlement and development of the central part of Volyn' Oblast occurred. Significant quantity of small settlements and forts appeared in this period. In the Old Rus' period an increase in the intensity of economic development occurred. The Lithuanian-Polish period is characterized by a relatively high level of urban and agricultural development of the territory. In the Russian-imperial period there was the transition to agro-industrial cycle of development. During the Polish period the land reform enhanced agricultural development of the territory. The Soviet period was characterized by a very high intensity of economic development of the region. In the post-Soviet period the intensity in the use of the territory is sharply declining.

Key words: economic development, territory, Volyn' Oblast, cycle, period, phase.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Господарське освоєння території, як і будь-який процес на Землі, відбувається у просторово-часовій площині. Дослідження процесу освоєння території різного таксономічного рангу не може обходитися без його ретроспективного аналізу. Тому дослідження часових аспектів процесу господарського освоєння території має важливе наукове значення.

Метою дослідження є ретроспективний аналіз процесу господарського освоєння території Волинської області. Для досягнення поставленої мети нами було сформульовано такі завдання:

- визначити основні періоди господарського освоєння території Волинської області;
- здійснити аналіз господарського освоєння території за цими періодами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженням історичних аспектів заселення та господарського освоєння території Волинської області займалися переважно історики-краєзнавці, такі як А. Заяць, О. М. Карліна, М. Г. Киричук, М. М. Кучинко, Г. Охріменко, С. Д. Панишко, О. Цинкаловський та ін. Ретроспективний аналіз заселення та розселення населення, формування поселенської мережі Волинської області був проведений В. Крулем. Аналіз історико-географічних передумов формування системи розселення Волинської області знаходимо у працях М. Влах і В. Поручинського. Дослідження історичних аспектів формування транспортних шляхів Волинської області проведені І. Волошиним, М. Лепким, Л. Матвійчук. Проте комплексний ретроспективний аналіз господарського освоєння території Волинської області в сучасній суспільно-географічній літературі не проводився.

Виклад основного матеріалу. Господарське освоєння території Волинської області має дуже давню історію. Внаслідок проведеного ретроспективного аналізу господарського освоєння території області нами визначено основні періоди процесу освоєння території: прадавній (від початку заселення території області до I тис. н. е.), ранньослов'янський (I – IX ст.), давньоруський (IX –

XIV ст.), литовсько-польський (1349 – 1795 pp.), російсько-імперський (1795 – 1921 pp.), польський (1921 – 1939 pp.), радянський (1939 – 1990 pp.) і сучасний (з 1991 p.).

Прадавній період. Волинська область належить до староосвоєних територій. Заселення та освоєння території сучасної Волинської області відбулося ще в добу палеоліту – давнього кам'яного віку (від появи людини до 10 тис. р. до н. е.). Заселення та розселення населення на території області просторово зміщувалося з півночі на південь. Волинське Полісся у давнину було дуже густо вкрите лісами, які були багаті на звірину та ягоди, що сприяло розвитку мисливства та збиранництва. Висока залісненість та заболоченість місцевості робили ці території важкодоступними для зовнішніх ворогів, велика кількість річок та озер були багаті на рибу, що давало змогу прадавній людині займатися рибальством. Перші поселення виникали на берегах річок (Прип'ять, Західний Буг, Стир, Турія) та озер (Шацькі озера), на надзаплавних терасах, піщаних дюнах, на Поліссі – на підвищеннях (острівках). Саме північні райони Волинської області стали піонерними ареалами розселенського освоєння. Пізніше розпочинається заселення та освоєння південних лісостепових районів області, для яких характерний підвищений рельєф (Волинська височина), менша лісистість та заболоченість території.

Протягом палеоліту на території Волинської області виникло близько 38 поселень (на місці сучасних сіл Липне, Тростянець Ківерцівського району, села Гірка Полонка, селища Торчин Луцького району, сіл Карасин, Кукли, Старий Чорторийськ Маневецького району та ін.). У цей період найбільш заселеними були північні, північно-західні, східні та південно-східні райони області. Виникають перші поселення на території Любешівського, Камінь-Каширського, Маневецького, Шацького, Старовижівського, Луцького, Ківерцівського і Рожищенського районів [11, с. 95].

На території Волинської області знайдено археологічні пам'ятки 20-ти поселень доби мезоліту

(10 – 6 тис. р. до н. е.), зокрема на території сіл Мала Осниця, Нічогівка, Старосілля Маневицького району, Люб'язь Любешівського району, Боровне, Личини Камінь-Каширського району, Мизове, Смідин Старовижівського району, Смоляри Світязькі та Світязь Шацького району та ін. Упродовж мезоліту відбувається активне заселення східних, північно-східних та північно-західних районів Волинської області. Зокрема, районами найбільшого заселення стають Маневицький, Камінь-Каширський і Любешівський райони. На час мезоліту первісне населення освоювало ті ж території, що й у період палеоліту [11, с. 97].

Господарство населення доби палеоліту й мезоліту мало привласнюючий тип. Головним заняттям первісної людини було мисливство, збиральництво і рибальство. Найдавніші люди були змушені постійно знаходитися у пошуках їжі, тому часто переселялися з однієї території на іншу. Первісна людина дуже залежала від навколишнього природного середовища, яке впливало не лише на її матеріальну, а й на духовну культуру. Водночас, вплив людини на природу був незначним. Говорити про типове у сучасному розумінні господарське освоєння території у палеоліті й мезоліті не слід, бо вплив первісної людини на територію, на якій вона проживала, був мінімальним. Хоча, якщо виходити з позицій, що проживання людини на певній території вже призводить до її часткового освоєння, доба кам'яного віку належить до мисливсько-збиральницького циклу освоєння території.

Новий етап у освоєнні території Волинської області розпочинається у неоліті (VI – IV тис. до н. е.), коли господарство переходить від традиційного привласнювального типу до відтворювального. Населення починає займатися землеробством та скотарством, яке є набагато продуктивнішим, ніж мисливство і збиральництво. Люди переходять до осілого способу життя. Сучасна територія Волинської області у цей період входить до південно-західної культурно-господарської зони (землеробсько-скотарської) [2, с. 15]. Із зростанням ролі землеробства в господарському занятті населення відбувається активне заселення південних територій Волинської області, які мали більш сприятливіші природні умови, родючіші ґрунти. Неолітичні поселення виявлені у Камінь-Каширському, Маневицькому, Ратнівському, Володимир-Волинському, Іваничівському і Луцькому районах [11, с. 97].

В енеоліті (IV – III тис. до н. е.) відбувається перехід від кам'яного віку до епохи металу. Це період остаточного утвердження домінуючої ролі відтворювального господарства. Для нього характерна зміна циклу освоєння території від мисливсько-збиральницького до аграрно-мисливського. Аграрно-мисливський цикл характеризувався переходом до відтворювального типу господарства, зростанням ролі землеробства і скотарства. При цьому такі промисли, як мисливство, рибальство зберігали значну роль (особливо на Поліссі) в житті населення. Основною моделлю обробітку землі була підсічно-вогняна, що полягала у вирубуванні та

випалюванні значних ділянок лісу. Пізніше розвитку набуває орне землеробство в лісостеповій зоні, а потім й на Поліссі. Така модель господарювання полягала у збільшенні антропогенного навантаження на територію. З вирубуванням лісів зменшувалася лісистість території, що призводило до порушення екологічного балансу. Відбувається подальше заселення території Волинської області. Формується новий значний регіон заселення – південно-західний (Володимир-Волинський та Іваничівський райони), а також продовжує активно освоюватися територія теперішнього Луцького району [11, с. 98].

Доба бронзи (II – I тис. до н. е.) охарактеризувалася змінами в господарстві, вдосконаленням знарядь праці, відокремлюється ремесло від землеробства, що було пов'язано із використанням штучного металу – бронзи. Відбувається подальше заселення та розселення населення на території Волинської області. Найменш заселеними у цей період стають центральні райони області. Посилюються міграційні процеси із Північної та Центральної Європи, що сприяло формуванню етнокультурних зон зі своїм типом господарювання. Для Полісся характерний нижчий рівень розвитку землеробства, значна роль мисливства і рибальства, тоді як у лісостеповій зоні землеробство мало вищий рівень продуктивності.

Ранньослов'янський період. На початку нашої ери відбувається заселення та освоєння території Волинської області племенами східних слов'ян (дуліби, дреговичі, волиняни). Хоча археологічні знахідки, знайдені на території області, вказують на те, що слов'янські племена тут були й раніше. У верхній частині басейну Західного Бугу проживали східнослов'янські племена, які в писемних джерелах згадуються під різними назвами: дуліби, бужани, волиняни. У межириччі Прип'яті локалізувалися племена дреговичів. Ранньослов'янські племена оселялися на південних схилах рік, озер, струмків, що зумовлювало їх заняття землеробством і скотарством. Значного розвитку набувають ремесла: гончарство, прядіння, ткацтво, металообробка, розвивається й торгівля [6, с. 9]. Активно освоюються центральні райони області, особливо територія сучасного Турійського району [11, с. 98].

У другій половині першого тисячоліття з'являється значна кількість малих поселень і городищ. Характерними є городища з VI – VII ст., відкриті біля сіл Підріжжя, Борщівка, Мельниця Ковельського району, Боратин, Княгинінок (Маяки), Лучиці, Городок Луцького району, Дуліби, Мирівичі, Турічани Турійського району [9, с. 30]. Відомо, що в с. Городок біля гирла річки Гучви, яка впадає у Західний Буг, існувало городище Волинь (Велинь) від якого, на думку деяких істориків, й походить назва Волинської землі.

Період VIII – IX ст. представлений поселеннями у селах Зимне Володимир-Волинського району, Крупа, Лище, Сьомаки Луцького району, Грабове Старовижівського району, городищем у смт Головне Любомльського району [6, с. 9]. Племена середнього трипільського періоду були розкидані

майже по всій території Правобережної України. На території Волинської області трипільці були виявлені поблизу м. Володимира-Волинського. Пізніші трипільські поселення збереглися у долині річки Стир, на верхній і середній течії Західного Бугу, у південній частині Волинського Полісся.

Давньоруський період. Наприкінці IX ст. відбувається об'єднання східнослов'янських земель й утворення держави Київська Русь, яка відіграла видатну роль в історії східних слов'ян. Зміцнення феодальних відносин і завершення процесів становлення єдиної давньоруської держави позитивно позначилося на розвитку східнослов'янських племен, які поступово склалися у давньоруську народність. В її основі лежали спільна територія, економічні зв'язки, єдина мова і спільна культура [6, с. 10].

З розвитком землеробства відбувається активне заселення та господарське освоєння південних лісостепових районів Волинської області, що було пов'язано з більш сприятливими, ніж у поліських районах природними умовами. Виникають нові міста, селища і села, останні з яких часто з'являються навколо міст і утворювали сільсько-господарську округу міста.

Волинь у давньоруський період відзначалася значною концентрацією поселень. У X–XIV ст. виникають такі літописні міста, як Володимир-Волинський (988 р.), Волинь (1018 р.), Луцьк (1085 р.), Шепель (1097 р.), Перемиль (1098 р.), Турійськ (1099 р.), Чорторийськ (1100 р.), Устилуг (1150 р.), Камінь-Каширський (1196 р.), Ратне (кінець XII ст.), Любомль (1287 р.), Ветли (1366 р.) [13, с. 190]. У період Галицько-Волинської держави у зв'язку з необхідністю освоювати нові території увага князівської адміністрації зосередилася на Волинському Поліссі, що проявилось в активному процесі містоутворення у поліських районах.

Для селищ X–XI ст. був характерним прирічковий тип поселень у лісостеповій зоні та мисовий і донний тип – у поліській зоні області. Більшість селищ і сіл розміщувались у зоні лісостепу, де переважали родючі сірі та чорноземні ґрунти. Селища були землеробсько-скотарськими осередками, а в окремих випадках – ще й ремісничими та промисловими центрами.

Основою господарства в давньоруський період було землеробство і скотарство. Провідну роль орного землеробства засвідчує розташування сільських поселень на родючих ґрунтах [15, с. 10]. У сільському господарстві Київської Русі застосовували найбільш досконалі на той час знаряддя праці (плуг із залізними деталями, відвальним пристосуванням). Як тяглову силу використовували волів, рідше коней. Досить високим був і агротехнічний рівень сільського господарства. У лісостеповій зоні Волинської області переважала парова система з двопільною або трипільною сівозмінами, поширеними на більшості руських земель. Разом із тим, на Волинському Поліссі панувала підсічна вирубна система землеробства. Сіяли пшеницю, жито, просо, ячмінь, горох, льон.

Вирощували також городні культури: цибулю, часник, ріпу, капусту.

Важливу роль відігравало скотарство. Сільські поселення розташовувалися в долинах водойм, багатих на трави, які використовувалися як корм для тварин [6, с. 10]. У своїх господарствах населення займалося розведенням корів, коней, кіз, овець, домашньої птиці. У феодальних господарствах утримували великі стада свійських тварин.

У господарстві ранньосередньовічного населення Волинського Полісся значну роль відігравало також мисливство, рибальство й збиральництво. Займалися також таким промислом, як бортництво – збиранням меду диких бджіл.

Із розвитком сільського господарства був тісно пов'язаний і розвиток ремесла. Найбільш розвинутими видами ремісничого виробництва у волинських містах були: залізобробне, гончарне, деревообробне, каменеобробне, прядильно-ткацьке, косторізне, ювелірне. У господарському відношенні одним із найважливіших видів ремісничого виробництва було добування й обробка чорних металів. Сировиною для виготовлення заліза були болотні руди. Добування заліза здійснювалося в основному в сільських поселеннях, а в місті проводилася його переробка. Ремесло забезпечувало необхідними виробами як міське, так і сільське населення [14, с. 153].

Важливе місце в економіці давньоволинських міст займала торгівля. Цьому сприяв значний рівень розвитку продуктивних сил. Розвиток торгівлі сприяв господарському освоєнню території області. Торговельні шляхи, які проходили через територію Волинської області, давали позитивні імпульси процесу освоєння території. Уздовж цих шляхів виникали міста, селища і села.

Через територію Волинської області проходили торгові шляхи міжнародного та місцевого значення. Перший шлях проходив із Києва до Луцька і Володимира і далі в Центральну і Західну Європу. Другий йшов із Володимира до Кракова, а звідти – на Прагу і Регенсбург. Третій водний шлях проходив по Дніпру і Прип'яті, з'єднувався із Західним Бугом і Віслою, і далі йшов у балтійський порт Гданськ, який був зв'язаний з усіма портами північного узбережжя Європи. З місцевих шляхів слід назвати Волинський шлях, що з'єднував Володимир із Галичем [16, с. 354].

Новий етап господарського освоєння території пов'язаний із утворенням Галицько-Волинського князівства (XII–XIV ст.). Значного піднесення Волинська область досягла за часів Галицько-Волинського князівства. Виділення Волинської землі в окреме князівство у 1199 р. дало значний поштовх до швидкого розвитку господарства. За час перебування Волинської області у складі Галицько-Волинської держави головними господарськими заняттями населення залишалися землеробство та скотарство.

Негативно на господарському освоєнні території позначилася татаро-монгольська навала в 1241 р., коли було зруйновано багато міст і сіл

області. У своєму соціально-економічному розвитку Волинська область була відкинута на багато років назад [5, с. 173].

Литовсько-польський період. Новий період господарського освоєння території Волинської області пов'язаний з її перебуванням під владою Литви (1349–1569 рр.) і Речі Посполитої (1569–1795 рр.), що позначилося на процесах освоєння території регіону.

У XIV–XV ст. процес виникнення нових міст у Волинській області був незначним. Причиною цього було монголо-татарське вторгнення, яке значно підірвало продуктивні сили тогочасного суспільства, і боротьба за ці землі між Польським королівством і Великим князівством Литовським, відсутність у цей час великого магнатського землеволодіння, що стимулювало розвиток містобудування. Міська мережа не вирізнялася значною густотою. Одне місто припадало в середньому на 2210 км² (у Володимирському повіті одне місто припадало на 1316 км², у Луцькому – на 2747 км²) [8, с. 39].

У XVI – першій половині XVII ст. Волинська область стала регіоном активної урбанізації (міста Ковель, Турійськ, Несухойжі, Вишва, Берестечко, Локачі, Литовеж). У цей період для області характерна відносно густа мережа поселень. Зростання міського населення було пов'язано з переселенням селян у міста, а також приїздом людей з інших регіонів і збільшенням природного приросту. У другій половині XVII–XVIII ст. наступив спад урбанізаційних процесів, який був пов'язаний із соціально-політичними реаліями, що склалися у феодальній Речі Посполитій [4, с. 34].

Основною галуззю господарства у XIV–XVIII ст. залишалося сільське господарство. Відбувається вдосконалення техніки землеробства. Частіше став використовуватися плуг із заліза, особливо на півдні Волині. Поступово змінювалася й система обробітки землі. Трипіддя стало витіснити примітивну вирубну систему навіть і на Поліссі.

Розвиток міст, а також розширення торгово-економічних зв'язків із країнами Західної Європи сприяли помітним якісним і кількісним змінам у ремеслі й торгівлі. Своєю чергою розвиток міст був зумовлений формуванням внутрішнього торгового ринку завдяки поширенню фільваркового сільського господарства. Міста Луцьк і Володимир стали значними ремісничими центрами не лише регіонального, а й загальноукраїнського масштабу. Наприклад, у Луцьку в 1577 р. налічувався 201 ремісник. Регіональними ремісничими центрами у цей період стають Ковель, Торчин, Олика та ін. [5, с. 174].

Російсько-імперський період. У другій половині XVIII ст. відбувається політичний та соціально-економічний занепад Польщі, що призвів до поділів держави (1772, 1793 і 1795 роки). У результаті третього поділу Польщі сучасна територія Волинської області увійшла до складу Російської імперії й була утворена Волинська губернія.

У цей період відбуваються зміни політичного та соціально-економічного устрою Волині. Російська

імперія проводить реформи (селянську, земельну), що вплинуло на господарське освоєння регіону. У XVII–XVIII ст. у межах сучасної Волинської області існувало 1000 поселень, значна частина яких була розміщена у лісостеповій зоні. Із розвитком товарного виробництва характер розселення населення істотно змінився. Населення концентрувалося неподалік підприємств, що було зумовлено тяжінням трудових ресурсів до економічних центрів. Розвиток капіталістичних відносин на селі, зростання продуктивності аграрної праці зумовив вивільнення значної кількості селян, які прямували до міста, поповнюючи лави робітників і збільшуючи кількість міського населення. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. у Луцькому повіті чисельність населення становила 252 550 осіб, у Володимир-Волинському – 277 265 осіб і Ковельському – 211 493 осіб. У XX ст. темпи зростання міського населення збільшилися. За 15 років (до 1912 р.) населення Ковеля зросло до 29 581 осіб (на 61 %), Луцька – до 28 753 осіб (на 82 %), Володимира – до 15 955 осіб (на 61 %) [12, с. 260].

У другій половині XIX ст. відбувається інтенсивне заселення та освоєння території Волині колоністами з Чехії та Німеччини. Найбільше їх осіло в районах Південної Волині. На початку XX ст. на Волині проживало 25 200 чехів. Німців на Волині було майже стільки, як і чехів (24 900 осіб) [14, с. 406]. Чехи та німці своїми більш досконалими методами господарювання позитивно впливали на розвиток аграрних відносин на Волині, були прикладом для волинських селян.

Основним заняттям населення залишалося сільське господарство. Земля знаходилася у руках польських або сполонізованих поміщиків, які експлуатували працю селян-кріпаків. Після скасування панщини та кріпосного права (1861 р.) відбувається активне лісгосподарське освоєння (вирубка та продаж лісу) Волинського Полісся, що було зумовлено дефіцитом землі (частина землі була відібрана у поміщиків) та коштів у поміщиків. У другій половині XIX ст. лісистість території на Волині становила понад 50 %. З 1854 р. до 1914 р. площа лісів зменшилась на 32 % [21, с. 201].

У другій половині XIX ст. відбувається промислове освоєння території Волині, що було зумовлено селянською реформою 1861 р. На базі місцевої сировини (болотної руди) розвивалося металургійне виробництво, яке було представлене руднями. У другій чверті XIX ст. відбувається занепад залізрудного виробництва. Серед підприємств із виготовлення будівельних матеріалів найбільше значення мали цегельні. Цегла використовувалася для спорудження резиденцій магнатів і багатих купців, культових споруд, фабрик і заводів, для печей, які будувалися в кожній сільській хаті. Цегла вироблялася на невеликих цегельних заводах із місцевої глини [7, с. 346]. Розвивалося також скляне виробництво (гутництво) на базі місцевих запасів пісків. Розвитку набула цукрова, сукняна, горілчана галузі промисловості. Інтенсивно розвивалась, особливо на Поліссі, лісопилна та

деревообробна промисловість.

З 1861 до 1900 р. кількість промислових підприємств фабрично-заводського типу зросла на Волині в чотири рази. На початку 1860-х рр. найбільший промисловий розвиток мав Луцький повіт (114 підприємств). Володимир-Волинський і Ковельський повіти (83 і 64 промислових підприємств відповідно). Найбільше було підприємств спиртогорілчаної, цегельної, шкіряної і суконної промисловості. У Володимирському, Ковельському і Луцькому повітах Волинської губернії в 1913 р. налічувалося 104 дрібні промислові підприємства, на яких працювало 1310 робітників. Але, незважаючи на зростання промислового виробництва, розвиток його на Волині відбувався дуже повільно, якщо порівнювати з іншими регіонами тодішньої Російської імперії. Більшість населення міст продовжувала займатися ремеслами і кустарними промислами, а також дрібною торгівлею.

У цей період відбувається також транспортне освоєння території Волині, що супроводжувалося вдосконаленням наявної транспортної інфраструктури та будівництвом залізниць і шосейних шляхів. У 1872 р. через територію сучасної Волинської області було прокладено т. зв. Південно-Західну залізницю (Київ – Ковель – Брест), а в 1890 р. проведено залізницю Ковель – Сарни – Київ. У 1890 р. прокладено залізничний відтинок Ківерці – Луцьк, а пізніше – залізничні лінії Луцьк – Львів і Ковель – Володимир. На рубежі XIX–XX ст. було збудоване шосе Брест – Ковель – Луцьк, що з'єднало Волинь з Києвом на сході й Варшавою на заході [5, с. 176].

Територія сучасної Волинської області була театром воєнних дій під час Першої світової війни (1914–1918 рр.). Як і будь-який військовий конфлікт, ця війна спричинила багато втрат і руйнувань населенню й економіці країни, зокрема Волинської області, що негативно позначилося на господарському освоєнні території регіону.

Впродовж воєнних років населення Волині перебувало на межі виживання через занепад сільського господарства, сплюндрування поліських земель, використання селян для виконання різних повинностей. За роки Першої світової війни на Волині було знищено або пошкоджено 212 тис. будівель, 170 км брукованих доріг, 3800 мостів та багато інших господарських споруд [23, с. 37].

Польський період. 18 березня 1921 р. у м. Рига було підписано Ризький мирний договір між Росією, Україною і Польщею, за яким частина західноукраїнських земель, у тому числі й територія сучасної Волинської області, увійшли до складу Польщі. Польський уряд проводив дискримінаційну політику щодо східних воєводств Польщі, у тому числі й Волинського. Головні інвестиції були спрямовані в економіку Західної та Центральної Польщі, тоді як Західна Україна, Західна Білорусь і Литва отримували незначні капіталовкладення і були аграрно-сировинними придатками Польщі [5, с. 176]. Тому основу економіки Волинського воєводства

становило сільське господарство, в якому була зайнята переважна більшість населення (81 %). У промисловості було зайнято лише 7,2 % населення, у торгівлі – 5,7 %. За сільськогосподарською спеціалізацією переважали рільничі та рільничо-лісові господарства.

З усієї зайнятої під сільське господарство площі орні землі становили 47,8 %, луки – 12,5 %, пасовища – 2,6 %, сади і городи – 2,5 %, невжитки – 6,3 %, ліси – 25,9 %, води і торфовища – 0,7 % [26, с. 109, 128].

Для Волинського воєводства у цей період був характерним дуже низький розвиток транспортної мережі. Наприклад, щільність залізничних колій у воєводстві в 1937 р. становила всього 3,4 км/100 км² [25, с. 188.].

За даними 1931 р. найбільшу чисельність населення мали Луцький (290,8 тис. осіб) і Ковельський (255,1 тис. осіб) повіти, а найменшу – Любомльський (85,5 тис. осіб) повіт. Найвищі показники густоти населення були характерні для Горохівського (69 осіб/км²) і Володимирського (68 осіб/км²) повітів, тоді як найменша густина населення спостерігалася у Любомльському (42 осіб/км²) і Ковельському (45 осіб/км²) повітах.

У 1930-х рр. зростає політична напруга в Європі. Для стабілізації ситуації 23 серпня 1939 р. було підписано договір про ненапад між СРСР і Німеччиною терміном на десять років [2, с. 452]. 1 вересня 1939 р. Німеччина перейшла кордон Польщі, що засвідчило початок Другої світової війни.

Радянський період. 17 вересня 1939 р. радянські війська перейшли польський кордон і приєднали Західну Україну до УРСР у складі СРСР. Волинську область у її сучасних межах було утворено 4 грудня 1939 р. Для Західної України, зокрема й Волинської області, у цей час розпочався новий період політичного й соціально-економічного розвитку. Радянською владою впроваджувалися адміністративно-командні основи економіки. У Волинській області в цей період розпочалися процеси індустріалізації і колективізації. У грудні 1939 р. розпочалася націоналізація промислових підприємств, залізничного транспорту, зв'язку, банків, рибних господарств, хлібофуражних складів, магазинів [6, с. 114].

Реорганізацію господарської системи області перервала Друга світова війна. Волинська область у перші дні війни взяла на себе перший удар і була окупована гітлерівською Німеччиною 8 липня 1941 р., повністю визволена 22 липня 1944 р. Ця війна принесла найбільші розрухи Україні, й зокрема Волинській області. За офіційною статистикою жертвами війни стали 165,3 тис. осіб області, вивезено в Німеччину понад 30 тис. осіб. Під час війни було знищено промислові підприємства області, 39 залізничних станцій, близько 600 км залізничної колії, понад 307 тис. м² житлової площі, зруйновано 30 машинно-тракторних станцій, 378 колгоспів, спалено 422 населених пункти, 35 тис. селянських будинків, сотні шкіл, бібліотек, медичних закладів, забрано в колгоспів і селян понад

300 тис. голів худоби, 80 тис. коней. Загальна сума збитків, заподіяних економіці області перевищувала 8 млрд крб [6, с. 137].

У повоєнні роки розпочалася відбудова господарства Волинської області, яка тривала до кінця 1940-х рр. Промисловість області досягла довоєнного рівня щодо валового виробництва продукції у 1949 р., але її рівень був низьким. У структурі промислового виробництва значну частку займала продукція лісозаготівельної і деревообробної (38 %) та харчової (36 %) галузей. Причиною низького рівня розвитку промисловості області була слабка паливно-енергетична база.

У 1950-х рр. розпочалося освоєння Львівсько-Волинського вугільного басейну. В Іваничівському районі розпочалося інтенсивне будівництво вугільних шахт і шахтарського селища на 10-15 тис. осіб, якому 10 квітня 1950 р. було присвоєно назву "Нововолинськ" [22, с. 20]. До 1963 р. було побудовано дев'ять шахт.

Важливим паливним ресурсом в області залишався також торф (Гавчицьке, Ковельське, Журавичівське, Маневичьке, Підцаревичьке родовища), видобуток якого був економічно виправданим та значно дешевшим, порівняно з кам'яним вугіллям. У 1965 р. було введено в експлуатацію Журавичівський торфобрикетний завод [10, с. 96].

Важливе місце в області займали машинобудування та металообробка, розвиток яких у 1950 – 1960-х рр. відбувався переважно шляхом розширення і реконструкції підприємств. У 1955 р. засновано Нововолинський ремонтно-механічний завод. У 1956 р. для потреб залізничного транспорту спорудили механічний завод у м. Ківерці [1, с. 305]. На базі Луцького авторемонтного заводу у 1959 р. створено машинобудівний завод, що дозволило запровадити випуск нових видів продукції та суттєво збільшити виробництво [19, с. 171]. У березні 1960 р. на базі Луцького ливарно-механічного заводу створено приладобудівний завод із випуску приладів для вимірювання температури. У 1962 р. почав випускати продукцію Луцький електроапаратний завод, створений на основі невеликого монтажного підприємства [17, с. 138]. У 1971 р. запрацював Ковельський завод сільськогосподарських машин, який випускав обладнання для тваринницьких ферм. У 1976 р. введено в експлуатацію Нововолинський завод спеціального технологічного обладнання. Введення в дію нових потужностей дозволило збільшити питому вагу валової продукції машинобудування та металообробки в галузевій структурі промисловості області від 8 % у 1950 р. до 26 % у 1986 р. [5, с. 182].

Збільшення обсягів промислового та житлового будівництва сприяло розвитку промисловості будівельних матеріалів. До 1955 р. галузь була представлена лише невеликими цегельними підприємствами. У 1955 р. розпочалося виробництво залізобетонних конструкцій і деталей у Луцьку, Нововолинську, Ковелі. У 1973 р. було введено в експлуатацію Луцький картонно-руберойдний завод, а на початку 1980-х рр. побудовано Луцький завод

великопанельного домобудування.

Особливо сприятливі умови область мала для розвитку лісової та деревообробної промисловості, адже ліси займали третину її території. До середини 1950-х рр. ці галузі посідали провідне місце у структурі промислового виробництва області.

У 1970-х рр. в області розпочався інтенсивний розвиток хімічної промисловості. У 1962 р. у селищі Ратне побудовано перший в Україні завод хвойного борошна і пасти (лісохімзавод). У 1972 р. запрацював Луцький завод виробів із пластмас, а в 1973 р. – Луцький завод синтетичних шкір.

Значного розвитку в цей період набуває харчова промисловість, зокрема цукрова галузь. До середини 1950-х рр. в області не було жодного цукрового заводу. У 1957 р. на повну потужність запрацював Іваничівський цукровий завод. У 1958 р. було запущено Гнідавський і Горохівський заводи, а в 1959 р. – Володимир-Волинський. У Горохові, Локачах, Камінь-Каширському запрацювали механізовані маслозаводи. У 1960 р. почала працювати Луцька макаронна фабрика. Впродовж наступних років було реконструйовано Нововолинський і Ковельський хлібозаводи, Луцький і Павлівський пивзаводи. У 1967 р. почав працювати Ковельський крохмальний завод. У 1977 р. почав випускати свою продукцію Володимир-Волинський комбінат молочних продуктів [19, с. 155].

Певні зрушення були й у легкій промисловості області. У 1958 р. вперше у Волинській області було побудовано льонозавод у м. Ковель, який запрацював у 1959 р. [6, с. 160]. У 1960 р., у смт Рожище на базі невеликої артілі створена перша в області прядильно-ткацька фабрика, яка спеціалізувалася на виробництві пряжі, тканин і ковдр. Швейна промисловість також набула розвитку. У 1964 р. засновано Нововолинський цех Володимир-Волинської швейної фабрики. У 1967 р. у Нововолинську було запущено бавовнопрядильну фабрику [20, с. 64]. У 1977 р. запрацювало найбільше підприємство Луцька – шовковий комбінат.

До середини 1960-х рр. темпи розвитку сільськогосподарського виробництва були незначними. Поголів'я худоби в колгоспах і радгоспах впродовж 1953 – 1964 рр. зростало досить повільними темпами. Якщо на 1 січня 1953 р. в області налічувалося 155,1 тис. голів ВРХ, то на 1 січня 1963 р. – 388,1 тис. голів. У 1964 р. поголів'я ВРХ зменшилося до 364,3 тис. голів [3, с. 98-99].

З 1966 р. у Волинській області розпочалися інтенсивні меліоративні заходи із осушення земель Полісся. Станом на 1985 р. меліоративний фонд області становив 645 тис. га, з них осушено 356,5 тис. га, у тому числі сільськогосподарських угідь – 288 тис. га [18, с. 47]. Внаслідок осушення земель Волинського Полісся було збільшено площу сільськогосподарських угідь, що зумовило зростання рівня освоєності території.

Таким чином, у 1939 – 1990 рр. відбулися суттєві зміни в соціально-економічному і політичному розвитку області, що зумовило нові види і методи господарського освоєння території регіону.

Для радянського періоду був характерним аграрно-промисловий цикл освоєння території із дуже високою інтенсивністю процесів господарського освоєння.

Сучасний період. Сучасний період господарського освоєння території Волинської області характеризується різким зменшенням інтенсивності процесів освоєння. Така ситуація зумовлена значним скороченням обсягів промислового і сільськогосподарського виробництва. 1990-ті рр. були для України, зокрема й для Волинської області, періодом кризи, структурних змін у всіх галузях економіки. Україна була змушена майже по-новому формувати економічну систему, налагоджувати нові господарські зв'язки, тому що економічні зв'язки, які існували в Радянській Україні були майже зруйновані разом із розпадом СРСР.

У 1991–1999 рр. відбувається значне зменшення обсягів промислового і сільськогосподарського виробництва. За 1994 р. спад промислового виробництва склав 38 %, за 1995 – 19 % [5, с. 187]. У 1997–1999 рр. відбувається зменшення інтенсивності падіння і накопичення передумов виведення промисловості з кризи. Починаючи з 2000 р., промисловий комплекс області демонструє темпи зростання. Проте подолати зменшення обсягів промислового виробництва, яке розпочалося у 1990-х рр., не вдалося й до сьогодні.

Значні зміни у 1990-х рр. відбулися у сільському господарстві. У цей період відбувається різке скорочення обсягів сільськогосподарського виробництва. Так, обсяг виробництва сільсько-

господарської продукції у 1995 р. зменшився в 1,7 раза порівняно з 1990 р. На селі відбувається становлення нових економічних відносин. Після розпаду СРСР колгоспна система занепадає. На базі колгоспів створюються агрофірми, кооперативи, спілки селянських господарств, акціонерні пайові об'єднання, у багатьох районах проводиться паювання землі. Починаючи з 2000 р., обсяги сільськогосподарського виробництва збільшуються, але аграрний сектор і надалі залишається у кризовому стані.

Починаючи з 1994 р. у Волинській області відбувається абсолютне зменшення чисельності населення. Протягом 1994–2004 рр. населення зменшилось на 31,9 тис. осіб. Скорочення чисельності населення було характерним для більшості районів області [24].

Сучасний період господарського освоєння території Волинської області характеризується різким зменшенням інтенсивності процесів освоєння території, що пов'язано зі скороченням обсягів промислового та сільськогосподарського виробництва. Для сучасного періоду області характерний аграрно-промисловий цикл освоєння території.

Висновки. Територія сучасної Волинської області була заселена ще в добу палеоліту і належить до староосвоєних (староаграрних) територій. Процес освоєння території області пройшов довгий і складний історичний розвиток. Господарське освоєння території регіону характеризується зміною циклів освоєння від мисливсько-збиральницького до аграрно-промислового.

Література і джерела

1. *Богущ М. І.* Ківерцівщина: кризь віки і долі : історико-краєзнавчі нариси / М. І. Богущ, Г. І. Павленко. – Луцьк : Надстир'я, 2006 – 520 с.
2. *Бойко О. Д.* Історія України : навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К. : Академвидав, 2006. – 688 с.
3. Волинська область за роки радянської влади (1940–1966 рр.) : стат. зб. – Львів : Каменяр, 1969. – 305 с.
4. *Герасименко О.* Міста Волині XVI–XVIII століть у світлі урбанізаційних процесів середньовічної Європи / О. Герасименко // Матеріали I Міжнародної наук.-практ. конф. аспірантів і студентів “Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне майбутнє” (18-19 квіт. 2007 р.) : у 2-х т. – Т. 1. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – С. 33-35.
5. Єврорегіон Буг : Волинська область / за ред. Б. П. Клімчука, П. В. Луцишина, В. Й. Лажніка. – Луцьк : Ред. вид. відділ ВДУ, 1997. – 448 с.
6. Історія Волині: від найдавніших часів до наших днів : монографія / відп. ред. О. Г. Михайлюк. – Львів : Вища школа, 1988. – 238 с.
7. *Карліна О.* Економічний розвиток західних повітів Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. / О. Карліна // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Старовиживщина з глибини століть : матеріали XXVIII Волин. обл. іст.-краєзн. наук. конф., присвяч. 17 річчю незалежності України та 500-річчю першої писемної згадки про Стару Виживку та Нову Вижву, 20-21 червня 2008 р. – Луцьк : Упр. культури і туризму Волин. облдержадмін., 2008. – Вип. 28. – С. 344-349.
8. *Карліна О. М.* Розвиток урбанізаційного процесу на Волині в XV – першій половині XVII ст. / О. М. Карліна // Любомль в історії України і Волині : матеріали наук.-практ. конф. до 460-річчя надання Любомлю магдебурзького права і 10-річчя незалежності України, 7 груд. 2001 р., Любомль : Любомль. краєзн. музей, Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, Волин. обл. т-во краєзнавців ; упоряд. О. Д. Остап'юк. – Луцьк, 2003. – С. 38-48.
9. *Киричук М. Г.* Волинь – земля українська : навч. посіб. / М. Г. Киричук – Луцьк, 2000. – 508 с.
10. *Ковальчук Г. І.* Розвиток промисловості в західних областях України за 20 років радянської влади (1939–1958 рр.) : історико-економічний нарис / Г. І. Ковальчук. – К. : Наук. думка, 1965. – 186 с.
11. *Круль В.* Виникнення населених пунктів Волинської області та їхня територіальна організація до часів Київської Русі / Володимир Круль, Ірина Добинда // Наук. вісн. Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Геогр. науки. – 2013. – № 16 (265). – С. 94-100.

12. Кудь В. Західна Волинь в цифрах всеросійського перепису населення 1897 р. / В. Кудь // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край : матеріали IX наук. іст.-краєзн. міжнар. конф. 20-23 січня 1998 р. ; відп. ред. Г. В. Бондаренко. – Луцьк, 1998. – С. 260-262.
13. Кучинко М. М. Волинська земля Х – середини XVI ст.: археологія та історія : навч. посіб. / М. М. Кучинко. – Луцьк : РВВ “Вежа”, 2002. – 314 с.
14. Кучинко М. М. Нариси стародавньої та середньовічної історії Волині / М. М. Кучинко. – Луцьк : Надстир’я, 1994. – 208 с.
15. Кучинко М. Місце Волинської землі у складі Волинсько-Галицької держави / Михайло Кучинко // Літопис Волині : наук.-попул. і літ.-худож. часоп. / голов. ред. І. Д. Олексюк. – Луцьк, 2003. – Ч. 2. – С. 6-16.
16. Ломінський В. Економічний розвиток давньоруських міст Волині / В. Ломінський // Волинь у новітній історії української державності : зб. наук. пр. / за ред. Б. Яроша. – Луцьк, 1999. – С. 347-356.
17. Михайлюк О. Г. Історія Луцька / О. Г. Михайлюк, І. В. Кічий. – Львів : Світ, 1991. – 192 с.
18. Мольчак Я. О. Розвиток меліорації на Волині / Я. О. Мольчак, Б. П. Розлог // Минуле і сучасне Волині : тези доп. та повідомл. Волин. регіон. іст.-краєзн. конф., 26-28 вересня 1985 р. – Луцьк, 1985. – С. 45-47.
19. Нариси історії Волинської обласної партійної організації / авт. колектив П. А. Борковський, Н. В. Бурчак, Б. Й. Заброварний та ін. ; редкол. : С. А. Поліванов (голова) та ін. – 2-е вид., перероб. і доп. – Львів : Каменяр, 1981. – 250 с.
20. Нововолинськ та околиці. Край шахтарської праці : істор.-публіцист. нариси. – Львів : ДП “Вид. дім УКРПОЛ”, 2008. – 164 с.
21. Панасюк А. А. Лісові промисли як допоміжне заняття населення Західного Полісся / А. А. Панасюк // Минуле і сучасне Волині : тези доп. і повідомл. II-ї Волин. іст.-краєзн. конф. / відп. ред. Н. В. Бурчак. – Луцьк, 1988. – Ч. 1. – С. 200-201.
22. Сапожніков В. Сьогодення і пам’ять століть / В. Сапожніков // Минуле і сучасне Волині та Полісся: край на межі тисячоліть : матеріали X обл. наук. істор.-краєзн. конф. (2000 – 2002 рр. с. Старий Чорторийськ, смт Маневичі, с. Четвертня, м. Нововолинськ). – Луцьк : Надстир’я, 2002. – С. 20-22.
23. Соловйов О. Економічне становище Волині в роки Першої світової війни / О. Соловйов // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія : Істор. науки. – 1997. – № 2. – С. 35-40.
24. Стратегія соціально-економічного розвитку Волинської області на 2004–2015 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://volynrada.gov.ua/node/29409>
25. Mały Rocznik statystyki 1939. – Warszawa : Główny Urząd Statystyczny, 1939. – 460 s.
26. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa : Główny Urząd Statystyczny, 1927. – 532 s.

Стаття надійшла 12.04.2014 р.

УДК 913:314.93(477.83)

Олеся Бегень

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ЗАСЕЛЕННЯ ГІРСЬКИХ РАЙОНІВ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проаналізовано історичні аспекти освоєння гірських районів Львівської області. Визначено час виникнення гірських населених пунктів регіону на різних висотних рівнях. Протягом давньоруського періоду було засновано 21 населений пункт (14,0 % від їхньої кількості), феодального – 120 (79,7 %) й сучасного – лише 10 (6,3 %). Розглянуто концепції етнічного походження гірського населення. Простежено особливості етнічного складу населення досліджуваного регіону у різні історичні періоди.

Ключові слова: гірські території, гірське населення, заселення, українці.

Olesya Behen'. The historic-geographical aspects of settlement in the mountainous regions of L'viv Oblast. The historical aspects of development in the mountainous areas of L'viv Oblast were analyzed. The time of founding for 151 settlements in the study area was determined. During the old Rus' period 21 settlement (14,0 % of the total) was founded, in the feudal – 120 (79,7 %) and in the contemporary – only 10 (6.3 %). The main cause for the settlement of mountain territories was mass flight of peasantry from the feudal estates to free lands when feudal exploitation intensified and the gentry acquired peasant holdings. The other significant reason was to escape the frequent Tatar raids. The “Peak” of founding mountain settlements occurred in the 16th century. During that period every second village in the study area (74 settlements) was founded. The settlement of the mountainous territory followed the Dniester, Stry and Opir valleys upstream from the sub-Carpathian foothills. The selection of places for settlement depended on the agricultural and livestock economy of the Boyko and Lemko people.

The formation of contemporaneous settlements with over 1000 persons was completed by the 2-nd half of the 16th century. Various conceptions of ethnic origin of the L'viv region mountaineers were considered. Until the annexation of Galicia by Poland the ethnic composition was homogeneously Ukrainian. During Polish colonization, mountain areas were also becoming peopled by Poles and Jews, and since the acquisition of Galicia by Austrian Empire, by Austrian and German colonists as well. Owing to long domination by other states, the social structure of Ukrainians was marked by an overwhelming prevalence (89,2 %) of rural population. In the cities, Ukrainians constituted a minority, conceding to the larger Polish and Jewish communities. In the study area an interesting Ukrainian rural population structure emerged that was represented by two groups – the small gentry and the peasantry. After World War II significant changes in the ethnic composition of the study area took place. The mass deportation of Polish population, re-emigration of German colonists and genocide of Jews caused the share of the Ukrainian population to increase, in the second half of the 20th century, from 76,6 to 97,9 %. After the war, in some mountain settlements but mainly in cities, there was a small influx of Russians (0,9 %).

Key words: mountain territories, mountain population, Ukrainians.

Система поселень Українських Карпат є складовою частиною державної поселенської мережі. Проте орографічні, гідрологічні, ландшафтні та інші природно-географічні особливості гірських територій значно відрізняються від умов розселення передгірських, особливо рівнинних, районів. Отже, треба застосовувати своєрідний підхід до визначення чинників утворення поселенської мережі Українських Карпат. Одночасно з наведеними чинниками в контексті суспільного історичного розвитку держави важливу роль відіграють історичні особливості розселення та формування поселенської мережі гірського регіону [7].

Історичні та літературні джерела, археологічні знахідки засвідчують, що гірські території Карпат поряд з передгірськими районами належать до давно заселених та освоєних територій. Вже у III тисячолітті до н. е. предки слов'ян заселяли Карпати і Підкарпатський край. На початку нашої ери через карпатську гірську систему проходили торговельні шляхи з римської провінції Панонії до народів басейну Балтійського моря [3]. В "Повісті минулих літ", "Слові о полку Ігоревім" та інших літописних документах знаходимо відомості про Галицькі землі і такі міста, як Старий Самбір, Стара Сіль, Дрогобич та інші [2]. На жаль, таких свідчень залишилося не багато, що не дозволяє надійно ідентифікувати час виникнення гірських поселень Львівщини.

На основі даних щодо адміністративно-територіального устрою, взятих з офіційного сайту Верховної Ради України (<http://gska2.rada.gov.ua/pls/z7502/zv.cf1>) і Вільної Інтернет-енциклопедії "Вікіпедія" визначено час заснування для більшості населених пунктів досліджуваної гірської території. Вдалося ідентифікувати час створення для 151-го населеного пункту (понад 75 % від загальної кількості гірських поселень). Використання ГІС-технологій дало змогу побудувати модель заселення гірських територій регіону (рис. 1).

У заселенні гірських територій Львівської області можна вирізнити три основні періоди:

- 1) давньоруський (до XV ст.);
 - 2) феодальний (XV – початок XIX ст.);
 - 3) сучасний (з кінця XIX ст. до нашого часу).
- Впродовж давньоруського періоду засновано

21 населений пункт (14,0 % від їхньої кількості), феодального – 120 (79,7 %) й сучасного – лише 10 (6,3 %).

До XV ст. на території гірських районів Карпат існували окремі поселення, жителі яких вели пастуший напрям господарювання. Не слід забувати про те, що задовго до масового заселення гірських територій існували поселення Руської держави (Лопушанка, Спас, Тур'є та ін.). На початку XV ст., ще до масового заселення Карпат, у Самбірському повіті налічували 96 сіл, в т.ч. й гірських. На цій території є цілий ряд гірських сіл, які ще у часи Галицько-Волинського князівства виконували як торговельні, так і оборонні функції. Варто лише згадати, літописну фортецю Тустань у с. Урич Сколівського району.

У XV – XVIII ст. інтенсивно проходило заселення гірської частини Самбірської економії (теперішній Старосамбірський і Турківський райони) та Сколівщини (нині Сколівський район) [8]. Ряд вчених, зокрема польський історик А. Стадніцький [10], пов'язує заселення у цей період із поширенням волоського права. Зовсім інший погляд на питання заселення Українських Карпат має історик Ю. Г. Гошко. Він вважає, що головною причиною заселення гірських територій була масова втеча селян з поміщицьких маєтків на вільні землі внаслідок посилення феодальної експлуатації, захоплення шляхтою селянських наділів. Іншою важливою причиною втечі були постійні татарські набіги. Найвідповіднішим місцем, де втікачі могли знайти притулок, почувати себе вільніше, були Карпатські гори, куди не досягали татарські орди [2].

Власне на XVI ст. припадає "пік" заснування гірських поселень (рис. 2). У цей період виникло фактично кожне друге село досліджуваного регіону (74 населених пункти). Заселення території відбувалося здебільшого вздовж долин основних водотоків (Дністер, Стрий та Опір) знизу вгору від передкарпатського передгір'я. Вибір місць для поселення залежав, головню, також від земле-робсько-тваринницького укладу господарств бойків і лемків. Окрім того, простежено тенденцію виділення з старих бойківських сіл нових, що відобразилося в їхніх назвах.

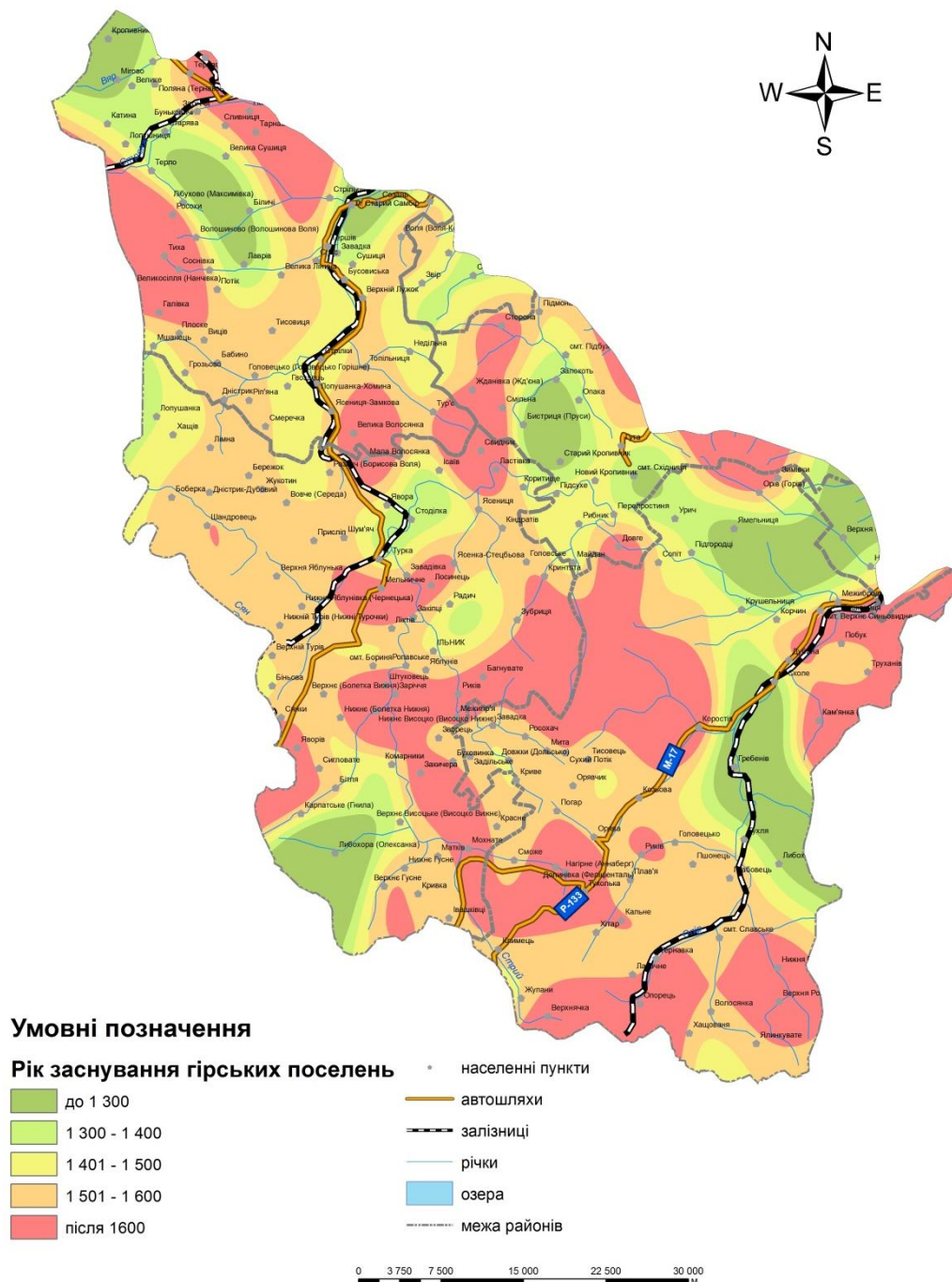


Рис. 1. Модель заселення гірських територій Львівської області

Найстарішим містом в межах гірських територій Львівської області є Старий Самбір. Він заснований ще у 1199 р. Інші районні центри регіону виникли дещо пізніше: Сколе – у 1297 р., а Турка – у 1431 р. Усі селища міського типу засновано ще до початку XVII ст. Загалом, формування основної маси сучасних поселень із населенням понад 1000 осіб завершилося у другій половині XVI ст. Слабкий розвиток міст зумовлений феодальним укладом господарства й поганим розвитком транспортної інфраструктури.

Аналіз господарської діяльності населення Українських Карпат свідчить про те, що масове

заселення гірських територій мало землеробський, а не тваринницький напрям [6]. Тваринництво в умовах Карпат було допоміжною галуззю господарства та забезпечувало населення додатковими продуктами харчування, давало вовну, шкіру тощо. Це ще раз підтверджує, що процес заселення відбувався знизу вгору, а не згори вниз, як це було б у разі тваринницького напрямку господарства. Заселення йшло долинами річок, а коли виходило на верхів'я – розпорошувалося, поселенці обминали стрімкі урвища та вузькі днища долин, а також гірські хребти. Найбільш сприятливими місцями для заселення були широкі терасовані долини Дністра та

Стрия і міжгірські улоговини. Водночас внутрішня гірська територія не притягувала поселенців через несприятливі геоморфологічні і мікрокліматичні

умови, а також відсутність великих полонин, що не давало змоги розгортати тваринницький напрям господарювання.

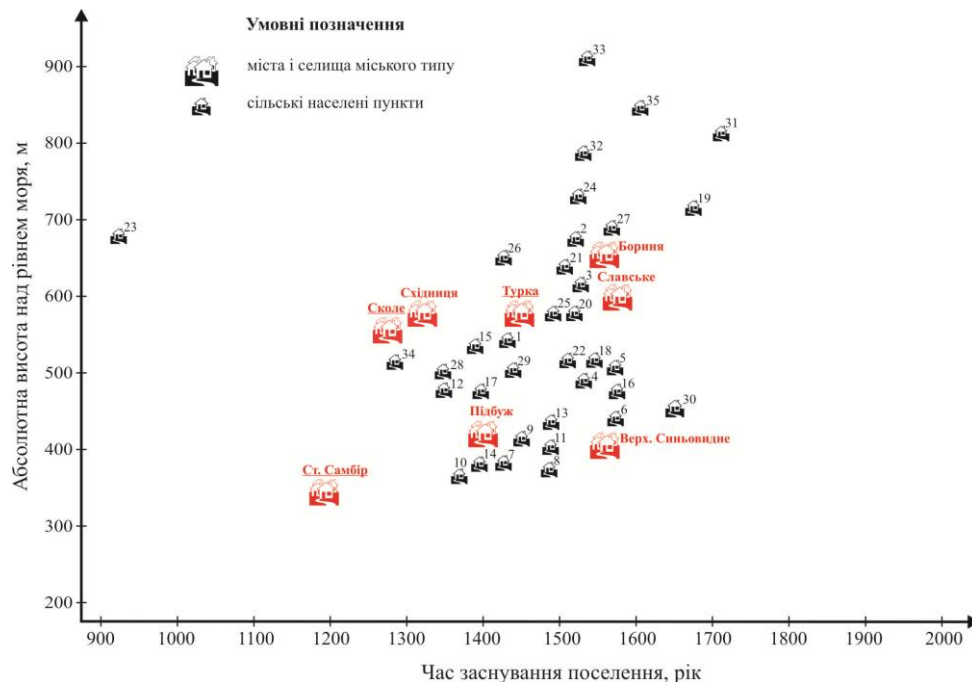


Рис. 2. Час виникнення основних населених пунктів гірської частини Львівської області на різних висотних рівнях

Сільські населені пункти: 1 – Явора, 2 – Бітля, 3 – Боберка, 4 – Ясениця-Замкова, 5 – Тур’є, 6 – Топільниця, 7 – Тершів, 8 – Стрільбичі, 9 – Стрілки, 10 – Старява, 11 – Верхній Лужок, 12 – Велика Сушиця, 13 – Велика Лінина, 14 – Корчин, 15 – Тухля, 16 – Труханів, 17 – Підгородці, 18 – Орів, 19 – Велика Рожанка, 20 – Розлуч, 21 – Нижня Яблунька, 22 – Лімна, 23 – Либохора, 24 – Карпатське, 25 – Ільник, 26 – Верхнє Висоцьке, 27 – Волосянка, 28 – Опака, 29 – Новий Кропивник, 30 – Сторона, 31 – Верхнячка, 32 – Жупани, 33 – Тисовець, 34 – Лаврів, 35 – Сянки.

На рис. 3 подано графік, що відображає чіткі залежності між абсолютною висотою населених пунктів і часом їх заснування. Лінійний тренд вказує на тенденцію зростання висоти їхнього розміщення від старших до молодших поселень. Якщо у XIII – XIV ст. більшість сіл виникала у діапазоні висот 400 – 600 м над рівнем моря, то вже у XV – XVIII ст. амплітуда висотного рівня зросла – від 400 до 800 м. Лише поодинокі сільські населені пункти виникали за межами цього діапазону. У XIX – XX ст. засновано лише чотири поселення, що не дає змоги охарактеризувати особливості їхнього просторового розміщення.

Сьогодні існують різні концепції етнічного походження гірського населення Львівської області. Окремі вчені заперечували автохтонність українського населення, оскільки вважали, що розселення відбувалося на підставі “волоського права” [10]. Вони стверджували, що у процесі освоєння Східних Карпат провідну роль відіграли поляки і волохи. Ця

концепція ігнорувала заселення гірських районів руським населенням ще навіть впродовж середньовіччя. На думку Ю. Гошка [2], інтенсивне заселення карпатського регіону спричинене захопленням польською шляхтою передгірських земель, збільшенням феодалних повинностей і постійними нападами татар. Отже, корінним населенням досліджуваного регіону є українці, а не волохи.

До захоплення галицьких земель Польщею етнічний склад населення був однорідним і представлений головно українцями. Від часу польської колонізації у гірських районах оселяються поляки та євреї, а від часу захоплення Галичини Австро-Угорщиною – австрійські та німецькі колоністи. Отже, у другій половині XIX – першій половині XX ст. у гірських районах Львівщини проживали чотири найбільші етнічні групи населення: українці, поляки, євреї і німці (рис. 4). Це свідчить про досить строкатий етнічний склад населення регіону.

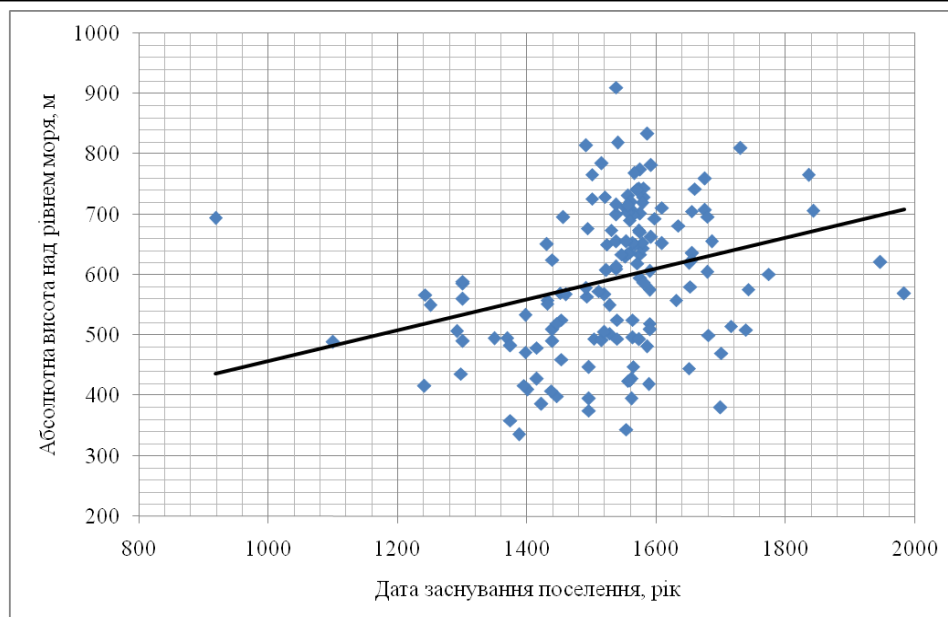


Рис. 3. Взаємозв'язок висоти розміщення гірських населених пунктів і часу їхнього заснування

Внаслідок тривалого перебування під пануванням інших держав, соціальна структура українців відзначалася переважанням сільського населення (89,2 %). У містах українці були в меншості, дещо поступаючись польській та єврейській громадам за чисельністю. У досліджуваному регіоні склалася

цікава структура українського сільського населення, яка представлена двома групами – шляхетською і селянською [5]. Така структура призводила до поділу населених пунктів за соціальною ознакою (наприклад, Корчин Шляхетський і Корчин Рустикальний).

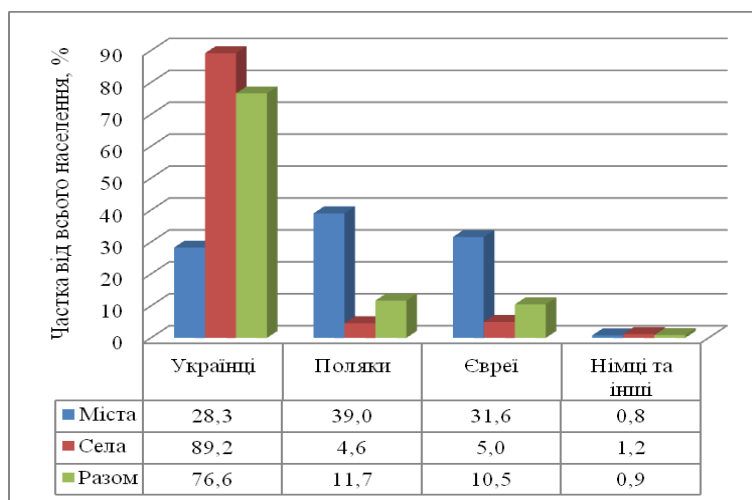


Рис. 4. Етнічний склад населення гірських районів Львівської області станом на 1 січня 1939 р. [4]

Розселення поляків і євреїв розпочалося у XIV – XVI ст. На їхні етнічні громади напередодні Другої світової війни припадало відповідно 11,7 % і 10,5 % від усього населення регіону. Переселення було масовим і підтримувалося владою. Польське та єврейське населення поселялося переважно у містах і містечках, хоча практично в кожному селі проживало по декілька їхніх сімей. Більшість поляків були державними службовцями, підприємцями, землевласниками і робітниками. Євреї займалися здебільшого дрібним підприємництвом, торгівлею і ремісництвом.

Перші австрійські і німецькі поселенці

з'явилися в межах досліджуваного регіону в першій половині XIX ст. Бідних колоністів приваблювали пільги, що надавалися австрійським урядом. Питома вага австрійців і німців у всьому населенні не перевищувала 1 %. На відміну від поляків і євреїв німці закладали власні поселення. Переселенці заснували 11 сільських населених пунктів, що часом утворювали компактні групи (наприклад, три поселення у східній частині Стрийсько-Сянської верховини). Саме у таких місцевостях був відчутний вплив німців на традиційну культуру горян. На сьогодні етнічних німців у межах регіону дослідження майже не залишилося.

Під час і після Другої світової війни відбулися суттєві зміни в етнічному складі населення гірських районів Львівщини. Геноцид єврейського населення, масові депортації поляків, реєміграція німецьких колоністів призвели до того, що в другій половині XX ст. частка українського населення зросла з 76,6 до 97,9 %. Внаслідок винищення й депортації цих етнічних груп їх чисельність зменшилася настільки, що вони перестали відігравати помітну роль в етнічному складі регіону. Кількість польського населення, що уникло репатріації, продовжувала зменшуватися. Найбільше поляків залишилося у Старосамбірському і Дрогобицькому районах. У післявоєнний період у гірських поселеннях з'явилися росіяни,

чисельність яких зростала дуже повільно. Згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р. їх частка сягала 0,9 % [9]. Більшість росіян (97 %) проживає у міських поселеннях. Останніми роками чисельність російської етнічної групи зменшується.

Отже, сьогодні українці є домінуючою етнічною групою у всіх гірських районах Львівської області. При цьому можна спостерігати моноетнічний склад гірського населення, в якому, згідно з результатами останнього перепису (2001 р.), українці склали 98,3 % [9]. Відзначимо, що формування сучасного етнічного складу гірського населення регіону дослідження відбулося пізніше від формування мережі гірських поселень.

Література і джерела

1. Гишук Р. М. Динаміка формування поселенської мережі Івано-Франківської області в XIV–XXI ст. / Р. М. Гишук // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. – Вип. 480-481. Географія. – С. 60-64.
2. Гошко Ю. Т. Населення Українських Карпат XV – XVIII ст. : Заселення. Міграції. Побут : [монографія] / Ю. Т. Гошко. – К. : Наукова думка, 1976. – 230 с.
3. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат : У 4 т. / НАН України; Ін-т народознавства. – Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 1999. – Т. 1 : Археологія та антропологія. – 599 с.
4. Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.01.1939 р. Національна статистика і етнографічна карта / В. Кубійович. – Вісбаден, 1983. – С. 17-97.
5. Сливка Р. Р. Етногеографічне дослідження Бойківщини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спеціальність 11.00.02 “економічна та соціальна географія” / Р. Р. Сливка. – Львів : [б. в.], 2002. – 20 с.
6. Паньків Н. Демографічна ситуація та її вплив на сільське розселення в Українських Карпатах / Наталія Паньків // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. географ. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – Вип. 30. – С. 219-223.
7. Паньків Н. М. Історико-географічні особливості формування поселенської мережі Українських Карпат / Н. М. Паньків // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. географ. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2009. – Вип. 36. – С. 255-260.
8. Паньків Н. М. Історія заселення та господарського освоєння гірських районів Львівщини / Н. М. Паньків // Історія української географії. – Тернопіль : [б. в.], 2000. – Вип. 1. – С. 85-87. – Режим доступу : <http://ukr-tur.narod.ru/istoukrgeo/allpubl/antropos/istzastagosp1.htm>.
9. Результати Всеукраїнського перепису населення за 2001 р. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrcensus.gov.ua/regions/reg_lviv/
10. Stadnicki A. O wsiah tak zwanych woloskich na polnocnym stoku Karpat. – Lwow, 1848.

Стаття надійшла 6.05.2014 р.

УДК 911.3

В'ячеслав Тодоров

ЗАГАЛЬНІ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ БОЛГАРСЬКОГО ЕТНОСУ

Проаналізовано вплив деяких суспільно-географічних чинників на етнічні процеси в період великого переселення народів та подальшу їх роль в процесі етногенезу болгар. Виявлені основні точки біфуркації у формуванні сучасного болгарського етносу. В перші століття нової ери, незважаючи на значні відстані між ареалами формування основних сучасних суперетносів, між ними відбувалися контакти. Це призвело, зокрема, до появи в індоарійських племен елементів культури тюрків і навпаки. Історико-географічна траєкторія, що була пройдена болгарами, характеризується значною полілінійністю. Визначальними чинниками в долі різних груп

протоболгар аж до створення на Балканському півострові незалежної держави були військова сила та релігія.

Ключові слова: *булгари, болгары, Велика Булгарія, Волзько-Камська Булгарія, етногенез.*

Vyacheslav Todorov. General socio-geographical factors in the formation of the Bulgarian ethnos. *The influence of some socio-geographical factors on ethnic processes during the great migration of peoples and their subsequent role in the ethnogenesis of the Bulgarians are analyzed. The basic points of bifurcation in the formation of modern Bulgarian ethnic group are revealed. In the first century AD, despite the long distances between areas where major contemporary superethnoses were formed, there were contacts between them. This led, in particular, to the appearance among the Indo-Aryan tribes some cultural elements of the Turks and vice versa. The historical-geographical trajectory that the Bulgarians took was characterized by multi-linearity. It was as follows: Central Asia – Caspian – Volga-Kama interfluvium – most of modern Ukraine (up to the Carpathians) – and the Balkans south of lower Danube (another significant group returned to the Volga-Kama interfluvium). By the early 1990s the dominant historic theory posited that the ancestors of Bulgarians had a Turkic origin, but since then the concept of Iranian origin gained prominence. The key socio-geographical processes among the pre-Bulgarians occurred in the 6th-7th centuries. This was the period when, formed in specific landscapes of the Caspian region and the North Caucasus, the community migrated west onto the territory of present-day Ukraine where the state “Great Bulgaria” emerged. Further, under the influence of internal and external factors, the tribes that were part of this formation, under the leadership of Khan Kubrat’s five sons, dispersed. Most numerous were the groups that formed the Danube Bulgaria and the Volga-Kama Bulgaria. Only with the understanding of the processes that took place then can one provide adequate representation of socio-geographical research on the ethnogenesis of Bulgarians. The determining factors in the fate of various groups of proto-Bulgarians until the establishment of their independent country in the Balkan Peninsula were military power and religion. The combination of the two factors was the main prerequisite for consolidating around the horde of Khan Asparuh and of his descendants forming the Slavic tribes of the Balkans. The Bulgarians were the first monotheistic community, worshipping their supreme god Tangra (Tengri). But a question emerges, which might be answered by subsequent research – which transformational factors led to the fact that the then powerful community changed into a hard-working nation.*

Key words: *Bulgars, Bulgarians, Great Bulgaria, Volga-Kama Bulgaria, ethnogenesis.*

Актуальність теми дослідження. Розширення предметної області суспільної географії необхідно розглядати як своєрідний виклик географічній науці. Існують проблеми репрезентативного застосування методико-методологічного апарату та джерельної бази суміжних наук. Не є винятком й етнічна географія. Для повноцінного аналізу сучасного розвитку етнічних спільнот вже недостатньо розглядати особливості розселення етнічних груп у різні часові періоди. Зараз, на нашу думку, в етногеографічних дослідженнях доцільно було б аналізувати не тільки власне процес зміни ареалу розселення, але й динаміку компонентів ландшафтної оболонки впродовж всього періоду існування етносу (або впродовж визначеного періоду). Вирішенню цієї проблеми може допомогти вивчення особливостей етногенезу. Кожна етнічна група проходить власну історико-географічну траєкторію (етногенез), яка залежить від множини чинників у кожній її точці. Ці чинники обумовлюють актуальність теми публікації.

Науки, які до цього часу досліджували етногенез спільнот, аналізували процес їх розвитку без урахування територіального чинника. Фактично етноси розглядалися як відокремлені від навколишнього світу спільноти зі своєю матеріальною та духовною культурою, лінгвістичними особливостями тощо. Якщо спільнота на етапі зародження

отримала специфічні етнічні характеристики, то вона мала їх зберегти аж до свого зникнення. Аналіз територіальної взаємодії етнічних спільнот дозволить обґрунтувати деякі положення етногенезу, незрозумілі для представників інших наукових дисциплін. Так, до цього часу продовжуються дискусії щодо приналежності етнічних груп, які вирізнялися елементами культури, властивими для тюркських та іранських спільнот. Наприклад, для болгар було характерне поєднання тюркської мови і релігійних вірувань дозарастрійського типу.

Стан вивчення питання. Етногенез болгар (булгар) достатньо добре вивчений насамперед вченими Болгарії (Д. Ангелов, Д. Димитров, П. Добрев, П. Константинов, Г. Казанджієв тощо) та країн колишнього Радянського Союзу (В. Седов, В. Каховський, Ш. Мінгазов, Р. Барієв, М. Закієв, Н. Фаттахов та ін.). Четверо останніх згаданих вчених представляють сучасний Татарстан [1-3]. У республіці, яка входить до складу Російської Федерації, останнім часом проводяться фундаментальні дослідження, метою яких є наукове обґрунтування того, що її давнє населення є не татарами (як і практично всі спільноти з аналогічним етнонімом, що мешкають між масивом Добруджа та Сибіром), а булгарами. Назва “татари” пов’язана з перебуванням цієї території у складі держави Уліс Джучи та російського називання ординського населення

татарами. Всі теорії такого трактування етногенезу татар базуються навколо геодемографічного чинника. Монголо-татари здійснювали регулярні військові походи, але після перемог поверталися у Східну Азію. Кількість татар, які залишалися на захоплених землях, була явно недостатньою для асиміляції місцевого населення. В цьому ж напрямі свої дослідження проводять учені ще однієї республіки Поволжжя – Чувашії. Вчені центрально-азійських держав, серед яких виділяються туркмени, акцентували свою увагу на перетині історико-географічних траєкторій власних етнічних спільнот та болгар.

Метою статті є виявлення суспільно-географічних чинників формування болгарського етносу.

Виклад основного матеріалу. Життєдіяльність етнічних спільнот залежить від багатьох чинників, що мають внутрішню або зовнішню природу. Обидві групи дуже взаємопов'язані. В умовах інтенсивних контактів неможливо точно ідентифікувати природно-географічні, соціально-економічні та суспільно-політичні чинники, які впливають на спільноту виключно зсередини, а які виключно із зовні. Такий поділ матиме більшу репрезентативність при аналізі процесів етнічного розвитку приблизно до першої промислової революції. Саме до цього часу визначальний вплив на формування матеріальної та духовної культури мало навколишнє природне середовище. Пізніше постійна інтенсифікація контактів між населенням призвела до розмивання меж між цими двома групами чинників. Такий підхід проаналізуємо на прикладі чинників формування болгарського етносу.

Спільнота, модифікований етнізм якої мають сучасні болгари, зародилася, скоріш за все, в Південно-Східній Азії. Її міграція на територію Балкан, кульмінація якої прийшла на період Великого переселення народів, супроводжувалася інтенсивними етнічними процесами.

Перед тим, як аналізувати етногенез народів, необхідно розглянути головні риси, що відбувалися у Великому степу на початку нової ери. Основними його мешканцями були племена, які займалися виключно кочовим скотарством. За умов сибірського та центральноазійського клімату, який був значно м'якший ніж тепер, необхідно було забезпечити можливість цілорічного випасу тварин. Непоодинокими були випадки, коли влітку плем'я мешкало в Прибайкаллі, а взимку – у степу Центральної Азії. Тому некоректно, на нашу думку, базуючись на археологічних свідченнях наявності стоянок кочівників, відображати всю цю територію як ареал розселення конкретної спільноти.

У цей період формуються тюркомовні та іраномовні народи. Ареал формування першої групи спільнот локалізується на території від передгір'я Тянь-Шаню до району злиття Іртиша з р. Об. Другий з них формувалася значно південніше, на території Тохарістану (сучасні Узбекистан, Киргизія, Таджикистан, Туркменістан і Іран). Зі збільшенням кількості тварин та появою нових родоплемінних

об'єднань загострилася боротьба за пасовища.

Необхідно зазначити, що у період Великого переселення народів рух населення здійснювався не тільки зі сходу на захід. Часто спостерігалися міграції людських спільнот і у зворотному напрямку. Причинами цього могли бути поразки у військових сутичках або свідоме знищення (геноцид) етнічної спільноти. Серед етносів, які внаслідок військової поразки вимушені мігрувати на схід, були гуни. Після поразки у “битві народів” (451 рік, Ката-луанські поля) вони розселилися в степу Північного Причорномор'я та були асимільовані місцевими племенами.

Болгарський етнос, національна держава якого знаходиться на Балканському півострові, відрізняється одним із найтриваліших процесів етногенезу серед сучасних етнічних спільнот. Його етнічна історія охоплює понад 2000 років. За цей час спільнота, яка була біля витоків болгарського етносу, встигла декілька разів змінити як форму, так і склад.

Згідно з концепцією, що домінувала до початку 1990-х років, болгарин належали до тюркської мовної групи алтайської мовної сім'ї. Їх прабатьківщиною була долина Іртиша. В I – II століттях вони почали рух у напрямку Європи, з часом вони зупинилися в прикаспійському степу та Північному Кавказі. Перші достовірні відомості про болгар датовані серединою – другою половиною IV ст. Вони тоді вже мешкали на Північному Кавказі. Також слід відзначити, що в давнину в різних хронографах під одним етнізмом розуміли різні племена. Так, в латинських і візантійських джерелах під етнізмом “гуни” розуміли тюрків-болгар, та і власне гунів до початку останнього двадцятиліття XIX століття називали “мутани”.

Є різні версії походження етнізму “болгари”. Деякі пов'язують його з ім'ям Волга (Болга), інші – з тюркським дієсловом “бул” (змішую, розмішую), в сенсі “змішаний”, “неоднорідний”, треті – з албанським словом “білгерон”, тобто “окраїнні”. Можливо слово “болгарин” з'явилося ще, коли прото-болгари мешкали в Центральній Азії. Воно походить від слова “болгар” – назви тварини схожої на білку, які номадські племена розводили задля дорогоцінної шкіри [4].

У другій половині III ст. до н. е. в степу Центральної Азії було сформовано перше державне об'єднання – “Держава хуну”. Ця держава за своєю структурою була поліетнічною та складалася з тюркомовних, монгольських та маньчжурських племен. Дещо пізніше вони підпорядковували собі іраномовні, угро-фінські та інші племена. У її складі з кінця III – початку II століття до н. е. письмові джерела згадують племена “пулу, бугур, пулей”, які мешкали на північних схилах Тянь-Шаню та верхів'ях Іртишу. Деякі вчені (В. Ф. Каховський та ін.) вважають, що з цієї етнічної спільноти вийшли огуро-оногуро-праболгарські племена.

На початку I ст. н. е. огуро-праболгарські племена покинули ареал формування тюркських племен і, мігруючи, скоріш за все, зигзагоподібно за

схемою “південь – північ”, просуваючись у напрямку Східноєвропейської рівнини. Ймовірно десь у районі Приаралля вони зустрілися зі східними іраномовними племенами (саками, месагетами та ін.). Найбільший вплив на формування протоболгарської спільноти здійснили племена усуней. Ця спільнота зберегла тюркську мову, а в усьому іншому домінуюче становище отримав іранський компонент. Зокрема, почав переважати східноіранський, паміро-ферганський антропологічний тип, характерний для середньоазійського межиріччя, розвинувся релігійний тип до зарастрійського типу. Доказом значного впливу іранських племен на формування нового етносу може розглядатися “штучна деформація черепа”. Вона була притаманна виключно іранським племенам та характерна для протоболгар, починаючи з центральноазійського періоду їх історії.

Серед гунських племен, що вийшли у II столітті до узбережжя Каспійського моря, основну частину складали огурсько-протоболгарські племена. Вони розселилися на території західної частини Північного Кавказу та Приазов'я. Тут вони мешкали поруч з сарматськими, аланськими племенами, уграми та антами, які також залишили свій слід в етногенезі болгар. Спочатку всі мешканці цього регіону увійшли до складу гунського союзу племен. Гуни почали війну з остготами, та у 400 році дійшли до Константинополя. Через декілька років імператор Феодосій завдав їм поразки, що спричинило розпад союзу.

Відправною точкою початку репрезентативного наукового аналізу процесу етногенезу має стати перше згадування про спільноту. Для болгар (булгар) це III століття. В “Історії Вірменії” Мойсея Хоренського наведені посилання на працю сирійського історика Мар-Абас-Котіні. Останньому добре був відомий етнонім “болгари”. Вони переселилися на вірменські землі задовго до нього та мешкали там і в його час [5, с. 62]. У західноєвропейських джерелах перше згадування про болгар датоване 354 р. (Анонімний хронограф) [6, с. 57]. У Візантійських джерелах етнонім “болгари” відомий з V століття. Всі ці джерела свідчать про розселення болгар в Західному Прикаспії та відносять їх до тюркомовних груп.

Тюркське походження болгар ставиться під сумнів деякими вченими. Серед них і фундатор вчення про етносферу Л. М. Гумільов. Власну точку зору він аргументує схожістю хазарської та болгарської мов [7, с. 47].

На цьому етапі етногенезу візантійські та арабські джерела вирізняють у складі праболгар 3 племені (роди, частини): берсил (берсул), есегел, болгар (болга). Племя берсилів тогочасні джерела чітко локалізують у межах історичної області Берсилія (територія сучасного Дагестану). Населення розселялося навколо міста Беленджер (за різними авторами сучасне місто Приморське або навколо села Чир-Юрт на річці Сулак), який був узятий арабами під час війни з хазарами в першій половині VIII століття. Сарматське походження берсилів є прийнятним в історичній науці.

Одночасно в дельті Волги, в умовах відносної природної захищеності, розвивалися хазари. Під їх впливом болгари вимушені були мігрувати на захід. Відзначимо, що на думку С. А. Плетньової, болгари та хазари були етнічно близькими спільнотами. В конфедерацію хазарських родів входили і численні болгарські роди, відіграючи при цьому значну роль в життєдіяльності державного об'єднання та на різних історичних етапах конкуруючи за ханський престол. Конфлікти виникали переважно через те, що державною релігією Хазарії став юдаїзм.

На початку 30-х років VII ст. протоболгари (булгури) об'єдналися навколо вождя племені оногондур – Кубрата, який став засновником великого військово-політичного союзу, званого під назвою Велика Булгарія, який проіснував близько 30 років.

Столицею Великої Булгарії було місто Фанагорія на Таманському півострові. Після смерті в 60-х рр. хана Кубрата створена ним держава розпалася на дві частини, які очолили його сини. Бат Баю (Батбаяну) дісталася східна частина (Кара Булгарія – Чорна Булгарія), Аспаруху – західна частина (місто Башту – сучасний Київ). Скориставшись міжусобними конфліктами у Великій Булгарії хазари захопили володіння Бат Бая. Кара Булгарія почала сплачувати Хазарському каганату данину. Аспарух, не бажаючи підкорятися хазарам, разом зі значною частиною оногурів покинув землю свого батька та заселив територію, яку самі болгари називали “Онъгл” (в перекладі – кут) – сучасне Прутсько-Дністровське межиріччя. Ставка хана знаходилася на території сучасної Молдови.

Після смерті хана Кубрата у 663 році на територію Великої Булгарії нахлинули хазари. Булгарія розпалася на п'ять частин, за кількістю синів Кубрата. Батбаян на чолі частини болгар залишився на старому місці та підкорився хазарам. Друга частина болгар на чолі з ханом Котрагом з племям катраги вийшов до середньої течії Волги. Ця група болгар відіграла значну роль в етногенезі чувашів і татар. Там заснували державу Волзька Булгарія. Вони прийняли іслам (922 – 925 рр.). Держава проіснувала до середини XIII ст. Її столицею було місто Булгар. У 1237 р. Чингізхан підкорює Волзьку Булгарію, та вона стає самоврядною областю Золотої орди. В 1552 р. Іван Грозний остаточно знищує цю країну і руйнує її столицю. Волзька Булгарія була першим державним утворенням у Середньому Поволжжі. Інтегрування болгарських племен проходило на тлі боротьби з хазарським господарюванням.

Третя частина болгар на чолі з ханом Алцеком дійшла до Італії, інша на чолі з ханом Кубером – до Пононії, а потім розселилася в Македонії.

Наймолодший син Кубрата хан Аспарух (з Кубером) на чолі племені оногондур зупинився на території між Прутом, гирлом Дунаю, Чорним морем і витоків Дністра. Звідси аспарухові болгари почали постійно долати Дунай і нападати на візантійські міста. Відзначимо, що ім'я Аспарух (Іспіріх) має іранське походження.

Відзначимо, що в селі Мале Перещепине

Новосанжарського району Полтавської області на місці поховання встановлений пам'ятник хану Кубрату. Німець Йоахим Вернер довів, що саме тут знаходиться могила засновника та керівника Великої Булгарії. Це місце може бути об'єктом етнографічного туризму.

У 680 році на території сучасної Південної Бессарабії сталася битва між військами візантійського імператора Костянтина IV та хана Аспаруха, яка завершилася переконливою перемогою останнього. Болгари перейшли Дунай та уклали договір про утворення булгаро-слов'янської федерації з місцевими слов'янськими князями. В наступному році після ще однієї поразки візантійської армії від болгар Візантія визнала новостворену державу та зобов'язувалася платити їй данину. Кордонами створеної болгарської держави були: на півдні – Стара Планина, на заході – річка Тимок, на півночі – Карпати і на сході – річка Дніпро. Столицею держави стало місто Плиска. Хан Аспарух став главою держави та командувачем об'єднаної слов'яно-булгарської армії. Одним з головних складників нового державного утворення були фракійці. Формування фракійської етнокультурної спільноти більшість дослідників відносять до початку раннього залізного віку. Вони прийшли з території сучасної Західної України та Молдови.

Прихильники концепції іранського походження болгар (у такому випадку про булгар (прото-булгар, праболгар) не йдеться зовсім) як один з доказів наводять назву півострова та гірської системи, що знаходиться на ньому – Балканський півострів, Балканські гори. Виникає обґрунтоване питання: якщо болгар (булгир) було значно менше від місцевого слов'янського населення і вони були асимільовані та передали новому об'єднанню свій модифікований етнізм, то чому півострів – ні фракійський, ні грецький? Фракійці та греки мешкають тут значно довше болгар.

Так розійшлися історичні долі різних складових частин булгарського народу. Держава, яка при безпосередній участі булгар була утворена на Балканах, першою в Східній Європі прийняла православ'я. З представниками цієї спільноти пов'язано створення глаголиці (кирилиці), яка і до цього часу обумовлює розвиток слов'янського суперетносу. Болгари на Камі створили свого часу одну з найбільш високорозвинених держав Азії, прийняли іслам і двадцять три роки успішно стримували атаки монголо-татар.

Про потужність Волзько-Камської Болгарії свідчить той факт, що саме ця держава завдала монголо-татарам єдиної поразки в їхній історії.

Болгарія в середині XVI століття була захоплена Туреччиною. Жорстокість загарбників дала поштовх для масової міграції болгар. Зараз одна з найбільших болгарських діаспор розселена в Україні (Одеська, Запорізька, Миколаївська, Кіровоградська області та АРК). У першій половині XIX століття, в період колонізації межиріччя Дунаю та Дністра, болгар розселилися, як у моноетнічних болгарських поселеннях, так і в поліетнічних поселеннях задунайських переселенців, а також у молдавських поселеннях, що вже існували на той час. Тільки після завершення Другої світової війни з'являється значний болгарський складник у структурі населення поселень центральної частини регіону. Вони спорожніли після міграції німців. Скоріше розселення болгар у поліетнічних населених пунктах могло мати негативний вплив на їх життєдіяльність. На поселення, які знаходилися за межами ареалу компактного розселення болгар, не розповсюджувалися законодавчо закріплені привілеї, отримані задунайськими колоністами.

Висновки. Враховуючи наведений вище огляд, можемо зробити такі висновки. В останні століття до народження та перші століття після народження Христа у Великому степу відбувалися інтенсивні міжетнічні контакти. Міксація призводила до взаємопроникнення елементів матеріальної та духовної культури населення. Іншим чинником, що не дозволяє проводити репрезентативні дослідження процесу формування та розвитку етносів до моменту їх виокремлення, є хронографи різних народів та авторів.

Визначальними чинниками у долі різних груп протоболгар аж до створення на Балканському півострові незалежної держави були військова сила та релігія. Поєднання двох чинників стало головною передумовою консолідації навколо орди хана Аспаруха та його нащадків слов'янських племен Балканського півострова. Болгари першими стали монотеїстичною спільнотою, верховним богом яких був Тангра (Тенгра). Однак виникає питання, відповідь на яке мають дати наступні дослідження: які трансформаційні чинники призвели до того, що могутня за тогочасними мірками спільнота перетворилась на працювиту націю?

Література і джерела

1. Фаттахов Н. С. Родословная: историко-лингвистические исследования / Н. С. Фаттахов. – Казань, 1990 (на тат. яз.).
2. Бариев Р. Х. Волжские булгары. История и культура / Р. Х. Бариев. – Санкт-Петербург, 2005.
3. Закиев М. З. Происхождение тюрков и татар / М. З. Закиев. – Москва: Инсан, 2002.
4. Константинов П. История на България с некои премълчвани досега исторически факти 681 – 1996 / П. Константинов. – София, 1997.
5. Моисей Хоренский. История Армении / Русский пер. Н. О. Эмина. – М., 1893. – С. 62.
6. Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. – Л., 1979. – С. 57.
7. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М., 1989. – С. 47.

Стаття надійшла 20.07.2014 р.

СПЕЦИФІКА УПРАВЛІННЯ ТЕРИТОРІЯМИ ОСОБЛИВОГО ТИПУ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

У статті на основі аналізу існуючих концепцій розглядається специфіка управління територією переважного монорозвитку. Автором виділені такі типи концепцій: реабілітації кризових територій особливого типу, відродження територій особливого типу, промислового розвитку територій особливого типу, диверсифікації економіки територій особливого типу. З'ясовано, що їх базисом є заходи державної або регіональної підтримки. При цьому найбільш ефективними є концепції, що дозволили створити в межах територій особливого типу режим інвестиційної та соціальної привабливості.

Ключові слова: території особливого типу, концепції управління, виробничо-територіальна організація, відродження мономіст.

Nataliya Smochko. The specificity of administering territories of a special type: The European experience. This article deals with the specifics of management of territories with mono-development. The management is based on the analysis of existing concepts to explain certain phenomena and processes which are becoming integrated. The author contends that in world practice of the development of special type territories, a significant number of concepts for their development and restructuring have been worked out. The described territories are defined as territories of a particular type, where the phenomenon of mono-specialization of the economy requires strict dependencies among features, rates and directions of all the elements that go into the city system. In particular, these include such elements as the financial and economic situation of core enterprises; the management strategy of core enterprises and urban system; the phase of the life cycle of core enterprises, which form the "export base" of the territory (under conditions, where the remaining enterprises are oriented at serving the inner urban needs). The following concepts are highlighted regarding territories of special type: rehabilitation, revival, industrial development, and economic diversification. The bases for the proposed concepts are measures of national or regional support. The most effective are those concepts which will help create a regime of attractiveness for investment and social development. However, a differentiated approach is essential in solving the problems of territories of a special type. It needs to take into account national, regional and political peculiarities of each particular state formation. It has been noted that the experience of problem solving of special type territories in the developed European countries (such as the UK, the Netherlands, Germany) is based on fiscal and market approaches. The fiscal approach provides for an active government intervention in the management of the territory through the development and implementation of various programs of action to overcome the crisis processes. The market approach involves the encouragement of business forces to solve problems of production, services and employment.

Key words: territories of a special type, management concepts, production-territorial organization, revival of mono-cities.

Актуальність теми дослідження. Територіальні утворення відрізняються різноманітністю свого розвитку (у т. ч. з погляду спеціалізації). Так, виділяють моноспеціалізовані та поліспеціалізовані типи внутрішньої їх виробничо-територіальної організації. Разом з тим, найбільш проблемним є моноспеціалізований тип виробничо-територіальної організації як такий, що формує монорозвинені території та інтегрує виникнення системних дисбалансів у її підсистемах – виробничо-економічній, природно-ресурсній, виробничо-інфраструктурній, соціальній та інших. Слід зазначити, що у межах крайніх типів моноспеціалізації спостерігається ізоляція територій від регіональних підсистем. При цьому блокується можливість формування регіональних територіальних мереж і можливість їх взаємодії.

Відтак, сьогодні нагальною є потреба вивчен-

ня наявних концепцій управління моноспеціалізованими територіями, що актуалізує окреслене дослідження.

Аналіз попередніх досліджень свідчить про те, що питання управління територіями особливого типу не отримали достатнього вивчення у вітчизняній та зарубіжній літературі. Разом з тим, окремі аспекти цього питання розглянуті І. А. Майбуrowим у праці "Проблема мономіст та податкові інструменти оздоровлення їх економіки", Д. Е. Лойдом "A history of Wales from the earliest times to the Edwardian Conquest" (1939) [5]; Д. Вільямсом "A history of modern Wales" (1965) [6] та ін.

Метою дослідження є вивчення специфіки управління розвитком територій, у межах яких склався моноспеціалізований тип виробничо-територіальної організації.

Основний зміст дослідження. Основою

дослідження є ідентифікація концепції як системи поглядів у межах єдиного авторського задуму. Специфічним є формування наукової основи в поясненні окремих явищ і процесів, які відбуваються у межах управління територіями в розвинених країнах Європи (таких, як Великобританія; Нідерланди; Німеччина), де склався моноспеціалізований тип виробничо-територіальної організації [4].

Окреслені території визначаються нами як території особливого типу (далі – ТОТ) або феномен моноспеціалізації економіки, що передбачає наявність жорстких залежностей між можливостями, темпами та напрямками розвитку всіх елементів, які входять в міську систему. Зокрема, такими елементами є: 1) фінансово-економічний стан містоутворюючих підприємств; 2) стратегія управління містоутворюючими підприємствами та міською системою; 3) фази життєвого циклу містоутворюючих підприємств, які формують “експортну базу” території (однак, за умови, що решта підприємств орієнтовані на обслуговування внутрішньоміських потреб).

Нами виділені такі концепції промислового розвитку ТОТ у розвинених країнах Європи: реабілітації кризових територій; відродження територій особливого типу; промислового розвитку ТОТ; диверсифікації економіки ТОТ. Охарактеризуємо кожен з них.

Концепція “Реабілітації кризових територій” отримала найбільше застосування в Рурському районі Німеччини [7; 8].

Рурський район Німеччини – стара промислова ТОТ, основою якої до 1954 року була вугільна промисловість, а саме близько 50 шахт із загальним рівнем видобутку вугілля – 112,8 млн т на рік. Однак, внаслідок переорієнтації більшості споживачів вугілля на нафтопродукти, з 1955 р. обсяг видобутку вугілля почав різко знижуватися. В результаті шахти закривалися, зростало безробіття, а криза поширилася на суміжні галузі. З метою реабілітації території уряд ФРН розробив програму спеціальної економічної підтримки території, яка ґрунтувалася на: 1) системі дотацій підприємствам вугільної промисловості; 2) субсидуванні споживання вугілля державними ТЕЦ. У зв'язку з неефективністю окреслених заходів у 1968 р. був прийнятий Федеральний Закон “Про реструктуризацію та оздоровлення вугільної промисловості та вугледобувних регіонів”, в рамках якого визначався дотаційний обсяг видобутку вугілля та обмежувався розмір дотацій підприємствам вугільної промисловості Рурського району.

У 1969 р. кризові процеси в регіоні досягли максимуму, тому була впроваджена концепція – “Реабілітація кризових територій”. Згідно з нею, передбачалося:

- об'єднання підприємств вугільної промисловості у концерн “Рурколе” на основі багаторонного договору міністра економіки ФРН, уряду, власників шахт і профспілок Рурського району. Із моменту об'єднання вугледобувні підприємства кризової ТОТ зв'язувалися довго-

строковими контрактами з металургійними заводами та електростанціями. Це сформувало передумови для стабілізації продажів вугілля;

- запровадження специфічного податку “вугільного пфенінга”, який був скасований тільки у 1995 р. Механізм оподаткування базувався на тому, що кожен зайвий пфенінг (або 0,01 марки), що виплачувався понад ціну кіловат-години електроенергії, спрямовувався у фонд стимулювання вугледобутку. Кошти фонду спрямовувалися на купівлю вугілля концерну “Рурколе” (податок).

Окреслені урядові заходи дозволили здійснити керовану реструктуризацію економіки Рурського району. Її завданнями були:

1) модернізація вугледобувної промисловості. Сьогодні територія є найбільшим вугільним басейном Західної Європи із часткою зайнятих у вугільній промисловості понад 4,5 %;

2) розвиток вищої освіти та створення технологічних центрів і наукомістких виробництв. Наприклад, у 1980 р. засновано п'ять нових університетів, а до 1993 р. – понад дванадцять технологічних центрів (підсилили науково-інноваційний потенціал Рурського району);

3) культивация розвитку нових галузей економіки. Так, виникла нова галузь з розчищення та рекультивациі площ, раніше займаних під вугледобуток.

Супутніми результатами реалізації концепції “Реабілітація кризових територій” можна вважати: 1) екологічне оздоровлення регіону; 2) перетворення території вздовж річки Емшер в ландшафтний парк, що вміщає зони відпочинку, екозони, технологічні музеї та ін.

Дана концепція застосовувалася і в межах інших депресивних ТОТ Німеччини (основою економіки яких була вугільна промисловість), а саме: 1) на землях Саара, в т. ч. у місті Саарбрюкен; 2) в Ахенському кам'яновугільному басейні. Крім цього, концепція довела свою ефективність у 60-ті роки ХХ століття при реабілітації ТОТ Швеції. Так, внаслідок імпорту суден з Японії та Китаю депресивною виявилася галузь приватних суднобудівних верфей мономіст Гетеборга, Уддеваллі, Ландскроні і Мальме. Наприклад, лише розвиток вищої освіти та створення технологічних центрів дозволили налагодити [12]:

- у Гетеборзі: комплектацію автомобілів, виробництво кулькопідшипників, текстильне виробництво, виробництво продуктів харчування;

- у Мальме: виробництво продуктів харчування (цукру, пива, мила і маргарину) на базі використання місцевих сільськогосподарських ресурсів;

- в Уддеваллі: текстильне і суднобудівне виробництво, виробництва комерційних і вантажних автомобілів, автобусів, двигунів і різного устаткування.

Концепція “Відродження територій особливого типу” отримала застосування у 70-ті рр. у Нідерландах, коли в традиційних галузях промисловості наростали кризові явища. Вдалим прикладом застосування концепції є відродження міста Хелмовд – мономіста текстильної та металообробної

спеціалізації. Це місто і громада розташовані в провінції Північний Брабант. Застосування концепції передбачало реалізацію такого комплексу заходів з відродження міста [11]:

1) структурну перебудову економіки, а саме: реконструкцію підприємств текстильної та метало-обробної спеціалізації, залучення інвестицій в інші галузі економіки міста, залучення висококваліфікованих кадрів (завдяки розбудові соціального житла, навчанню кадрів, оновленню інфраструктури);

2) стимулювання ділової активності у сфері транспорту, охорони довкілля, електроніки, туризму та рекреації, безвідходних технологій (на основі фінансової допомоги Європейського фонду регіонального розвитку та Європейського економічного співтовариства).

Слід зауважити, що концепція відродження ТОТ в Нідерландах довела свою ефективність. Про це свідчить покращення соціально-економічного становища міста: 50-тивідсоткове збільшення чисельності місцевого населення, яке на 31.12.2010 р. досягло 88 598 осіб, та скорочення рівня безробіття.

Концепція “Промислового розвитку ТОТ” впроваджувалася у Великобританії до 70-х рр. ХХ ст. на територіях з вираженою моноспеціалізацією. Концепція була застосована в розрізі трьох груп моноспеціалізованих ТОТ: Південного Сходу і Західного Мідленду (монорайони обробної промисловості); Півночі, Північно-Заходу, Уельсу, Шотландії і Північної Ірландії (монорайони металургії, суднобудування, текстильної промисловості); Східної Англії, Східного Мідленду (монорайони сільськогосподарського виробництва). При цьому закономірністю стало наростання депресивних явищ окреслених ТОТ за прискореного розвитку інших. Наприклад, для Південного Сходу була характерна максимальна концентрація промисловості і населення, а для районів Півночі, Північно-Заходу і Уельсу – масова міграція молоді та високе безробіття.

У рамках концепції “Промислового розвитку ТОТ” проблеми вирішувалися на основі [5; 10]:

1) створення “особливих економічних зон” з метою мінімізації тенденцій наростання безробіття, яке до 1928 р. становило в Уельсі – 32,3 %, в Шотландії – 23,1 %, в Північно-Східному регіоні – 22,1 %;

2) формування диверсифікованої структури

промисловості з метою активізації процесів економічного зростання.

Концепція “Диверсифікації економіки ТОТ” застосовувалася для мономіста Бірмінгем (графство Західний Мідлендс, Великобританія). Це найбільший промисловий центр, де у 80-ті р. спостерігалася криза металургійної галузі: сталеливарні містоутворюючі підприємства закривалися, а це викликало деградацію системи розселення. З метою відродження ТОТ урядом країни була розроблена і впроваджена політика залучення інвестицій та реструктуризації міста, на основі заходів з: 1) відволікання дрібних виробників на вільні від виробництва території; 2) розвитку вищої освіти та державно-приватного партнерства для вирішення соціально-економічних проблем міста Бірмінгема; 3) розвитку сфери банківської справи та сфери послуг).

Ці заходи дозволили також зберегти системи розселення Уельсу, в т. ч.: 1) місто-графство Мертір-Тідвіл; 2) місто-графство Кайрфіллі (а також міста: Аберкорн, Бедвас, Ризику, Істрад Мінах, Ньюбрідж, Блеквуд, Баргойд, Нью-Тредегар і Рімней); 3) місто-графство Бланау-Гвент (у т. ч. райони Абертіллері, Еббу-Вейл, Нантігло і Тредігар); 4) місто-графство Торван та ін.

Висновки. У світовій практиці розвитку територій особливого типу напрацьовано значну кількість концепцій їх розвитку та реструктуризації. Базисом концепцій виступають, переважно, заходи державної або регіональної підтримки, в т. ч. заходи соціальної спрямованості. При цьому найбільш ефективними є ті концепції, що дозволили створити режим інвестиційної та соціальної привабливості. Разом з тим, важливим є диференційований підхід до вирішення проблем таких територій з урахуванням національних, територіальних, політичних особливостей кожного конкретного державного утворення.

Досвід вирішення проблем територій особливого типу у розвинених країнах Європи (таких, як Великобританія, Нідерланди, Німеччина) ґрунтується на фіскальному або ринковому підходах. Фіскальний підхід передбачає активне втручання держави в управління територією на основі розробки та впровадження різних програм дій із подолання кризових процесів. Ринковий підхід передбачає вирішення силами бізнесу проблеми виробничої спеціалізації, збереження населення та забезпечення необхідного рівня зайнятості.

Література і джерела:

1. Двас Г. Проблема моногородов будет решена, когда их не станет // Эффективное антикризисное управление / Г. Двас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.e-c-m.ru/magazine/64/eau_64_54.htm
2. Майбуров И. А. Проблема моногородов и налоговые инструменты оздоровления их экономики / И. А. Майбуров [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Uproz/2010_4/u1004moi.pdf
3. Do Enterprise Zones Work? An Ideopolis policypaper/ February 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.theworkfoundation.com/assets/docs/publications/283_enterprise%20zones_24%20feb_final.pdf
4. Сурмін Ю. П. Майстерня вченого / Ю. П. Сурмін. – К.: Навчально-методичний центр “Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні”, 2006. – С. 38.

5. Lloyd J. E., A history of Wales from the earliest times to the Edwardian Conquest / J. E. Lloyd. – 3 ed., v. 1–2, L. – N. Y., 1939.
6. Williams D. A history of modern Wales / D. Williams.–L., 1965.
7. Стратегия приспособления: государственно-монополистическое регулирование в 80-х гг. / отв. ред. Х. Хайнигер. – М.: Мысль, 1987. – С. 99.
8. Гранберг А. Г. Основы региональной экономики / А. Г. Гранберг. – 3-е изд. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 495 с.
9. Реструктуризация градообразующих предприятий: уроки и передовой опыт Восточной Германии [Исследовательский центр ИПМ]. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.research.by/>
10. Ерёмкина В. Проблема статуса Шотландии / В. Ерёмкина. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.scotland.gov.uk/Publications/2005/03/sfifs/2>
11. Конфеткина С. Текстильная промышленность Голландии / С. Конфеткина. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Worlds.ru
12. Экономические районы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sweden.russian-club.net/spravka_economic.html

Стаття надійшла 15.06.2014 р.

УДК 911.375

Тарас Заставецький

ГЕОУРБАНІСТИКА ЯК НАПРЯМ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

У статті робиться спроба розкрити об'єкт і предмет вивчення геоурбаністики, виявити її головні складові і показати їх місце у системі суспільно-географічних наук. Встановлено, що геоурбаністика, зародившись у системі знань про народонаселення, є галуззю географії населення і географії міст. Вона досліджує передумови та особливості урбанізації у країнах та регіонах. Базовими поняттями геоурбаністики є “урбанізаційний процес”, “геоурбаністична ситуація”, “урбанізаційний розвиток”, “урбанізованість”. Виділено головні напрями геоурбаністичних досліджень в Україні: урболандшафтний, урбоекономічний, урбосоціально-географічний, містобудівельний і розпланувальний; встановлено об'єкти вивчення кожного напрямку та стан його розвитку. Звернена увага на постійне ускладнення об'єктів геоурбаністики – місто – система міських поселень – глобальні міста – міський простір.

Taras Zastavets'kyi. Urban Geography as a direction in social geography. *The article seeks to uncover the object and subject in the study of Urban Geography, to identify its main components and to show their place in the system of socio-geographical sciences. Originating from population studies, Urban Geography is a branch of population geography and geography of cities. It explores the causes and characteristics of urbanization in countries and regions. The basic concepts of Urban Geography are “urbanization process”, “urban geographical situation” and “the development of urbanization”. The basic directions of urban geographical research in Ukraine include: urban landscape, urban economic-geographical, urban socio-geographical, urban planning and urban deconstruction. The objects of study in each direction are identified and the state of their development established. Attention is drawn to the increasing complexity of objects in Urban Geography: city – urban settlement systems – global cities – urban space.*

Key words: *Urban Geography, object and subject of study, urbanization process, urban geographical situation, urban space.*

Актуальність дослідження. У сучасних умовах становлення в Україні нової регіональної політики посилюється потреба вивчення суспільно-географічних процесів, серед них – і урбанізаційних, що впливають на регіональний розвиток і певним чином визначаються ним. Посилюється інтерес до міських форм розселення людей, їх раціонального розпланування і соціально-економічного розвитку. Це робить актуальним вивчення сучасних процесів розвитку міст, трансформації їх структури.

Мета дослідження – розкрити сутність геоурбаністики як наукового напрямку суспільно-географічних досліджень, виявити базові поняття цієї науки та завдання геоурбаністичних досліджень.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Феномен урбанізації як безперервного процесу появи і розвитку міст найбільше розкривають у своїх дослідженнях Ж. Боже-Гарньє та Ж. Шабо, В. Покшишевський, О. Константинов, Г. Лаппо, Ю. Пивоваров, Б. Хорєв, А. Степаненко, Ю. Пітюренко,

Л. Корецький, П. Коваленко та ін. Однак суспільні процеси, що відбуваються в останні десятиліття в Україні і відобразились у розселенні, зумовлюють необхідність розгляду сучасних форм міського розселення, трансформації міського простору.

Виклад основного матеріалу. Геоурбаністика – це напрям географічних досліджень, що своєю базою має систему знань про народонаселення, тобто сукупність людей, що здійснюють життєдіяльність у межах певного суспільства. Ці знання отримуються різними науками про людину – географією, економікою, соціологією та ін., які дозволяють сформулювати цілісне уявлення про народонаселення та процеси, які в ньому відбуваються. Базою всіх цих наук, як відзначає Д. І. Валентей, є теорія народонаселення, яка “забезпечує можливість глибокого аналізу сутності багатоманітних процесів, що відбуваються у народонаселенні, і разом з тим синтезує знання про них в єдину струнку логічну конструкцію, дозволяє випрацювати теоретичні основи управління розвитком народонаселення” [14, с. 3].

У складі наук про народонаселення вчений вирізняє економіку народонаселення, соціологію народонаселення, географію населення і екологію народонаселення.

При цьому географія населення – наука, що вивчає “територіальні особливості розвитку насе-

лення, а також взаємозв’язки, що існують між демографічними, фізико-географічними й економіко-географічними процесами і явищами” [14, с. 266]. Внаслідок інтенсивних змін, що відбулися у XX ст. у суспільстві, в географії населення відбулася диференціація її наукових напрямів. Різні територіальні аспекти населення вивчали геодемографія (відтворення населення, його структуру), географія міст, географія міграцій, географія розселення, етно-географія тощо.

Особливо розвивалася географія міст, що було зумовлено швидкими темпами урбанізації у 30-40-х та 50-80-х роках XX ст.

Своєю предметною областю географія міст безпосередньо стикається з іншими галузями цієї науки (рис. 1), а особливо з демогеографією, етно-географією, географією життєдіяльності людей, географією трудових ресурсів, географією поведінки людей (міграційної, соціальної та ін.) тощо. Крім цього, географія міст має тісні зв’язки з природничою географією (чинники виникнення міст, форми розпланування, ресурсна база), історичною географією (форми розселення, виникнення міст), картографією (картографічне зображення міст), всіма суспільно-географічними дисциплінами, регіональними та конкретними економіками (участь у суспільно-економічних процесах), геоекологією (стан міського середовища).



Рис. 1. Місце геоурбаністики серед географічних наук

Дуже важливим для геоурбаністики є визначення об’єкту і предмету дослідження цієї науки. Це пов’язано з тим, що досі немає єдиного визначення поняття “місто”, а сутнісні характеристики цього терміну постійно уточнюються і доповнюються.

Являючи собою галузь географії населення, що є складовою частиною суспільної географії загалом, географія міст вивчає міські форми розселення людей в їх багатогранності. Як зазначав

ще у 30-ті роки XX ст. М. Дольницький, існування географії населення “виправдовується ще й тим, що людські селитьби творять визначний красивий елемент кожного земного простору й через те, є вони самі по собі географічними явищами” [8, с. 226].

З позицій економічного складника суспільної географії міста розглядаються як центри концентрації виробничої діяльності, центри поширення інновацій. Соціальна географія дозволяє пізнати

міста як демографічні скупчення з їх соціальними рисами, особливостями поведінки людей. Водночас міста можна розглядати як певні екосистеми. Саме завдяки комплексності у географічному вивченні міст ці об'єкти можна дослідити всебічно. Географія, як зазначає Г. Лаппо, “розглядає міста (як і інші об'єкти, які вона вивчає) на різних територіальних рівнях, що і відкриває шлях “до дослідження міста як системи в системі міст” [13, с. 5].

Це доведено дослідженнями українських вчених: В. Кубійовича, Г. Величка, О. Степанів, М. Кордуби, В. Садовського, К. Воблого, М. Корецького, Ю. Пітюренка, С. Іщука, О. Гладкого, Д. Ткача, О. Топчієва, В. Джамана, О. Шаблія, Л. Шевчук та ін. Саме завдяки їхнім дослідженням відбулася зміна просторової парадигми на просторово-часову у вивченні міст. Це зумовило перехід до геоурбаністичних досліджень, які передбачають розгляд форм розселення в динаміці та тісних взаємозв'язках одна з одною (в т. ч. і із сільськими). Саме просторово-часова парадигма в розселенні дала можливість переходу від розгляду морфології розселення до можливості вивчення ролі поселень у розселенні, до вивчення систем розселення як територіально-життєдіяльних комплексів.

Отже, геоурбаністика розвинулась як напрям вивчення міських поселень з географії міст, яка, своєю чергою, вивчає міста в складі загальних господарських систем.

Геоурбаністика, на думку окремих вчених, передусім містобудівельників, має дещо вужчий предмет вивчення, ніж географія міст, хоча багато сучасних дослідників ототожнюють поняття “географія міст” та “геоурбаністика” (Г. Лаппо, 1997; О. Гладкий, О. Шаблій, 2003; О. Топчієв, 2005; С. Ішук, 2014 та ін.). Саме з цих позицій О. Топчієв у 2005 р. окреслює коло питань, які розглядає геоурбаністика [18, с. 265]:

- у складі більш загальних соціально-економічних систем чи господарських комплексів як їх елементи чи складники;

- як цілісні виокремлені об'єкти суспільно-географічних, більш вузько – геоурбаністичних досліджень;

- як складні динамічні системні утворення, що мають свою будову (структуру) та внутрішню диференційовані соціоекономічні функції; в цьому разі досліджують внутрішні відмінності міського середовища, розселення населення, розміщення господарської діяльності, аналізують планувальну структуру міста та його земельно-господарський устрій.

Деякі вітчизняні і зарубіжні (переважно російські) вчені (Д. І. Богорад, П. І. Дубровін, Ю. І. Пітюренко, М. Ф. Тимчук, Є. М. Перцик та ін.) певним чином звузили сутність геоурбаністичних досліджень, акцентувавши основну увагу на містобудівних та інженерно-планувальних напрямках. Основна ідея цих вчених полягає у “створенні якісного інженерного, комунікаційного та архітектурно-інфраструктурного розвитку міста, що має забезпечити створення специфічного просторового

каркасу для збалансованого розвитку сільбищних, господарських та природоохоронних функцій” [5, с. 38]. При цьому основний акцент робиться на просторових формах організації міського простору, планувальній організації території.

Проаналізувавши наукові дослідження з географії міст, а також, враховуючи сутність самого поняття “геоурбаністика” (“geo” – земля, “urbanus” – міський), вважаємо за правильне не розмежовувати поняття “географія міст” та “геоурбаністика” в сучасних умовах. Це дозволить здійснювати комплексний підхід до географічного вивчення міст, що включатиме як вивчення окремих поселень, так і систем розселення, дозволить реалізувати системний підхід до вивчення територіальних поєднань міст та окремих поселень.

Отже, геоурбаністика є важливим напрямом географії населення, яка досліджує передумови і особливості урбанізації в країнах чи регіонах. Але, позаяк процес урбанізації неможливо характеризувати без вивчення міських форм розселення і міського населення, то поняття “географія міст” і “геоурбаністика” нерідко ототожнюють. Становлення геоурбаністики як окремого напрямку в географії населення, пов'язано з науковими дослідженнями О. Дмитрука, А. Доценка, А. Степаненка, Д. Стеценка, Ю. Пітюренка, Л. Руденка, Є. Маруняка, А. Мозгового, О. Шаблія, Л. Шевчук, О. Гладкого, С. Іщука, Л. Немець та ін.

Базовими поняттями геоурбаністики є “урбанізаційний розвиток”, “геоурбаністична ситуація”, “урбанізованість території” та ін.

Урбанізаційний розвиток являє собою перехід від однієї урбанізаційної ситуації до іншої. Він відбувається під впливом кількісних та якісних змін у міській людності і міському середовищі. Геоурбаністична ситуація – це геоурбаністичні явища, які розглядаються на певну дату як статичні, незмінні.

Перехід від однієї до іншої геоурбаністичної ситуації відбувається під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, кількісних і якісних змін – все це вивчає геоурбаністика. До кількісних змін відносять зміну показників урбанізації і природних та механічних рухів міської людності. До якісних змін відносимо зміни структури міст, способу життя міського населення, його структури (професійної, освітньої, вікової, етнічної), зміну міського середовища (природного, соціального).

Саме геоурбаністика (географія міст) може вивчати всебічно т. з. “міський простір”, який є складовою частиною геопростору і охоплює природні й антропогенні системи на певній території. Із визначення геопростору (Е. Аласєв, 1983; О. Топчієв, 2005) виходить, що міський простір – це сукупність міських поселень, які мають певне місцезнаходження і багатоманітні відношення між ними. У міському просторі, як і геопросторі загалом, відбувається нашарування різних видів простору – економічного, правового, ментального, інформаційного та інших [11, с. 15].

Завдання геоурбаністики – розробляти загальні методологічні та методичні підходи щодо ви-

вчення міського простору, а також здійснювати прикладні дослідження міських поселень та їхніх систем у їх багатоманітності, обґрунтовувати моделі оптимальної територіальної організації міського простору.

Як зазначає проф. Л. Г. Руденко, просторовий розвиток знайшов свій прояв у головній парадигмі ХХІ ст. – сталому (збалансованому) розвитку, принципи якого необхідно враховувати в сучасній регіональній політиці [11, с. 19].

Отже, зміни парадигми просторового розвитку значно розширили об'єкт вивчення геоурбаністики: місто → система розселення → міський простір, а також значно ускладнили його.

Сучасні міста – це складні системи, до яких входять підсистеми: природне середовище, населення, господарство, сфера управління. Через постійну зміну і швидку плінність економічних і соціальних процесів у містах ці поселення є дуже складними об'єктами дослідження.

У сучасних геоурбаністичних дослідженнях можна виділити такі напрями (табл. 1):

- урболандшафтний – вивчення стану при-

родно-антропогенних систем, оцінка антропогенного впливу на компоненти природного середовища в міському просторі, обґрунтування конфігурації екомереж з врахуванням особливостей розселення та життєдіяльності людей у міському середовищі, вивчення питань екологічної безпеки в містах;

- урбоекономічний – дослідження стану господарських систем у міському просторі, рівня їх економічної ефективності, трансформації;

- соціально-географічний – вивчення розселенських, демографічних, культурних, інфраструктурних підсистем міст, соціальних зв'язків у міському просторі;

- містобудівний планувальний – вивчення планувальної структури міст, обґрунтування оптимальної організації міського простору, визначення ролі міст як вузлових елементів господарських і розселенських систем, вивчення питань територіальної організації міського простору (центр – периферія, місто – приміська зона, велике місто – сукупність міст-супутників тощо), положення міст у системах розселення різних таксономічних рангів.

Таблиця 1

Головні напрями геоурбаністичних досліджень

Назва напрямку	Об'єкти дослідження
Урболандшафтний, у т. ч. урбоекологічний	Природно-антропогенні комплекси, компоненти природного середовища міст і навколишніх територій; стан антропогенного навантаження компонентів ПТК, об'єкти екомережі, рекреаційні зони міст
Урбоекономічний	Виробничі системи, транспортно-комунікаційна мережа, земельно-господарський устрій; міста як соціально-економічні центри територій різного таксономічного рангу
Урбосоціально-географічний, у т. ч. геодемографічний	Підсистема “населення” у містах (чисельність населення, статеві-вікова структура, професійна структура, етнічний склад, поведінка людей, у т. ч. міграційна, соціальна, культурно-освітній рівень, якість життя людей); концентрація людей у містах, міста як центри обслуговування навколишньої території
Містобудівельний і розпланувальний	Окремі міські поселення як елементи опорного каркасу територій і системи міських поселень, приміські зони, функціональні зони у містах, міська забудова, міський простір у регіонах з різним типом господарського освоєння; системи управління містами

У процесі геоурбаністичних досліджень можна вивчати окремі міста або ж поєднання міст в системах розселення. У першому випадку вивчають структуру міста у компонентному функціональному, територіально-функціональному та організаційно-управлінському аспектах. При вивченні компонентно-функціональної структури міста беруться до уваги його підсистеми: демографічна, економічна, соціальна, екологічна, управлінська. Комплексним вивченням окремих міст в Україні займалися В. Кубійович (1927), О. Степанів (1938, 1943), А. Степаненко (1981), М. Мижега, С. Мохначук, М. Пістун, В. Юрківський (1984), Ю. Пітюренко (1987), Т. Буличева (1987, 1998), Ю. Палеха (2001), С. Ішук, О. Гладкий (2005, 2013), В. Нудельман (2011, 2013), О. Топчієв (2013), І. Ровенчак (2013), О. Шаблій (2013), В. Колосов (2013), І. Савчук (2013), Н. Нефедова (2013), А. Мозговий (2013),

Л. Шевчук (2013).

Крім міст, об'єктами геоурбаністичних досліджень є також селища міського типу – “відносно невеликі поселенські структури з відповідним характером міського потенціалу” [9, с. 83]. До них відносять “населені пункти, розміщені при промислових підприємствах, будовах, залізничних вузлах, гідротехнічних спорудах, підприємствах з виробництва і переробки сільськогосподарської продукції, а також населені пункти, на території яких знаходяться вищі та середні спеціальні навчальні заклади, науково-дослідні установи, санаторії та інші стаціонарні та оздоровчі заклади, які мають державний житловий фонд, з кількістю населення понад 2 тис. осіб, з яких не менше як дві третини становлять робітники, службовці та члени їх сімей” [19].

Такі населені пункти є важливими елементами (центрами) локальних систем розселення,

тому їх вивчення здійснюється у контексті суспільно-географічних досліджень територіальних систем розселення. Найповніше такі форми розселення дістали відображення у роботах Н. Дністрянської і М. Дністрянського [2013], Д. Ткача та І. Ілляш [2013], Т. Заставецького [2005], М. Барановського [2006]. Такі праці було узагальнено також авторами монографії “Розселення в Україні: проблеми і перспективи” (К., 2006) (А. Доценко, В. Зінич, О. Великохатко, В. Танцюра).

У сучасних умовах важливим є не тільки вивчення окремих міських поселень, але й дослідження всього міського простору в межах окремих країн і регіонів. Частинами такого простору є територіальні системи розселення, т. зв. урбанізаційні зони, метрополітенські території.

Навколо міст, передусім великих, формуються т. зв. урбанізаційні ареали, які включають навколومیські території (пригороди), околиці і центр міста. Основні їх риси, а передусім відношення і взаємозв'язки розглядаються у працях таких вчених, як Т. Буличова, О. Гладкий, О. Грицай, С. Ішук, В. Кубійович, Г. Лаппо, В. Нудельман, Я. Олійник, М. О. Слука, О. Шаблій, Л. Шевчук.

Ще одним об'єктом геоурбаністичних досліджень є т. зв. метрополійні зони. Вони є більшими за розмірами, ніж урбанізовані зони (такі території охоплюють “території, які оточують велике місто, причому її населення займається діяльністю, що орієнтується на цей великий центр” [4, с. 42]. Це поняття дуже близьке за змістом до поняття “агломерація”, під яким розуміють “компактну територіальну групу міських і сільських поселень, що об'єднані в складну локальну систему різноманітними інтенсивними зв'язками..., а також спільним використанням ресурсів даної території та значним економічним ефектом від формування високоурбанізованого міського середовища” [5, с. 21]. Вивченням агломерацій в Україні займалися такі вчені, як Д. І. Богорад, М. Долішній, В. Ступаченко, В. Онікієнко, І. Фомін, І. Савчук (Донецька і Дніпропетровська агломерації), Т. Буличева, М. Палеха, Ю. Пітюренко (Київська агломерація), О. Топчієв, В. Яворська (Одеська агломерація), О. Шаблій, Л. Шевчук, І. Ровенчак (Львівська агломерація), Л. Немець, О. Колосов, О. Кірюхін (Харківська агломерація) та ін. Всебічному вивченню Львова як великого урбанізаційного ареалу була присвячена наукова конференція у Львівському університеті (2012), яка об'єднала географів, економістів, містобудівників у прагненні комплексно вивчити Львівську агломерацію, накреслити шляхи майбутніх геоурбаністичних досліджень.

Вивчення метрополійних територій – важливе завдання геоурбаністики за кордоном (Польща, Австрія, Німеччина, Голландія, Росія та ін.). Проблематика розвитку метрополійних міст зафіксована у документах Європейської хартії місцевого самоврядування (дод. Протоколу (2007), “Маніфест нової урбаністики”). У цих документах, що визначають політику регіонального і місцевого розвитку в країнах Європи, центральну роль у со-

ціально-економічному розвитку людства відводиться містам-метрополіям та метрополійним ареалам.

Прикладом всебічного вивчення урбанізованого ареалу (метрополійної території) може бути “Комплексний атлас Львова”, в якому представлено природне середовище, економічну і соціальну базу Львівської агломерації, історико-географічні особливості її формування. Вперше в українській картографії цей атлас відображає економічні, соціальні та духовні процеси з позицій людини, а не за виробничим принципом, як це було дотепер.

Вивчення міських систем розселення, міського простору загалом передбачає встановлення ролі кожного міського поселення (виробничої, соціальної, демографічної та ін.), вивчення ролі міст як центрів соціально-економічного зростання і різноманітних зв'язків. У цьому значна роль вчених: Г. Анісімової, Н. Блажко, Г. Величка, А. Доценка, П. Коваленка, Л. Корецького, Г. Лаппо, Є. Маруняк, А. Мозгового, С. Мохначука, О. Литовки, С. Нимик, С. Писаренко, Ю. Пітюренка, А. Степаненка, М. Тимчука, Д. Ткача, Б. Хорева, М. Фашевського, О. Шаблія та ін.

Визначення територіальної системи міських поселень вперше в українській геоурбаністиці дав Ю. Пітюренко (1977): “об'єктивно сформована на тій чи іншій території та економічній базі сукупність функціонально підпорядкованих міст та селищ, яка виникає у процесі розвитку виробництва, його територіальної організації, розселення населення, створення сприятливих умов його життя та виробничої діяльності”. Така система має центр (переважно міжобласний, обласний чи міжрайонний) до якого тяжіють інші міські поселення. Міські поселення такої системи є опорним каркасом територіальних систем розселення різних таксономічних рангів.

Сьогодні важливим є встановлення ролі міст у глобалізаційних процесах, вивчення впливу інтеграційних та дезінтеграційних процесів у економіці на розвиток міських поселень, обґрунтування основних напрямів комплексного розвитку таких населених пунктів з різною людністю та функціями. При цьому такі дослідження необхідні як на певну дату, так і в динаміці, щоб встановити загальні тенденції урбанізаційного процесу в Україні та її окремих регіонах, шляхи розвитку міст як своєрідних “полісів зростання” для навколишньої території.

Отже, об'єктом дослідження геоурбаністики в сучасних умовах є весь міський простір, територіальні системи розселення та окремі міста. Предметом дослідження цієї науки є просторові аспекти формування і функціонування міського простору та його форм (міст, систем розселення, надміських утворень).

Звідси виходить, що геоурбаністика – це новий етап у розвитку міст, який “відображає розширення, збагачення, ускладнення тієї області соціально-економічної географії, викликані тією важливою обставиною, що вивчати необхідно не окремі міста, а їх мережі і системи.

Процеси урбанізації, включаючи формування

нових просторових форм урбанізації – міських агломерацій і урбанізованих зон наагломераційного рівня, притягують особливу увагу в містобудівних географічних розробках, які особливо стали актуальними у процесі трансформації регіонального соціально-економічного простору” [15, с. 3].

Література і джерела

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Барановський М. О. Депресивні аграрні території України: методичні підходи до ідентифікації, практичні результати / М. О. Барановський // Економіка України. – К., 2006. – № 11. – С. 70-76.
3. Богорад Д. І. Районна планівка в Українській РСР і географія // Прикладні питання географії Української РСР. – К.: Наукова думка, 1964.
4. Боже-Гарньє Ж., Шабо Ж. Очерки по географии городов. – Москва: Прогресс, 1967. – 424 с.
5. Гладкий О. В., Ішук С. І. Географія міст. Геоурбаністика: Підручник / О. В. Гладкий, С. І. Ішук; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2014. – 300 с.
6. Дністрянська Н. І., Дністрянський М. С. Дуже малі міські поселення Львівської області: суспільно-географічний потенціал та перспективи розвитку: Монографія. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 198 с.
7. Доктор географії Григорій Величко / за ред. проф. О. Шаблія. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 342 с.
8. Доктор географії Мирон Дольницький / за ред. проф. О. Шаблія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 302 с.
9. Доценко А., Зінич В., Великохатко О., Танцюра В. Розселення в Україні: проблеми і перспективи. – К., 2006. – 268 с.
10. Заставецький Т. Б. Система міських поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. Монографія. – Тернопіль: Ред.-вид. відділ ТНПУ, 2005. – 160 с.
11. Изменения городского пространства в Украине / Под ред. Л. Г. Руденко. – К.: Реферат, 2013. – 160 с.
12. Ілляш І., Ткач Д. Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства. – Тернопіль: Астон, 2013. – 204 с.
13. Лаппо Г. М. География городов. – М.: Владос, 1997. – 480 с.
14. Основы теории народонаселения. Учебное пособие для экономических специальностей вузов / Д. И. Валентей, В. И. Козлов, Н. В. Панкратьева и др. – М.: Высшая школа, 1986. – 376 с.
15. Перцик Е. Н. География городов (геоурбаністика). – М., 1991. – 320 с.
16. Ступаченко В. С., Фомин И. А. Вопросы проектирования городских агломераций. – К.: Будівельник, 1965. – С. 12-15.
17. Тимчук Н. Ф. Методы экономического обоснования развития городов и районов. – К.: Будівельник, 1974. – 166 с.
18. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
19. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 12 березня 1981 року “Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1654-10>
20. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії / О. І. Шаблій. – Львів: Вид. ЛНУ, 2003. – 444 с.

Стаття надійшла 25.10.2014 р.

УДК 911.373 (477)

Ірина Ілляш

МІСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ТА ЇХ НОВІ ФУНКЦІЇ В АГРАРНИХ РЕГІОНАХ

Досліджено особливості функціонування міст в аграрному регіоні. Проаналізовано трансформаційні процеси у функціонуванні міських поселень. Визначено функціональні типи міських поселень Тернопільської області за сучасних умов. Запропоновано шляхи активізації соціально-економічного розвитку міських поселень.

Ключові слова: місто, поселення, функції, аграрний регіон, соціально-економічний розвиток.

Iryna Illyash. Urban settlements and their new functions in agricultural regions. *This paper examines the changing functions of urban settlements in Ternopil' Oblast. It demonstrates that the narrowing economic industrial base of the region is reducing the share of employment in industry and changing the functioning of urban settlements from multi-functionality to mono-functionality. Moreover, the role of social services in city-forming and service needs of population is increasing significantly. As a result, towns and cities that had a prevailing industrial component that collapsed during the economic crisis turned into service centers for their surrounding areas. They have become either mono-functional or towns without express functional dominance. The effects of prolonged socio-economic degradation and lack of balanced regional policy for Ternopil' Oblast with one large city and other small towns (with populations of 3 thousand to 20 thousand people) were identified. Most towns experienced a narrowing of functions, of a transition from multi functionality to mono functionality of small urban settlements. Functional types of urban settlements and division of cities and urban settlements in the appropriate groups were based on the analysis of the structure of employment in the economy of the region. The socio-economic development of urban areas may be activated by the support of small and medium businesses mainly in manufacturing, promoting recreation and tourism, social services and innovation.*

Key words: city, settlement, functions, agricultural region, socio-economic development.

Актуальність теми дослідження. Зміни, що відбуваються у соціально-економічному розвитку країни та її регіонів, найпомітніше проявляються через зміну функцій окремих населених пунктів, трансформацію їхньої ролі у системах розселення. Посиліть увагу до питань функціонування поселень також зміна підходів до регіональної політики в світлі децентралізації та передачі низки управлінських функцій органам місцевої влади. Суспільно-географічні дослідження функціонування поселень за таких умов набувають особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Функції міст визначаються рівнем розвитку і структурою їх економічної бази. Позаяк ця база зазнала в останні роки значних змін, то й функції міст сильно змінилися. Про це свідчать дослідження, проведені сучасними українськими вченими, що займаються питаннями геоурбаністики (О. Гладкий, С. Ішук, 2013 [1]; М. Дністрянський, Н. Дністрянська, 2013 [2]; В. Нудельман, Ю. Палеха, О. Топчієв, І. Савчук, А. Мозговий, С. Маруляк, Л. Руденко, 2013 [3]; Л. Шевчук, 2013 [8] та ін.).

Метою дослідження є встановлення нових функцій міських поселень у системах розселення в аграрному регіоні.

Виклад основного матеріалу. Залежно від того положення, яке займає поселення у системі розселення, від обсягів його соціально-економічного потенціалу, процес розвитку поселень у системі розселення має неоднакову інтенсивність (швидкість), а їх зміст є різноплановим. Це спричиняє ситуацію, коли одні населені пункти (переважно міста) розвиваються інтенсивніше, а інші не можуть так розвиватися і обмежуються вирішенням якихось локальних завдань для забезпечення існування цих поселень.

На розвиток і функціонування поселень найбільший вплив має вид господарського освоєння території. Він визначає соціально-економічну базу розвитку поселень, тобто основні виробництва, що забезпечують їх функціонування. Тип соціально-економічної бази, її галузева структура і пропорції

визначають напрями й темпи розвитку населеного пункту, його економічні параметри. Рівень розвитку зумовлює величину доходів і ресурсів для життєдіяльності населення і розвитку поселення. Ті населені пункти, що мають нерозвинену економічну базу, поступово занепадають, рівень життя їх жителів значно нижчий, ніж у населених пунктах із розвинутою соціально-економічною базою.

Залежно від містоформувальних функцій міста можуть бути полі- або монофункціональними. При цьому містоформувальними є ті галузі, які визначають спеціалізацію населеного пункту (його "обличчя"). Інші галузі, що забезпечують життєдіяльність населення та міста загалом, є містообслуговувальними. Якщо містоутворювальна галузь одна, то місто є монофункціональним. Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 521 від 17.03.2000 р. "Основні напрями забезпечення комплексного розвитку монофункціональних міст", спеціалізацію таких міст визначають підприємства однієї-двох профільних галузей економіки, що формують дохідну частину бюджету міста, забезпечують функціонування соціальної інфраструктури та інших об'єктів життєзабезпечення населення [5, с. 112].

Монофункціональні міста можуть бути моноцентричними (містоформувальна галузь представлена одним підприємством), моногалузовими (існує декілька підприємств однієї галузі або тих, що сполучені єдиним виробничим ланцюжком). За сучасних умов соціально-економічної кризи відбувається зміна структури господарства міст, передусім зменшується виробнича діяльність і збільшується так звана невиробнича діяльність. Внаслідок цього міста (особливо малі) перетворюються у ділові центри для навколишньої території. Вони стають або монофункціональними, або містами без чітко вираженої функціональної домінанти.

Особливо ці зміни торкнулися агропромислових регіонів, в яких було 1-2 великих міста, а решта – малі. До таких належить Тернопільська область, в якій великим є обласний

центр, а всі інші міста мають людність переважно від 3 тис. до 20 тис. осіб.

Наприкінці ХХ ст. економічною базою міст Тернопільської області була промисловість, вона була містоформувальною для більшості міських поселень області. У кожному міському поселенні

було потужне підприємство харчової чи легкої промисловості, ремонтні підприємства. Вони поруч з іншими галузями формували структуру таких багатофункціональних міст, як Чортків, Кременець, Бережани, Тербовля, Бучач та ін.

Таблиця 1

Розподіл найманих працівників за галузями господарства у міських поселеннях Тернопільської області у 2013 р., %*

Міста і селища міського типу	Частка зайнятих у:				
	промисло- вості	будів- ництві	транспорті та зв'язку	сільському господарстві	соціальній сфері
Тернопіль	14,5	4,9	7,4	0,2	73,0
Бережани	25,4	5,1	5,9	4,6	59,0
Борщів	13,7	3,6	5,7	2,8	74,2
Мельниця- Подільська	9,8	8,1	17,0	29,1	36,0
Скала- Подільська	36,1	5,6	11,4	15,9	31,0
Бучач	17	4,6	5,1	13,5	59,8
Золотий Потік	15,2	6,8	5	9,6	63,4
Гусятин	11,9	4,1	7,7	4,4	71,9
Копичинці	10,7	2,3	9,2	7,9	69,9
Хоростків	32,0	5,5	6,3	3,2	53
Гримайлів	0,2	7,3	7,0	66,5	19
Заліщики	12,5	4,9	7,6	1,1	73,9
Товсте	5,4	10,0	34,7	29,3	20,6
Збараж	21,5	1,7	4,5	0,5	71,8
Вишнівець	8,3	7,4	23,0	1,9	59,4
Зборів	4,8	4,3	10,6	0,9	79,4
Заложці	37,2	4,3	12,6	9,2	36,7
Козова	22,1	5,4	11,1	3,6	57,8
Козлів	41,3	4,6	5,3	21,8	27
Кременець	25,4	4,3	7,6	3,6	59,1
Почаїв	16,4	4,9	7,6	22,1	49
Ланівці	24,8	4,7	7,7	7,4	55,4
Монастирська	16,7	6,8	9,0	2,7	64,8
Коропець	-	4,4	19,4	6,9	69,3
Підволочиськ	17,9	6,1	10,4	4,7	60,9
Скалат	35,2	3,5	8,0	22,8	30,5
Підгайці	9,0	6,2	9,1	26,3	49,4
Тербовля	10,5	1,9	7,0	1,8	78,8
Дружба	30,4	18,9	12,7	18,2	19,8
Микулинці	36,0	7,3	12,4	20,3	24,0
Велика Березовиця	40,1	5,2	13,2	15,9	25,6
Великі Бірки	5,9	5,0	9,2	8,6	71,3
Чортків	17,8	3,6	6,0	2,4	70,2
Заводське	64,5	3,7	4,6	6,6	20,6
Шумськ	17,9	4,1	6,2	19,6	52,2

* Розраховано за даними Головного управління статистики у Тернопільській області.

Найбільшим містом області було і залишається м. Тернопіль, у ньому проживає 217,5 тис. осіб. Це багатофункціональне місто, яке було в другій половині XX ст. основою формування Тернопільського промислового вузла. В ньому вироблялося понад 20 % промислової продукції області (машинобудування, легка, харчова, деревообробна галузі, виробництво будматеріалів). Потужні промислові підприємства (комбайновий завод, радіотехнічні заводи “Оріон”, “Сатурн”, електротехнічний завод “Ватра”, текстильний комбінат “Текстерно”) з багатотисячними колективами працівників були провідними у формуванні економічної бази міста. Їх ліквідація чи зменшення потужностей виробництва призвели до зменшення ролі промисловості у функціонуванні міста.

Залишаючись найбільшим в області промисловим центром, місто значно зменшило обсяги промислового виробництва, змінилась його галузева і управлінська структури (табл. 1). Зараз на території міста зосереджено 63 % промислових підприємств (переважно малі) і 70 % промислово-виробничого потенціалу області.

Але більшість із підприємств нині є малими і середніми (в докризовий період – великі: “Ватра”, “Комбайновий завод”, “Текстерно”, “Оріон”, “Сатурн” та ін.). Існує ситуація, коли в місті наявні галузі так званої “старої” і “нової” економіки з різною кон’юнктурою на їхні товари й послуги. На території міста функціонує понад 2,5 тис. малих підприємств (49 % від таких в області), лише незначна частина з них – у промислових галузях. Найбільше таких підприємств у переробній промисловості, передусім харчовій, а також у гумовотехнічній, машинобудівній (виробництво електричного і електронного устаткування), меблевій, текстильній тощо [4, с. 107].

У місті постійно збільшується кількість підприємств, що займаються будівництвом, виготовляють різноманітні будматеріали, таких в 2013 р. було більше 550. Ця галузь дещо зменшила обсяги виробництва в останні роки, коли посилились кризові процеси в економіці, але вже у 2010 р. знову почала нарощувати ці обсяги.

Місто Тернопіль – важливий транспортний вузол області. Через нього проходять шляхи державного значення, що сполучають Київ із Чопом, Львовом, Чернівцями, міста Східної України зі Львовом та іншими містами. У межах області Тернопіль сполучений за допомогою залізниці із Чортковом, Бережанами, Заліщиками, Зборовом, Ланівцями, Збаражем, Гусятином та ін., а за допомогою автомобільних доріг – з усіма містами і селищами області, багатьма селами.

На території міста знаходяться 128 автотранспортних підприємств із загальним парком близько 2,3 тис. легкових і 3,9 тис. вантажних автомобілів (дані на початок 2013 р.). Ними перевозиться 36 % від загального обсягу вантажів, перевезених автомобільним транспортом області. Обсяги вантажообороту автотранспорту м. Тернополя становлять близько 38 % від цього показника в області. У

приватній власності знаходиться понад 45,6 тис. легкових автомобілів (37 % від таких в області).

Все більша роль м. Тернополя як центра обслуговування населення всієї області. Цьому сприяє розвиток сфери послуг, передусім видавничої діяльності, торгівлі, освіти, науки, культури, охорони здоров’я. Це зумовлено розташуванням у межах міста значної кількості підприємств, закладів і установ, які надають послуги вищої освіти, оптової торгівлі, спеціалізованої медичної допомоги, здійснюють управлінську, фінансову діяльність, інжиніринг та надають послуги підприємцям. Так, із 14 наукових установ області 12 розміщено в обласному центрі, тут функціонують три вищі навчальні заклади I і II рівнів акредитації та чотири – III і IV рівнів акредитації, в них навчалось, відповідно 31 % і 92 %, або, загалом, 88 % від усіх студентів, що навчаються в області.

У Тернополі зосереджена 1/3 частина підприємств роздрібної торгівлі області, тут надаються найбільші обсяги послуг населенню (близько 30,9 % від загального обсягу в області). Серед них переважають послуги пошти і зв’язку, пасажирського транспорту, торгівлі, інжинірингу, операцій з нерухомістю та ін.

Завдяки зосередженню у м. Тернополі медичних закладів обласного значення (обласної лікарні, спеціалізованих диспансерів, санітарно-епідеміологічних станцій), а також приватних клінік, що надають спеціалізовану допомогу, місто є центром медичного обслуговування для жителів області.

Отже, маючи найбільший в області демографічний і соціально-економічний потенціал, м. Тернопіль виділяється в окремий функціональний тип серед поселень області.

Друга група поселень – районні центри. Вони становлять 50 % від загальної кількості міських поселень області, в них проживає 38,9 % міського населення області. Вони відрізняються за кількістю населення.

Більшість із них має людність від 5,1 до 20,0 тис. осіб, тільки у м. Підгайці – 2,9 тис. осіб, а в містах Кременець і Чортків – понад 20,0 тис. осіб.

Районні центри, маючи подібний набір установ і закладів районного значення, дуже відрізняються між собою за особливостями розвитку виробництва і сфери послуг. Про це певною мірою свідчить розподіл працівників у галузях господарства (див. табл. 1).

Серед райцентрів найбільшими є м. Чортків і м. Кременець. Містоформувальними у них, як і раніше, є промисловість (відповідно 18,7 % та 24,6 % зайнятих) та сфера послуг (відповідно 69,8 % та 59,6 %), хоча в цих галузях відбулися великі зміни. На зміну великим підприємствам (“Ватин” у Кременці, кондитерська і перо-пухова фабрики у Чорткові) з’явилися малі підприємства у будівельній, деревообробній, харчовій промисловості.

Ці зміни є характерними для інших районних центрів області. Промисловість ще залишилася містоформувальною галуззю у містах Бережани, Бучач, Терехів (харчова промисловість), Ланівці,

Збараж [4, с. 108].

У районних центрах зосереджені підприємства і установи районного значення для обслуговування сільського господарства, соціальної і управлінської інфраструктури (районні адміністрації та ради, фінансові установи, податкова та соціальні служби, суд і прокуратура, управління зв'язку, освіти і культури тощо).

У багатьох містах розвивається рекреаційна й освітня діяльність, ці галузі поступово стануть потужними містоформувальними поруч з промисловістю (а іноді і замість неї). Сприятливі природні умови (мінеральні води, кліматичні ресурси) є основою для розвитку відпочинково-оздоровчої рекреації у м. Заліщики та смт Гусятин, ці галузі поступово замінюють містоформувальну промисловість у цих поселеннях.

Наявність у таких поселеннях середніх спеціальних і вищих навчальних закладів (у Кременці – педагогічний інститут, медичне училище, ліцей, у Теробовлі – вище училище культури, у Бережанах – інститут агробізнесу, у Бучачі – християнський колегіум, інститут менеджменту, у Чорткові – медичне училище, педагогічний коледж, інститут Тернопільського національного економічного університету), а також пам'яток архітектури і культури перетворює ці містечка в освітні та культурні центри, місця відпочинку не тільки місцевого населення, а й людей з інших регіонів України. Цьому сприяє відновлення старовинних будівель – пам'яток історії та архітектури, організація масових заходів (фестивалів, виставок, змагань, концертів, урочистих зібрань для населення області) та відзначення пам'ятних дат, вшанування відомих особистостей тощо.

У зв'язку з розвитком міст як ділових, культурно-освітніх та рекреаційних центрів посилюється роль торгівлі у містоформуванні. Ця галузь має значення не тільки для самого населеного пункту, але й для поселень району. Тому рівень забезпечення цих поселень закладами торгівлі високий (перевищує нормативи на 70 %) [4, с. 111].

Окремий тип міських поселень – це міста і селища міського типу, які виконують роль центрів обслуговування населення. Серед них велика група поселень, які в минулому були районними центрами (Козлів, Микулинці, Скалат, Гримайлів, Мельниця-Подільська, Коропець, Залізці, Вишнівець). У кожному з них були промислові підприємства, комплекс закладів із обслуговування населення і господарства району. Тепер у багатьох із них промислові підприємства майже не функціонують. Населення зайняте переважно у сфері послуг та сільськогосподарській діяльності.

У селищах міського типу висока зайнятість людей у сільському господарстві, найвища вона у Мельниці-Подільській, Гримайлові, Козлові, Коропці. Зайнятість у цій галузі є значно вищою, ніж у докризовий період за показниками частки зайнятих, але нижчою за абсолютними показниками; це пов'язано з трансформаційними процесами в сільському господарстві та промисловості.

Є в області селища міського типу, які є промисловими центрами, – Дружба, Заводське, Скала-Подільська, Велика Березовиця. Економічна база цих поселень – це в основному промисловість будматеріалів і цукрова промисловість.

В окремих поселеннях (Микулинці, Золотий Потік) розвивається рекреація, тут функціонують курорти для населення області, є лікарні, поліклініки. Ця галузь поступово перетворюється у містоформувальну в смт Вишнівець та Микулинці.

Своєрідною базою розвитку м. Почаєва є паломництво та сакральний туризм, сільськогосподарська діяльність (виращування ягід та овочів), а м. Хоросткова – наука (дендропарк і виробничо-наукове об'єднання “Еліта”).

Для всіх поселень названого типу селищеформувальною галуззю є охорона здоров'я. Лікарні та амбулаторії розраховані на обслуговування не тільки жителів свого селища, але й навколишньої сільської місцевості. Але в умовах соціально-економічної кризи деякі з лікарняних закладів функціонували не на повну потужність внаслідок обмеженого фінансування їх діяльності. А населення селищ міського типу і сіл обслуговуються у районних та обласних медичних закладах.

Отже, міські поселення Тернопільської області можна об'єднати у такі функціональні типи:

1) обласний центр – багатофункціональне місто, промисловий, транспортний, культурно-освітній центр (м. Тернопіль);

2) районні центри:

а) багатофункціональні міста, у яких виражені промислові, транспортні й освітні функції (Кременець, Чортків);

б) міста і селища міського типу, в яких є комплекс установ районного значення та розвинені культурно-освітні чи рекреаційні функції (Бережани, Борщів, Гусятин, Заліщики, Теробовля, Збараж);

в) міста і селища міського типу з комплексом установ районного значення, слабо вираженими промисловою і транспортною функціями (Бучач, Зборів, Ланівці, Підволочиськ);

г) міські поселення з комплексом установ районного значення (Зборів, Козова, Монастирська, Підгайці, Шумськ);

3) центри обслуговування місцевого населення:

а) одногалузеві промислові центри з відносно добре розвинутою сферою послуг (Велика Березовиця, Копичинці, Хоростків, Скалат, Скала-Подільська, Залізці);

б) міста і селища, які втратили промислові функції і розвинули рекреаційну галузь (Почаїв, Микулинці);

в) селища, в яких сфера послуг (торгівля, освіта, охорона здоров'я) виконує міжпоселенні функції (Заводське, Дружба, Вишнівець, Золотий Потік, Великі Бірки, Коропець, Гримайлів, Мельниця-Подільська).

Зміна функцій міських поселень полягає, насамперед, у зменшенні їх диверсифікації, у скороченні виробничих функцій і посиленні так

званих невиробничих (або соціальних) функцій. У процесі трансформації відмерли ті галузі і виробництва, які були неперспективними в час ринкових змін, з'явилися нові форми господарювання, які змінили "обличчя" поселень. Сьогодні важливо для кожного населеного пункту вибрати стратегію розвитку, яка враховувала б наявний ресурсний потенціал, інвестиційні можливості.

Для активізації соціально-економічного розвитку міських поселень необхідним є: створення нових невеликих підприємств з переробки сільсько-господарської і лісової сировини, виробництва будматеріалів, легкої промисловості, які були б конкурентоспроможними на ринку товарів, модернізація та реконструкція окремих наявних підприємств, інноваційна діяльність; розвиток туризму, сфери послуг та ін. Ці населені пункти стануть своєрідними "полюсами зростання" для навколишньої території. Їхня роль зросте у процесі проведення реформи адміністративно-територіального устрою, вони стануть центрами територіальних і районних громад. Водночас вони стануть центрами інноваційних технологій та інформаційними центрами. Першочерговий розвиток матиме при цьому обласний центр та міста, які розміщені на головних планувальних осях регіону. Необхідна перебудова економічної бази міських поселень шляхом ліквідації неперспективних виробництв,

розвитку інноваційних галузей. У цьому значна роль відводиться малим і середнім підприємствам, які використовували б резервні трудові ресурси, а також галузям сфери послуг міжпоселенного значення.

Висновки. Трансформація суспільних відносин і зміна соціальної та економічної баз розвитку господарства за умов тривалої економічної кризи призвела в агропромисловому регіоні до зміни функціонування міських населених пунктів, переходу від багатофункціональності до монофункціональності міст. Такі зміни супроводжувалися різкою зміною містоформувальних та містообслуговувальних функцій – від вираженої промислової до переважаючої соціальної. Таким чином, поряд із усуненням неконкурентних за нових умов промислових підприємств, відбулося підвищення ролі сфери послуг, як з точки зору зайнятості населення, так і частки у валовому регіональному продукті. Проте у процесі трансформації низка міст, які в минулому опирались на 1-2 галузі промисловості, з їх занепадом позбулись виражених функціональних домінант і стали центрами ділового обслуговування навколишніх сільських територій.

Розвиток міських поселень у регіоні у майбутньому залежатиме від обраної стратегії та відбуватиметься за умови здійснення послідовної регіональної політики держави, децентралізації управління, демократизації суспільних відносин.

Література і джерела

1. Гладкий О. В. Географія міст. Геоурбаністика : підручник [текст] / О. В. Гладкий, С. І. Ішук ; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2014. – 300 с.
2. Дністрянська Н. І. Дуже малі міські поселення Львівської області: суспільно-географічний потенціал та перспективи розвитку : монографія [текст] / Н. І. Дністрянська, М. С. Дністрянський. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 198 с.
3. Изменения городского пространства в Украине [текст] / Под ред. Л. Г. Руденко. – К. : Реферат, 2013. – 160 с.
4. Ілляш І. Д. Соціально-економічний розвиток поселень агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства / І. Д. Ілляш, Д. В. Ткач. – Тернопіль : Вектор, 2013. – 205 с.
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 17.03.2000 р. № 521 від 17.03.2000 р. "Основні напрями забезпечення комплексного розвитку монофункціональних міст" [текст] // Офіційний вісник України. – 2000. – № 12. – С. 112-113.
6. Статистична інформація [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України ; Головне управління статистики у Тернопільській області. – Режим доступу : <http://www.te.ukrstat.gov.ua/statinfo.html>.
7. Ткач І. Зміна функцій поселень давньоосвоєного агропромислового регіону в умовах трансформації суспільства [текст] / Ірина Ткач // Часопис соціально-економічної географії. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – Вип. 10 (1). – С. 196-200.
8. Шевчук Л. Т. Проблеми та перспективи розвитку малих міст Карпатського регіону [текст] / Л. Т. Шевчук, С. Д. Щеглюк // Регіональна економіка. – 2013. – № 1(67). – С. 211-213.

Стаття надійшла 19.09.2014 р.

МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ ТА ГЕОПРОСТОРОВИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ СПОРТИВНОГО ТУРИЗМУ

У статті розглянуто статистичні підходи Всесвітньої туристської організації (UNWTO) до визначення показників, які характеризують розвиток спортивного туризму в світі. За відсутності конкретних статистичних показників розвиток спортивного туризму в світі проаналізовано за непрямими ознаками – через спільну доповідь UNWTO та Торгівельної асоціації пригодницького туризму щодо розвитку цього виду туризму, за публікаціями туристських видань, популярністю пригодницьких турів, реалізацією товарів для спортивного туризму та активної рекреації. Геопросторові аспекти розвитку спортивного туризму визначено через представництво країн у міжнародних туристсько-спортивних організаціях. Із цього аналізу можна зробити висновок, що спортивний туризм – це вагомий сектор світового туризму (як за кількісними, так і за економічними показниками), що динамічно розвивається, насамперед, внаслідок соціальної затребуваності; його розвиток набуває геопросторових масштабів.

Ключові слова: види туризму, спортивний туризм, природний туризм, пригодницький туризм.

Oleksandr Kolotukha. Macroeconomic and geospatial analysis of the development of sports tourism. This article deals with statistical approaches of the World Tourism Organization (UNWTO) to the definition of indicators characterizing the development of sports tourism in the world. On account of absence of specific statistical indicators the development of sports tourism in the world has been analyzed according to circumstantial evidence: with the help of the joint report of UNWTO and Adventure Travel Trade Association concerning the development of this kind of tourism, publications of popular tourist editions, popularity rating of adventure tours among other tours, and the sale of goods for sports tourism and active recreation. Research at George Washington University and Xola Consulting determined that profit from adventure tourist travel amounted to \$263 billion in 2013. It accounts for 18.7 % of the revenues of the world tourist market. Geospatial aspects of the development of sports tourism have been identified through the representation of countries in the international tourist and sports organizations. Our analysis of countries represented in 12 international organizations showed that 143 countries around the world have sports tourism and active forms of sports recreation. From this analysis it can be concluded that, to date, sports tourism appears to be a significant sector of world tourism both by the number of travelers and economic indicators. It is developing dynamically due to its social demand in the first place, and its development is taking on global scale.

Key words: kinds of tourism, sports tourism, nature tourism, adventure tourism.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Спортивний туризм – це вид активної рекреаційно-туристської діяльності, яка здійснюється в незайманому або слабозміненому природному середовищі і полягає у проходженні туристських спортивних маршрутів з подоланням різноманітних перешкод природного середовища (перевалів, вершин, порогів, каньйонів, печер, боліт тощо) різними засобами пересування із використанням спеціальних технічних прийомів і спорядження [1, с. 12]. До категорії спортивного туризму ми відносимо активний туризм, пригодницький туризм, екстремальний туризм та види активної спортивної рекреації (альпінізм, скелелазіння, льодолазіння, яхтинг, дайвінг та ін.).

У геопросторовому вимірі спортивний туризм стає все більш вагомим сегментом світової туристської галузі, впевнено займаючи за показниками розвитку третє місце після відпочинково-розважального та пізнавального туризму. За оцінками Всесвітньої туристської організації (UNWTO) та організацій, що займаються розвитком активних форм туризму та рекреації, на його частку

припадає більше 10 % туристського ринку світу, а темпи збільшення туристських подорожей з активними засобами пересування перевищують середні темпи зростання туризму загалом і становлять 5-7 % щорічно. До цього напрямку туризму долучаються люди різного віку та професій, що мають неоднакове сімейне та громадське становище. Спеціалісти пояснюють феномен спортивного туризму зміною моралі та смаків, що відбулася за два останні десятиріччя. Пріоритетний напрям розвитку спортивного туризму в світі визначила “Міжнародна хартія спортивного туризму”, прийнята на конгресі Міжнародної туристсько-спортивної спілки в Москві у 1991 році. В ній, зокрема, визначено, що спортивний туризм як всеохоплююча форма оздоровчого, спортивного, пізнавального туризму та мандрівок є найефективнішим напрямом сучасного розвитку світового туризму [2].

Тому для прогнозування розвитку спортивного туризму в світі актуальним є макроекономічний та геопросторовий аналіз такого розвитку, забезпечення теоретико-методологічними

дослідженнями геопросторової організації і розвитку спортивного туризму у відповідності з вимогами сьогодення.

Мета дослідження. Метою дослідження є макроекономічний та геопросторовий аналіз розвитку спортивного туризму для подальшої розробки соціально-географічної моделі функціонування і розвитку цього важливого сегмента туристської галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливим для нашого дослідження є визначення макроекономічних показників розвитку спортивного туризму. Саме вони дозволяють визначити місце цього сегмента світової туристської галузі, побачити динаміку його розвитку, визначити просторові межі явища. Як відомо, UNWTO щорічно підводить підсумки розвитку міжнародного туризму за двома показниками: числом міжнародних прибуттів та прибутками, отриманими від міжнародного туризму. Також відомо, що окремої видової статистики UNWTO не проводить, тому виокремити сегмент туристів, що подорожують переважно з туристсько-спортивними цілями, дуже складно. UNWTO донедавна виокремлював такі основні цілі туристських поїздок:

- дозвілля, рекреація, відпочинок;
- відвідування знайомих і родичів;
- ділові та професійні цілі;
- лікування;
- релігія / паломництво;
- інші.

Таким чином, констатуємо, що сфера діяльності, на яку поширюється поняття “туризм”, неухильно розширюється. Відповідно й кількість видів туризму постійно зростає. Але виходить, що самій UNWTO, яка пропонує визначати межі туризму за контингентом споживачів, а не переліком споживаних ними товарів і послуг, скласти список видів економічної діяльності, пов’язаних із задоволенням попиту на туристські поїздки, простіше, ніж класифікувати ці подорожі і розбити їх за видами туризму. Список таких видів економічної діяльності під назвою “Стандартна міжнародна класифікація видів діяльності в туризмі” у UNWTO був складений ще в першій половині 90-х років XX століття. Але і ці нові рекомендації, затверджені Статистичною комісією ООН, не дають відповіді на багато питань, що виникають у зв’язку з систематизацією видів туристських подорожей. У тому числі, на питання про визначення самого поняття “вид туризму”. Теоретично ясно, що це вид подорожей, який, по-перше, належить до категорії туристських, і, по-друге, відрізняється від інших за метою поїздки, способом пересування чи іншими критеріями. Але навіть перелік цих цілей залишається відкритим. Тому детальної систематизації самих туристських подорожей за видами туризму так і не з’явилося.

На сьогодні статистичні показники, які публікуються в найпопулярнішому щорічному статистичному збірнику UNWTO “Compendium of Tourism Statistics”, є інформацією про туризм у 204-х країнах, зведеною у три основні групи:

- 1) відпочинок, рекреація і дозвілля;
- 2) ділові й професійні цілі;
- 3) інші цілі [3].

Зрозуміло, спортивний туризм потрапляє у першу класифікаційну групу. Однак при цьому експерти UNWTO зі статистики туризму радше виділяють категорії “екологічний туризм” і “пригодницький туризм”.

Стан із змістовним наповненням терміну “екологічний туризм” ускладнюється використанням великої кількості споріднених та подібних за змістом термінів: “природний туризм”, “м’який туризм”, “зелений туризм”, “відповідальний туризм”, “агротуризм” тощо. Необхідно також відзначити, що заплутаність та неоднозначність терміну не дозволяє отримати точні статистичні дані і про розвиток самого екотуризму. Тому експерти UNWTO в підрахунку прибуттів і надходжень від різних видів туризму використовують поняття “туризм, зорієнтований на природні туристські ресурси”, або “природний туризм” (nature based tourism), до нього, звісно ж, належить і спортивний туризм.

Термінологічним аналогом спортивного туризму на Заході можна вважати пригодницький туризм, який згідно з висновками експертів UNWTO, зробленими за результатами масштабних досліджень, належить до групи найпопулярніших туристських напрямів останніх років. За оцінками експертів, у найближчі 10 років ця ніша туристської галузі буде бурхливо розвиватися і демонструвати відмінну динаміку зростання.

Власне пригодницький туризм почав набирати популярність після Другої світової війни – тоді вперше туристи почали використовувати “в мирних цілях” різні предмети з військового інвентарю: намети, рафти, джипи. Дуже швидко цей напрям набув усіх ознак справжньої індустрії – з’явилися спеціалізовані туристські компанії, виробники спорядження, тематичні засоби масової інформації і навіть органи саморегулювання (фонди, асоціації, клуби тощо). Сьогодні пригодницький туризм – це все ще досить невелика ринкова ніша, але в той же час, це один з тих сегментів, що найбільш динамічно розвиваються. Деякі країни, наприклад, Нова Зеландія та Індія, завдяки пропозиції пригодницьких турів забезпечують собі до 40 % планового в’їзного турпотоку. Активно розвивають даний напрям і країни Латинської Америки – Мексика, Бразилія, а також Африки – Кенія, Намібія.

Отже, окремої статистики щодо спортивного туризму UNWTO до останнього часу не проводила. Тому за відсутності конкретних статистичних показників розвиток спортивного туризму у світі слід аналізувати за непрямими ознаками – через увагу до цього сегменту світового туризму UNWTO, через доповіді, міжнародні форуми, конференції тощо, публікації популярних туристських видань, зростання популярності пригодницьких турів, динаміку реалізації товарів для спортивного туризму та активної рекреації.

Вагомим визнанням цього сегменту світової туристської галузі стала спільна публікація UNWTO і Торгівельної асоціації пригодницького туризму

(АТТА) “Глобальної доповіді з пригодницького туризму” від 4 листопада 2014 року. Створена в 1990 році, АТТА є асоційованим членом UNWTO і об’єднує понад 900 агентів у 80 країнах світу. Її членами головним чином є туроператори, управління з туризму, спеціалізовані агенти та об’єкти розміщення, безпосередньо зацікавлені у сталому розвитку пригодницького туризму. Глобальна доповідь – це фактично перше звернення UNWTO до теми активного туризму, точніше, до одного з його складників – пригодницького туризму, вона дає уявлення про тісні взаємозв’язки між пригодницьким туризмом та відповідальним туризмом [4].

Ключовий внесок у підготовку цієї доповіді внесла АТТА, щоби привернути увагу цього глобального сектору туризму до основоположних цінностей відповідального туризму. Ця доповідь дозволяє учасникам туристського процесу працювати на основі загального розуміння в одній з найбільш прогресивних форм туризму, яка, як сподіваються обидві організації, стане стандартом індустрії. У доповіді, що налічує вісім розділів, міститься огляд нинішнього стану пригодницького туризму, історія його виникнення, а також обговорюються його нинішні тенденції та актуальні питання.

Генеральний секретар UNWTO Таліб Ріфаї у вступному слові відзначив, що “ця доповідь містить критичний аналіз одного з найбільш динамічних сегментів, що грають роль рушійної сили у забезпеченні зростання туризму. Крім того, за умови забезпечення вмілого і відповідального управління пригодницький туризм пропонує ефективні можливості для розвитку країнам, що проводять пошук нових і стійких джерел зростання” [4, с. 6]. “Ця доповідь означає визнання UNWTO вкладу пригодницького туризму в забезпечення сталого майбутнього туризму”, відзначив президент АТТА Ш. Стоуел. “Він надає основу, підкреслюючи потенціал для туристських напрямків у всьому світі, що проводять пошук шляхів створення стійких економічних моделей туризму, які захищають людей і місця” [4, с. 82].

У доповіді відзначається, що туризм є одним із секторів світової економіки, що найшвидше розвиваються, а пригодницький туризм є одним з його складників, які розвиваються найшвидше. Все частіше країни на всіх етапах економічного розвитку обирають пригодницький туризм для зростання ринку, визнаючи його екологічну, культурну та економічну цінність.

На сьогоднішній день жодного визначення пригодницького туризму за версією UNWTO не існує, однак АТТА визначає *пригодницький туризм* як подорож, яка включає в себе принаймні два з таких трьох елементів: фізичну активність, перебування у навколишньому природному середовищі та культурне занурення. При цьому визначення пригодницького туризму вимагає тільки двох з цих компонентів. Поїздки, які включають усі три складники, як правило, дозволяють туристам мати повний досвід подорожі з пригодами. Наприклад, поїздка до Перу, яка включає трекінг (фізична

активність) через перевал Мачу-Пікчу (природне середовище) і справжню взаємодію з місцевими жителями та / або корінним населенням (культурне занурення) [4, с. 10]. Тому, за версією АТТА, до категорії пригодницьких подорожей потрапляють не тільки активні туристські подорожі з визначених нами видів та підвидів спортивного туризму, а й інші, не класифіковані нами види туризму. Можна погодитися з версією АТТА, що поняття “пригода” та “екстремальність” є суб’єктивними. Адже пригода буде завжди суб’єктивним терміном для самих мандрівників, бо вона тісно пов’язана з його особистим досвідом. Подорож для одного може здатися буденною, для іншого ж – екстремальною. Туристи встановлюють свої межі культурного, фізичного і географічного комфорту, та ці межі різні для кожної людини.

Натомість, АТТА поділяє пригодницькі туристські подорожі щодо навколишнього природного середовища на три категорії: “важкі”, “легкі” та інші види. Види діяльності та їх пригодницьку класифікацію згідно з АТТА представлено в табл. 1.

Отже, крім “традиційних” з нашого погляду видів спортивного туризму (за винятком автотуризму), АТТА включає в категорію пригодницького туризму види активної рекреаційної діяльності, які використовують технології спортивного туризму (кемпінг, екологічні поїздки, риболовля, полювання, сафарі, орієнтування, серфінг, археологічні та орнітологічні експедиції), а також інші види діяльності, які можуть використовувати окремі форми активної туристської діяльності (прогулянки, пішохідні екскурсії тощо).

У своїй доповіді АТТА виділяє й інші види активного туризму, які близькі до пригодницького: сталий туризм, природоохоронний туризм, відповідальний туризм, туризм для бідних (соціальний), волонтерський туризм, геотуризм тощо, відзначаючи що предметні поля цих видів можуть перекриватися та накладатися.

Важливим, з нашого погляду, є економічний блок доповіді. Пригодницькі туристи готові платити за захоплюючі та справжні переживання. Оператори пригодницького туризму повідомляють, що така подорож становить в середньому 3000 \$ витрат на одну особу з середньою тривалістю мандрівки 8 днів. Витрати на подорож залежать від тривалості, рівнів розкоші та активності, напрямків і відстаней від стартової точки подорожі до її місця призначення. При цьому відзначимо, що середні витрати на подорож в купально-пляжному та пізнавальному туризмі становлять 1000-1200 \$. У більшості країн, що розвиваються, які спеціалізуються на купально-пляжному та пізнавальному туризмі, за оцінками туроператорів з кожних 100 \$ витрат у країні залишається лише близько 5 \$ (5 %). Натомість, за оцінками опитаних АТТА операторів пригодницьких турів 65,6 % від загальної вартості поїздки від пригодницьких турів залишається в пункті призначення [4, с. 11]. Так, вартість лише дозволу для сходження на Еверест оцінюється у 2015 році в 11 000 \$ на людину. Коли ж додати всі

інші фактори, такі, як навчання, спорядження, авіаквитки, гіді тощо, середня загальна вартість для сходження на Еверест становитиме близько 48 000 \$

на особу, а з використанням шерпів – 55 000 \$. Це вартість сходження в складі групи. Соло-сходження буде коштувати 60 000 \$, а з шерпами – 85 000 \$.

Таблиця 1

Види пригодницького туризму за класифікацією АТТА

<i>“Важкі” види</i>	<i>“Легкі” види</i>	<i>Інші види</i>
1. Альпінізм (скельний, льодовий, гірський туризм)* 2. Спелеоподорожі* 3. Трекінг (пішохідний туризм)* 4. Велосипедний туризм *	1. Бекпекінг* 2. Кемпінг 3. Каньйонінг* 4. Екотуризм* 5. Екологічні поїздки 6. Навчальні програми 7. Риболовля 8. Хайкінг* 9. Кінний туризм* 10. Полювання 11. Каякінг* 12. Орієнтування 13. Рафтинг* 14. Наукові експедиції 15. Сафарі 16. Мореплавання (вітрильний туризм, яхтинг)* 17. Дайвінг* 18. Сноркелінг* 19. Катання на лижах (лижний туризм, скітуринг, сноубординг*) 20. Серфінг 21. Волонтерський туризм 22. Археологічні експедиції 23. Орнітологічні подорожі	1. Поїздки на фестивалі та свята 2. Круїзи 3. Культурні поїздки 4. Пізнання місцевих мешканців 5. Вивчення нової мови 6. Прогулянкові тури 7. Відвідини друзів / сім'ї 8. Відвідини історичних пам'яток

*Види пригодницької діяльності, визначені нами як види та підвиди спортивного туризму

Натомість, існує значна категорія туристів, які максимально мінімізують свої витрати на подорож, витрачаючись лише на перельоти та під'їзди. Вони витрачають менше грошей, тому що мають своє власне обладнання й спорядження і можуть не просити комерційної підтримки, щоб практикувати свою діяльність, шукають місця, в які важко отримати доступ, організовують ночівлі у своєму таборі, самостійно харчуються або використовують свій транспорт.

При цьому туристи-екстремали витрачають більше грошей на специфічне для обраного виду активного туризму обладнання та спорядження, тому що вони цінують бренди, які відповідають їх вельми специфічним потребам. Так, вартість екіпірування дайвера обраховується у 1500 \$, а гірський велосипед (маунтінбайк) може коштувати до 10 000 \$.

Важливим, з нашого погляду, стало проведене АТТА дослідження контингенту пригодницьких туристів. За даними дослідження ринку екстремального туризму у 2013 році 57 % шукачів пригод були чоловіками і 43 % – жінками. При цьому, щорічне дослідження ринку традиційного купально-пляжного туризму встановило, що у 2014 р. 53 % туристів становили жінки, а 47 % – чоловіки. Надалі з'ясувалося, що принаймні 37 % шукачів пригод вже

мають вищу освіту, 11 % мають професійний ступінь, а доходи фізичних осіб на одного пригодницького туриста становлять в середньому 46 800 \$ за рік. Для порівняння: середній показник ВВП на душу населення у Німеччині становить 45 090 \$ за рік.

Більша частина пригодницьких туристів (71 %) вибирають для подорожей міжнародні поїздки. Відповідно 29 % туристів подорожують у межах своєї країни. Невелика частина пригодницьких мандрівників подорожують наодинці, 37 % – з чоловіком або партнером, 21 % – у складі групи, а 30 % – зі своїми сім'ями, включаючи дітей [4, с. 15]. Ще однією особливістю цього контингенту туристів є їхня географічна мобільність – підкоривши якусь вершину чи печеру, подолавши складну річку в одному регіоні світу, вони надалі підкорюють інші географічні райони світу, часто виступаючи першовідкривачами.

Ще одним важливим результатом опитування АТТА стало використання екстремальними туристами професійних туристських послуг. Виявилося, що 56 % таких туристів організовують свої послуги самотужки, до послуг туроператорів та турагентів звертаються лише 17 % респондентів, решта 27 % використовують традиційні туристські послуги лише частково [4, с. 15].

Статистика туризму поряд зі статистикою туристських потоків включає другий, не менш важливий розділ, його економічну складову – статистику туристських доходів і витрат. Він охоплює вартісні оцінки туризму, необхідні при вивченні його впливу на національну економіку, зокрема платіжний баланс країни, а також для характеристики секторів самої індустрії туризму.

Що ж до показника прибутків, отриманих від міжнародного пригодницького туризму, то АТТА проводила декілька досліджень. У 2010 році перше дослідження розмірів ринку глобального пригодницького туризму було проведено за дорученням АТТА університетом Джорджа Вашингтона та фірмою Ксола Консалтинг. Було встановлено, що глобальна вартість пригодницького туризму склала 89 млрд дол. США. Це становило 9,7 % прибутків світового туристського ринку. Дослідження було повторено у 2013 році і виявлено, що прибуток від пригодницьких туристських подорожей склав 263 млрд дол. США, або 18,7 % прибутків світового туристського ринку. Зростання за три роки склало 195 %. Таке значне зростання пояснювали збільшенням кількості міжнародних відправлень, збільшенням кількості туристів, що вибирають пригодницькі подорожі, збільшенням середніх витрат туристів. За твердженням дослідників, у 2013 році 42 % усіх міжнародних туристів зазначили однією з цілей подорожі саме пригодницький туризм. Було визначено, що 69 % міжнародних пригодницьких подорожей припало на Європу, Північну та Південну Америку. UNWTO прогнозує, що до 2030 року 57 % прибутків буде припадати на країни, що розвиваються. Одна з причин цього – саме розвиток пригодницького туризму [4, с. 20].

Отже, кількість туристів, які захоплюються екстремальними, пригодницькими подорожами, точно оцінити неможливо. Але з популярних туристських публікацій, присвячених даній тематиці, відомо, що у Європі близько 30 % туристів хоча б один раз у тиждень виїжджають на трекінг, джип-сафарі, рафтинг, яхтинг тощо. А в таких країнах, як США, Канада, Австралія, Нова Зеландія відсоток активних туристів ще вищий. З економічним розвитком суспільства збільшується кількість видів відпочинку (в тому числі активного і екстремального), а також число людей, які бажали урізноманітнити дозвілля незвичайними враженнями.

Підтвердження цьому є аналіз популярності турів. Так, для любителів пригодницького туризму експерти тематичних зарубіжних засобів масової інформації склали своєрідний “маршрутний лист” на 2012 рік, згідно з яким можна охопити все краще, що пропонували шукачам пригод Європа, Азія, Америка і Африка. Це:

1) зимовий Єллоустон: як стверджують очевидці, в цьому національному парку США зима особливо красива (пішохідний та лижний туризм);

2) дельта ріки Окаванго (Ботсвана): почути биття серця Африки можна тільки під час подорожі

на каное (водний туризм);

3) подорож уздовж Великого шовкового шляху: велосипедний маршрут Шанхай-Стамбул вважається мрією будь-якого любителя пригод (велосипедний туризм);

4) гімалайське сходження: гори Непалу варті того, щоб відправитися у справжню експедицію (гірський туризм та альпінізм);

5) гірські горили в Руанді: знавці стверджують, що заради зустрічі з цими рідкісними приматами варто витратити час на довгу дорогу через джунглі в національний парк Virunga Volcanoes (пішохідний туризм);

6) Ваханський коридор в Афганістані: проїхатися колишньою буферною зоною між двома імперіями – Британською і Російською – це все одно, що здійснити подорож у часі (автомобілотуризм);

7) острів Різдва: загадкові статуї і природу унікальної краси краще оглядати під час велосипедного туру (велосипедний туризм);

8) дайвінг на Мальдівах: трохи традиційний маршрут, але, тим не менш, один з найбільш видовищних (дайвінг);

9) пустеля Гобі в Монголії: любителів пригод чекають три тижні серед безкраїх степових просторів, піщаних дюн і величних стародавніх руїн (автомобілотуризм);

10) до Південного полюсу на лижах: варіант для тих, хто заради нових відчуттів і вражень готовий переносити сильні морози, виснажливі переходи і значні фізичні навантаження (лижний туризм).

Бачимо, що з десяти найпопулярніших пропозицій дев'ять стосуються різних видів спортивного туризму.

Отже, беручи до уваги, що спортивний туризм охоплює приблизно 10-відсотковий сегмент світового туристського потоку, його можна оцінити приблизно у 100 млн туристів, які щорічно вирушають з переважно туристсько-спортивними, пригодницькими цілями за межі своїх країн. Далі, враховуючи визначене UNWTO для розвинутих країн співвідношення кількості внутрішніх і зовнішніх туристів, як 4 : 1, можна встановити, що кількість туристів, що подорожують своїми країнами з туристсько-спортивною метою, становитиме близько 400 млн осіб. Таким чином, загальну кількість активних туристів у світі можна оцінити у 500 млн осіб. Але, враховуючи той факт, що спортивний туризм має надзвичайно високий рівень самоорганізації і тому важко обраховується туристською статистикою, цей показник насправді є більшим.

Спортивний туризм, будучи в основному самодіяльним, відрізнявся масовістю саме через його самоорганізацію. При цьому в системі спортивного туризму були знайдені оптимальні форми і механізми організації, в т. ч. й економічні, що дозволили цій діяльності швидко і стійко розвиватися. Але самодіяльні засади організації спортивного туризму не виводять останній, як це нерідко намагаються представити, зі сфери товарно-грошових відносин на підставі того, що

неорганізований турист не купує тур в туристській фірмі або не проживає в готелі. По-перше, самодіяльні туристи купують відповідний одяг, взуття, рюкзаки, намети, спальні мішки, карти, путівники та інші товари туристського попиту. По-друге, вони нерідко користуються послугами підприємств транспорту, громадського харчування, музеїв та й тих же готелів. По-третє, у самодіяльному спортивному туризмі існують свої, переважно клубні, організаційні форми, стійкі комунікативні зв'язки, в тому числі через Інтернет, свої засоби масової інформації, свої масові організовані заходи, свій фольклор тощо. Іншими словами, стосовно спортивного туризму як виду туристської діяльності, є підстави говорити про декілька його специфічних особливостей.

Якщо розглядати спортивний туризм як індустрію, то на відміну від більшості інших видів туризму в його структурі підприємства з виробництва та реалізації товарів туристського попиту відіграють не меншу, якщо не більшу роль, ніж підприємства сфери послуг. Тому ще однією непрямую ознакою геопросторової динаміки спортивного туризму може бути зростання обсягів продажу товарів туристсько-спортивного призначення, яке за даними Всесвітньої торгівельної організації становить 7-8 % щорічно.

Тому, з одного боку, спортивний туризм – це найменш капіталомісткий вид туризму, а з іншого, – він забезпечує максимальний соціальний ефект, принаймні, з точки зору його масової доступності і завдань оздоровлення нації.

Спробуємо розглянути геопросторові масштаби розвитку спортивного туризму через представництво країн у міжнародних туристсько-спортивних організаціях. Більшість видів спортивного туризму, активної спортивної рекреації та ряд підвидів спортивного туризму мають власні міжнародні організації світового масштабу. Проведений моніторинг таких організацій дав змогу визначити їх коло, яке охоплює практично всі види спортивного туризму, а саме: Міжнародна федерація спортивного туризму (7 країн-членів), Європейська асоціація пішохідного туризму та інші пішохідні організації (38 країн-членів), Міжнародна організація автотуризму (136 країн-членів), Міжнародна федерація мотоциклістів (93 країни-члени), Світова велоасоціація та Європейський Союз велоподорожей (45 країн-членів), Міжнародна федерація рафтингу (50 країн-членів), Всесвітня федерація каякінгу (25 країн-членів), Міжнародний спелеологічний союз (55 країн-членів), Міжнародна федерація альпінізму (61 країна-член), Міжнародна федерація спортивного скелелазіння (78 країн-членів), Міжнародна федерація скі-альпінізму (32 країни-члени), Міжнародна федерація кінно-спортивного туризму (22 країни-члени) (дані з офіційних сайтів цих міжнародних організацій на кінець 2014 року) [5-16].

Проведений нами аналіз представництва країн у міжнародних туристсько-спортивних організаціях засвідчив, що 143 країни світу тою чи іншою мірою розвивають спортивний туризм та види активної

спортивної рекреації, які близькі до нього. Аналіз представництва країн у міжнародних туристсько-спортивних організаціях дає змогу вирізнити 5 груп країн за рівнем розвитку спортивного туризму:

1) *країни з високим рівнем представництва (9-11 членств)*. Таких країн 24. Переважна більшість їх (22) представляють Європу (Австрія, Бельгія, Болгарія, Велика Британія, Ірландія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, Румунія, Росія, Сербія, Словаччина, Словенія, Україна, Франція, Швеція, Швейцарія, Чехія, Хорватія), і 2 – Америку (Канада, США). Як бачимо, це переважно високорозвинені країни світу, а також ряд постсоціалістичних країн з високим рівнем розвитку спортивного туризму, що склався історично. Більшість країн цієї групи є постачальниками спортивних туристів в інші регіони. Хоча є країни, які водночас є туристсько-спортивними дестинаціями (Росія, Канада, США, альпійські, скандинавські країни);

2) *країни з середнім рівнем представництва (6-8 членств)*. Таких країн 28. З них в Європі – 9 (це, в основному, економічно середньорозвинуті країни – Данія, Фінляндія, Греція, Литва, Люксембург, Польща, Угорщина, Андорра, Боснія та Герцеговина), в Азії – 11 (в основному країни, ресурси яких в значній мірі задіяні в спортивному туризмі, – Індія, Туреччина, Китай, Монголія, Казахстан, Іран, Індонезія, Кіпр а також країни – постачальники туристів – Японія, Південна Корея, Ізраїль), в Америці – 5 (це економічно середньорозвинуті країни регіону, які мають відповідну ресурсну базу, – Аргентина, Бразилія, Мексика, Чилі, Коста-Ріка), в Австралійсько-Океанійському регіоні – 2 (Австралія та Нова Зеландія), в Африці – 1 (Південна Африка). Більшість з цих країн – це країни з високими потенційними ресурсами для розвитку видів спортивного туризму, що зацікавлені в його розвитку;

3) *країни з низьким рівнем представництва (3-5 членств)*. Таких країн 35. З них в Європі – 11 (це всі інші країни Європи, крім Сан-Марино), в Азії – 12 (це, в основному, частина пострадянських та ряд країн Південно-Східної Азії, країни-дестинації – Непал, Пакистан), в Африці – 1 (Алжир), в Америці – 11 (це, в основному, країни Центральної Америки та ряд країн Південної Америки);

4) *країни з наднизьким рівнем представництва (1-2 членства)*. Таких країн 56. Азія представлена 17-ма країнами, натовість Африка – аж 26-ма. Америка має 10 представників у цій групі, Океанія – 2.

5) *Країни, які не представлені в міжнародних туристсько-спортивних організаціях*. Таких країн близько 50. Більшість з них – це країни Африки, Азії, Океанії та Вест-Індії з низьким рівнем соціально-економічного розвитку та усвідомлення щодо розвитку спортивного туризму на своїх територіях та участі у світових туристсько-спортивних проектах.

Висновки. Отже, за відсутності конкретних статистичних показників розвитку спортивного туризму у світі в результаті аналізу непрямих ознак

можна стверджувати, що спортивний туризм це – вагомий сектор світового туризму як за кількісними, так і за економічними показниками. Він динамічно розвивається насамперед завдяки соціальному запиту, який набуває геопросторових масштабів.

Тому світові туристські реалії потребують наукового обґрунтування проблем геопросторової організації спортивного туризму на основі узагальнення світових тенденцій та їх конкретно-наукового осмислення.

Література та джерела:

1. Колотуха О. В. Спортивний туризм: співвідношення понять / О. В. Колотуха. // Географія та туризм: Наук. зб. / Ред. кол.: Я. Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К.: Альтапрес, 2013. – Вип. 26. – С. 3-13.
2. Международная хартия спортивного туризма // Информационный бюллетень Международного туристско-спортивного союза. Выпуск 2. Октябрь 1993. – М.: МТСС, 1993. – С. 30-31.
3. Compendium of Tourism Statistics, Data 2008 – 2012, 2014 Edition: UNWTO, Madrid, 2014. – 666 p.
4. Global Report on Adventure Tourism / UNWTO, Madrid, 2014. – 84 p.
5. tssr.ru – сайт Міжнародної федерації спортивного туризму.
6. era-ewv-ferp.com – European Ramblers Association (ERA) – сайт Європейської асоціації пішохідного туризму.
7. fia.com – Federation Internationale de l'Automobile (FIA) – сайт Міжнародної організації автотуризму.
8. fim-live.com – Federation Internationale Motocycliste (FIM) – сайт Міжнародної федерації мотоциклістів.
9. uect.org – European Union of Cycle Touring – сайт Європейського Союзу вело подорожей.
10. internationalrafting.com – International Rafting Federation (IRF) – сайт Міжнародної федерації рафтингу.
11. worldkayak.com – World kayak federation (WKF) – сайт Всесвітньої федерації каякінгу.
12. uis-speleo.org – International Union of Speleology (UIS) – сайт Міжнародного спелеологічного союзу.
13. theuiaa.org – International Union of Alpinist Associations (IUAA) – сайт Міжнародної федерації альпінізму.
14. ifsc-climbing.org – International Federation of Sport Climbing (IFSC) – сайт Міжнародної федерації спортивного скелелазіння.
15. ismf-ski.org – International Ski Mountaineering Federation (ISMF) – сайт Міжнародної федерації скі-альпінізму.
16. fite-net.org – Federation Internationale de Tourisme Equestre (FITE) – сайт Міжнародної федерації кінноспортивного туризму.

Стаття надійшла 25.08.2014 р.

УДК 314.87(477.84)

Ілона Дем'янчук

ОСОБЛИВОСТІ І ТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНИХ ПРОЦЕСІВ ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Проаналізовано сучасний стан процесів відтворення населення в Тернопільській області, визначено їх просторово-часові особливості і перспективи подальших змін. Визначено динаміку міського і сільського населення впродовж 90-х років XX – початку XXI ст. і причини зміни чисельності жителів. Виявлено тенденції відтворення населення регіону в сучасних умовах і на перспективу. Здійснено прогнозування чисельності населення Тернопільської області на період до 2018 року методом математичної екстраполяції. Актуалізовано увагу на важливих демографічних проблемах сьогодення, які потребують нагального вирішення і варті врахування при виробленні регіональної демографічної політики на перспективу.

Ключові слова: демографічна ситуація, демореальність, депонуляція, відтворення населення, природний рух населення, міграція, народжуваність, репродуктивна поведінка, смертність.

Iлона Dem'yanchuk. Features and trends in contemporary processes of population reproduction in Ternopil' Oblast. The current status of human reproduction in Ternopil' Oblast is analyzed, its spatial-temporal characteristics are identified and prospects of further changes are assessed. The dynamics of urban and rural population from the 1990s to the beginning of the 21st century are defined and causes in the changes in the number of residents are identified.

The main causes of depopulation in the region are considered to be the natural population decline and increased outmigration, especially of young and middle aged people. The factors contributing to

reduced birth rates in the region are established, notably the rising childbearing age of mothers, the increase in divorce rates and the decline of socio-economic well-being. Mortality is found to be related to morbidity, deterioration of health care, and poverty. Declining reproduction is shown to have an effect on the age structure, the average age and the life expectancy of the population. Our analysis of the sex-age pyramid of the region established its regressive type. A correlation was established between men and women in different age groups.

Some peculiarities of the aging population in the region are established. The problems associated with increasing proportion of older people and declining share of children are identified. Close relationship of demographic reproduction to general and reproductive health of the population is highlighted. Tendencies of population reproduction in the region are revealed under present conditions and in the future. A forecast of population of Ternopil' Oblast is done for the period until 2018 by mathematical extrapolation. We call attention to important demographic problems of our time, requiring urgent solutions and worthy of consideration in the formulation of regional population policy for the future.

Key words: *demographic situation, demographic reality, depopulation, reproduction of population, natural movement of population, migration, birth-rate, reproductive behavior, mortality.*

Постановка проблеми. Упродовж останніх десятиліть на теренах Тернопільської області простежуються стійкі процеси швидкої депопуляції та деградації якісних характеристик населення, зокрема: 1) низький рівень народжуваності та помітне зменшення чисельності населення, котре супроводжується деформацією процесів його відтворення; 2) старіння населення; 3) менша тривалість життя порівняно з сучасними світовими стандартами; 4) високий рівень захворюваності та дуже високий рівень смертності, передусім чоловіків у працездатному віці, а також архаїчна структура причин смертності; 5) інтенсифікація міграційних процесів.

Усі ці негативні процеси і явища є ознаками того, що демографічна ситуація, яка склалася в Тернопільській області, як і загалом у нашій державі, має ознаки глибокої демографічної кризи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробці методологічних і методичних засад дослідження сучасної демографічної ситуації в Україні, виявленню причин і наслідків демографічної кризи, тенденцій демографічних процесів та їхніх регіональних особливостей присвятили свої наукові праці такі вітчизняні вчені, як Е. Лібанова, І. Курило, О. Макарова, С. Пирожков, Л. Слюсар, В. Стешенко, Л. Черенько, П. Шевчук, Т. Яковенко та багато інших.

Дослідженню різних аспектів демографічних проблем Тернопільської області присвячені роботи Б. Заставецького, О. Заставецької, Д. Ткача, О. Романець, Л. Заставецької, О. Кустовської. Проблеми зовнішньої трудової міграції мешканців області розглянуто в роботах П. Шушпанова, Б. Довжука, С. Хаби та ін.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про потребу додаткових досліджень демографічної ситуації в області, оскільки в останні роки відбулися суттєві зміни багатьох демографічних показників, які необхідно буде вра-

ховувати у сфері соціального захисту населення в частині вирішення нагальних проблем, пов'язаних із демографічною кризою.

Мета даної публікації: аналіз специфіки процесів демовідтворення на сучасному етапі, виявлення витоків і особливостей депопуляції, новітніх тенденцій природного і механічного руху населення, а також визначення перспектив демовідтворення в регіоні.

Матеріали і методи досліджень. Емпіричною і фактологічною основою дослідження слугували наукові і методичні джерела з демографічних проблем сучасності, первинні статистичні дані Державної служби статистики України, Головного управління статистики в Тернопільській області, матеріали періодичної преси та інтернет-видань.

Виклад основного матеріалу. Чисельність населення регіону є результатом взаємообумовленого розвитку всієї сукупності процесів суспільного розвитку, насамперед – соціально-економічних та демографічних. Тернопільська область належить до тих регіонів нашої держави, де чисельність наявного населення є однією з найменших. За даними Головного управління статистики у Тернопільській області, на початок 2014 року тут проживало 1077 тис. осіб (21-ше місце в загальноукраїнському рейтингу), розподіл їх за районами ілюструє рис. 1.

Тернопільська область характеризується середньою щільністю населення (77,9 осіб/км²), яка мало відрізняється від середнього показника в Україні – 75,5 осіб/км². Розміщення населення на території області відносно рівномірне, за винятком кількох адміністративних районів (Зборівський, Підгаєцький, Шумський, Лановецький), у яких щільність населення значно нижча – менше 50 осіб на 1 км² (рис. 1). Найвищі показники зафіксовано у Чортківському і Тернопільському районах (84-87 осіб/км²) та трохи менші у Буцацькому (80 осіб/км²).

Динаміку чисельності населення області ілюструє рис. 2.

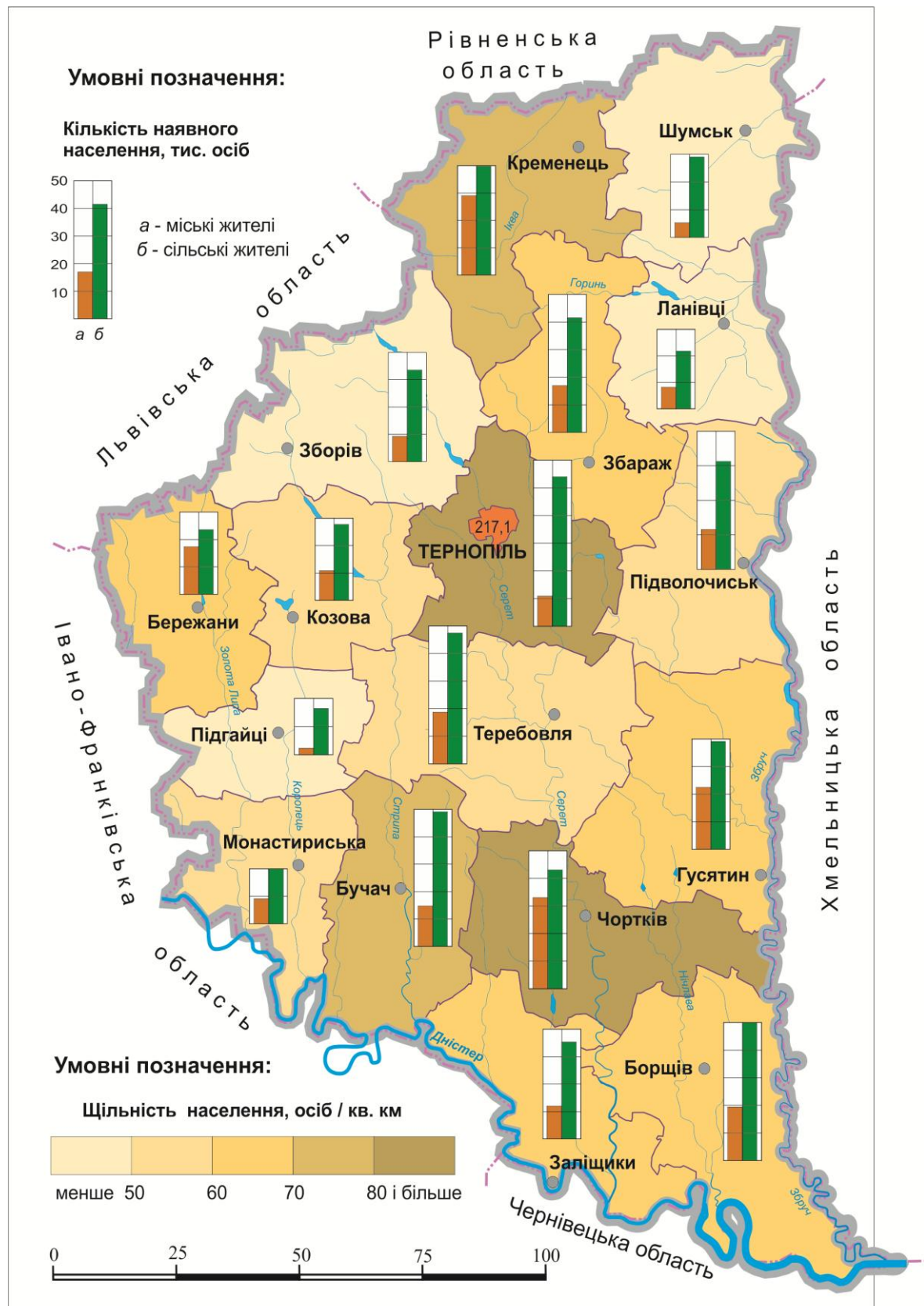


Рис. 1. Чисельність наявного населення у районах Тернопільської області (станом на 01.01.2013 р.).

Джерело: Побудовано автором за результатами дослідження

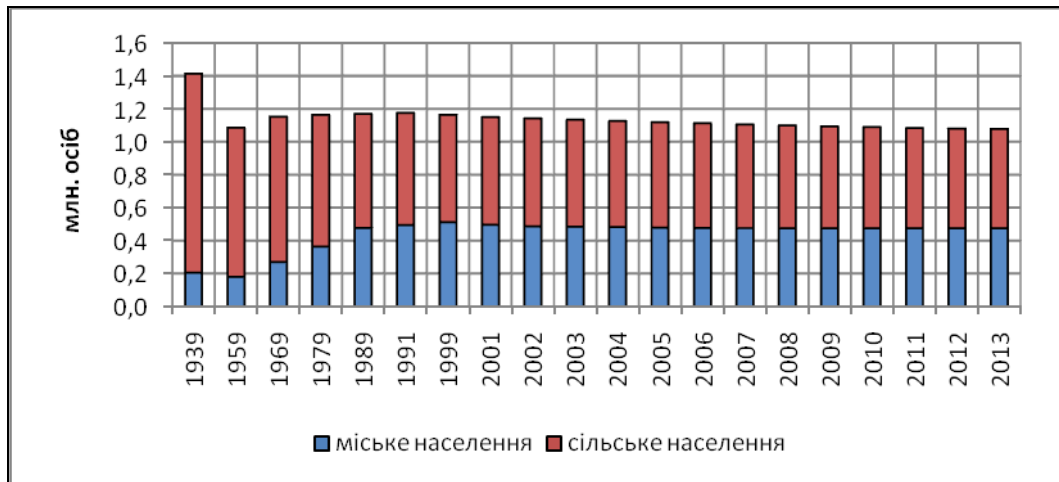


Рис. 2. Динаміка чисельності населення Тернопільської області в 1939 – 2013 рр.

Джерело: Побудовано автором за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [14]

З рисунка видно, що починаючи з 90-х років минулого століття у Тернопільській області простежується перманентне зменшення чисельності населення. Процеси депопуляції, які співпали з початком ринкової трансформації економіки України, проявилися в тому, що, уже з 1992 року показники природного приросту населення є від'ємними. З 1992 до 2008 рр. щорічно чисельність населення зменшувалась на 7-8 тис. осіб, далі динаміка депопуляції дещо уповільнилася – до 4-5 тис. осіб на рік, а в 2013 р. – до 3 тис. осіб.

Істотний вплив на демографічну ситуацію в регіоні має міграція населення.

Розвиток ринкових відносин, демократизація суспільного життя, відносна відкритість кордонів і зняття обмежень щодо закордонних поїздок громадянам нашої держави спричинили активізацію міждержавних переміщень населення, в першу чергу, осіб працездатного віку. Це зумовлено, передусім, довготривалою глибокою соціально-економічною кризою і пов'язаного з нею обвального спаду виробництва, браком робочих місць на ринку праці, низькою заробітною платою та затримкою в її виплаті, вимушеною неповною зайнятістю тощо [9]. Активна участь населення Тернопільської області в міжнародному трудовому міграційному обігові зумовлена також депресивним станом регіону, помітним зниженням рівня матеріального достатку значної частини працездатного населення, що змушує їх шукати роботу за кордоном (рівень заробітної плати у Тернопільській області є найнижчим в Україні і становить лише 72,2 % від середнього по економіці [27]; рівень бідності, за відносним критерієм, є одним з найбільших у нашій державі і становить 43,3 %, що майже вдвічі вище за середнє значення в країні [6]). У Тернопільській області склалася така ситуація, коли навіть наявність роботи не гарантує від бідності.

Щорічно з території області значна частина працездатного населення виїжджає у різні країни світу, і лише частина повертається назад. Аналіз

статистичних даних [13] свідчить, що тільки за останні 10 років область залишило 167,8 тис. осіб, а прибуло лише близько 140 тис. осіб. Тобто, у зв'язку з від'ємним сальдо міграції (–27,2 тис. осіб) демографічна ситуація в Тернопільській області з року в рік суттєво ускладнюється. Так, лише у 2013 р. міграційними потоками було охоплено понад 27 тис. осіб, переважно працездатного віку. Варто додати, що втрати від ненародження дітей через зовнішню трудову міграцію жінок фертильного віку, за підрахунками П. Шушпанова [29], щорічно досягають близько 500 осіб або майже 4 % від усіх новонароджених.

Отже, міграційні процеси у Тернопільській області призводять до погіршення демографічної ситуації в регіоні, що супроводжується не лише скороченням загальної чисельності населення, а й зменшенням осіб найбільш активного дітородного віку (20-30 років). Крім цього, трудова міграція, яка стала масовим явищем, призводить до “соціального сирітства” дітей через багаторічну відсутність одного чи обох батьків та позначається на міцності шлюбу – збільшує ризик розлучення через послаблення сімейних зв'язків. Разом з цим, часті поїздки та виснажлива праця не лише суттєво погіршують здоров'я заробітчан, а й збільшують ризики їх передчасної смерті. Причиною цього є неналежні умови праці, а також відсутність доступу до медичних послуг чи надання їх у неповному обсязі, невчасно або неналежної якості.

Тому лише за умови суттєвого підвищення рівня та якості життя населення (пом'якшення дії факторів, що стимулюють від'їзд) сальдо міграцій може стабілізуватися. Однак, враховуючи кризовий стан економіки в нашій державі, обсяги трудової міграції і надалі зростатимуть.

Статеві-вікова структура населення. Особливості демографічної ситуації, що склалися на території області, суттєво впливають на статеву і вікову структуру населення, яка відображає співвідношення між різними віковими групами

(вікова структура) та між чоловічим і жіночим населенням (статеві структура). Ці співвідношення, що представлені в статеві-віковій піраміді насе-

лення (рис. 3), є результатом особливостей природного та механічного руху населення в конкретних історичних умовах відтворення.

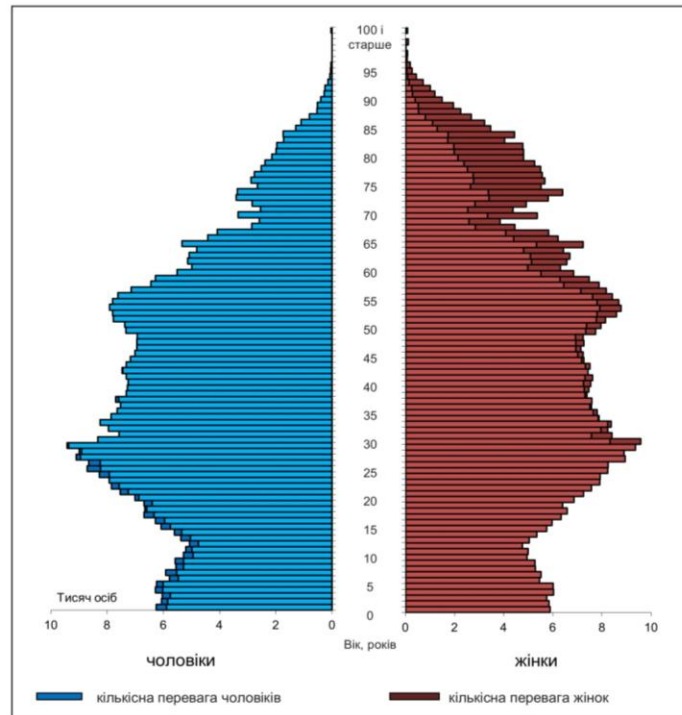


Рис. 3. Статеві-вікова піраміда населення Тернопільської області (станом на 01.01.2013 р.)

Джерело: за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [14]

Піраміда населення має неправильну форму і нагадує радше ялинку, аніж власне піраміду. За шкалою Г. Зунберга вона відповідає регресивному типу відтворення.

У віковій структурі населення добре простежуються демографічні катастрофи, що спіткали жителів Тернопільської області. Вони спричинені Другою світовою війною, а також значним скороченням кількості населення наприкінці XX – на початку XXI століть унаслідок кризових явищ в економіці нашої держави. З цих причин межі вікової піраміди мають провали – демографічні депресії, які власне й відображають історичні зміни в характері приросту і втрат населення.

З рис. 3 видно, що в нижній частині піраміди чисельність дитячого населення у віці 7-13 років доволі мізерна (близько 9-10 тис.), а отже, ситуація стане проблемною, коли зазначена когорта досягне дітородного та працездатного віку. Наслідки, спричинені низькою народжуваністю наприкінці XX – на початку XXI ст., будуть відчутними упродовж наступних кількох десятиліть.

Крім цього, у віковій структурі спостерігається відносно висока чисельність груп населення середнього віку. В недалекому майбутньому вона буде поступово рухатись до верхівки піраміди, що призведе до зростання частки осіб старших вікових

груп, а отже, до ще більшого дисбалансу структури населення області.

У статевій структурі населення Тернопільщини переважають жінки (як і в Україні та в більшості країн світу), які становлять 574,1 тис. осіб (53,5 %). Чоловіків проживає 499,9 тис. осіб (46,5 %). Приблизно таке ж відсоткове співвідношення між чоловіками і жінками утримується впродовж двох і більше десятиліть поспіль.

У 2013 р. на кожних 1000 жінок припадало 870 чоловіків, однак у різних вікових групах співвідношення між особами чоловічої і жіночої статі має значні відмінності.

У дитячому і юнацькому віці, як видно з піраміди, хлопців дещо більше ніж дівчат, що пояснюється тим, що хлопчиків народжується завжди більше, ніж дівчаток. Так, у 2013 р. частка хлопчиків серед народжених дітей складала 51,8 %, а дівчаток – 48,2%, або ж на кожні 100 дівчаток припадало 106 хлопчиків.

У середньому і старшому віці це співвідношення змінюється на користь жіночого населення (рис. 4), що зумовлено вищим показником смертності чоловіків з біологічних причин (заниженість інстинкту самозбереження, більша вразливість захворюваннями) та соціальних (переважання важких і небезпечних умов трудової діяльності, поширеність шкідливих звичок тощо).

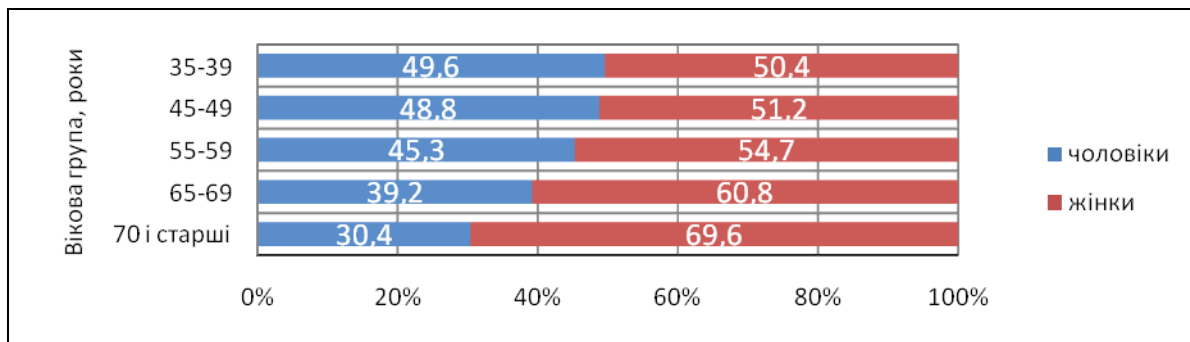


Рис. 4. Співвідношення осіб чоловічої і жіночої статі в окремих вікових групах населення Тернопільської області

Джерело: Побудовано автором за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [14]

Найбільша диспропорція між чоловічим і жіночим населенням у віковій групі населення, яке старше за 73 роки, де чисельність чоловіків у 2 рази менша від жінок. Це пов'язано з кількома факторами: в жінок більша тривалість життя (жіночий організм витриваліший, здатний витримувати більші стресові навантаження тощо), пік смертності у чоловіків настає після 40 років, а в жінок – після 50 років.

Відтворення населення. Основними показниками, які характеризують перебіг процесів відтворення, є народжуваність, смертність і природний приріст. Ці показники є також добрим індикатором стану здоров'я населення, оскільки відображають зміну його чисельності внаслідок взаємодії основних демографічних явищ: народжуваності та смертності.

Аналіз сучасної демографічної ситуації, а також її динаміки протягом останніх років, свідчить про те, що в Тернопільській області разом із соціально-економічними проблемами наявні ознаки демографічної кризи. Негативну динаміку демографічних показників, починаючи з 90-х років ХХ ст., ілюструє рис. 5.

Скорочення природного приросту населення області пояснюється, передовсім, низькими показниками народжуваності і значною смертністю населення. Якщо в 2008 р. на 1 тис. жителів народжувалось 11,3, а помирало 14,8 (-3,5) осіб, то вже в 2013 р. ці показники становили відповідно 11,0 і 13,7 осіб (-2,7).

Низький рівень народжуваності призвів до того, що в області вже не забезпечується навіть просте відтворення поколінь. У результаті цього населення старішає. Частка осіб похилого віку (65 і більше років) у 2013 р. становила понад 15 % від усього населення. За шкалою демографічного старіння ООН, це означає, що населення області давно переступило "порог старості" (понад 7 %) і зараз належить до категорії дуже старого.

Найстарішими, в цьому сенсі, є мешканці Підгаєцького, Монастирського та Заліщицького районів, де частка осіб похилого віку становить 1/5 від усього постійного населення.

Старіння населення області відбувається як

"знизу" – в результаті скорочення народжуваності, так і "зверху" – завдяки деякому підвищенню середньої тривалості життя в останні роки. Таку ситуацію вчені демографи називають "проїданням демографічного капіталу" [24, с. 126], накопиченого у віковому складі населення попередніми поколіннями, коли народжуваність була вищою.

Зростання темпів старіння населення області породжує низку економічних, медико-соціальних та морально-психологічних проблем: по-перше, потреба збільшення статті витрат на соціальне забезпечення осіб похилого віку на тлі скорочення чисельності працездатного населення, а відтак – зменшення надходжень у держбюджет, створює додаткові ризики їхнього пенсійного забезпечення; по-друге, потреба збільшення витрат на забезпечення медичною допомогою цієї верстви населення та необхідність вирішення таких медичних і соціальних проблем, як догляд за самотніми особами похилого віку зі зниженою руховою активністю та здатністю до самообслуговування, госпіталізація хворих з комплексною хронічною патологією, ускладненим перебігом захворювань і тривалим періодом одужання тощо [10]. В умовах затяжної соціально-економічної кризи, старість сприймається як вирок, бо старі люди є тією групою населення, яка, з одного боку, найбільше потребує медико-соціальних послуг, з іншого, – найменш платоспроможна (всі особисті заощадження пенсіонерів пропали внаслідок невдалого реформування економіки в перехідний період, а теперішній середній розмір пенсії – нижчий за межу елементарного виживання).

Упродовж останніх років простежувалась стійка негативна тенденція до скорочення осіб дитячого віку (рис. 6). Особливо стрімкими темпами воно відбувалося в період з 1996 по 2011 рік. Загалом, за період з 1991 до початку 2013 року чисельність цієї групи населення зменшилась на 91,5 тис. осіб або на 35,2 %. Натомість, за означений проміжок часу, частка осіб похилого віку збільшилась майже на 3 %. Таким чином, станом на кінець 2013 р., майже кожен сьомий житель Тернопільської області перебував у віці 65 років і старше.

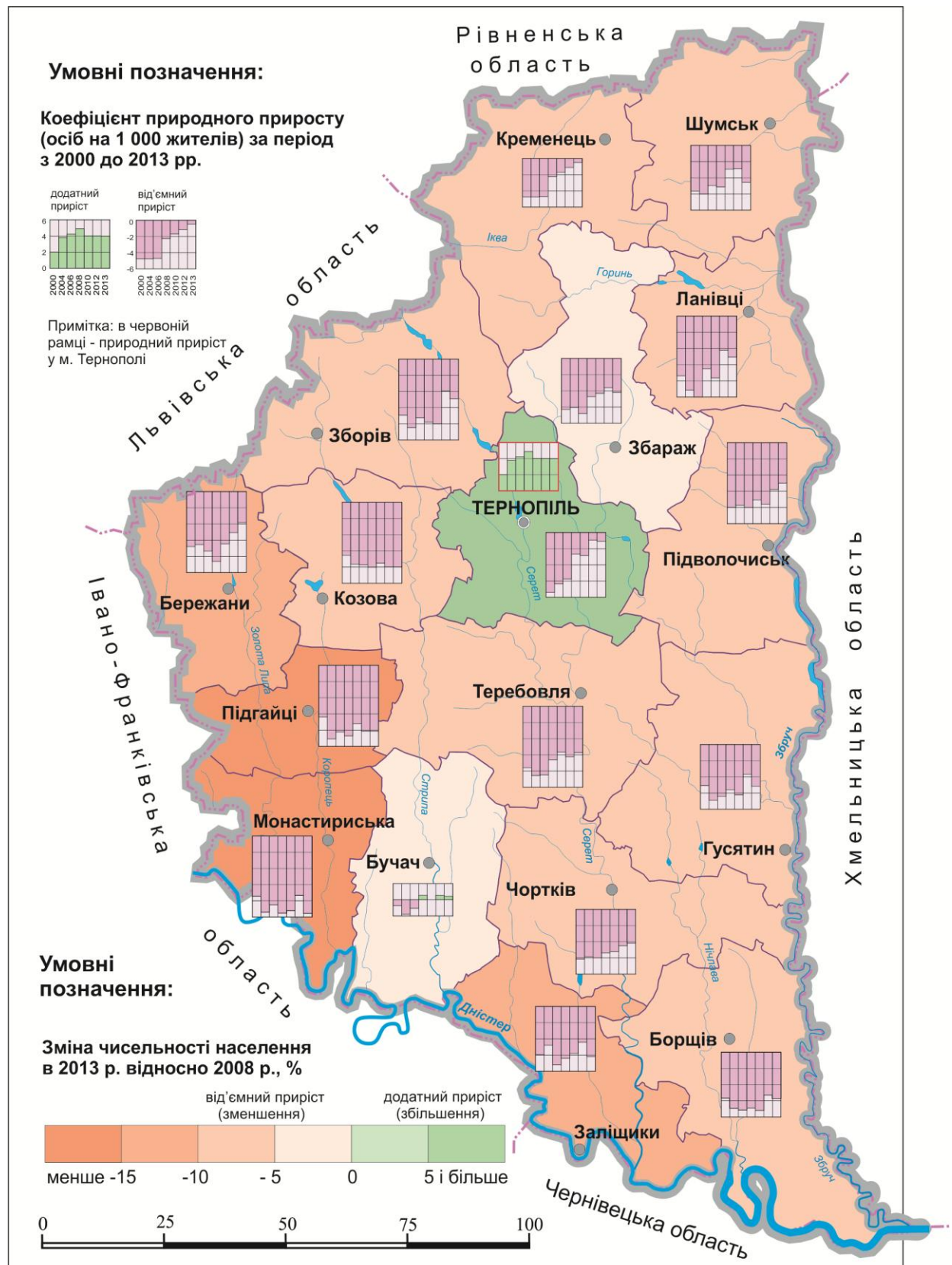


Рис. 5. Демографічна ситуація в Тернопільській області на початку XXI ст.

Джерело: Побудовано автором за результатами дослідження

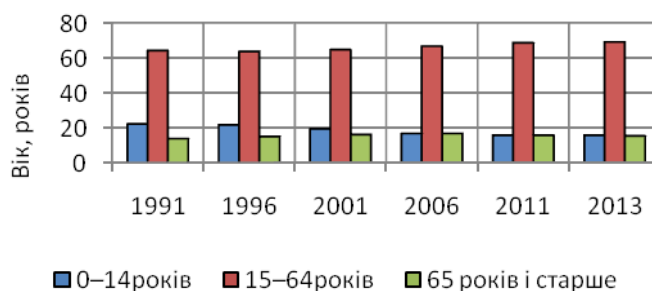


Рис. 6. Динаміка чисельності населення окремих вікових груп

Джерело: Побудовано автором за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [14]

Рівень демографічного старіння у сільській місцевості області значно вищий (18,5 %), ніж у міських поселеннях (11,2 %) (в Україні, відповідно, 17,6 % і 14,1 %). Про те, що населення області “старішає”, свідчить також його середній та медіанний вік (табл. 1).

З таблиці видно, що демографічні рівні старіння населення істотно відрізняються залежно від

типу поселення та статі. Для сільського населення характерний дещо вищий рівень старіння ніж міського, оскільки його віковий склад надто “виснажений” масовою міграцією молоді й осіб середнього віку в міста. Найстарішою частиною населення області є жінки, що проживають у сільській місцевості, а наймолодшим соціально-демографічним контингентом залишаються міські чоловіки.

Таблиця 1

Середній та медіанний вік населення Тернопільської області (роки)

Тип поселень	Обидві статі		чоловіки		жінки	
	середній вік	медіанний вік	середній вік	медіанний вік	середній вік	медіанний вік
Все населення	39,8	38,6	37,1	35,8	42,2	41,4
міські жителі	38,2	36,8	36,2	34,7	40,0	38,9
сільські жителі	41,0	40,2	37,8	36,8	43,9	43,5

Джерело: За даними Державної служби статистики України [3].

Упродовж щонайменше двох десятиліть простежується поступове зростання як середнього, так і медіанного віку населення (рис. 7).

Більш репрезентативними індикаторами процесу демографічного старіння є коефіцієнти довголіття (d_{80+}) і довгожителів (d_{90+}), що розраховуються відносно чисельності осіб у віці 60 років і старших [18].

Станом на кінець 2013 р. на теренах Тернопільської області проживало 43,8 тис. довголітніх і 3,8 тис. довгожителів, а коефіцієнти довголіття і довгожителів становили відповідно 19,8 % і 1,7 %. При цьому частка осіб, що перейшли столітній рубіж, становила 2,9 % від усіх довгожителів. Понад дві третини із них (68,5 %) – це жінки.

Вирішальний вплив на характер відтворення населення має *народжуваність*.

Потенційна можливість дітонародження реалізується сукупністю жінок у результаті репродуктивної поведінки, яка в суспільстві детермінована системою соціально обумовлених потреб і врегульована соціальними та культурними нормами, традиціями, громадською думкою тощо [23]. Від неї, головним чином, залежить те, як у суспільстві проходить процес заміщення поколінь. Досить сказати, що якщо кількість дітей, народжених у середньому однією подружньою парою не буде переви-

щувати 2,3-2,5, то наскільки низьким не був би при цьому рівень смертності, заміщення поколінь у суспільстві не відбуватиметься і чисельність населення від покоління до покоління скорочуватиметься [5, 20].

У демографічній статистиці послуговуються кількома показниками, які характеризують інтенсивність народжуваності [18]. Найчастіше використовують загальний коефіцієнт народжуваності (народжуваність) та сумарний коефіцієнт народжуваності (коефіцієнт плідності).

Загальний коефіцієнт народжуваності показує, скільки в середньому живонароджених припадає на 1000 осіб середньорічної чисельності населення. Якщо з цих позицій аналізувати Тернопільську область, то найменші значення цього показника спостерігаються на півдні області (Борщівський і Заліщицький райони), а також у Монастириському, Козівському, Терновлянському і Підволочиському районах, де він становить менше 10 ‰. Найбільший показник народжуваності зафіксовано у Кременецькому та Бучацькому районах (понад 13 ‰). Середньообласний коефіцієнт народжуваності склав 11,0 ‰. За шкалою оцінки величини загального коефіцієнта народжуваності [1], показник, що становить менше 16 ‰, належить до низького і такого, що недостатній для заміщення батьків поколінням дітей.

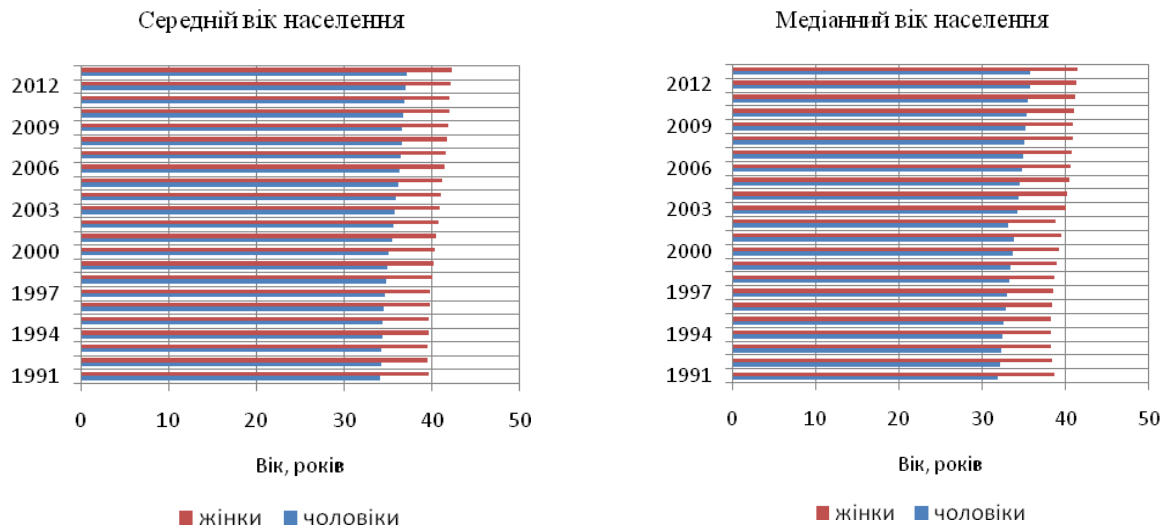


Рис. 7. Динаміка середнього та медіанного віку населення у Тернопільській області
Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [3].

Величина загального коефіцієнта народжуваності дає лише загальне уявлення про рівень народжуваності, оскільки не враховує вікову структуру населення, тому його ще називають грубим коефіцієнтом (від англ. *Crude Birth Rate – CBR*).

Значно кращим (точнішим) у цьому сенсі є *сумарний коефіцієнт народжуваності*, який показує, скільки в середньому дітей народила б одна жінка впродовж усього репродуктивного періоду (15-49 років) при збереженні в кожному віці рівня народжуваності того року, для якого обчислені вікові коефіцієнти.

Упродовж останніх 25-ти років сумарний коефіцієнт народжуваності в Тернопільській області невпинно зменшувався, за винятком незначного підвищення в окремі роки. У 1989 р. він становив 2,2, тобто у кожних 100 жінок народжувалось 220 дітей. На початок 2013 р. цей показник скоротився більш як на 33 % і склав лише 1,47 дітей на 1 жінку, що недостатньо навіть для простого відтворення. За оцінкою вчених [15], для так званого нульового приросту населення, за теперішнього рівня смертності, він має становити 2,3 дитини. Тобто, сучасний рівень народжуваності забезпечує відтворення населення (заміщення поколінь) лише на 63,9 %.

За сумарним коефіцієнтом народжуваності Тернопільщина займає 17-те місце серед областей нашої держави (в середньому по Україні він становить 1,5). Навіть у селах, які тривалий час слугували “демографічним стабілізатором” [16] – з огляду на традиційно вищу народжуваність, ніж у містах, починаючи з 1993 р. показник сумарної народжуваності впав нижче критичного рівня. З тих пір він невпинно

зменшувався, хоча й залишався дещо вищим, аніж у міських поселеннях і зараз становить 1,6 (рис. 8).

Аналіз *повікового коефіцієнта народжуваності* (відношення кількості дітей, народжених жінками певного віку, до середньорічної кількості жінок цього віку) засвідчує суттєве зниження рівня народжуваності у жінок найбільш активного дітородного віку (20-24 роки) – з 218 у 1990 р. до 102 ‰ у 2013 р. (рис. 9). Натомість, починаючи з 2005 р., простежується тенденція до повільного зростання народжуваності у дещо старших вікових групах (25-29 і 30-34 роки), однак ці показники ще не досягли рівня 1990 року.

Це свідчить про “старіння” материнського контингенту та перебудову вікової моделі народжуваності. При цьому зміни вікового профілю народжуваності в останньому десятилітті відбулися як у містах, так і в сільській місцевості.

Певна річ, трансформація вікової моделі народжуваності у бік “старіння” негативно позначатиметься на показнику народжуваності в майбутньому [11], позаяк період активного дітородження в цьому випадку скоротиться, а жінки, здебільшого, обмежуватимуться народженням лише однієї дитини. Отже, частка повторних пологів істотно поменшає.

У 2013 році найчастіше в області народжували жінки у вікових групах: 20-24 роки (33,0 %), 25-29 років (33,6 %) і 30-34 роки (18,6 %); решта – в інших вікових групах, в т. ч. дві 14-тирічні та десять 15-тирічних жінок. Однак, випадки пологів у віці 14-15 років бувають рідко; це скоріш за все винятки, а не тенденція.

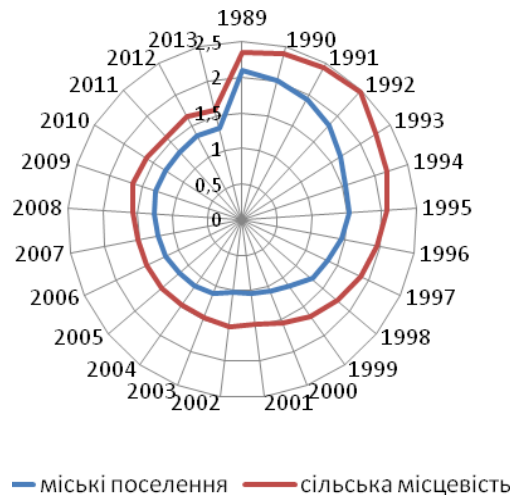


Рис. 8. Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності у Тернопільській області у 1989-2013 рр.)
Джерело: Побудовано автором за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [16]

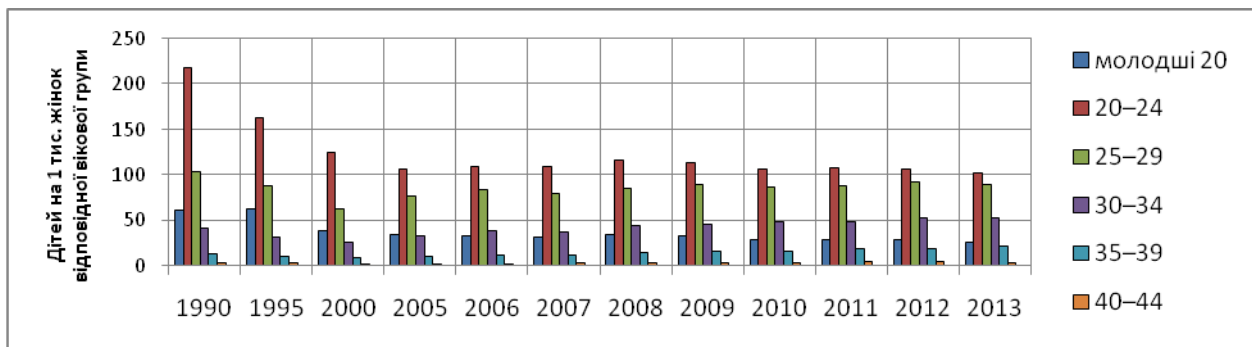


Рис. 9. Народжуваність за віковими групами матерів
Джерело: Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [4]

Із загальної кількості народжених у 2013 р. первістки становили 44,2 %, другі діти – 37,9 %, треті – 12,1 %, четверті – 3,4 %, п'яті і наступні – 2,4 %.

Характерною особливістю області є переважання однопітних сімей над дво- і більше дітними. Тобто на Тернопільщині, як зрештою і в переважній більшості областей України, сформувалась модель однопітних сімей. І не варто очікувати, що в найближчій перспективі дітородна (репродуктивна) поведінка подружніх пар, які орієнтуються на однопітність в сім'ї, зміниться.

Окрім цього, з року в рік простежується тенденція до укладання шлюбів у більш зрілому віці, а відтак і пізнішого народження дітей, особливо другої та третьої дитини. Однак, лише третя дитина забезпечує розширене демовідтворення.

Відкладання народження дитини з тимчасового явища стає звичним для багатьох молодих сімей. Станом на початок 2013 р. на Тернопільщині більше двох третин сімей (74,4 %) мали лише одну дитину, двох дітей – 22,4 %, трьох і більше – 3,2 % [22]. Таке співвідношення сімей за кількістю дітей вкрай негативно впливає на відтворення населення області. Адже відомо, що для простого заміщення

поколінь, за оцінкою демографів [цит. за 19], розподіл сімей за кількістю дітей повинен бути таким: однопітні – 10 %, двопітні – 35 %, з трьома і більше дітьми – 51 %.

Зауважимо, що зазначена проблема має місце не лише у Тернопільській області. Подібні показники кількості дітей у сім'ях характерні також для переважної більшості областей нашої держави, як зрештою, і для багатьох країн Європи. Якщо така тенденція спостерігатиметься і надалі, то це може призвести до незворотності негативних процесів у відтворенні населення.

Упродовж останніх років простежується не лише критичне зниження дітородної активності молодих подружніх пар, а й зростання чисельності тих із них, які взагалі не хочуть мати дітей. Насторожує також і той факт, що в останні роки лікарі чим раз частіше фіксують випадки безпліддя у подружніх пар репродуктивного віку [2, 31]. Це свідчить про існування ще однієї, доволі складної, медико-демографічної проблеми, яка так само негативно впливає на демовідтворення населення. За критеріями ВООЗ, критичним вважають рівень, коли частота безпліддя досягає 15 %. На території області

цей показник уже досягнув 17 % [26] і визначається як катастрофічний.

Дослідженнями вчених з'ясовано, що в Тернопільській області коефіцієнт безпліддя в осіб репродуктивного віку у 2011 – 2012 рр. коливався від 0,89-1,14 % у чоловіків до 2,99-3,15 % у жінок; в Україні, відповідно – 0,89-0,91 і 3,80-3,91 % [30]. Саме тому лікуванню безпліддя нині приділяється підвищена увага з боку медиків.

Тішить те, що згідно з даними лікувально-профілактичних установ, що займаються лікуванням безпліддя методами допоміжних репродуктивних технологій, частка подружніх пар, які пізнали радість довгоочікуваного материнства і батьківства, досягла європейського рівня і зараз складає 37 %.

Ще одним важливим показником, що характеризує відтворення населення, є *нетто-коефіцієнт відтворення жіночого покоління*. Цей показник показує, скільки в середньому дівчаток, що народжені однією жінкою впродовж життя, дожило б до віку матері за умови збереження в кожному віці наявних рівнів народжуваності і смертності. Іншими словами, він характеризує заміщення покоління матерів поколінням їхніх дочок. Інколи цей показник трактується як такий, що характеризує заміщення поколінь обох статей разом.

Оскільки для Тернопільської області цей коефіцієнт становить 0,704, тобто менше 1,0, то це свідчить про звужене відтворення населення, бо покоління дівчаток, з урахуванням їх доживання до

середнього віку матерів, чисельно менше від материнського. Гірша ситуація у міських поселеннях, бо тут цей показник становить лише 0,63, у сільській місцевості він трохи вищий – 0,76.

На рівень народжуваності негативно впливає також переривання вагітності. Таких випадків щороку в області реєструється близько 2 тис. [17]. Це не лише негативно впливає на демовідтворення населення, а й призводить до погіршення здоров'я жінок.

Таким чином, як бачимо з аналізу спектру коефіцієнтів народжуваності, лише їхнє підвищення здатне призупинити подальше погіршення демографічної ситуації.

Ситуація з народжуваністю ускладнюється також незадовільним станом репродуктивного здоров'я матері та дитини, очевидними проявами якого є все ще доволі високі показники смертності немовлят до 1 року (6,7 %), захворюваності новонароджених (108,8 %), підвищені показники перинатальних втрат (8,7 %) та висока частка патологічних пологів (біля 30 %). Незважаючи на те, що впродовж останніх років простежувалась тенденція до зменшення деяких з цих показників, утім вони все ще не відповідають рівню більшості країн Європи.

Однією з ознак моделі народжуваності, яка формується в умовах плюралізації форм шлюбно-сімейних стосунків, є збільшення частки дітей, народжених матерями, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі. Темпи перманентного зростання частки позашлюбних народжень ілюструє рис. 10.

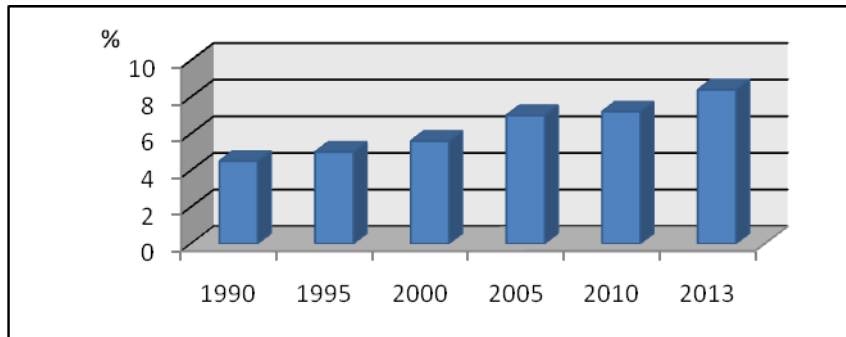


Рис. 10. Частка позашлюбних народжень дітей від загальної кількості новонароджених
Джерело: Побудовано автором за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [14].

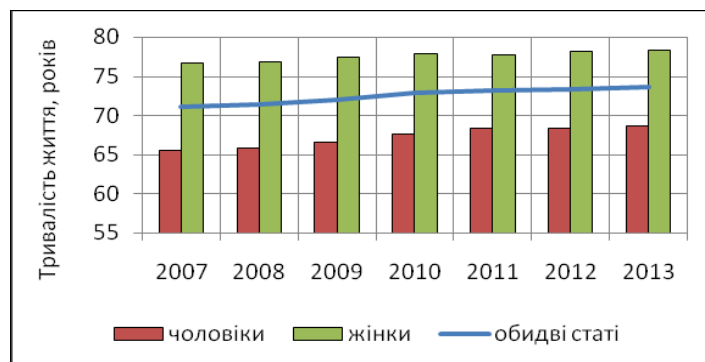


Рис. 11. Середня очікувана тривалість життя при народженні за статтю в 2007-2013 роках
Джерело: Побудовано автором за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [14]

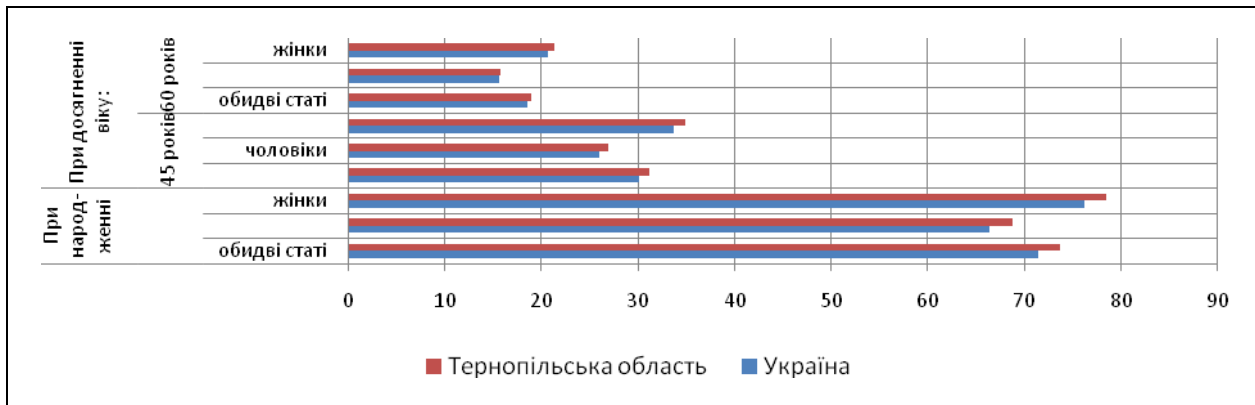


Рис. 12. Середня очікувана тривалість життя за статтю і віковими групами

Джерело: Побудовано автором за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [14].

За підсумками 2013 р. на теренах області кожна 12 дитина народилася в одиноких матерів або в батьків, шлюб яких не був зареєстрований. Аналіз статистичних даних свідчить також про те, що в останні роки простежується тенденція до поступового зменшення частки позашлюбних народжень молодими матерями та її збільшення — у матерів віком 30 років і старших. Це вказує на зростання питомої ваги бажаного позашлюбного материнства і зменшення — вимушеного.

З огляду на зазначене вище та беручи до уваги результати досліджень вітчизняних учених, вважаємо, що одним із першочергових завдань демографічної політики держави має стати відродження авторитету сім'ї, сімейних цінностей тощо.

Гострою демографічною проблемою сучасності є також стан здоров'я населення Тернопільської області [12, 21, 28]. Узагальнюючим показником стану здоров'я населення регіону є очікувана тривалість життя при народженні.

За очікуваною тривалістю життя (73,64 року) Тернопільщина посідає одне з перших місць в Україні (середньодержавний показник — 71,37 року).

За даними статуправління, динаміка рівня середньої очікуваної тривалості життя при народженні упродовж 1991–2006 рр. була досить стабільною і коливалася в діапазоні 70–71 рік. Починаючи з 2007 р., показник тривалості життя

почав поволі зростати і зараз досяг свого найбільшого значення (рис. 11). Проте тривалість життя чоловіків залишається низькою (68,69 року). Як і в 1991 р., тепер вона на 10 років менша, ніж у жінок. Середня тривалість життя жіночого населення у 2013 р. досягла 78,39 року (рис. 12). Ця статистика відмінність темпів показує, що зростання тривалості життя було зумовлено не завдяки, а всупереч медицині, бо чоловіки і жінки мають рівний доступ до медичної допомоги.

Таким чином, можна констатувати, що впродовж останніх років простежується тенденція до поступового зростання тривалості життя, однак вона ще залишається відносно низькою у порівнянні з більшістю європейських країн.

За розрахунками вітчизняних вчених [7], зниження смертності в Україні від переважно екзогенних хвороб сприятиме приросту тривалості життя до 2020 р. (в середньому на 0,52 та 0,31 року щорічно для чоловіків і жінок відповідно). Якщо б така тенденція була у Тернопільській області, то очікувана тривалість життя при народженні в 2020 р. досягла б у чоловіків 70,9, а в жінок 82 роки.

Одним із методів короткострокового (до 5-ти років) прогнозування чисельності населення є метод математичної екстраполяції, що базується на передбаченні середньорічних темпів приросту на основі лінійної функції:

$$P_t = P_0 + \bar{\Delta} \times t,$$

де: P_t — чисельність населення на кінець прогнозованого року,

P_0 — чисельність населення у базовому році,

$\bar{\Delta}$ — абсолютний середньорічний приріст чисельності населення за останні 10 років,

t — кількість років у періоді прогнозування.

Методи екстраполяції дають лише приблизну усереднену оцінку майбутньої чисельності населення, тому їх ще називають методами оцінювання тенденцій.

Базуючись на цій методиці, визначимо майбутню чисельність населення Тернопільської області. За нашими розрахунками, у 2018 р. вона становитиме 1046,0 тис. осіб, у т. ч. чоловіків — 487,6

тис. осіб, жінок — 558,4 тис. осіб (табл. 2).

Зменшення чисельності населення області у близькій та віддаленій перспективі зумовлене значною втратою демографічного потенціалу: поширеними стандартами малодітності, низькою тривалістю життя, високим рівнем старіння та міграційним відтоком значної кількості жителів.

Таблиця 2

Короткотерміновий прогноз чисельності населення Тернопільської області

Рік	Індекс	Чисельність населення, тис. осіб		
		всього населення	у тому числі:	
			чоловіки	жінки
2003	P	1131,4	524,6	605,4
2013	P ₀	1074,1	500,0	574,1
2018	P _t	1046,0	487,6	558,4

Джерело: Розраховано автором за даними Головного управління статистики у Тернопільській області [14]

Висновки. Проведені дослідження дозволяють констатувати, що демографічна ситуація у Тернопільській області, як і загалом в Україні, критична. Внаслідок вичерпання демографічного потенціалу подальше зменшення загальної чисельності населення області – неминуче. Очевидно, що досягти в осяжному майбутньому такої чисельності населення області, яка була ще на початку 1991 р. (1,18 млн осіб), а тим більше рівня 1939 р. (1,41 млн. осіб – історичного максимуму кількості населення), вже не вдасться; депопуляція продовжуватиметься і надалі. За нашими підрахунками у 2018 р. чисельність населення області скоротиться на 2,62 % і становитиме 1046,0 тис. осіб

Про проблеми демографічної кризи та заходи щодо їх вирішення йдеться в низці документів загальнодержавного рівня, однак, вони здебільшого носять декларативний характер, оскільки надто залежать від державного фінансування; виконання цих заходів часто зводиться до констатації подальшого погіршення демографічної ситуації. Сучасні заходи державної політики, на думку вчених [8], мають бути спрямовані на забезпечення стабілізації та гармонізації процесів відтворення населення. Досягнення цієї мети можливе за цілої низки умов; це, зокрема: збільшення реальних доходів громадян і подолання бідності; зниження рівня безробіття та тіньової зайнятості, реформування системи соціальної допомоги з метою посилення її цільового спрямування на соціально уразливі верстви населення, підвищення якості та доступності системи профілактичної та лікувально-

діагностичної медичної допомоги, поширення стандартів здорового способу життя тощо. Складність вирішення демографічних проблем зумовлена інерцією демографічних процесів, а тому, чим довше відкладатиметься вирішення цих проблем, тим масштабнішими вони стануть.

Однак, навіть за умови неухильного виконання цих заходів, позитивний результат від їх реалізації слід очікувати лише у віддаленій перспективі.

Перспектива подальших досліджень. Поряд з аналізом поточної демографічної ситуації важливого значення набуває прогнозування чисельності, статеві-вікової структури населення області та очікуваної тривалості життя її мешканців на перспективу. Оскільки прогнозні оцінки, які розроблені вітчизняними вченими, стосуються населення всієї нашої держави, а за деякими показниками, які беруться для обчислення, Тернопільська область відрізняється від загальнодержавних, то й очікувані прогнозні показники будуть відрізнятися. Тому подальші дослідження ми вбачаємо у проведенні детального багатоваріантного демографічного прогнозу чисельності населення області, його статеві-вікової структури та очікуваної тривалості життя її мешканців. Окрім цього, існує потреба оцінити рівень якості життя населення області з геоекологічного та медико-географічного погляду: визначити сукупність умов, що забезпечують (або не забезпечують) комплекс здоров'я людини (особистого й суспільного), тобто відповідність середовища життя людини її потребам.

Література і джерела

1. Борисов В. А. Рождаемость // Народонаселение стран мира: Справочник / В. А. Борисов / Под ред. Б. Ц. Урланиса и В. А. Борисова. – М.: Финансы и статистика, 1984. – С. 33.
2. Ванюта Л. І. Проблеми неплідності, причини, діагностика, лікування та шляхи їх вирішення / Л. І. Ванюта // Зб. наук. праць Асоціації акушерів-гінекологів України. – К.: Фенікс, 2001. – С. 292-295.
3. Державна служба статистики України. Банк даних / Таблиця 0208. Середній та медіанний вік населення [Електронний ресурс]. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/>
4. Державна служба статистики України. Банк даних / Таблиця 0303. Народжуваність за віковими групами матерів [Електронний ресурс]. – Офіц. веб-сайт. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/>
5. Ефимова М. Р. Практикум по общей теории статистики: Учебное пособие / М. Р. Ефимова, О. И. Ганченко, Е. В. Петрова. – М.: Финансы и кредит, 2002. – 336 с.
6. Комплексна оцінка бідності в Україні та регіонах за перше півріччя 2011–2013 рр.: Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.idss.org.ua/arhiv/Bidnist_2013.
7. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / За ред. Е. М. Лібанової. – К.: Український центр соціальних реформ, 2006. – 138 с.
8. Кравченко М. Вплив демографічної кризи на систему соціального захисту // Вісник Національної

- академії державного управління при Президентіві України. – К.: НАДУ, 2011. – № 1. – С. 225-233.
9. Кучменко Н. Легальні та нелегальні канали трудової міграції українців : правові та етнологічні аспекти / Н. Кучменко // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – № 31. – С. 100-105.
 10. Лехан В. М. Система охорони здоров'я в Україні. Підсумки, проблеми, перспективи / В. М. Лехан. – К.: Сфера, 2003. – 27 с.
 11. Лібанова Е. Демографічний прогноз: що очікувати українцям до 2050 року? / Е. Лібанова, І. Курило // Урядвий кур'єр. 31 січня 2012 р. – № 18 (4662). – С. 2-3.
 12. Литвинова О. Н. Поєднаний вплив чинників довкілля на захворюваність жителів великого міста (на прикладі міста Тернополя) [Текст] : автореф. дис. ...канд. мед. наук : 14.02.01 / О. Литвинова. – К., 2003. – 22 с.
 13. Міграція населення Тернопільської області за 2013 рік. – Тернопіль, 2014. – 28 с.
 14. Населення // Статистичний щорічник Тернопільської області за 2012 рік / За ред. В. Г. Кирича. – Тернопіль: Головне управління статистики, 2013. – С. 224-239.
 15. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – К.: АДЕФ-Україна 2008. – 288 с.
 16. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 468 с.
 17. Основні показники стану здоров'я населення та ресурсів охорони здоров'я Тернопільської області. – Тернопіль, 2014. – 127 с.
 18. Пальян З. О. Демографічна статистика: Навч.-метод. посібник / З. О. Пальян. – К.: КНЕУ, 2003. – 132 с.
 19. Підгорний А. З. Курс демографічної статистики : Навчальний посібник / А. З. Підгорний. – Одеса: ОДЕУ, 2008. – 133 с.
 20. Поздняк О. В. Зовнішні трудові міграції населення України / О. В. Поздняк; за ред. Е. М. Лібанової. – К.: РВПС України НАН України, 2002. – 206 с.
 21. Романюк Л. М. Динаміка інфекційної захворюваності населення Тернопільської області [Текст] / Л. М. Романюк // Сучасні проблеми клінічної та експериментальної медицини : VIII підсумкова наук.-практ. конф. мед. факультету (25-27 квітня 2000 р.) / Відп. ред. В. Е. Маркевич. – Суми : СумДУ, 2000. – С. 100-101.
 22. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2013 році: Статистичний збірник. – К., 2013. – 83 с.
 23. Соціологія: Підручник / Н. П. Осипова, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. [За ред. Н. П. Осипової]. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – С. 124.
 24. Стешенко В. Деформації статеві-вікового складу населення та ризики трансформації сім'ї / В. Стешенко, І. Курило, Л. Слюсар // Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) [За ред. Е. М. Лібанової]. – К.: ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.
 25. Стешенко В. С. Деякі демографічні наслідки кризи в Україні / В. С. Стешенко // Демоекономічне дослідження. – К.: Знання, 2008. – 470 с.
 26. Тернопіль: про дитя треба думати ще до зачаття! [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://te.20minut.ua/Zdorovya/ternopil-pro-ditya-treba-dumati-sche-do-zachattya-10276473.html> (18.05.13).
 27. Україна в цифрах у 2013 році: Статистичний збірник / за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2014. – С. 182. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publ1_u.htm.
 28. Федчишин Н. Е. Хвороби системи кровообігу: динаміка поширеності в Україні та Тернопільській області // Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. – 2013. – № 1 (55). – С. 53-55.
 29. Шушпанов П. Г. Зовнішня трудова міграція населення регіону: соціально-демографічний аспект (на матеріалах Тернопільської області) : автореф. дис... канд. екон. наук : 08.00.07 / П. Шушпанов. – К., 2009. – 20 с.
 30. Юзько А. М. Лечение бесплодия с использованием вспомогательных репродуктивных технологий в Украине / А. М. Юзько, Н. Г. Руденко // Здоровье женщины. – 2014. – № 3 (89). – С. 153-157.
 31. Юзько О. М. Подолання безпліддя за допомогою репродуктивних технологій / О. М. Юзько, Т. А. Юзько // Здоровье Украины. – 2009. – № 3 (20). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mazg.com.ua/articles/?num=138>

Стаття надійшла 15.11.2014 р.

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФРАСТРУКТУРНОГО І ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПЛАНУВАННІ СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ У КАРПАТАХ

Українські Карпати щороку стають все більш популярним місцем відпочинку як для українських, так і для іноземних туристів. Природно-кліматичні умови та історико-культурна спадщина регіону створюють можливості для розвитку більшості сучасних видів туризму. Для організації туристичної діяльності важливе значення має наявність облаштованих територій, функціонування яких залежить від інфраструктурного та технічного забезпечення. Сільський зелений туризм користується великим попитом як серед вітчизняних туристів, так і іноземних. Карпати є одними з найбільших центрів поширення сільського зеленого туризму в Україні.

Ключові слова: інфраструктура, технічне забезпечення, сільський зелений туризм, Карпатський регіон, туристична галузь.

Antonina Nevenchenko. A study of infrastructural and technical provisioning in the organization and planning of rural green tourism in the Carpathians. Each year the Ukrainian Carpathians are becoming more popular for rest and recreation for both Ukrainian and foreign tourists. The natural and climatic conditions and the historical and cultural heritage of the region create possibilities for most modern types of tourism. For the development of tourism, an important asset is the presence of facilities through infrastructural and technical development. The compatibility and interdependence of infrastructural links are a logical display of a functional free market in a common economic process. Modern realities show that anyone can become a participant in this process, but success is attained by that participant, who is capable of choosing the correct competition strategy. The protracted transformation of Ukraine's economy, the absence of stable, steadfast changes, motivates further search for ways to attain positive structural changes. Infrastructure traditionally relates to the potential resources which determine the possibilities of economic growth on a certain territory. For the development of tourism in the Carpathian region, infrastructural provisioning is important. The basic spheres of infrastructure which require improvement are: transportation, communication, placement, trade and public food consumption. Also for the normal functioning of recreational complexes in the Carpathian region, appropriate technical development is essential. It touches both the placement of eating establishments and individual recreational complexes, which serve various types of activity. Rural green tourism and eco-tourism are the main types of tourism in the Carpathian region. Today this tourist region, taking into account its unique recreational-geographical position on the eastern border of the European Union, is developing advertising and infrastructure-investing strategies, in order to transform it into one of the basic centres of stable tourism and retention of natural and eco-cultural heritage in Europe. Rural green tourism has a large demand both among home and foreign tourists. The Carpathians are one of the largest centers of rural green tourism in Ukraine.

Key words: infrastructure, technical development, rural green tourism, Carpathian region, tourism.

Українське село має надзвичайно багату історико-архітектурну спадщину, культуру, самобутній побут, даровані природою мальовничі ландшафти, а також лікувально-рекреаційні ресурси. Наші села багаті на індивідуальний житловий фонд і добрих і працьовитих людей. Водночас гострою проблемою багатьох сіл є зростаючий надлишок робочої сили. Враховуючи відсутність капіталовкладень на створення нових робочих місць у сільській місцевості України, на загальнодержавному рівні більше уваги варто приділяти тим галузям, які не потребують для свого розвитку великих коштів. До таких галузей належить сільський туризм, який давно практикується в Україні. Адже в селах з відповідною рекреаційною базою завжди було багато відпочиваючих. Найбільше це стосується сіл, що

розташовані на берегах річок, морів і в гірській місцевості [3].

Українські Карпати щороку стають все більш популярним місцем відпочинку як для українських, так і для іноземних туристів. Природно-кліматичні умови та історико-культурна спадщина регіону створюють можливості для більшості сучасних видів туризму.

Нині в Україні сформувався офіційний підхід до окреслення меж Карпатського туристичного регіону, що враховує такі чинники, як природно-ландшафтні й етнокультурні особливості регіону, його сучасний адміністративно-територіальний устрій, спільність історичного розвитку, ментальне відчуття спорідненості населення та однакову систему життєвих стереотипів і цінностей, прикордонне

політико- і транспортно-географічне положення, схожі проблеми трансформації господарського комплексу в сучасних макроекономічних умовах. Сільський зелений туризм і екотуризм є чільними субгалузями спеціалізації туристичного сектора Карпатського регіону. Сьогодні для цього туристичного регіону, з огляду на його унікальне рекреаційно-географічне положення на східному прикордонні Європейського Союзу, розробляють масштабні маркетингово-інформаційну та інфраструктурно-інвестиційну стратегії, спрямовані на перетворення краю в один із основних осередків стійкого туризму та збереження природної й етнокультурної спадщини на Європейському континенті.

Особливістю Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей є те, що вони належать до регіону Карпат, який є найбільш чітко вираженою історико-етнографічною територією в Україні. Місцеві жителі сформували тут особливу духовну й матеріальну культуру з самобутнім побутом, звичаями, говіркою та цікавою дерев'яною архітектурою. Живучи серед гір і займаючись натуральним господарством, вони оспівали Карпати в народних піснях і коломийках, овіяли їх таємничістю в переказах і легендах.

Для розвитку туристичної діяльності важливе значення має наявність облаштованих територій, функціонування яких залежить від інфраструктурного і технічного забезпечення.

Туристична інфраструктура – це сукупність штучно створених рекреаційних закладів (санаторіїв, баз відпочинку, готелів, ресторанів тощо) та супутніх об'єктів, побудованих для загального користування завдяки державному інвестуванню (автомобільні та залізничні шляхи, пункти пропуску, аеропорти, лікарні, школи тощо). Послуги інфраструктури відіграють свого роду роль, яка зв'язує різні сектори туристичної галузі, включаючи кінцевого споживача, визначені процесом становлення індустріального, а згодом – постіндустріального суспільства, адже таке суспільство не може обходитись без них.

Львівщина — це один з найбільших туристичних регіонів України, який володіє унікальними пам'ятками історико-культурної спадщини. В області зосереджено 1/4 всієї історико-культурної спадщини України. На території області знаходяться 7 курортів, два національні парки (“Сколівські Бескиди” та “Яворівський”) і близько 4000 пам'яток історії та культури під охороною держави (понад 2 тис. охоронних об'єктів знаходиться у Львові, а історико-архітектурний ансамбль його центральної частини у 1998 р. внесено до списку світової спадщини ЮНЕСКО). Такою кількістю й розмаїттям пам'яток історії, археології, архітектури та монументального мистецтва не може похвалитися жодна інша область України.

У Львівській області діє 269 підприємств, ліцензованих на організацію іноземного, зарубіжного, внутрішнього, масового й оздоровчо-спортивного видів туризму, а також проведення екскурсійної діяльності. Отже, можна стверджувати, що у Львівській області існують сприятливі соціально-економічні передумови організації і розвитку агротуризму на базі сільських дворів та фермерських

господарств. Аналіз рекреаційної інфраструктури дає підстави для високої оцінки перспективності та економічної доцільності розвитку сільського туризму й перетворення Львівщини у туристично-оздоровчий регіон загальноєвропейського значення.

Івано-Франківщина поряд із Закарпаттям є найвисокогірнішою областю України. Близько 43 % її території складають гірські масиви, наймальовничішими серед них є: Чорногора, Горгани, Гриняви, Чивчини. Не менш строката область і в етнографічному плані. Вона складається з самобутніх етнографічних районів Опілля, Бойківщини, Гуцульщини та Покуття. Їх мешканці найповніше зберегли національний давньоукраїнський колорит з багатою матеріально-духовною культурою, а також низку самобутніх відмінностей в обрядах, народній архітектурі, одязі, побуті, мистецьких ремеслах, що привертає неабияку увагу туристів.

В області нараховується 147 об'єктів природно-заповідного фонду. Серед них значні за площею гірськолісові резервати “Садки”, “Джурджівський”, “Княздвірський”, “Скит Манявський”, найбільший у регіоні Карпатський НПП та НПП “Гуцульщина”.

Івано-Франківщина володіє багатою історико-культурною спадщиною. На її території взято під охорону держави 3,5 тис. пам'яток історії та культури. Серед них всесвітньо відома церква Св. Пантелеймона під Галичем (XII ст.), церква Святого Духа з мистецьким іконостасом у Рогатині (XVI ст.), Манявський Скит (XVII ст.), дерев'яні гуцульські та бойківські храми.

Область має значну туристично-оздоровчу базу. Понад 100 об'єктів (готелі, турбази, санаторії, пансіонати) можуть одночасно прийняти 14 тис. відпочиваючих. Щорічно Івано-Франківщину в середньому відвідує 220 тис. туристів (враховуючи й тих, які не вдаються до послуг туристичних фірм), з них 40-45 тис. становлять діти.

Закарпаття є одним із найбільш заліснених регіонів не лише України, а й країн Центральної Європи. Тут знаходяться унікальні екосистеми дубово-букових і хвойних карпатських пралісів, що перебувають під охороною держави та використовуються лише для цілей розвитку екологічного туризму. Загалом в області нараховується 415 об'єктів природно-заповідного фонду сумарною площею 1,54 тис. км². Серед них: міжнародний біосферний резерват “Східні Карпати”, Карпатський біосферний резерват, Карпатський НПП, НПП “Синевир”, 38 заказників державного та місцевого значення, 349 пам'яток природи, 22 пам'ятки садово-паркового мистецтва, 3 заповідні урочища тощо.

Туристичною візитівкою Закарпаття є 8 замків та самобутні дерев'яні храми, аналогів яким немає в інших регіонах України. Кожен із дерев'яних храмів XVII – XIX ст. (особливо барокового і п'ятизрубного типу) – це музеї народного мистецтва, де зосереджені древній живопис, різьба по дереву, вишивки, художні вироби, старожитні пам'ятки писемності і книгодрукування. В області зареєстровано 50 готелів (сертифіковано близько 20). На території області сконцентровано 50 родовищ (понад 360 джерел) мінеральних вод різноманітних бальнеолікувальних профілів.

Пожавленню туристичного руху сприяє розгалужена мережа торговельного й гастрономічного обслуговування. Загалом у Закарпатті зареєстровано 2681 підприємство роздрібною торгівлі та 1087 підприємств ресторанного господарства всіх форм власності на 47,9 тис. місць. Найдинамічніше торговельні та гастрономічні заклади розвиваються вздовж основних автомобільних туристичних маршрутів.

У Чернівецькій області під охороною перебуває 286 заповідних територій та об'єктів, у тому числі 7 заказників і 8 пам'яток природи загальнодержавного значення, а також 136 пам'яток природи, 40 парків – пам'яток садово-паркового мистецтва та 39 заповідних урочищ місцевого значення. Серед геолого-геоморфологічних атракцій Буковини найвідомішими для екотуристів є печера Довбуша, скелі “Кам'яна багачка” та “Чорний Діл”, відслонення-“стілки” Дністровського каньйону біля сіл Василів і Звеничів. Основним екотуристичним репрезентом Буковинських Карпат є Вижницький національний природний парк.

Нині у мальовничих селах і заповідних урочищах краю функціонує 5 санаторіїв, 4 пансіонати, дві бази відпочинку та 14 оздоровчо-туристичних комплексів. Загалом в області 149 туристичних підприємств [1, 2, 4, 5].

Важливе значення для функціонування сільського зеленого туризму має його технічне забезпечення, що стосується як конкретно туристичної інфраструктури, так і будь-якої сфери господарської діяльності.

На території Львівської області вздовж державного кордону з Республікою Польща, що має довжину 250 км, функціонують сім пунктів пропуску через державний кордон України: 4 автомобільних (“Шегині”, “Рава-Руська”, “Мостиська-2”, “Смільниця”) та 3 залізничних (“Хирів”, “Мостиська-2”, “Рава-Руська”). Функціонує пішохідний перехід на ПП “Шегині – Медика”. Він працює лише 12 годин (з 8-ї до 20-ї год.), що значно обмежує можливості туристів.

Львівська область має добре розвинуту транспортну інфраструктуру і є головним транзитним коридором в євразійській комунікаційній мережі ЄС – Україна – Росія та країни Кавказу, Центральної і Східної Азії. Загальна протяжність автомобільних шляхів становить 8,3 тис. км, з яких 97 % мають тверде покриття. Щільність автодорожньої мережі становить 0,37 км/км² (середнє значення по Україні – 0,17 км/км²). Це дає змогу охопити кільцевими екскурсійно-туристичними маршрутами панівну більшість природних та історико-культурних атракцій області.

Івано-Франківська область має пряме залізничне сполучення з центральним та східним регіонами України, що забезпечує домінування в структурі туристичних потоків внутрішніх туристів. Частка іноземних туристів складає 8-9 %, головним чином через недостатню розрекламованість області на ринку міжнародного туризму.

Дорожно-транспортна інфраструктура внутрішньообласного значення також достатньо розвинута. Мережа доріг дає змогу охопити кільцевими

екскурсійно-туристичними маршрутами понад 2/3 природних та історико-культурних атракцій області [7].

Найважливішою особливістю Закарпаття є те, що це найзахідніша область України й єдина серед областей держави, яка межує одразу з чотирма країнами Центральної Європи: Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією. Ця особливість перетворює Закарпаття на транскордонний “полюс” притягання туристичних потоків із Заходу й Сходу, Півночі й Півдня Європейського континенту. Розвитку транскордонного туризму (передусім транзитного) сприяє найбільш розгалужена в Україні мережа митних переходів, їх в області 19. Стан розвитку внутрішньої обласної дорожньо-транспортної інфраструктури також варто оцінювати як достатньо сприятливий.

В області є сприятливі умови для організації зимового туризму та гірськолижного спорту, період проведення яких триває з кінця листопада до середини березня. Гірськолижні траси обладнано 29-ма канатними дорогами протяжністю від 200 м до 1400 м. Поряд з розміщенням у турбазах, у гірськолижних центрах краю (Драгобрат, Пилипець, Красія, Воловець, Міжгір'я, Подбовець) активно розвивається приватний гостьовий сектор – агропансіонати й оселі сільського зеленого туризму.

Транспортна мережа Чернівецької області досить добре розвинена. Залізничне, автомобільне та повітряне сполучення з'єднує Чернівці з містами Румунії, Молдови, Росії, Польщі, Болгарії.

Отже, для розвитку туристичної галузі в Карпатському регіоні важливе значення має інфраструктурне забезпечення. Основними сферами, які потребують удосконалення, є транспортна інфраструктура, сфера зв'язку та комунікацій, інфраструктура в системі розміщення, торгівлі та громадського харчування [6, 8].

Одним з головних елементів інфраструктурного забезпечення рекреації і туризму є потенціал гастрономічної бази території. Вона однаковою мірою використовується як постійно проживаючим населенням, так і туристами. Заклади громадського харчування надають специфічний вид послуг, якого немає в інших формах торгівельної діяльності. Тому необхідно розширити мережу сучасних закладів торгівлі та громадського харчування.

Територія дослідження володіє високим гірськолижним потенціалом. Тому рекомендується розширити інфраструктуру, необхідну для розвитку гірськолижного та екстремальних видів відпочинку.

Для забезпечення пріоритетного розвитку перспективних туристичних екопродуктів визначено завдання щодо першочергової розбудови таких об'єктів інфраструктури:

- в Ужанському НПП – візит-центру у Великому Березному та екоосвітнього осередку “Школа у пралісах” в с. Стужича;

- у Карпатському НПП – системи екопізнавальних маршрутів Чорногірським хребтом;

- у НПП “Сколівські Бескиди” – тематичних пізнавальних природничих стежок;

- у Яворівському і Синевирському НПП – нічліжної бази малоформатного профілю;

– тематичних атракцій “Містечко Святого Миколая” – у Карпатському НПП та “Гуцульське село” – у НПП “Гуцульщина”;

– мережі транс’європейських, регіональних і локальних піших та велосипедних трас в Українських Карпатах;

– інфраструктури для водного туризму на ріках Дністер, Черемош, Тиса та інших;

– інфраструктури для кінного туризму, у тому числі з використанням гуцульських коней.

Для нормального функціонування рекреаційних комплексів, розміщених у Карпатському регіоні необхідне також відповідне технічне забезпечення. Це стосується як закладів розміщення, харчування, так і окремих рекреаційних комплексів, які забезпечують різні види відпочинку.

Однак технічне забезпечення потребує удосконалення та змін. Програма удосконалення

технічного забезпечення сільських зелених садиб у Карпатах включає такі заходи: проведення інвентаризації об’єктів, ремонт під’їзних доріг, що ведуть до закладів, та обладнання їх інформаційними знаками, обладнання та впорядкування на території регіону місць масового відпочинку та пляжів, автостоянок, гірських притулків для туристів, пам’яток природи, ставків та озер, гірськолижних витягів, будівництво нових туристичних стоянок вздовж автошляхів, технічне облаштування туристичних маршрутів, організаційна та матеріально-технічна підтримка проведення гуцульських фестивалів і ярмарок.

Отже, для розвитку туристичної діяльності необхідно створювати не лише інфраструктуру, але й відповідне технічне забезпечення сільського зеленого туризму на даній території.

Література і джерела

1. Андрущак В. І., Приказка В. М., Слюсаренко А. О. Сільський зелений туризм на Буковині // Туризм у ХХІ столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К.: Знання України, 2002. — С. 472-476.
2. Географічна енциклопедія України. – К.: Укр. рад. енцикл., 1990. – Т. 2. – 520 с.
3. Гетьман В. І. Курортно-рекреаційні системи Українських Карпат // Український географічний журнал. – 1999. – № 3. – С. 34-37.
4. Голояд Б. Природні ландшафти Українських Карпат та їхнє використання з рекреаційно-туристською метою // Краєзнавець Прикарпаття. – 2004. – № 4. – С. 57.
5. Горішевський П. А., Васильєв В. П., Зінко Ю. В. Сільський зелений туризм: організація надання послуг гостинності. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. – 148 с.
6. Мицан І. М. Проблеми та перспективи розвитку туризму на Прикарпатті // Туристично-краєзнавчі дослідження. – Вип. 5. – К., 2004. – С. 192.
7. Невснченко А. І. Оцінка транспортної інфраструктури в туризмі на території Івано-Франківської області // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. – Чернівці: ЧНУ, 2013. – Вип. 672-673: Географія. – С. 148-151.
8. Олишевський В. Розвиток рекреаційної інфраструктури // Економіка Рад. України. – 1991. – № 4.

Стаття надійшла 10.12.2014 р.



Картографічні сюжети

УДК 528.941:37.011

Тетяна Дудун

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ГЕОІНФОРМАЦІЙНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Викладено теоретико-методологічні основи геоінформаційного картографування освітнього комплексу України. Визначено сутність системної методології розроблення карт розвитку освітнього комплексу України (визначено принципи, форми і методи його картографічного моделювання та аналізу). Обґрунтовано використання спеціалізованої ГІС “Розвиток освітнього комплексу України” для введення, структурування, оброблення і використання просторово-координованої інформації при створенні і використанні системи тематичних карт.

Ключові слова: карта, методологія, методика, геоінформаційне картографування, картографування розвитку освітнього комплексу України.

Tetyana Dudun. Some theoretical-methodological and methodical bases for geo-informational mapping of the development of the educational complex of Ukraine. This paper deals with some theoretical-methodological and methodical bases for geo-informational mapping of the development of the educational complex (EC) of Ukraine. Using systematic, cybernetic, geo-informational approaches, it provides a conceptual model of cartographic recognition system, structured as an aggregation of stages. It also examines the scientific notions of the object, aims and technologies of mapping. A methodology of cartographic research to show the development of educational complex of Ukraine is provided. This includes principles, forms, and methods of cartographic modeling and analysis. The databank (DB) of our specialized GIS called “The development of the educational complex of Ukraine” is a composite information model of the EC as our object of research. The DB of this GIS contains information about the development of the EC of Ukraine, which is supplied with statistical data and maps of different themes. The subjects of maps define the structure of the DB, which is used in the GIS, as well as the direction of the space-time GIS-analysis. We used an approach for the classification of the types of cartographic data in GIS which uses four dimensions of an object. The first two (plane) dimensions provide x/y data coordinates. Attributes of places are provided in the third dimension. The fourth dimension is temporal. Thus, a retrospective-dynamic paradigm of the study is attained. The use of modeling in GIS-analysis provides for: the use of data tables; the mathematical-statistical analysis of regularities in the spatial distribution of data; dynamic spatial modeling; the creation of maps representing density, concentration, territorial proportions, and structural-dynamic diagrams and graphs.

Keywords: map, methodology, method, GIS mapping, mapping of the development of the educational complex of Ukraine.

Основними парадигмами дослідження розвитку, структури і функціонування освітнього комплексу (ОК) України є геопросторова і ретроспективно-динамічна.

Геопросторова парадигма сформувалася як міждисциплінарна загальнонаукова методологія поряд з уже сформованими і такими, що розви-

ваються, методологічними парадигмами (системно-структурною, інформаційною, кібернетичною тощо).

Геопросторова парадигма є методологічною основою процесу географізації наукового знання [1]. Повна її структура повинна охоплювати три блоки:

а) врахування найважливіших характеристик об'єкта дослідження;

б) використання чотирьох основних принципів підходу або методу дослідження (територіальність, комплексність, конкретність, глобальність);

в) використання особливої мови науки (мови карти).

Методологічною основою геоінформаційного картографування (ГК) розвитку ОК України є філософська концепція єдності простору і часу, яка потребує включення у визначення географічного простору ознаки **динамічності** як відображення безперервного розвитку географічних об'єктів.

Географічний простір є **структурним** як у компонентному аспекті (розкладання на поля окремих компонентів ОК), так і в територіальному аспекті (розкладання на окремі географічні поля).

Географічний простір, окрім того, є **системним**, тобто в ньому існують стійкі зв'язки між утворюючими елементами, як компонентним, так і територіальним, і ці зв'язки надають йому властивості єдності і цілісності, тобто комплексності. Він також є **динамічним**, бо піддається структурним і функціональним змінам утворюючих його матеріальних об'єктів.

При застосуванні **ретроспективно-динамічної парадигми** (створенні картографічних анімацій, мультимедійного подання об'єкта дослідження) допускається розгляд кількох версій, їх поетапний аналіз і удосконалення.

Поняття карт розвитку освітнього комплексу, призначення, вимоги до них. Виходячи з подання ОК як сфери інтегрованого суспільного утворення, **карти розвитку ОК України можна визначити як просторово-часові образно-знакові моделі якісних і кількісних змін структури, взаємозв'язків, функціонування складної базаток-компонентної суспільно-територіальної системи – поєднання в межах державних кордонів населення, мережі освітніх закладів, спеціалізованих виробництв і установ галузевої науки, закладів обслуговування та управління в сфері освіти, між якими існують стійкі зв'язки.** Важливого значення при цьому набуває дослідження найважливіших динамічних категорій (зростання, спад, розвиток), що характеризують хроноструктуру ОК.

Основна мета створення карт розвитку ОК України – дати узагальнення сучасного рівня інтегрованої просторової інформації (в її динаміці) та знань про ОК України як цілісної системи, показати особливості формування його структури, функціонування, взаємозв'язків і механізмів взаємодії.

Найважливішими завданнями розроблення карт для дослідження розвитку ОК України є: вивчення територіальних особливостей умов і

чинників формування ОК; структурний аналіз кількісних і якісних змін комплексу, особливостей функціонування і визначення основних форм його територіальної організації; відтворення структурної перебудови ОК, появи загальноосвітніх навчальних закладів нового типу, тенденцій зміни структури населення за рівнем освіти; створення багаторівневої системи картографічних моделей (атласу, серії карт, анімацій, мультимедійного відтворення), яка комплексно відображає його складники в динаміці із застосуванням взаємоузгодженої системи показників.

Основна вимога до карт розвитку ОК України – представити ОК у наочній, доступній до візуального та ГІС-аналізу формі. Вимога тематичної повноти ГК розвитку ОК визначає доцільність створення серії карт найважливіших компонентів ОК – функціональних ланок інтегрального ОК. Дотримання цієї вимоги забезпечує можливість всебічного розгляду всіх ланок і елементів кожного компонента ОК, що функціонує на даній території, аналіз його структури, внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

Суттєвою вимогою до карт розвитку ОК України є їх внутрішня єдність як за змістом, так і за методами і засобами картографічного зображення. Вони також повинні бути зіставними між собою за змістом, підходами і характеристиками основних ланок, детальністю зображення, способами картографування. Реалізація цієї вимоги висуває необхідність узгодження карт розвитку ОК України щодо формування бази даних і знань, застосування картографічних основ, масштабів, компонування, систем умовних позначень, настанов з генералізації.

Сутність системної методології розроблення карт розвитку освітнього комплексу України. Методологічною основою створення карт розвитку ОК України є системний підхід, який розглядає ОК України як цілісну сукупність взаємодіючих компонентів різних ієрархічних рівнів. Системний підхід передбачає: 1) цілісність – показ на картах усіх провідних елементів ОК, що розглядаються як компонентні підсистеми, і відображення ОК в цілому; 2) ієрархічність – багаторівневий характер системного геоінформаційного картографування ОК, зумовлений відмінностями в територіальних розмірах і змістовій складності комплексів; 3) стійкість – відображення основних системоутворюючих взаємозв'язків ОК; 4) поліструктурність – характеристику на картах функціонально-компонентної, територіальної, організаційно-управлінської та хроноструктури; 5) взаємодія елементів – картографування функціонування комплексу.

В геоінформаційному картографуванні розвитку ОК впровадження системного підходу є суттєвим внеском у вирішенні кількох методологічних проблем. Серед них потрібно назвати: узагальнення досвіду картографування; математизацію картографічних досліджень і застосування системи математичних моделей (статистичних, кореляційних, регресійних, факторних) для

виявлення найважливіших чинників територіальної організації ОК України; застосування єдиних принципів до структуризації бази даних розвитку ОК і уніфікованої методики його картографування; використання сумісних програм і пакетів для ГІС, а також структури файлів; важлива умова – використання даних, одержаних протягом одного й того ж періоду часу; уніфікацію способів і засобів відображення розвитку ОК.

На засадах системного, інформаційного, кібернетичного підходів та моделювання нами запропоновано алгоритм дослідження у вигляді *концептуальної моделі картографічної системи пізнання розвитку ОК України*, структурованої як сукупність певних етапів (мал. 1). Ця концептуальна модель базується на знаннях сутності, розвитку і механізмів функціонування ОК України як об'єкта картографування; спирається на теорію і методи формування картографічних баз даних, методи геосистемного просторово-часового моделювання і його подання за допомогою картографічної символіки у ГІС. Вона відображає концептуальні принципи розуміння, – точку зору на предмет картографічного пізнання і представлена чотирма основними блоками: теоретико-методологічна концепція ГІС розвитку ОК України; спеціалізована ГІС розвитку ОК України; створення атласу, серії карт, анімацій, мультимедійне представлення розвитку ОК; використання карт – просторово-часовий ГІС-аналіз розвитку ОК України.

Розроблення теоретико-методологічних та методичних основ ГІС розвитку ОК України полягало в обґрунтуванні теоретико-методологічної концепції створення і використання карт розвитку ОК України (наукових уявлень про ОК як об'єкт, мету і методи геоінформаційного моделювання, вихідних методологічних принципів ГІС розвитку ОК України, послідовності розроблення системи карт, основних показників картографування, методичних підходів і принципів, напрямів системного картографічного аналізу-синтезу і прогнозування).

Системне ГІС розвитку ОК України складається з двох стадій – системно-структурного аналізу і власне геоінформаційного картографічного моделювання. Системний аналіз містить: 1) визначення об'єкта картографування (виявлення характеристик функціонування ОК України, часових і просторових параметрів навчально-освітніх процесів); 2) структурний аналіз (розчленування об'єкта на складові компоненти, укладання загальних і окремих передкартографічних моделей розвитку ОК). При цьому необхідно виявити склад і структуру компонентів, їх підпорядкованість для того, щоб виділити провідні (головні) і підпорядковані для обґрунтування системи карт, анімацій,

мультимедійного подання розвитку ОК України, відбору й узагальнення показників картографування.

Системне картографічне моделювання на базі ГІС-технологій розглядається як: розроблення системно організованих картографічних моделей, в яких структура змісту подається за допомогою тематичних підрозділів, груп чи окремих карт, блоків інформації; системно-логічне структурування різних форм інформації з метою адекватного перекладу мовою карт і конструювання знакової системи, що відтворює логіку знань щодо об'єкта картографування; створення об'єктної моделі бази геоданих і системи керування нею для електронно-графічного моделювання та аналізу.

Об'єктом системного ГІС розвитку ОК України є інтегральний ОК і його складники. Картографуванню підлягають інтегральні ОК різного територіального рівня; населення, яке розглядається як споживач і виробник освітніх послуг; дошкільні, середні загальноосвітні (за типами закладів, за формою власності, за сферою управління), професійно-технічні і вищі начальні заклади (за рівнями акредитації, за формами власності, за джерелами фінансування, за типами закладів); галузева наука, яка є важливим складником ОК; спеціалізовані виробництва (виробництво обладнання та навчальних приладів, видавництва, друкарні) як елемент функціонально-компонентної структури ОК; пункти освіти місцевого значення, центри освіти регіонального, міжрегіонального і загальнодержавного значення як елементи територіальної структури ОК; органи і ланки управління як елементи організаційно-управлінської структури ОК; різні види освітніх послуг; умови і чинники функціонування ОК; зміни розмірів компонентів ОК і наданих ними послуг – характеристика хроноструктури ОК [6].

Геоінформаційне картографування ОК спирається на застосування системи методів геоінформаційного моделювання: географічних, картографічних, математико-картографічних, комп'ютерних, електронно-графічних. Методи геоінформаційного моделювання ОК України та його компонентів мають охоплювати моделювання структури, динаміки, взаємозв'язків і функціонування у просторі та часі [7, 11].

В основу більшості методів оброблення інформації у геоінформаційних системах і технологіях покладено поняття “геоінформаційної моделі” – певного цілеспрямованого формалізованого відображення реальних об'єктів. Система геоінформаційних моделей має відповідати рівню знань про ОК України, розумінню його сутності, динаміки, взаємозв'язків цілісного функціонування як усього ОК, так і його складових.



Рис. 1. Концептуальна модель картографічної системи пізнання розвитку освітнього комплексу України

Процес дослідження ОК України полягає у застосуванні різних типів геоінформаційних моделей – цифрових моделей організації геопросторових даних, інформаційних, вербальних, математичних зображень. Особливе місце займають просторові моделі: аналогові карти, електронні карти [7, 11].

Основний об'єкт дослідження – ОК України і його провідні компоненти – розглядаються при системному ГК як територіальні системи різної ієрархії (відносно відособлені і співпорядковані системи). В системному підході вирізняють територіальний і тематичний аспекти ієрархії. При картографічному дослідженні функціонування ОК різного рівня ієрархії відображаються взаємодії підсистем: зміна властивостей при переході від одного рівня ієрархії до іншого, вплив їх функціонування на функціонування і розвиток підсистем суміжних рівнів, вплив діяльності окремих підсистем на діяльність усієї освітньої системи в цілому.

Суть методики системного ГК полягає в тому, що в процесі картографічного моделювання ОК як інтегральної системи здійснюється її розчленування (посистемне і покомпонентне). При цьому застосовується методологічний принцип двоїстого розгляду системи: як підсистеми і як відособленої системи. Велика система виробництва і надання освітніх послуг (інтегральний ОК) розчленовується на ряд відносно замкнутих підсистем (компонентів ОК), а останні – на її складники. Дослідження проводиться шляхом створення картографічної моделі (як аналога даної системи), яка достатньо точно відображає структури і зв'язки ОК, враховує принципи формування, ієрархію і межі.

ОК України є складною поліструктурною системою. Територіальна і функціонально-компонентна ієрархічність і складність його структури потребує обґрунтування змісту ОК різного рангу. Склад і тематика карт визначається відповідно до структури комплексу, його територіально-ієрархічного рівня, характеру наукових і практичних завдань. Сукупність серій карт ОК представляється у вигляді системи картографічних моделей різних типів і територіальних рівнів, а також різних тематичних аспектів, зумовлених специфікою того або іншого компонента комплексу. В процесі картографування здійснюється послідовний перехід від карт окремих ланок освітніх систем до карт компонентів ОК і далі – до карт інтегрального ОК.

ОК при системному картографічному дослідженні розглядається в єдності взаємопов'язаних компонентів, аналізується як складна система зі своєю структурою і відповідними функціями. Оскільки жодна модель не може відтворити їх у всій повноті, в ОК виділяються основні структурні компоненти і зв'язки між ними, що якнайповніше відображають систему.

Системний підхід передбачає розроблення системи карт, анімацій, мультимедійного подання ОК на основі цільового принципу і принципу комплексності.

Всі компоненти ОК взаємопов'язані і взаємообумовлені, тому картографування особливостей їх функціонування повинне ґрунтуватися на єдиних принципах і методах. Головний принцип картографічного моделювання – відповідність системи картографічних моделей структурі об'єкта моделювання та існуючим рівням управління ОК. Картографування ОК здійснюється трьома методичними прийомами: 1) послідовне поглиблення аналізу, а отже, окреме моделювання елементів, що складають комплекс, його функціонально-компонентну, територіальну, організаційно-управлінську структури, функціонування найважливіших ланок; 2) цілісне відображення на одній комплексній карті взаємопов'язаних видів діяльності, що належать до різних ланок комплексу; 3) синтетичне картографування інтегрального ОК.

Зазначені методичні прийоми можуть бути реалізовані при розробленні “Атласу розвитку освітнього комплексу України” і створенні спеціальної серії карт, анімацій, мультимедійного подання окремих компонентів ОК.

Геоінформаційне картографування на базі спеціалізованої ГІС. Аналогова карта історично була форматом для накопичення і відображення просторових і непросторових даних у прийнятій координатній системі. Вивчення просторових місцеположень (координати X і Y), непросторових якісних даних (координата Z) і часових взаємозв'язків точок, ліній і площ досягається за допомогою візуального аналізу однієї або кількох тематичних карт, на яких представлені окремі компоненти ОК України.

Кібернетичний підхід і концепція комп'ютерної картографії полягає у використанні картографо-кібернетичної системи – певним чином організованих взаємодіючих підсистем, об'єднаних у процесі роботи картографа з комп'ютером в єдину логіко-математичну систему (спеціальне програмне забезпечення), пов'язану з цифровою базою даних, яка використовується для проектування, укладання і використання карт та інших геообразень [7].

Автоматизований підхід до синтезування просторових і непросторових даних передбачає поєднання систем, призначених для збирання інформації, її зберігання, пошуку, аналізу і відображення. Автоматизована ГІС “Розвиток освітнього комплексу України” зорієнтована на певний набір функцій. У принципі потрібні функції для введення даних та їх кодування (цифрування, перевірка і структурування), оброблення (структура даних і геометричні перетворення, узагальнення і класифікація), пошуку (вибір, просторовий і статистичний аналіз), представлення (головним чином, графічний показ) даних і комплексне управління ними [5].

ГІС характеризується здібністю інтегрувати шари або просторово орієнтовану інформацію. Перевага такого підходу полягає у полегшенні пошуку даних і відображення інформації, одержаної на основі встановлених взаємозв'язків між

компонентами ОК та їх елементами, в здатності синтезувати в процесі просторового аналізу великі обсяги інформації, можливості змінювати масштаб і проекцію, а також у здатності встановлювати і відображати просторові взаємозв'язки, застосовуючи для цього статистичні моделі.

Нами використано підхід до класифікації типів картографічних даних у ГІС, який використовує чотириохвимірний простір об'єкта. Перші два

(планові) розміри присвоюються X/Y даним, атрибуту лежать у третьому вимірі, а четвертий вимір резервується для часових наборів даних, реалізуючи ретроспективно-динамічну парадигму дослідження. Точки, лінії і площі можна представити в традиційних прямокутних координатах, у топологічному (реляційному) форматі у вигляді вузлів, зв'язків, полігонів (мал. 2).



Рис. 2. Концептуальні елементи географічної інформаційної системи “Розвиток освітнього комплексу України”

Банк даних (БД) спеціалізованої ГІС “Розвиток освітнього комплексу України” є складною інформаційною моделлю ОК як об'єкта дослідження. БД цієї ГІС містить інформацію про розвиток ОК України, яка забезпечується статистичними даними, картами різної тематики. Структуру БД, яка використовується у ГІС, визначає тематика карт, а також напрями просторово-часового ГІС-аналізу.

Зараз ГІС ще недостатньо оснащені, щоб обробляти різночасову інформацію, і тут на передній план виступає анімаційна картографія. Розвиваються методи мультиплікації, які дозволяють показати просторові результати розвитку ОК України для кожної стадії. Це відкриває додаткові можливості і є одним з перспективних напрямів дослідження даних, яке в майбутньому буде доступним у ГІС.

ГІС пропонує можливості інтеграції наборів просторових географічних даних про розвиток ОК України, одержаних з різних джерел. ГІС дозволяє обробляти дані або здійснювати аналітичні операції з прикладними моделями, що дозволяє візуалізувати дані на будь-якому етапі цього процесу [5]. Для ГІС визначено оптимальний набір джерел інформації для

формування БД. Система показників картографування, які комплексно характеризують об'єкт, структурована у групи за типами і видами вихідних даних. До основних функціональних можливостей ГІС, які використовуються при роботі з просторовими даними, додаються функціональні можливості технології баз даних і комп'ютерної графіки. Унікальність ГІС полягає в тому, що вона здатна комбінувати просторові і непросторові (атрибутивні) дані з різних джерел при проведенні аналітичних операцій.

ГІС-технологія картографічного моделювання на базі експериментальної спеціалізованої ГІС фактично об'єднує процеси створення карт та просторово-часового ГІС-аналізу. Важлива умова аналітичної системи – можливість інтерактивної роботи з великим числом векторних шарів. З цією метою розробляються системи геоінформаційних запитів.

Комп'ютерне моделювання виконується у тісному зв'язку з геоінформаційним картографуванням на базі спеціалізованої ГІС. Застосування спеціалізованої ГІС з метою введення, структурування, обробки і використання просторово

координованої інформації для створення систем тематичних карт розвитку ОК України здійснюється на базі атрибутивних баз даних “Розвиток закладів освіти регіону” і “Функціонування регіональних систем освіти”. З цією метою проводяться такі операції оброблення даних у ГІС-середовищі:

- інвентаризація закладів освіти на території країни, регіональних систем освіти і створення БД;
- класифікація параметрів функціонування ОК України за видами освітніх закладів, систематизація їх у вигляді вихідних даних;
- оброблення результатів попередніх етапів засобами ГІС-пакета;
- позиціонування результатів оброблення даних на карту-основу у вигляді графічних об'єктів (тематичні карти).

ГІС “Розвиток ОК України” слугує геоінформаційним каркасом тематичного картографування і містить інформацію про регіональні і об'єктові системи освітніх закладів України для проведення картографування.

Поняття спеціалізованої ГІС “Розвиток ОК України” вживається для позначення поєднання у середовищі MapInfo та MS Access масивів графічної і семантичної інформації про функціонування ОК України та його компонентів як формалізованих об'єктів картографічного моделювання з метою реалізації завдання візуалізування тематичних даних на карті в електронному та аналоговому вигляді.

Основні аналітичні процедури обробки атрибутивних даних в ГІС – процес їх класифікації за допомогою спеціальних шкал, що мають відповідний набір допустимих операцій зі значеннями і можливість маніпулювати класами всередині діапазону вимірів.

ГІС забезпечує різноманітну видачу матеріалів споживачу: як у вигляді таблиць, вибірок, файлів з комп'ютера або роздрукувань на папері, застосування як “паперової” – традиційної, так і “безпаперової” технологій, тобто відтворення, наприклад, карт на екрані дисплея, що потребує знань засобів машинної графіки, з одного боку, пристосування способів картографічного відображення, з іншого. Побудова карт на екрані дисплея дозволяє перевірити множину варіантів зміни змісту карт і способів оформлення.

Необхідно відзначити, що практично всі компоненти ОК мають просторову прив'язку або можуть бути змодельовані шляхом створення електронних карт. При цьому повинні бути забезпечені можливості вибору атрибутивної інформації з семантичних БД, пов'язаних з графічним відображенням.

Карта є основною мовою географії. Отже, вона є і основною мовою комп'ютеризованої географії. Карти можна розглядати як просторові інформаційні системи. Ця графічна форма представлення просторових даних складається з різних координатних систем, проекцій, наборів символів, методів спрощення і генералізації. Карти

можуть мати як цілком звичайний вигляд, так і такі нетрадиційні форми, як блок-діаграми, об'ємні зображення тощо.

Теоретично географічні інформаційні системи здатні вирішувати поставлені перед ними завдання і без карт, лише на основі просторової інформації в цифровій формі. Але практичне виконання такого завдання є досить проблематичним, оскільки без карт навряд чи можна сформулювати завдання для вирішення комп'ютером [3].

Укладання карт – це одне з найбільш загальних напрямів дослідження ГІС, а самі карти є характерним інформаційним продуктом ГІС [2, 4, 8, 10]. Карти – це безпосередній інтерактивний інтерфейс користувача з просторовим географічним виміром.

Зараз карти розглядаються як форма наукової візуалізації [9]. Її мета – графічний аналіз інформації про співвідношення. Візуалізація включає графіку (за допомогою якої позначаються символи) і геометрію, яка визначає їх відносне положення. Карти як форма візуалізації дають змогу допомогти і у візуальному вивченні наборів даних (включно з виявленням структур і кореляцій).

Щоб правильно користуватися візуальними засобами підтримки рішень, користувачі повинні правильно аналізувати та інтерпретувати карти – це дуже важливий аспект використання ГІС. До найпотужніших можливостей сучасних ГІС відносять їх здатність комбінувати картографічне подання тематичної інформації однієї обраної теми з іншою – накладання покриттів (overlay). При накладанні цих покриттів можна знайти багато кореляцій. Однак є доволі ризикованим виносити міркування про причинно-наслідкові зв'язки на основі з'ясування лише візуальної кореляції [3]. Для цього залучається математико-картографічне моделювання. Картографічний аналіз і математико-картографічне моделювання широко застосовується для оброблення і перетворення даних в процесі вивчення структури, взаємозв'язків і динаміки підсистем ОК України. Це ледве чи не головний інструмент, що використовується для прийняття рішень, управління, проведення експертиз, пошуку альтернативних варіантів, прогнозування розвитку.

Однак одержання хороших карт зовсім непросте завдання. Укладання й видання високоякісних карт є трудомістким, а тому вартісним завданням, при вирішенні якого потребується експертиза досвідчених картографів. Ці роботи пов'язані з генералізацією карт, розміщенням назв і загальним компонуванням.

Використання карт в середовищі ГІС – це та частина сфери картографії, де картограф досліджує ефективність карти. Щоб оцінити ефективність карти в передаванні просторової інформації, її користувачам необхідно виконувати певні завдання на основі карти.

При роботі з просторовими даними в середовищі ГІС здійснюється операція просторового

аналізу, тобто маніпулювання геометричними, атрибутивними і часовими компонентами просторових даних, окремо або в поєднанні. Однак лише простий погляд на карту, яка показує дані, уже дозволяє оцінити кількісні або якісні зміни окремих компонентів ОК на зображуваній території. Порівняння можуть бути просторовими, тематичними і часовими. Просторові порівняння передбачають аналіз різних територій в однаковому масштабі з метою виявлення схожих або відмінних структур ОК. Тематичне порівняння передбачає аналіз карт різних компонентів ОК для однієї і тієї самої території з метою виявлення подібності або відмінності просторового розподілу показаних елементів ОК по території. Часові порівняння здійснюються шляхом аналізу різночасових представлень тієї самої території.

ГІС-аналіз розглядається як процес пошуку просторових закономірностей розподілу даних і взаємозв'язків між об'єктами. ГІС-аналіз полягає у комп'ютерному моделюванні – автоматизованому створенні та використанні системи інформаційних моделей просторового розподілу елементів і компонентів ОК та їх взаємозв'язку, яка відтворює перехідні етапи їхнього формування на технологічній основі розроблення геоінформаційних систем [10].

Використання в ГІС-аналізі методу моделювання передбачає роботу з таблицями даних; математико-статистичний аналіз закономірностей просторового розподілу даних; динамічне просторове моделювання; створення карт щільності, концентрації, територіальних пропорцій, структурно-динамічних діаграм і графіків. В результаті просторового ГІС-аналізу отримується практично нова інформація.

Методологічні принципи геоінформаційного картографування розвитку ОК України.

1. У геоінформаційних технологіях системний, геоінформаційний, кібернетичний підходи і моделювання є концептуальною основою створення і застосування ГІС, а також методом дослідження і проектування систем цифрових, інформаційних, вербальних, математичних, знаково-графічних, електронно-графічних моделей і розроблення ефективних комп'ютерних технологій [7, 11].

2. Система геоінформаційних моделей має відповідати рівню знань щодо сутності, структури, динаміки, функціонування ОК України як об'єкта моделювання його компонентів і елементів. Для цього необхідно всю систему представити як сукупність блоків, кожний з яких містить моделі, що характеризують окремих компонентів і ОК в цілому.

3. Концепція геоінформаційного картографування розвитку ОК України базується на вивченні об'єкта, предмета і методів геоінформаційного моделювання. Методологічно ГК спирається насамперед на досягнення картографії як науки, що володіє своїм специфічним методом моделювання

просторово-часової інформації про розвиток ОК за допомогою образно-знакових моделей.

4. Застосування при вивченні розвитку ОК методу послідовного поглиблення аналізу, а, отже, окремого моделювання компонентів, що утворюють цей комплекс, його структуру, функціонування найважливіших ланок, поряд із цілісним відображення комплексу.

5. Розроблення різних варіантів карт, анімацій, мультимедійного подання розвитку ОК і різних поєднань їхніх сюжетів залежно від цілі дослідження, конкретних наукових і практичних завдань (аналіз розвитку рівня освіти і освітнього потенціалу населення, планування і прогнозування його розвитку тощо).

6. ГК розвитку ОК України, з одного боку, спирається на теорію і методи формування картографічних БД і методи комп'ютерної графіки, що дозволяють використовувати нові й альтернативні способи представлення даних (наприклад, тривимірні карти та анімації), з іншого, – на базі географічних знань, методи геосистемного просторово-часового моделювання і його подання за допомогою картографічної символіки у ГІС як геоінформаційні шари (або їх комбінації) у цифровій або образно-знаковій графічній формі.

7. Акцентування уваги на час – важливий компонент даних поряд з геометричними і атрибутивними характеристиками. Він є особливим для аналізу часових рядів показників розвитку ОК в БД ГІС і в намаганні аналізувати процеси в їх часовій динаміці, а не у будь-який визначений момент часу. Головною функцією ГК при представленні інформації є можливість її просторово-часового аналізу, а не просто розгляду просторового розподілу даних.

8. Володіння новими методами ГК має ґрунтуватися на засобах традиційної картографії, знаннях правил роботи з технічними і програмними засобами реалізації ГІС-технологій, алгоритмах виконання стандартних процедур.

9. Геоінформаційне моделювання розвитку ОК України і його компонентів здійснюється на базі спеціалізованої ГІС і проблемно-орієнтованого банку географічних даних – складної інформаційної моделі розвитку ОК України.

Розроблення банку географічних даних ґрунтується на вивченні повноти і відповідності потужного набору інструментів для збирання, зберігання, необхідного пошуку, перетворення і представлення просторових даних про розвиток ОК України. Для оброблення просторово-часових географічних даних ГІС включає програмне забезпечення, апаратні засоби, просторові географічні дані і дослідника. Ці компоненти взаємодіють через набір процедур.

10. При створенні картографічних БД ГІС важливим завданням є просторове, часове і тематичне узгодження інформації, яке має бути вирішене до введення даних у БД, на етапі визначення складу, вибору і підготовки інформації,

тобто на етапі формування інформаційного забезпечення ГІС і ГК. Тематичне узгодження інформації є особливо важливим при проведенні ГІС-аналізу взаємозв'язків між основними компонентами ОК.

11. Якість ГК визначається методами і критеріями надійності і достовірності геоінформації. Надійність ГК полягає в обґрунтуванні вимог до використання матеріалів, методики їх оброблення.

Інформаційна надійність карт характеризується повнотою, достовірністю і точністю їх змісту. Повнота інформації – характеристика достатності даних для цілісного детального опису об'єкта дослідження.

12. Попит на складні форми подання просторово-часових географічних даних стимулюється розвитком візуалізації, мультимедійних носіїв інформації, віртуальної реальності і дослідницького аналізу даних. Важливо адекватно оцінити вплив технічних досягнень на карту та її функції в дослідженні, аналізі і представленні просторово-часових географічних даних.

Висновки. Працюючи в комп'ютерному картографічному середовищі, ми визнаємо, що погляд людей на карти суттєво змінився за останні десятиліття. Ці зміни зробили внесок у широке застосування ГІС, пов'язане з просторовими даними, які ми вводимо в ці системи. Традиційний підхід до карти, коли сама карта є кінцевим продуктом, який дає інформацію про просторовий розподіл шляхом

використання символів і класифікацій, є обмеженим, оскільки користувачу карти недоступна через карту вихідна, некласифікована інформація.

Геоінформаційне картографування розвитку ОК України на базі ГІС є альтернативним підходом до карт, що підтримує зберігання вихідних даних для забезпечення можливості наступної перекласифікації. При цьому атрибутивні дані зберігаються на комп'ютерних носіях і відображаються, виходячи з потреб користувача. Карта із застосуванням комп'ютерної технології ГІС дозволяє не лише повідомляти інформацію, але й аналізувати її шляхом перетворення даних про розвиток ОК України за певний період, таким чином найповніше реалізувати геопросторову і ретроспективно-динамічну парадигми дослідження. Використовуючи комп'ютер як засіб для зберігання і класифікації даних, ми можемо одержувати декілька класифікацій вихідних даних шляхом стохастичного підходу і математико-картографічного моделювання.

Картографічне моделювання і аналіз пов'язані між собою в ГІС: об'єднується ретельно розроблена система відображення з числовою атрибутивною інформацією. Займаючись створенням карт, ми фактично залучаємося до процесу ГІС-аналізу.

Для ефективного проведення ГІС-аналізу необхідно знати структуру аналітичного процесу і можливості застосування його інструментарію для конкретних завдань.

Література

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 340 с.
2. География, общество, окружающая среда. Том 7: Картография, геоинформатика и аэрокосмическое зондирование / Под ред. А. М. Берлянта и Ю. Ф. Книжникова. – М.: Изд. дом «Городец», 2004. – 624 с.
3. Де Мерс Майкл Н. Географические информационные системы: основы. Пер. с англ. – М.: Дата, 1999. – 490 с.
4. Зейлер Майкл. Моделирование нашего мира. Пособие ESRI® по проектированию баз геоданных. Пер. с англ. – К.: ЕКОММСо, 2003. – 254 с.
5. Картография. Вып. 4. Геоинформационные системы: Сб. перев. статей / Сост., ред. и предисл. А. М. Берлянт и В. С. Тикунов. – М.: Картгеоцентр–Геоиздат, 1994. – 350 с.
6. Козаченко Т. І. Концептуальні основи картографічного моделювання розвитку освітнього комплексу України / Т. І. Козаченко, Т. В. Дудун // Вісн. геодезії та картографії. – 2013. – № 3. – С. 25-32.
7. Козаченко Т. І. Теоретичні аспекти геоінформаційного картографування // Укр. геогр. журн. – 2009. – № 4. – С. 51-56.
8. Кошкарєв А. В., Тикунов В. С., Трофимов А. М. Теоретические и методологические аспекты развития географических информационных систем // География и природ. ресурсы. – 1991. – № 1. – С. 11-16.
9. Краак М.-Я., Ормелинг Ф. Картографирование: визуализация геопространственных данных / Пер. с англ.; под. ред. В. С. Тикунова. – М.: Науч. мир, 2005. – 325 с.
10. Митчел Энди. Руководство по ГИС-анализу. Часть 1: Модели пространственного распределения и взаимосвязи: Пер. с англ. – К.: ЗАО ЕКОММСо, 2000. – 179 с.
11. Руденко Л. Г. Геоінформаційне картографування в Україні: концептуальні основи і напрями розвитку / Л. Г. Руденко, Т. І. Козаченко, Д. О. Ляшенко, А. І. Бочковська / – К., НВП «Вид. «Наук. думка» НАН України, 2011. – 104 с.

Стаття надійшла 9.04.2014 р.



Відгуки та повідомлення

СУЧАСНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ В ПРАЦІ ОЛЕКСІЯ ФЕДЮКА

(Федюк О. М. Українська суспільна географія: друга половина XX – початок XXI століття: монографія / О. М. Федюк; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К.: ТОВ “Бланксервіс-Плюс”, 2014. – 208 с.)

Current studies in the history of Ukrainian social geography in the work of Oleksiy Fedyuk.

(Fedyuk, O. M. Ukrainian social geography: second half of the 20th – beginning of the 21st century: A monograph (Dissertation of O. M. Fediuk, Taras Shevchenko National University of Kyiv). – Kyiv: “Blankservis-Plus”, 2014. 208 pp.)

Наприкінці 2014 року у київському видавництві Бланксервіс-Плюс вийшла в світ унікальна монографія кандидата географічних наук Олексія Миколайовича Федюка, що присвячена розвитку української суспільної географії в другій половині XX – на початку XXI століття. Монографія заснована на матеріалах кандидатської дисертації автора “Розвиток суспільно-географічної думки в Україні у другій половині XX століття”, яка була захищена у 2012 році.

У монографії викладено особливості історико-географічного аналізу розвитку української суспільної географії на зламі тисячоліть, запропоновано авторський погляд на проблему періодизації її історичного поступу, розкрито особливості розвитку суспільно-географічного знання в Україні як в розрізі окремих напрямів досліджень і наукових шкіл, так і в регіональному вимірі, проаналізовано найважливіші наукові праці суспільно-географічного напрямку та надано оцінку персонального внеску провідних українських учених у розвиток суспільно-географічної науки.

Наукова монографія О. М. Федюка присвячена висвітленню визначальних особливостей і сутнісних підвалин становлення та розвитку української суспільно-географічної думки впродовж другої половини XX – на початку XXI століття. В ній проаналізовано наукові напрями, що були

пріоритетними для даного періоду, творчий доробок провідних українських учених та їхній персональний внесок у суспільну географію. Суспільно-географічна думка розглядається О. М. Федюком як всезагальна система наукового доробку та інтелектуальних напрацювань, творчих здобутків і досягнень української суспільної географії в її історичній ретроспективі та на сучасному етапі розвитку.

Її розвиток, на думку О. М. Федюка, відбувався не лише в галузевому аспекті, але й у розрізі регіональних вогнищ науково-освітньої діяльності. Упродовж кінця XX – початку XXI ст., як стверджує автор, склалося п’ять провідних регіональних центрів української суспільної географії: Київський, Львівський, Чернівецький, Одеський та Харківський.. Особливо автор наголошує на визначальній ролі Київського регіонального суспільно-географічного центру, в якому сконцентровано провідні науково-дослідні установи та вищі навчальні заклади, що визначають концептуальну спрямованість та забезпечують розробку фундаментальних засад української суспільної географії.

Важливою проблемою української суспільно-географічної науки, на думку О. М. Федюка, залишається дослідження творчого доробку провідних українських суспільних географів,

вивчення їхнього персонального внеску до загальної системи суспільно-географічних знань.

У монографії О. М. Федюка зроблено спробу виділити окремі стратегічно важливі напрями суспільно-географічних досліджень в Україні. Першочергову роль серед них, як стверджує автор, відігравала розробка теоретико-методологічної бази та методичного інструментарію суспільно-географічної науки. Не менш принципове значення мали районологічні суспільно-географічні дослідження, представлені розробкою та науковим обґрунтуванням схем економічного (згодом соціально-економічного та суспільно-географічного) районування, комплексними характеристиками окремих економічних районів та адміністративних областей. Традиційно високим рівнем узагальнення відзначаються такі ланки суспільно-географічного знання, як вивчення галузей матеріально-виробничої діяльності та соціальної сфери, територіальних відмін у характері життєдіяльності населення, просторових особливостей та форм його розселення, розробка проблем раціонального природо-користування.

Важливою науковою проблемою, що постає під час дослідження історії розвитку української суспільно-географічної думки, виступає необхід-

ність детального опрацювання джерельної бази науки. Усі наявні писемні джерела з історії української суспільної географії О. М. Федюк поділив на три великі групи: 1) джерела описового, або фактологічного характеру; 2) джерела оцінкового, або інтерпретативного характеру; 3) спеціальні історико-географічні джерела. За основу такого поділу автором взято змістове спрямування суспільно-географічних джерел, а також їхнє цільове призначення.

О. М. Федюк приділяє значну увагу періодизації наукових досліджень. Ним виділено такі етапи розвитку української суспільно-географічної думки впродовж майже півсторічного часу: перший (1954 – 1979 рр.) – районно-територіально-комплексологічний; другий (1979 – 1994 рр.) – соціально-виробничо-геосистемний; третій (з 1994 р. до наших днів) – геопросторово-суспільно-діяльнісний.

Дана монографія буде цікавою для широкого кола фахівців з історії розвитку науки, історії філософії, географів, економістів, соціологів, психологів, демографів, спеціалістів з проблем державного управління, викладачів, аспірантів, студентів та наукових працівників.

Олександр Гладкий



Хроніка. Факти. Проекти

МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ “ГЕОГРАФІЯ, КАРТОГРАФІЯ, ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА: ІСТОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ПРАКТИКА” (ЧЕРНІВЦІ, 9 – 11 ЖОВТНЯ 2014 РОКУ)

27 червня 2014 року виповнилося б 80 років Ярославові Івановичу Жупанському – заслуженому працівнику освіти України, академіку Академії наук вищої школи України, дійсному члену (академіку) Української екологічної академії наук, почесному члену Українського географічного товариства, дійсному члену Наукового товариства імені Тараса Шевченка, почесному професору Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктору географічних наук. Постать професора Я. І. Жупанського в українській географічній науці є помітною, бо як учений він працював за різноманітними напрямками географії і доклався або до їхнього подальшого розвитку, або до відновлення їхнього повноцінного наукового функціонування. Вагомий внесок у розвиток географічної науки й освіти Ярослав Іванович вніс шляхом підготовки молодих науковців: під його консультуванням і керівництвом підготовлено і успішно захищено 2 докторські і 17 кандидатських дисертацій у галузі економічної та соціальної географії (11.00.02), фізичної географії і ландшафтознавства (11.00.01), конструктивної географії і раціонального природокористування (11.00.11), географічної картографії (11.00.12), територіальних комплексів та систем (08.10.02).

За визначні заслуги на науковій та викладацькій ниві Ярослав Іванович Жупанський отримав нагороду АН вищої школи України імені Ярослава Мудрого, премію імені Омеляна Поповича, медаль імені А. С. Макаренка “За заслуги в галузі освіти і педагогічної науки”, почесну грамоту Президії Верховної Ради України, ювілейну медаль “За доблесну працю”, відмінника народної освіти, відмінника освіти України.

Ярослав Іванович був патріотом своєї батьківської землі, в нього зародилася ідея (ще до проголошення України незалежною державою) створити кафедру географії України. Саме він виступив ідейним натхненником й організатором кафедри географії і картографії України в

Чернівецькому університеті та був її першим завідувачем у 1990 – 2004 роках. Це була друга в Україні кафедра географії України (за часом відкриття) після Львівського університету.

Саме цим двом подіям – 80-літньому ювілею професора Я. І. Жупанського і 25-річчю створення його дітища – кафедри географії і картографії України – і була присвячена міжнародна науково-практична конференція “Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика”, яка відбулася 9-11 жовтня 2014 року в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, а її організатором виступила кафедра-ювіляр.

Географи взяли активну участь у підготовці та проведенні конференції: було надіслано 166 доповідей від 214 учасників, які представляли 40 наукових, науково-педагогічних, науково-виробничих і навчально-методичних центрів. Про високий науковий рівень конференції засвідчує той факт, що до неї долучилися 27 докторів і 93 кандидати наук, наукові співробітники, аспіранти, докторанти, викладачі вищих навчальних закладів. Найбільше представників було з Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича – 35 доповідей від 46 учасників (у т. ч. 6 докторів і 20 кандидатів наук). Високу активність у роботі конференції взяли науковці Інституту географії НАН України (25 учасників, у т. ч. 5 докторів та 6 кандидатів наук), Львівського національного університету ім. І. Франка (20 учасників, з них 3 доктори і 7 кандидатів наук), Київського національного університету ім. Т. Шевченка (15 учасників, 4 доктори і 3 кандидати наук), Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка (15 учасників, з них 1 доктор і 13 кандидатів наук). Наступну групу науково-педагогічних центрів (за кількістю доповідей і учасників) склали Харківський національний університет ім. В. Каразіна, Херсонський державний університет, Одеський державний екологічний університет і Вінницький державний

педагогічний університет ім. М. Коцюбинського (по 6-7 доповідей від 7-11 учасників). По 3-4 доповіді від 3-7 учасників були представлені Прикарпатським національним університетом ім. В. Стефаника, Східноєвропейським національним університетом ім. Л. Українки, Дніпропетровським національним університетом ім. О. Гончара, Уманським державним педагогічним університетом ім. П. Тичини, Ужгородським національним університетом. У роботі конференції взяли участь також науковці Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ, Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, Тернопільського національного економічного університету, Одеського національного університету ім. І. Мечникова, Сумського педагогічного університету ім. А. Макаренка, Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка, Хмельницького національного університету, Національного лісотехнічного університету України, Мукачівського державного університету, Чорноморського державного університету ім. П. Могили, Запорізького національного технічного університету, Галицького коледжу ім. В. Чорновола; наукові співробітники Національних природних парків “Хотинський” і “Кременецькі гори”, НВФ “Карти і Атласи”, Федерації спортивного туризму України; методисти і вчителі-методисти обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти, навчально-методичних центрів управління освіти, гімназій та загальноосвітніх шкіл I – III ступеня.

Міжнародний статус конференції забезпечили науковці Росії (Московського державного університету ім. М. Ломоносова, Інституту географії ім. В. Сочави СВ РАН, Іркутського державного технічного університету, Мордовського державного університету ім. М. Огарьова) і Румунії (Сучавського університету ім. Штефана чел Маре).

На пленарне засідання (у перший день роботи конференції) були запропоновані доповіді, що стосувалися різних аспектів сучасної географічної науки. Відкрив роботу конференції академік НАНУ, директор Інституту географії НАНУ Л. Г. Руденко доповіддю “Розробка географічних засад збалансованого розвитку регіонів України як пріоритетний напрям діяльності Інституту географії НАНУ” (співдоповідач – заступник директора Інституту географії С. А. Лісовський). “Просторово-часові аспекти наукового потенціалу сучасної суспільної географії” представлені в матеріалах член-кореспондента НАПН України, Президента Українського географічного товариства, декана географічного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка Я. Б. Олійника. Про сучасний етап розвитку географічної освіти і науки у Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича (від колективу авторів) доповів декан географічного факультету ЧНУ проф. В. П. Руденко.

Про історію становлення, досягнення і перспективи розвитку кафедри географії України та

регіоналістики ЧНУ, яка наближається до свого 25-річного ювілею, розповів її завідувач, проф. В. О. Джаман. Було відзначено, що у розвитку кафедри чітко виділяються три етапи, які пов’язані зі змінами в Українській державі, запитами в нових спеціалістах і динамічним розвитком факультету. Кафедра ефективно здійснює підготовку спеціалістів вищої кваліфікації: 4 працівники кафедри захистили докторські дисертації (В. Джаман, В. Круль, К. Кілінська, П. Сухий), 19 працівників кафедри (К. Кілінська, В. Явкін, В. Круль, П. Сухий, М. Заячук, Ж. Бучко, Я. Скрипник, М. Цепенда, С. Білокриницький, Г. Круль, І. Косташук, С. Греков, С. Дутчак, Г. Григор’єва, В. Печенюк, Н. Заблотовська, І. Березка, С. Руденко, К. Дарчук) і 11 аспірантів і здобувачів кафедри (М. Жук, В. Лажнік, М. Потокій, О. Романець, В. Косташук, І. Вах, О. Заячук, Р. Гищук, П. Колядинський, Я. Атаманюк, Д. Думітраш) стали кандидатами наук. Відзначено, що вагомий внесок у розвиток багатьох напрямів географічної науки та формування наукової школи вніс професор Я. І. Жупанський. Саме на його честь і пошану були присвячені дві наступні колективні доповіді: “Постать і наукова спадщина Я. І. Жупанського” (від чотирьох чернівецьких авторів – докторів географічних наук, учнів Ярослава Івановича – доповів проф. В. П. Круль) і “Діяльність Ярослава Жупанського для розвитку географічної науки та освіти в Тернопільській області” (від колективу тернопільських географів доповіла проф. О. В. Заставецька). Свої дописи про професора Я. І. Жупанського, його наукові доробки та життєвий шлях присвятили також проф. Г. І. Денисик, проф. К. Й. Кілінська, доц. М. В. Потокій (випускники чернівецької наукової школи, учні шанованого Вчителя).

Привернули увагу учасників конференції наукові доповіді С. А. Лісовського “Методологічні підходи до оцінювання потенціалу екосистемних послуг: роль географії” (співдоповідачі Л. Г. Руденко, Є. О. Маруняк), проф. Г. І. Денисика “Український сектор середнього ландшафтного поясу Східноєвропейської рівнини”, проф. І. І. Ровенчака “Підходи до історичного атласного картографування України та Львова: особливості реалізації трьох видавничих проектів”, д.г.н., ст.н.с. І. В. Гукалової “Проблеми структуризації соціальної географії”, ст.н.с. МДУ Н. О. Тельнової “Анализ динамики биологической продуктивности ландшафтов заповедных территорий степной зоны Восточной Европы по данным дистанционного зондирования”, доц. В. Й. Лажніка “Кількісна оцінка ступеня прикордонності території із використанням дистанційного підходу”.

Зацікавила слухачів презентація на тему “Коріння та географія української революції в контексті європейської інтеграції” (доповідачі – Л. Г. Руденко, С. А. Лісовський, Є. О. Маруняк). Інформація була уважно сприйнята поважною

аудиторією з відчуттям відповідальності за Україну, український народ і його героїв.

Впродовж другого дня проводилися секційні слухання за напрямками: 1) актуальні аспекти фізико-географічних досліджень та регіональне ландшафтознавство, 2) географічні дослідження регіональних екологічних проблем та охорони природи, 3) актуальні питання досліджень в суспільній географії, 4) сучасна картографія та ГІС-технології, 5) регіональне туризмознавство та рекреаційна географія, 6) географічна освіта та сучасні тенденції у методиці викладання географічних дисциплін (у ВНЗ та ЗНЗ), 7) постаті географічної науки: аналіз досліджень та творчих ідей.

Привертає увагу той факт, що географи не тільки подали матеріали на конференцію, але й взяли активну безпосередню участь у її проведенні. Робота в секціях була жвавою, задавалося багато запитань щодо методичних підходів дослідження, інтерпретації отриманих результатів тощо. Керів-

ники секцій – провідні вчені організовували аудиторію до активного обговорення, дискусій.

Третього дня була проведена комплексна наукова польова експедиція історико-географічними об'єктами Буковинського Передкарпаття і Карпат: городище Черн – туристично-розважальний комплекс “Буковинська Троя” і школа-музей (с. Рєваківці) – музей природи Вижицького НПП (с. Зеленів) – музей-садиба Івана Миколайчука (с. Чортория) – музей-садиба Назарія Яремчука (околиця м. Вижиця) – концерт фольклорного ансамблю троїстих музик у туристичному центрі “Купальська ніч” (м. Вижиця) – Національний природний парк “Вижицький” (м. Вижиця – селище Берегомет) – м. Чернівці.

До початку роботи наукового зібрання у чернівецькому видавничому домі “Родовід” був виданий збірник матеріалів конференції

Василь Джаман



Під час пленарного засідання конференції



Загальне фото учасників конференції



Ювілеї та номінації

ІВАН РОВЕНЧАК – ДІЙСНИЙ ЧЛЕН НТШ

Ухвалою Загальних зборів Наукового товариства імені Шевченка від 20 червня 2013 року обраний його Дійсним членом Іван Ровенчак. Вченого номіновано (промовано) на дійсного члена 30 листопада цього ж 2013 р.



Іван Ілліч Ровенчак – доктор географічних наук (2010), професор (2013), професор кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка (2011), дійсний член Українського географічного товариства, заступник голови Географічної комісії Наукового товариства імені Шевченка. Опублікував близько 300 наукових і науково-популярних праць.

Народився 26 червня 1958 р. у м. Долина Станіславської (Івано-Франківської) області у робіт-

ничій родині. Після закінчення середньої школи працював робітником на Долинському виробничому швейному об'єднанні, проходив строкову військову службу в збройних силах СРСР.

У 1978 – 1984 рр. навчався у Львівському державному університеті імені Івана Франка (спочатку – на підготовчому відділенні, далі – на географічному факультеті), який закінчив з відзнакою. З 1984 р. працює у цьому університеті на посадах інженера, молодшого наукового співробітника (з 1987 р.), асистента (з 1991 р.), доцента (з 1994 р.), а з 2011 р. – професора кафедри економічної і соціальної географії. На географічному факультеті ЛНУ ім. І. Франка викладає дисципліни “Географічне країнознавство”, “Географія культури і релігії”, “Політична географія і геополітика Росії”, “Магістерський семінар”.

Напрями наукової діяльності вченого різнобічні: географія культури, політична географія, географічне країнознавство, географія транспорту, історія географії та картографії, географічна картографія. Кандидатська дисертація, захищена ним у 1993 р., була виконана на тему “Картографування регіонального народногосподарського комплексу (на прикладі Івано-Франківської області)”, а докторська (у 2010 р.) – на тему “Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження”.

Одним з найбільш вагомих здобутків ученого є картографічні твори, яким він віддав багато часу й енергії як редактор, консультант чи безпосередній виконавець. Іван Ровенчак є відповідальним виконавцем фундаментального рукописного середньомасштабного “Атласу господарського комплексу Івано-Франківської області” (1985), секретарем редакційної колегії з підготовки та видання трьох шкільних краєзнавчих атласів областей – Львівської (1989), Івано-Франківської (1990) і Закарпатської (1991), науковим консультантом чотирьох видань

“Універсального словника-енциклопедії” (1999, 2001, 2003, 2006), автором спеціального змісту карти “Лемківщина” (2002), співголовою редколегії “Атласу історії української державності” (2013).

І. Ровенчак був одним із ініціаторів утворення та головою установчих зборів осередку Товариства української мови на географічному факультеті ЛДУ ім. І. Франка (1989), є головою комісії географічного факультету із захисту наукових пріоритетів.

Іван Ровенчак став восьмим дійсним членом НТШ від відновленої Географічної комісії відродженого у Львові в 1989 р. Наукового товариства імені Шевченка. Раніше дійсними членами НТШ були обрані вчені-географи Федір Заставний, Олег

Шаблій (у 1992 р.), Ярослав Жупанський, Іван Ковальчук (у 2002 р.), Ольга Заставецька (у 2005 р.), Ростислав Сосса (у 2009 р.), Степан Позняк (у 2011 р.). Географічна комісія НТШ, одним з очільників якої власне і є І. Ровенчак, тісно співпрацює із Львівським, Київським, Івано-Франківським, Тернопільським і Чернівецьким відділеннями Українського географічного товариства.

Географічна комісія НТШ

*Редколегія часопису
“Історія української географії”*



Втрати

ПАМ'ЯТІ ІВАНА МИКОЛАЙОВИЧА ПУШКАРЯ

10 березня 2014 р. не стало Івана Миколайовича Пушкаря – професора, багаторічного завідувача кафедри економічної і соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.



Народився Іван Миколайович 2 липня 1941 р. у с. Головинці Заліщицького району Тернопільської області в селянській родині. Навчався в місцевій початковій і Товстенській середній школах. Ще юнаком-старшокласником розпочав трудову діяльність у місцевому колгоспі, а згодом працював у ньому механізатором.

У 1960 р. І. Пушкар зв'язав свою долю з географією, ставши студентом географічного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка. Після його закінчення вісім років працював учителем географії в Староолексинецькій середній школі Кременецького району, що на Тернопільщині, в т. ч. п'ять років на посаді заступника директора з навчально-виховної роботи.

Шлях у науку І. Пушкар розпочав у 1973 р., коли вступив до аспірантури при Секторі географії АН України (нині — Інститут географії НАН України). З 1976 р. працював у відділі теоретичних проблем економічної географії цього наукового закладу, спочатку молодшим, а з 1981 р. — старшим науковим співробітником. Тоді ж був призначений заступником завідувача даного відділу. У 1979 р. захистив кандидатську дисертацію на тему “Територіальна структура агропромислового комплексу (на прикладі Івано-Франківської області)”.

Понад чверть століття життя і діяльність Івана Пушкаря були пов'язані з Тернопільським національним педагогічним університетом, де він у 1986 р. став завідувачем новоствореної кафедри економічної і соціальної географії, яку незмінно очолював до 2012 р., спочатку як доцент, а з 2002 р. – професор.

Внесок І. Пушкаря в географічну науку й освіту вагомий. Основними напрямками його наукових студій були дослідження процесів трансформації структури і територіальної організації АПК України та її регіонів, проблеми суспільної географії. Він був автором чи співавтором понад 180 наукових праць, з них 6 монографій. Ініціював проведення і був організатором кількох міжнародних і всеукраїнських конференцій з розвитку суспільної географії і природокористування. Певний час І. Пушкар був членом спеціалізованої ради із захисту докторських дисертацій за спеціальностями “Економічна та соціальна географія”, “Картографія”, членом Вченої ради Відділення наук про землю АН Вищої школи та Вченої ради Управління з геодезії, картографії і космічного знімання при Кабінеті Міністрів України. Керував науковою роботою аспірантів і магістрантів. Він першим на факультеті розпочав підготовку викладачів вищої кваліфікації, 11 його аспірантів захистили кандидатські дисертації.

За час 35-річної педагогічної діяльності у вищій школі Іван Миколайович Пушкар викладав різні суспільно-географічні дисципліни в таких столичних вузах, як автодорожний інститут, державний університет ім. Т. Шевченка, інститут народного

господарства. На географічному факультеті Тернопільського педуніверситету розробив і читав курси “Вступ до економічної і соціальної географії”, “Сучасні проблеми економічної і соціальної географії”, “Основи ринкової економіки”, “Економічна і соціальна географія світу”, “Основи суспільної географії”. І. Пушкар був співавтором ряду навчальних посібників і навчально-методичних матеріалів з географії для учнів, абітурієнтів, студентів і

вчителів. Під його керівництвом десятки студентів підготували і захистили дипломні роботи.

За плідну науково-педагогічну роботу І. М. Пушкар був удостоєний відомчих відзнак МОН України “Відмінник народної освіти”, “Петро Могила”, а також нагороджений медаллю “Ветеран праці”.

Колектив географічного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка

ПАМ'ЯТІ МИКОЛИ ЮХИМОВИЧА КОСТРИЦІ

23 квітня 2014 року після тривалої хвороби відійшов у вічність доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині Микола Юхимович Костриця.



Народився М. Ю. Костриця 20 вересня 1942 р. у Житомирі в родині службовців. З 1966 р. після закінчення географічного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка працював учителем у с. Хижники Старокостянтинівського району (Хмельниччина), методистом Житомирської обласної дитячої екскурсійно-туристської станції, а в 1976–1986 рр. – завідувачем кабінету географії Київського обласного та Центрального інститутів удосконалення вчителів. Повернувшись у рідний Житомир, М. Костриця працював методистом, викладачем, а з 1999 р. – завідувачем кафедри обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

М. Ю. Костриця завжди поєднував педагогічну діяльність з науковою і громадською. У 1989 р. захистив кандидатську дисертацію, а у 2007 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук зі спеціальності “Історія географії”. У коло його наукових інтересів входили дослідження з історії географічної науки, історії, методології та методики географічного краєзнавства, дослідження історичного минулого Житомирщини,

Волині та Поділля. Науковий внесок М. Ю. Костриці в розвиток географічної освіти України та краєзнавства рідного краю за майже 50 років творчої діяльності складає більше 1500 позицій. Це монографії, брошури, буклети, путівники, підручники, посібники, програми, методичні рекомендації і розробки, атласи, наукові та науково-популярні статті, нариси, есе, повідомлення, інформації, рецензії тощо. Він був одним із найактивніших дописувачів часопису “Історія української географії”.

М. Костриця стояв біля витоків Житомирської обласної організації (був першим її головою) і Всеукраїнської спілки краєзнавців (нині НСКУ), тривалий час очолював Житомирський обласний відділ Українського географічного товариства, неодноразово обирався делегатом з'їздів цих науково-громадських організацій. Він був дійсним членом вченої ради Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ при Кам'янець-Подільському державному університеті, дійсним членом Українського історичного товариства імені Михайла Грушевського (м. Кент, штат Огайо, США), Географічної комісії Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

У 1990 р. М. Костриця став одним з ініціаторів створення Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, згодом був обраний президентом і відповідальним редактором наукових праць Товариства. Він причетний до організації і проведення десятків міжнародних та всеукраїнських науково-краєзнавчих конференцій, які відбулися як в обласних центрах, так і малих містах і містечках Волині та Поділля.

Заслуги Миколи Юхимовича Костриці на науковій, педагогічній та громадській ниві були високо оцінені. Він нагороджений Дипломом лауреата Всеукраїнської премії імені Івана Огієнка (2010 р.) та премії імені Дмитра Яворницького (2012 р.), відзначений Подякою Кабінету Міністрів України, орденом “За заслуги” III ступеня (2011 р.), відзнакою “За заслуги перед містом” (Житомир) III ступеня, Почесною грамотою Академії педагогічних наук України, грамотами і дипломами ряду громадських організацій, удостоєний звання “Відмінника народної освіти України”, “Почесного краєзнавця України”.

*Географічна комісія НТШ
Редколегія часопису
“Історія української географії”*

Наші автори

- **Атаманюк Ярослава Дмитрівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та природознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- **Баранник Андрій Вікторович** – студент географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Бегень Олеся Романівна** – провідний інженер відділу регіональної екологічної політики та природокористування Інституту регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України, м. Львів
- **Влах Мирослава Романівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Воловик Володимир Миколайович** – доктор географічних наук, доцент кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського
- **Гарбар Владислав Васильович** – аспірант кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Гладкий Олександр Віталійович** – доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік Національної академії туризму Російської Федерації, академік Академії наук Вищої освіти України
- **Гнатюк Роман Михайлович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри геоморфології і палеогеографії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Гудзевич Анатолій Васильович** – доктор географічних наук, доцент, професор кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
- **Дем'янчук Ілона Петрівна** – аспірантка кафедри геодезії та картографії Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ
- **Дітчук Ігор Львович** – викладач кафедри географії і методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, голова Тернопільського відділу УГТ
- **Джаман Василь Олексійович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України та регіоналістики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Дударчук Катерина Дмитрівна** – кандидат географічних наук, викладач кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Дудун Тетяна Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри геодезії та картографії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Заставецька Леся Богданівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії і методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Заставецька Ольга Володимирівна** – доктор географічних наук, професор, завідувачка кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, дійсний член НТШ, почесний член УГТ
- **Заставецький Тарас Богданович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Ілляш Ірина Дмитрівна** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету

- **Кисельов Юрій Олександрович** – доктор географічних наук, професор кафедри екології і безпеки життєдіяльності Уманського національного університету садівництва, голова Луганського відділу УГТ, голова Слобожанського осередку НТШ
- **Колотуха Олександр Васильович** – доцент кафедри географії та геоєкології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
- **Лісовський Андрій Сергійович** – аспірант кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Нєвєнченко Антоніна Ігорівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
- **Майстер Андрій Анатолійович** – аспірант кафедри країнознавства і міжнародних відносин Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк
- **Питуляк Микола Васильович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії і методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Питуляк Мирослава Романівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії і методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Позняк Степан Павлович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка, дійсний член НТШ, почесний член УГТ
- **Подобівський Володимир Степанович** – кандидат географічних наук, науково-педагогічний працівник, викладач кафедри методики і змісту освіти та ІКТ Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти
- **Рутинський Михайло Йосипович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Сивий Мирослав Якович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії і методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Смочко Наталія Михайлівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму і рекреації Мукачівського державного університету
- **Годоров В'ячеслав Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри управління підприємницькою та туристичною діяльністю Ізмаїльського державного гуманітарного університету
- **Цуркан Наталія** – аспірантка Одеського державного аграрного університету
- **Шаблій Олег Іванович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, голова Географічної комісії НТШ, почесний член УГТ
- **Штойко Павло Іванович** – доктор географічних наук, доцент кафедри раціонального використання природних ресурсів і охорони природи Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Юрків Лілія Ярославівна** – аспірантка кафедри фізичної географії та геоєкології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, НАДІСЛАНИХ У ЧАСОПИС

- ❑ Тексти матеріалів до часопису подавати українською або англійською мовами.
- ❑ Обсяг рукопису статті: не менше 6 сторінок (максимально – 15 с.) – при шрифті 10 та інтервалі 1,5.
- ❑ Обсяг відгуку (рецензії на книги, картографічні матеріали тощо) – до 5 сторінок, повідомлення – до 2 повних сторінок, відомостей про ювілярів – до 3 повних сторінок (при шрифті 10 та інтервалі 1,5).
- ❑ Електронний варіант тексту у форматі редактора Microsoft Word (doc) надсилати електронною поштою або записаним на CD-R. Параметри сторінки і шрифту для електронного варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 10, інтервал 1,5.
- ❑ 1 друкований паперовий примірник тексту, підписаний автором та завірений за місцем роботи чи навчання, надсилати поштою. Параметри сторінки і шрифту для друкованого варіанту: формат А4 (210 x 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5.
- ❑ Картографічні, схематичні, фотографічні матеріали записати в окремі файли, їх відбитки подати в статтях у паперовому варіанті. Ці матеріали друкуються у чорно-білому варіанті, а за бажанням автора – в кольорі.
- ❑ Оформлення статей повинно відповідати вимогам ВАК/ДАК (дана умова стосується насамперед статей аспірантів, магістрантів, пошукувачів та інших зацікавлених авторів).
- ❑ Перед початком тексту статті подати такі позиції (кожну в окремому абзаці шрифтом 10):
 - УДК (великими буквами, жирним шрифтом);
 - ім'я та прізвище автора (курсивом, жирним шрифтом);
 - назву статті (великими буквами, жирним шрифтом);
 - анотацію статті українською мовою з 3-4 речень, але не менше, ніж з 50 слів тексту (курсивом);
 - 5 ключових слів (курсивом);
 - ім'я та прізвище автора і назву статті англійською мовою (прямим жирним шрифтом);
 - розширену анотацію (обсягом 220-250 слів тексту) та ті самі ключові слова англійською мовою (така анотація має бути коротким викладом основних положень статті);
 - ту саму розширену анотацію українською мовою (її текст розмістити на окремій сторінці, яку не враховують у загальний обсяг статті).
- ❑ Список джерел подати в кінці статті в алфавітному порядку під рубрикою “Література” або “Література і джерела”, вони повинні бути ретельно вивірені. Посилання в тексті на джерела подають у квадратних дужках із зазначенням їх порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.
- ❑ Особливу увагу авторам необхідно звернути на точність дат, правильність прізвищ, імен, ініціалів, назв наукових праць, організацій, установ українською мовою, зокрема при перекладі їх з російської та інших мов, на достовірність фактів, висновків, узагальнень.
- ❑ Автори надсилають одну зовнішню рецензію на рукопис статті, підписану фахівцем за напрямом дослідження (підпис має бути завірений за місцем роботи рецензента). Аспіранти, магістранти і пошукувачі надсилають також лист-рекомендацію керівника роботи про доцільність опублікування матеріалів або ж така рекомендація керівника висловлюється в кінці друкованого примірника.
- ❑ Оскільки в кінці часопису даються відомості про авторів публікацій, то кожному з них необхідно вказати: повністю прізвище, ім'я та по батькові, вчений ступінь та наукове звання, місце праці, посаду, доручення з організації науки чи навчального процесу, при бажанні – громадські наукові доручення, державні звання та нагороди. Для спілкування і контактів з автором потрібно надіслати: поштову адресу, контактні телефони, e-mail.
- ❑ Автор отримує один примірник часопису.

Статті та інші матеріали до часопису надсилати за такою адресою:
Ігорю Дітчуку, відповідальному секретарю редколегії часопису “Історія української географії”,
кафедра географії і методики її навчання,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2,
46027 м. Тернопіль
Тел. 0967027780 (0352) 43-61-54
e-mail: ditchuk.i@gmail.com zast@ukr.net

Примітка. Електронна версія часопису міститься на сторінці “Наукової періодики України” (http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iug/index.html) сайту Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>), а також розташована на сайті “Світ географії та туризму” (www.ukr-tur.narod.ru)

Періодичне видання

Історія української географії

Всеукраїнський науково-теоретичний часопис

Випуски 29, 30

Комп'ютерна верстка: Тарас Заставецький

Художнє оформлення обкладинки: Михайло Цибулько і Світлана Демчак

Підписано до друку 26.12.2014. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
25,1 ум. др. арк. Тираж 150.
Прінт-копі-центр "Вектор"
46027, м. Тернопіль, вул. Львівська, 12/2